

विषयानुक्रमिका

१ किञ्चित्प्रास्ताविकम्	पृ० १—४
२ समर्पणम्	पृ० ५
३ भूमिका	पृ० १—१६
४ द्वादिपत्रम्	पृ० १—४
५ विक्रमाङ्कदेवचरितम्	पृ० १—४७०

परिशिष्टानि

क परिशिष्टम् (सूक्तिसंग्रह)	पृ० १—५
ख परिशिष्टम् (अकारादिक्रमेण दलोक्तानुक्रमणिका)	पृ० १—१३
ग परिशिष्टम् (प्रधाननामविषयसूची)	पृ० १
घ परिशिष्टम् (विक्रमाङ्कदेवचरितसम्बन्धि- ग्रन्थलेखसूची)	पृ० १—२
ङ परिशिष्टम् (११ वा शताब्दीयभारतमाताविषयम्)	पृ० १

यः पठति लिखति पश्यति

परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।

तस्य दिवाकरकिरणै—

र्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥

* किञ्चित् प्रास्ताविकम् *

अयि विद्वज्जनमनोमयूरविश्रामारामा निरतिशयशेमुपीमण्डिता पण्डिता
विदितचरमेव तत्र भवता भवता यत् विरुमाद्भुदेवचरितमहाकाव्य त्रिभु
मस्तुदेव-विद्यापति-काशीरकभट्ट-श्रीविहङ्गमहाकविविरचित प्रशस्तमहाका
प्रमुखताहमिति ।

अद्य यावदस्य महाकाव्यस्य निवार प्रकाशन जातम् ।

१. डा० जॉर्ज व्युल्लरमहोदयेन महता परिश्रमेण श्री पण्डित वामनाचार्यं
सल्लकीकर-महोदयाणा श्री भीमाचार्यमहानुभावानाञ्च साहाय्येन मुम्बापुरीसंस्कृत-
ग्रन्थमालाया १८७५ तम ईशवीये वर्षे प्रकाशितम् ।

२. प्रात स्मरणीयाना गुरुवर्याणा स्व म म श्री ए रामावतारसमर्णा
नाम्ना काशीस्थज्ञानमण्डलसंस्थात ईशवीये १९२७ तम वर्षे प्रकाशितम् ।

३. श्री ए मुरारीलाल नागर महोदयः साहित्याचार्य-एम् ए पदवी-
विभूषितं विद्वद्वाराणा डा० मञ्जलदेवशास्त्रिणा निरीक्षणे काशिक-सरस्वतीभवन-
पुस्तकालयप्रकाशनविभागात् प्रकाशितम् ।

प्रथम—डा० व्युल्लरमहोदयस्य पुस्तकं सम्प्राप्तकहस्तलिखितपुस्तकाधारेण
मुद्रित, सन्दिग्धस्थलेषु स्वकल्पितपाठभेदेनाञ्चितञ्चाङ्गुद्विवहुलम् । परञ्च
महाकाव्यस्याऽस्य सर्वप्रथम प्रकाशन कृत्वा गूढान्वकारनिर्णीतसंस्कृतग्रन्थभाण्डा-
रादस्योद्धरण साधारणलोकावलोकने स्थापनञ्च संस्कृतविद्वत्सु डाक्टरमहोदयस्य
कृतज्ञत्व नाऽऽकलयतीति तु न । तथापि विदुषोर्ध्वं सहयोगो वर्णितस्य पुस्तक-
स्यैतस्याऽवलोकनेन न सन्देहरहित्यमधिगच्छति ।

द्वितीय—काशीस्थज्ञानमण्डलाधिवारिभिर्गुरुवर्याणा सम्मत्याऽसम्पत्या वा
सन्नाम्ना प्रकाशितमतीवाऽङ्गुदमिति श्री गुरुवर्याणा दृष्टिपथमपि न गत स्यादित्येव
घोतयति । सति रविकरनिकरप्रवेशे पुतोऽन्वकारस्य सम्भव ।

तृतीय—श्री नागरमहोदयाना पुस्तक गवेषणापूर्णसमालोचनात्मकोपोद्घातयुक्त पञ्चपहस्तलिखितपुस्तकाना मुद्रितपुस्तकयोश्चाऽऽधारेण पाठभेदविचारपूर्वकं महता परिश्रमेण सम्पाद्य मुद्रित सर्वेषामेवाऽऽत्मदादीना प्रशंसास्पदम् । परञ्च यत्र कुत्रचित्पाठभेदविचारे कार्यसम्पादनरमसादन्यकारणाद्वाऽत्र पाठभेदनिर्णये स्थलान् वरीवर्ति । तत्तस्यानान्यत्सृज्य सर्वत्रैवाऽस्मिन्पुस्तकेऽस्यैव पुस्तकस्य पाठकान् स्वीकृत ।

श्रीनागरमहोदयैः सलमेरवहृज्ज्ञानकोषभाण्डारस्याद्वैतलिखितापुस्तकात् महता श्रमेण टिप्पणीसंग्रहं कृत्वा चरितचन्द्रिका नाम्ना सा परिशिष्टरूपेण स्वपुस्तके संगृहीता, केनाऽपि कविरहस्यकुशलेनैव धीमताया गुम्फिनेत्यत्र नाऽस्ति सन्देहस्तथावसर । ईशवीय १२८६ वर्षतोऽपि प्राचीनेऽस्मिन् हस्तलिखिते पुस्तके टिप्पण्येषा स्वप्राचीनत्व प्रकटयत्वेव । कुत्रचित् “अस्य शब्दस्यार्थानमो न जायते” इति स्पष्टं लिखित्वा टिप्पणीकृता विदुषा निरहङ्कारं स्वपाण्डित्यं परिचायितम् । गुणिनो न दुराग्रहा इति स्वगुणित्वमपि प्रकटितम् । टीकाया बभावेऽर्थावबोधविषये टिप्पण्येषा बहुषु स्थलेषु विदुषा पाठकानामतीवोकारिणीति निदचप्रचम् ।

बहुषु संस्कृतविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु चैतत्पुस्तक पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितमपि न कुत्राप्याऽऽपने लभ्यमिति हेतोर्हिन्दूविश्वविद्यालयीय-संस्कृतसाहित्यानुसन्धानसमित्याः (The Sanskrit Sahitya Research Committee, B. H. U.) स्य महाकाव्यस्य प्रकाशनं नितान्तमावश्यकं मत्वा मयि तत्सम्पादनभारः स्मारोपितः । वठिनमप्येतत्कार्यं विघ्नपरम्परामनुभवताऽपि मया साहित्य-व्याकरणाचार्य एम् ए-सदवीविभूषिताना सम्प्रति हिन्दू विश्वविद्यालयीय-संस्कृत महाविद्यालये साहित्यविभागाध्यक्षपदं भूषयता श्री ए रामकुवेरमालवीयाना हादिकसाहाय्येन श्री जगज्जननीसर्वपट्टहरणीकृपयैव संस्कृतव्याख्याभाषाटीकाभ्या सहितं सप्तसर्गान्तमेतन्महाकाव्यं सम्पाद्य प्रकाश्य च विद्वत्करकालेषु सादरं स्थाप्यते ।

पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितमेतन्महाकाव्यं टीकाभूषितञ्चेत् परीक्षार्थिना महदुपकारः भवेदिति निर्धार्य सरलसंक्षिप्तटीकारचना कृता । यद्येतया विद्यार्थिना परीक्षासु नयमप्युपकारश्चेदस्मत्परिश्रमः साफल्यं गच्छेत् ।

सप्तसर्गान्तमेतन्महाकाव्यं पूषक् पुस्तकरूपेण प्रकाश्याऽऽप्तमसंगतं अष्टादशसर्गान्तमेतद्द्वितीयभागरूपेण प्रकाश्यमेप्स्यति । प्रायः सप्तसर्गान्तमेतन्महा-

काव्य सर्वत्र पाठ्यपुस्तकत्वेन नियोजित दृश्यते । स्वभावत एवाऽकिञ्चनाना संस्कृतच्छात्राणां सम्पूर्णमहाकाव्यकथं धनवाधा मा भूदिति धिया सप्तसर्गान्तिभागे बुद्ध्या पुष्पक् प्रकाशित ।

अस्य महाकाव्यस्य महत्त्व किमु वर्णनीयम् । विविधच्छन्दसामलङ्काराणां नूतनोत्प्रेक्षाणां गभीरध्वनीनाञ्चाऽऽकरेऽस्मिन् महाकाव्ये कालिदासभारव्याद्यभर-कीर्तिमता महाकवीनां पदे पदे रमरणं भवतीत्येत्काव्यानुशीलनवर्णनात् नाऽविदितम् । रसमाधुरीप्रवाहपरम्पराणां निधिरूपमेतन्महाकाव्यं ब्रह्मास्वाद-सहोदरानन्द समर्थं हर्षयत्येव पाठकान् । ऐतिहासिकमिदं महाकाव्यं संस्कृत-विद्वांस एतिह्यरसानभिज्ञा इति पाश्चात्यानां सबलमासेषु दूरत एव शतधा करोति ।

ऐतिहासिके काव्ये भूगोलस्य ज्ञान सापेक्षम् । अतोऽत्र सात्कालिक-भारत-मानचित्रं प्रकाशितम् । तेन चरितनायकस्य विजययात्रासु भारते कुत्र कुत्र गमनं जातमिति च्छात्राणां सुस्पष्टं भवेत् ।

विद्यार्थिनां सोकर्यायैमत्र परिशिष्टेषु प्रधाननाम्नामनुक्रमणिकाऽकारादिक्रमेण सप्तसर्गान्तर्गतश्लोकसूची सूक्तिसग्रहश्च संकलिता । तत्रैव ग्रन्थनायकं ग्रन्थ-ञ्चाऽवलम्ब्याऽद्यदावत्प्रकाशितानां लेखानां पुस्तकानाञ्च सूची संयोजिता । येन सौभाग्यात्संस्कृतच्छात्रेषु वेपाञ्चिदस्मिन्विषये विशिष्टाध्ययने भवीनाविष्करणे चेच्छा जागर्ति चेत्तेषामायासमन्तरैव सर्वं पूर्वंजातं विदितं भवेत् ।

टीकालेखने श्रीमता पण्डितवर्याणां श्री रामकुवेरमालवीयानां साहाय्यं प्रत्येकं सर्गान्ति प्रेम्णा स्वीकृतमेवेति ते धन्यवादार्हाः । श्रीमत् पूज्यवर्येभ्यः श्री बलदेवोपाध्यायेभ्यः एम् ए साहित्याचार्येभ्यो हिन्दूविश्वविद्यालयीय-भारतीविद्यालया- (College of Indology) अध्यापकेभ्यः सहस्रशो धन्यवादा वितीर्यन्ते । मैसूरिपा-टीकायामन्यत्र च यद्योचितपरामर्शप्रदानेन परमनुगृहीतोऽहम् । श्री प. राज-नारायणशर्माणो हिन्दू विश्वविद्यालयीय संस्कृतमहाविद्यालयव्याकरणविभागाध्यक्षा धन्यवादंरमिनन्द्यन्ते । मैसूरहर्षं स्वर्देयं कठिनाश्रयुक्तशब्दसिद्धौ स्वानुपमशब्द-शास्त्रज्ञानेन शब्दसिद्धिं ससाध्यं महानुपकारं कृतं । श्रीमन्तो बटुकानाथशास्त्रि-लिस्ते-गहोदया एम् ए साहित्याचार्या राजवीरसंस्कृतमहाविद्यालयसाहित्यशास्त्रा-ध्यापका साशीर्वादं धन्यवादानर्हन्ति । मैसूरमूलभूतं संस्कृतहिन्दीव्याख्यासहितं लेखरूपमिदं विभात्यं बहुषु स्थलेषु विशेषतोऽलङ्कारनिवेशे कविमानगम्यदुर्लभ-विचाराणां निर्देशं कुर्वन्निरुपगुणाधिक्यमुत्पादितम् । विरामुप्यतो विनायक-

जोशीति नामधेयस्य लेखनकार्ये साहाय्यमपि न विस्मरणीयम्, जगज्जनन्यनुग्रहात् स चिर जीयात् । प्रकाशका श्री रामकृष्णदासमहोदया सासीर्वादधन्यवादयोग्या । मैहिदूविश्वविद्यालयीयविविधकार्यभारान्महता विलम्बनाऽपि भवतु, चतुर्वारमपि सशोधनार्थं प्रायित प्राथमिकपत्र (Proof) मस्खलितरूपेणाऽस्मत्सविधे सप्रेम्य स्वकृतव्यपरायणता प्रकटिता । श्रीमद्भूषो डा० जॉर्ज व्युद्धर, के कृष्णम्मा-चारियर, ए बी कोय, रामनाथ दीक्षित, महावीर प्रसाद द्विवेदि, वल्लभ, शास्त्रिमुरारीलाल-नागरप्रभृतिभ्यः सर्वेभ्यो मान्येभ्यो लेखकेभ्यस्तेषां पुस्तक-लेखावलोकनेन बहुश उपकृतत्वात् धन्यवादान् समर्पयामि । अन्ते च चरित-चन्द्रिकाटिप्पणीकारा, य केऽपि ते भवन्तु मम हार्दिकान् यत्नवादान्हन्ति । एतेषां टिप्पण्या टीकात्रेसन महती सहायता जातेत्यन्नाय निलम्प्य विरमाम्यति-विस्तरात् ।

वाराणसी
विजया दशमी
संवत् २०१४ वै०

विश्वनाथशास्त्री
भारद्वाजः
सम्पादक

॥ श्री ॥

श्री काशी हिन्दू विश्वविद्यालयकुलपतिः

श्री डा० वेणीशङ्कर भा

पीयूषप्रतिमं रसायनमिदं चाग्देवताया नवं
काव्यं निल्हणनिर्मितं विवरणं नाम्ना "रमारुख्यं" दधत् ।
वेणीशङ्कर भा ! मनीषिमुकुटालङ्कार ! युष्मत्करा-
म्भोजं विन्दतु रत्नकाञ्चनसमाश्लेषः समुन्मीलतु ॥

समर्पयिता

भारद्वाजो विश्वनाथरावो

॥ श्री ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री सङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

—भूमिका—

अपि सुरसरस्वतीपरिचरणपरा शास्त्रधुरन्धरा विपश्चिद्वरा महानुभावा !

प्रथितपदारसु सप्तमवत्सु न ह्येतत्तिरोहित यद्वाङ्मये काव्यस्य कीदृश महि-
मास्त्वदमिति ।

काव्यं नाम लोकोत्तरवर्णननिपुणकविकर्म । कवेर्भावं कर्म वा काव्यमी-
दृश्या व्युत्पत्त्या कविशब्दाद् “गुणवचनग्राह्यादिभ्य कर्मणि” चेति सूत्रेण व्य-
ञ्ज्यत्यये कृते काव्यपदसिद्धिरिति वैयाकरणी प्रसिद्धिः । कवते (वर्णयति), कौति,
कुवते (शब्दायते) चेति कवि । “कुट्” शब्दे इति भौवादिकात्तौदादिकाद्वा
“कु” शब्दे इत्यादादिकाद्वा धातो “अच इ” इति सूत्रेणेप्रत्यये कृते कविपद-
निष्पत्तिरिति शाब्दिकी व्युत्पत्तिः । निरुक्ते (१२-१३-१) यास्वाचार्येण
कविशब्दस्य मेधावीत्यर्थं प्रतिपाद्य ‘कवि ज्ञान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा’ इति
व्युत्पादितम् । वैदिकनिघण्टी (२-१४), “कवते” इति ह्य गत्यर्थकधातुसु
पठितम् । “गत्यर्थो सर्वे ज्ञानार्थो” इति न्यायालङ्कारविशब्दस्य ज्ञान्तदर्शी मेधावी
वेत्यर्थस्संगच्छते । वैदिकनिघण्टी (३-१५) मेधाविशब्दस्य पर्यायवाचनेषु शब्देषु
कविशब्द पठितः । तादृशस्य कवे कृति काव्यमिति पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।

काव्यलक्षणं यमाऽहं मम्मटमट्ट — “तददोषो शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यकृती
पुनः कथार्थि” इति । निर्दोषं सगुणं स्फुटास्फुटालङ्कारञ्च शब्दार्थमुगलं
काव्यमिति लक्षणस्यैतस्य निष्कर्षः । श्रीमता पुरतस्तत्सम्मानमुपस्थाप्यमानमेत-
द्विशमाङ्कदेवचरिताभिधानं सन्वरत्नं च नित्यदोषाभावात्प्रसादादिगुणसहितत्वा-
दुपमाघलङ्कारसहितत्वाच्च स्फुटमेव काव्यरोटिमेवाऽऽप्येव ।

विदधनापसविराजस्य “शक्यं रसात्मकं काव्यम्” इति लक्षणमपि प्रयुक्त-
प्रबन्धस्य वीरगृह्णारादिरसभूषितत्वात्काव्यत्वाभ्युपगमानुगुणमेव ।

तच्च काव्यं दृश्यत्वेन श्रव्यत्वेन च भेदद्वयविभक्तम् । तत्र चाग्निनेयत्वात्
दृश्यत्वस्य, प्रस्तुतकृते श्रव्यत्वं निश्चयादम् । श्रव्यकाव्यान्श्रव्यनेयप्रकाराणि ।

तत्र चाऽस्य प्रकृत्यन्यस्याऽऽष्टाधिकसर्गनिबद्धत्वान्महाकाव्यस्य^१ लक्षणान्तरसङ्गा-
वान्च महाकाव्यत्वमुररीक्रियते ।

उपजीव्यस्य कथाभागस्य मेदाच्च तत्काव्यमभिनवसमालोचनेक्षियया पुनर्द्वि-
प्रकारकम् । यस्योपजीव्यकथाभाग पुराणाद्गृहीतस्तत्पौराणिकमेवमेव यस्य च
काव्यस्य नूतनेतिहासस्तदैतिहासिकम् ।

एवञ्चाऽस्य विक्रमाङ्कदेवचरितस्य कथाभागो नूतनेतिहासाद्गृहीतस्तत एवेद
महाकाव्यमेतिहासिकमिति निर्वादाद् । सस्कृतसाहित्य सत्स्वपि बहुष्वेति-
हासिककाव्येषु पद्यकाव्य विक्रमाङ्कदेवचरित गद्यकाव्ये हर्षचरितञ्चेति काव्य
द्वितयमेवेतिहासिकरूपेण सातिशय प्रथितम् ।

^१ महाकाव्यलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सदृशः सत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एवमवसथा भूपा मुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरसान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद्वा सज्जनश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गा स्युस्तेष्वेक च फल भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
वचचिद्भिन्दा सलादीना सता च गुणवर्णनम् ।
एषवृत्तमये पद्यैरवसानेऽयवृत्तकं ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमय ववापि सर्गं वक्ष्येन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविष्येस्य कथायां सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी—प्रदोषध्वान्तवासरा ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगया—शैलर्नुवन-सागरा ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ॥
रणप्रयाणोपपममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
धर्षणीया यथायोगे साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायनस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयवचसा सर्गनाम तु ॥

प्रकृतस्य महाकाव्यस्य सर्वप्रथम तावच्छामंष्य (Germany) देशीयो विद्वद्भरो डा० जॉर्ज बूह्लर महोदय स्वमित्रेण डा० एच्० याकोबीमहाशयेन साक राजस्थानप्रदेशे पर्यटन् १८७४ तमे ख्रिष्टाब्दे जैसलमेरस्थित-जैनबृहज्ज्ञानकोश-भाण्डारेऽतिप्राचीनां प्रतिलिपिमाप्तादितवान् । स च काव्यस्याऽस्याऽनितरसाधारणतामावलोक्य भ्रातृमसुहृत्साहाय्येन दिवससप्तकाम्यन्तर एवाऽस्य प्रतिलिपिं विधाय तस्मिन्नेव हायनान्तरे चाऽऽत्मभूमिकया सम महाकाव्यमिदं सर्वसुलभञ्चकार । इत्यञ्चाऽस्य महाकाव्यस्यैकस्या एव प्रतिलिपेरवाप्त्या बहवोऽज्ञा असुद्धिग्रस्ताः । तदनन्तर डा० रामकृष्णभाण्डारकर-चेङ्गटराममहोदयादयश्चालुनयपरोतिहासे प्रकृतकृतौ विक्रमाङ्कदेवचरिते च नवनवान्वहून्विषयान्प्रकाशयन्प्राप्तादयामासु । एव सत्यपि काव्यमूलरूपं तदवस्थयेव (असुद्धिवद्गुलम्) आसीत् ।

कालत्रमाद्बहून्संस्करणे समाप्तिमाप्तादिते वासीत्यज्ञानमण्डलमुद्रायन्त्रालया-न्महामहोपाध्याय-यण्डितप्रवर-नुदयर-श्रीरामावतारशर्मनान्ता सम्पादितं प्रकृत-महाकाव्यस्य सत्स्वरणान्तररूपं प्रकाशमावमानायत । परमत्र संस्करणेऽपि पूर्व-संस्करणेषुशुद्धीनां गिरावरणस्थ का कथा ? नवनवान्वशुद्धपन्तराण्यपि लोचन-पमातिथिता प्रयान्ति, यत सहृदयानां नेसिचते चेत् । अत्र धीमता गुर्ववर्णाणां नामसमयोगो गनसि विचिन्तित्तामुत्पादयति ।

समाप्तप्रायेऽस्मिन्नपि संस्करणेऽस्य काव्यस्य महत्त्वं लोकप्रियत्वञ्च निरीक्ष्य शास्त्रिभुरारिलालनागर एम्० ए० साहित्याचार्यमहोदयं परिश्रमातिशयेन जैसलमेरबृहज्ज्ञानकोशभाण्डारात्, पुण्यपत्तनरय-भाण्डारकर-प्राच्यगवेषणासंस्थात् (Bhandarkar Oriental Research Institute Poona), अन्यतश्च प्रस्तुतप्रयस्य पञ्चपहस्तलिखितानि पुस्तकान्यासाद्य शुद्धपाठनिर्धारणे इलाह्यं प्रयातं कृत्वा महाकाव्यमिदं वासीत्यसंस्कृतनीमवनन (Princess of Wales Saraswati Bhavana Text Series) प्रकाशितम् । परञ्चाऽत्रापि यत्र तत्र सम्पादनरभसादयधारपादा पाठभेदनिर्णय प्रमादो जात इव दूरयते यथा—

अस्मरद्द्विदवावारिषा तेन पारिनिधिराशिलीकृतः ।

एतं सन्ततमदस्य विधमानभ्रमुप्रियतमस्य वतित ॥ (सर्ग ५ श्लो० १६)

इत्यत्र तेनति पाठातस्त्वति पाठं साधुनर प्रतिभानि ।

एवमथ

हस्तद्वयोपाङ्गुहोतसील-बोलागुणानां जपने वधूनाम् ।

असप्ततसप्ततुष्टतवध विमलभूषणद्वयसितो यवोभू ॥ (सर्ग ७ श्लो २९)

इत्यत्र 'असवृते सस्तदुकूलवन्धे' इत्येव पाठ समुचित ।

एवमादिस्थलानि विहाय सर्वत्र प्रस्तुतपुस्तके अस्यैव पाठ सगृहीत । नागर-
महोदयैरूपोदधाते डा० बूह्मरमहादेयकृतंतिहासिकविषयस्य सुतरा बहुषु स्थलेषु
खण्डन कविलिखितषटनायाश्च यायाय्यं साधितम् । तत्कालव्यान्ते चरित-
चन्द्रिकानाम्ना जैसलमेरवबृहज्ज्ञानकोशभाण्डारस्थपुस्तकाटिप्पणीसंग्रहो नागरमहो-
दयस्य सस्करण सुवर्णं सुगन्धयुक्तमिवाऽकरोत् । टिप्पणीकार क इति यद्यपि
न ज्ञात तथापि तस्य पाण्डित्यप्रकर्षो विद्योतत एव ।

तदिदं विक्रमाङ्कदेवचरिताख्य महाकाव्यमष्टादशसर्गनिबद्धम् । तनाऽऽद्येषु
सप्तदशसु सर्गेषु चालुक्यवशोत्पत्तितज्जातनृपवर्णनपुरस्सरं विक्रमाङ्कदेवचरित
प्रतिपादितम् । अन्तिमे चाष्टादश सर्गे महाकविरात्मवर्णनकथाप्रसङ्गे स्वामिजन
कश्मीरदेशं तत्पालकान्भूपालांश्चाऽवर्णयत् ।

संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यस्याऽस्याऽसाधारणं स्थानम् । एतत्कर्ता विलक्षण-
काव्यविच्छित्ति-प्रकाशनं प्रवर्णो विचक्षणबरोऽनल्पमधुरकल्पनाचणो विल्हणः ।
विक्रमाङ्कदेवचरितस्य प्रकाशनात्प्रागपि कविवरो विल्हणो भारतीयमहाकविषु
प्रधानभावेन सत्तुत । एतत्कृता 'चौरपञ्चाशिका वा चोरीसुरतपञ्चाशिका
कणसुन्दरी नाटिका च रसिकमानरोषु हर्षोत्तासप्रकाशिका वर्तते । एवञ्च
सुभाषितसंग्रहप्रबन्धेष्वपि विल्हणविरचितानि बहूनि पद्यानि सगृहीतानि ।
सूक्तिसंग्रहणप्रवणजल्हणसकलिताया सूक्तिमुक्तावल्यामेव विल्हणस्याऽष्टाधिकानि
शतसङ्ख्यकानि पद्यानि विलसितानि । किमधिकेन । प्रसादाभिधानेन गुणेन
वैदम्यां रीत्या चाऽयं महाकवि काव्यनिर्माणं कविकुलगुरो कालिदासस्य शैलीं
विभर्ति । शार्दूलविक्रीडितसङ्घरादिषु वृत्तेषु नवेरस्य शैली भवभूति-श्रीहर्षादि-
सदृशी दरीदृश्यते । किञ्च कविरस्य तत्र तत्र स्वप्रबन्धे कालिदासादिमहाकवीनां
छाया स्ववैशिष्ट्यं सस्याप्यैवाऽनुचकारैतदधिकमस्य महत्त्वं किं निवेद्यते ।

काव्यकलेवरपीवरत्वभीत्याऽस्माभिः कृतिरियं भागद्वये कृतविभागा । तथा
च सर्गसप्तकमितोऽयं प्रथमो भागः । अथाऽत्र सर्वसप्तकं यावदस्य महाकाव्यस्य
स्तोकमालोचनमनुष्ठीयते ।

१ चौरपञ्चाशिकायां प्रथमं प्रकाशनं शार्मण्य (Germany) देशीये डा०
सॉल्फमहोदये १८८६ ख्रिष्टाब्दे शार्मण्यभाषाप्रयितभूमिकया सह कृतम् ।
परञ्चास्य नूतनं विस्तृतं सस्करणमपेक्षितम् ।

इह कविर्मङ्गलाचरणान्तरमादौ रीतिचतुष्टये—

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वती-विभ्रम-जन्म-भूमिः ।

वैदर्भरीतिः श्रुतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥

इत्यनेन पद्येन वैदर्भमिव रीतिं प्रशंसस्य । प्रस्तुतकृतो कवि वैदर्भमिव रीतिं प्रायेण समाललम्बे ।

अत्र परमरमणीयेन प्रकारेण स्वविनयवर्ति स्वस्य चोपजीव्यनरपती निरतिशया भक्तिञ्च स्रोतयता महाकविना बिल्हणेनोक्तं—

गिरा प्रवृत्तिममं नीरसाऽपि भाग्या भवित्री नृपतेश्चरित्रं ।

के वा न शृङ्का मृदमभ्रसिन्धुसम्बन्धिनीं मूर्धनि धारयन्ति ॥ (१-२८)

एवञ्चाऽस्य महाकवे श्रीहर्षेणाऽधस्तने पद्ये विशिष्टरूपेणाऽनुकरण व्यधायि ।

पयिप्रमत्ताऽऽतनुते जगद्युगे स्मृता रससालनयेव यस्कया ।

कथं न सा मङ्गिरमभिलासपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ इति ।

(१-३) नैपथ्यचरिते

निम्नस्थपद्ये कविनिबद्धपक्तुराह्वमल्लदेवस्य—

किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाकर्मः सुतोऽस्ति चेलोभयलोकबाणधवः ।

शृणु पितृणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥ (२-३४)

इत्युक्तिं कीदृशी सहृदयहृदयार्थिका, कालिदासनिबद्धवक्तुर्दिलीपस्य—

लोयान्तरमुल्ल पुष्पं तपोदानतमूद्भवं ।

सन्ततिः शृङ्खलया हि परमेष्ठे च शर्मणे ॥ (रघुवधे १-६९)

इति वचनं स्वप्रीतिप्रकर्षेणाऽतिशेते इत्यत्र विपरिचद्वरा एव प्रमाणम् ।

सर्पबाऽऽह्वमल्लदेवस्यात्मजाया प्रत्यात्मनोत्पादनमनूय—

अधीतवेदोऽस्मि श्रुतः धृताग्रम. धर्मोऽस्ति भूपानितिहासवर्मसु ।

गुणध्वज्जायिमूल सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न बुलंभः ॥ (२-३९)

आलापोऽयं कथविधः प्रीतिपुर्णं आत्मविश्वासप्रकाशवश्चेत्ययमर्पो गुणप्राह-
काणा विदुषामतिरोहितः । एवञ्चाऽत्रस्यमाह्वमल्लतपोवर्णनं कालिदासस्य
शुभारत्नम्भवस्य पार्श्वतीव्रपोवर्णनं मनोहरविषयाऽनुहरति । ज्यायसि भ्रातरि
यत्तमाने जनकपरिकल्पितं स्वीयं यौवराज्यं प्रतिवेद्यतो विज्रमाद्भुदवस्य—

चालुषमवंशोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वमाचारविपर्ययस्य ।

अहो ! महद्वंशसमाः किमन्यदनङ्कुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥ (३-३६)

उक्तिरिय कालिदासस्य रघुवशे यज्ञियमश्वमपहरन्तमिन्द्र प्रति रघो —

त्रिलोकनायेन सदा मखद्विषस्तवया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणा त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ (रघुवश ३-४५)

वचनमद स्वप्रोदिप्रकर्षेणातिक्रामतीत्यन विवृषा नो विप्रतिपत्ति ।

एवञ्चाऽत्रत्य विक्रमाद्भूदेयदिविजयवर्णनं रघुवशस्थित रघुदिग्विजयवर्णनमनु-
करोतीत्यय विषय काव्यद्वितयशोकिना विमलमतीना कृतिना मतिपथे
स्फुटमेवाऽवभासते । दोषवर्जनपूर्वकं सत्ता गुणग्राहकत्व कीदृश्या विच्छित्पाऽ-
त्राऽप्यस्तने पद्ये दृष्टान्तालङ्कारेण प्रदर्शितम्—

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति युगमेव सज्जनाः ।

कारभावमपनीय गृह्णते धारिणेः कलिलमेव धारिवा ॥ (५-५१)

अत्रैकत्र पष्ठसर्गस्येऽष्टमे पद्ये महाकविना “विललापे” ति प्रयोक्तव्यत्वे
‘ललापे’ति प्रयुज्जानेनाऽवाचकत्व नाम दोषोऽपि प्रकाशित । सप्तमसर्गाये
चत्वारिंशत्तमे श्लोके “अक्षुण्णशब्दे” अप्रयुक्तत्वदोष । पर तादृशि महाकवी
वृषणमिव तस्य निरङ्कुशतामेव द्योतयति नत्वज्ञानम् । सोमदेवस्याऽवदानामिद

जवसमुचितधावनानुरूपा किमिति कृता पृथुला न नाय ! पृथ्वी ।

नभसि क्षुरपुटैरिति स्फुरद्भिर्विधिमिव ये स्म मुहुः प्रतक्षिपन्ति ॥ (६-४९)

वर्णनं महाकविश्रीहर्षवृत्तमथोलिखित नैपयास्ववर्णनमतिशोते ।

प्रयातुमस्माकमिषं किमत्यत्र धरा तवम्भोधिरपि स्थलापताम् ।

इतीव धाहंनिजवेगदर्पितं पयोधिरोषक्षममुत्थितं रजः ॥ (१-६९) इति ।

एवञ्च—

रयस्थितानो परिवर्तनाय पुरातनान्नामिह वाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रयिरुत्तरस्याम् ॥ (७-६)

इह महाकविनोत्प्रेषालङ्कारमाश्रित्य रवेरुदीचीगमन येन चित्ताकर्षकविधानेन
समुपवर्णित तत्प्रशसनीयमेव । सप्तमे सर्गे कविना वसन्तादिवर्णनं कुर्वता
कमनीयं काव्यबौद्धल प्रकाशितमिति दिक् ।

इदानीमस्या वृतेस्तत्तल्लक्षणसंवाचित्व वैशिष्ट्यमुपदर्शयितुमापातत प्रतीय-
मानदोषाभारनिरासार्थञ्च स्तोक प्रयत्यते ।

प्रस्तुतपुस्तक महाकाव्यमिति पुरस्तादुपवर्णितमेव । अस्य नायक खृष्टै-
कादशशताब्द्या चालुक्यशाखाचतुष्टय कत्याम्बु चालुक्यवंशोद्भूतो धीरवरो
विक्रमाङ्कदेव । नायकलक्षण यथा साहित्यदर्पण—

त्यायो कृती वृत्तीन सुश्रोत्रो रूपयौवनोत्साही ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोबेदगन्धशीलवाधेता ॥

इत्यञ्च चरितप्रणेत्रा स्वनायकस्य पूर्वोक्तगुणगणालङ्घ्यत्वरं सम्पादनीयम् ।
एवञ्च नायकस्य भदचतुष्टयमपि तत्रैव प्रदर्शितम् । यथा—

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशांत इत्यपमृत्त प्रथमचतुर्भेद ॥ इति ।

तत्र च प्रकृतनायको विक्रमाङ्कदेवो धीरोदात्त इतीय वार्ता निम्नस्यलक्षणे-
नाश्वसीयते । तद्यथा—

अविकल्प्यन् क्षमावान्निगन्भीरो महारत्न ।

स्येवाग्निगूढमानो धीरोदात्तो बुद्धवत् कथित ॥

अविकल्प्यन् यथा—

गौडग्रामरूपवाञ्छीवैरलमभ्यचक्रकोटद्रविडादि—भूपालादिजित्याऽपि क-
ल्याणपुर प्रत्यागतमानस तेन विक्रमाङ्कदेवेन न कुत्राऽपि स्वमुखेन स्वपीरपमुद्घो-
षितम् । प्रत्युत द्राविड द्रवूतस्य समागमे तेन स्वपराक्रममपरीकृत्योक्तम्—

ईदृशीं मुजुनतामजानता कामुकेण मुत्तरत्यमत्र मे ।

यत्कृत किमपि तेन लज्जया भारती कथमपि प्रवर्तते ॥ (५५०)

एवमेव—अङ्गानि च दनरसादपि शीतलानि च द्रातप दमति बाहुरयं यशोभि ।

चालुक्यगोत्रतिलकं च यस्तत्पत्नी ते दुवृत्तमूषपरितारणं प्रताप ॥

(५८६)

इत्यादिद्रविडश्वरोक्ती ह तूष्णीम् स्थित ।

क्षमावान् यथा—

जयकेसि-आ-गुपे-द्र-द्रविडक्षितिपति-र-द्व्याधीनादीन् चारणागतान् च क्षाम्यति
रम । ज्यप्य भ्रातरि सोमेन्द्रे वचनपागनीतेऽपि—

चित्तरितुमिदमग्रजस्य सर्वं पुनश्चजातमतिः स राजपुत्रः । (६-९३)
इत्ययं विषयस्तस्य क्षमावत्त्वं साधयत्येव ।

अतिगम्भीरो यथा—

उभयतः समागतयोर्द्विविधपतिसोमेश्वरसैन्ययोः स्थिती स गाम्भीर्येण—

मदकरटिनमुत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमूढङ्गधीरनादः ।

मथनगिरिमिवाधिरुह्य वेगात् प्रसिखलचारिधिलोडनं चकार ॥ (६-६८)

महासत्वो यथा—

अन्तकः प्रतिमदक्षमरभूतां निर्दयग्रहणनोद्यतं ततः ।

तामवद्विरवपादचूर्णितं सैन्यमेककवलं चकार सः ॥ (५-७)

विघटनमदवीचमुर्ध्वराणां विषमपथेषु विधाय लीलयेव ।

पुनरपि स जगाम तुङ्गभद्रां विरचितवन्दनमालिकां तरङ्गः ॥ (५-२५)

इत्यादिस्थलेषु राक्षो महासत्वशास्त्रित्वं प्रकटितमेव ।

स्वैयान् यथा—

प्राप्तमन्यनयपङ्कजङ्कितस्तद्वलं न सहसा जघान सः ।

अप्रतर्प्यभुजबोर्ध्वशालिनः सङ्कुटेऽन्यगहनास्तथाविधः ॥ (५-६)

इत्यत्रोक्तमेव । पुरतः पृष्ठतश्च समागतयोर्विपक्षसैन्ययोः सः स्वभृतिमब-
लम्बितवान् ।

निगूढभावो यथा—

कीदृशो दाशिमूली भवेदिति त्पृश्यते स्म हृदये स चिन्तया ।

कामुकेषु नियमाश्रमोसते नित्यकुण्डलितकामुकः स्मरः ॥ (५-४८)

तथापि

अद्वीचव मनसः प्रसन्नतां दन्तकान्तिभिरुदीरयन्धिय ।

खोष्ठपुष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुस्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः ॥ (५-५९)

इत्यत्राऽऽयं निगूढभाववत्त्वं सुस्पष्टमेव ।

दृढप्रती यथा—

आहवमल्लदेवस्य स्वपितुर्वीरराज्यपदग्रहणे महत्यापहे वर्तमानेऽपि स बंदगध्वेन
चालुक्यवंशोऽपि यदि प्रयाति पान्तत्वमाचारविपर्ययस्य ।

अहो महद्वैशतमाः किमन्यदनङ्कुगोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥ (३-३६)

एतादृशयुक्तियुक्तवचनैः स्वदृढवतत्वं प्रकटितवानिति ।

महाकविना विल्हणेनेत्यमेव तत्र तत्र नायकस्य धीरोदात्तत्वं प्रतिपादितम् ।

अथैतिहासिकतत्त्वसरक्षणपरा डा० बूह्लरादयो विप्रश्चिद्वरा विप्रवदन्ति—
‘महाकविना विल्हणेन स्वकृतावैतिहासिकं तथ्यं वितथीकृतमिति’ । वस्तुतस्त्वे-
तद्दूषणभाषातत एव प्रतिभाति न तत्त्वदृष्ट्या । प्रकृतकृतिरितिहासमूलाऽपि
काव्यमेव नेतिहासः ।’ अत्र कविना प्राधान्येन प्रकाशनीयं कवित्वमेव, न
त्वितिहासतत्त्वम् । यत्त्वनेतिहासतत्त्वं प्रकाशितं तदानुपपन्नकत्वेन न प्रधानत्वेन ।
कल्पनाकाननसञ्चरणपराणामेतादृशानामेव कवीनां कृतिमुदिश्य—

अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।

यथारम्भं रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

भृङ्गारो चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत्कविर्वातरामोनीरसं व्यक्तमेव तत् ॥ (अग्निपुराणो)

एतादृशयुक्तिः समजगि । किं बहुना, महाकवीनामेतादृशा कृते स्वनायकस्य
मर्यादासरक्षणार्थमालङ्कारिकैः सुधीभिः स्तोकरूपा स्वतन्त्रताऽपि प्रदत्ता । यथा
सा साहित्यदर्पणे—

यत्स्याद्यनुचितं पुरां नायकस्य रसस्य वा ।

विषदं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अतएव धीरोदात्तनायकेन श्रीरामचन्द्रेण छयना बालिहननमनुचितमिति
धिया महानुभूतिना भवभूतिना धीरचरिते रामवधार्थमायातो बाली रामेण
ध्यापादित इति प्रतिपादितम् । अपरञ्च, काव्यसाधितं वस्तु मिथ्यारूपमितिहास-
प्रकाशितमेव तत्त्वमित्यत्र वा नाम विनिगमना ? इतिहासवर्णितमपि वस्तु
वितथं विलोक्यते । यथा यङ्गैतिहासे सिरागुहोलाभिधानेन बङ्गाधीशेन कृष्ण-
प्रकोष्ठे (Black Hole of Calcutta.) बहव मॉग्लदेशाभिजना निरुद्धास्तत्र
च स्पानरस्य शङ्कुचितत्वाद्बहुसंख्यया उपरता अत्या एवाञ्जलिपिष्टा इति यदि-
तिहासे लिखितं तत्साम्प्रतं मिथ्यैवेति बहुभिर्विद्वद्भिः साधितम् । एवमिधे
व्यतिकरे लोचनगोचरे सति प्रकृतेऽपि प्रकृतचरितनायकस्य तत्सदस्यवधिप्रदीशित
वृत्तं वितथमितिहासनिर्दिष्टमेव तत्त्वरूपमित्यपि सर्वतोभावेन प्रतिपादयितुं न
पाक्यम् । बालप्रन्तरे विस्तृतगवेषणानन्तरं प्रकृतकविप्रकृतवृत्तस्य सत्यत्वसिद्धि-
रपि संभाव्यते । श्री नागरमहोदयैः स्वोपोद्घाते डा० बूह्लरखण्डिना वारिच-
दैतिहासिकपट्टना. डा० बूह्लरमनखण्डनपूर्वकं मन्यत्वेन प्रमाणोद्घाता वर्तन्ते ।

ऐतिहासिकेन विदुषा सम कवेरिय कलहवार्ता नाऽनैव पारचात्यदेशेऽपि स्फुटमाकर्ण्यते । प्रतीच्यामैतिहासिकोपन्यासलेखकानामादिमो नूतनवाट (New way.) प्रकाशक सर् वाल्टर स्काट् (Sir Walter Scott) महाशयोऽपीत्यमेव दूषणभाजन समजनि । आधुनिकानामाङ्गलेतिहासज्ञाना श्रीमैनाभिधान कोविद गरमप्रसिद्ध । उपन्यासप्रस्तुतायामितिहासविरुद्धौ रोप प्रदर्शयता कृतिनाऽमु-
नाऽभिहित—‘यूरोपदेशोद्भूते घर्मेयूद्धयात्रायुगे (The age of the Crusades) ये किमपि ज्ञातुमीहन्ते तै स्कॉट्कृत ‘आइवान हो’ (Ivanho) नाम उपन्यासौ न पाद्य इति । अत्राऽपि समाधान पूर्ववदेव बोध्यम् । एवमेवाऽत्र कृती महाकविना परितनायकस्य तत्तत्कार्यकालाना पीर्वापर्यविपर्ययोऽकारीति यद्दूषणमुपन्यस्त तनेष वार्ता—नेय कृति प्राधान्येनतिहास प्रत्युत काव्यमेव । महाकविना स्वलेखनसौविध्यमाचरतेत्यमाचरितमतो नाऽत्र स उपालम्भभाजनम् ।

‘शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते’ । इत्युक्तेरत्र वीरोऽङ्गी रसो मथामथमङ्गलूपाणि रसान्तराणि न बोद्धव्यानि । मङ्गलाचरणरूपे प्रथमश्लोके कृपाणमुपवर्णयता महाकविनाऽस्य महाकाव्यस्य वीररसाश्रयित्व द्योतितमेव ।

अत्र सत्स्वप्यलङ्कारान्तरेषु महाकविविशेषत उपमोत्प्रेक्षादृष्टान्तार्थान्तर-
स्याससनासोक्तिपुस्तनुप्रासावीम् बाहुल्येन लोचनगोचरीकरोति ।

यद्यपि स्वकृत्या कृतसहृदयहृदयसवनन स चाऽय महाकविविरहण काश्मीरेषु प्राप्तजननस्तथाप्यय कस्याण चालुक्य-वंशस्य पण्डविक्रमादित्यस्य विक्रमाङ्क-
देवापरनामकस्य सभापण्डित आसीत् । भारते वर्षेऽस्य पण्डविक्रमादित्यस्य शासन १०२६ त ११२७ ख्रिष्टाब्दपर्यन्त स्थितम् ।

काश्मीरेषु प्रवरपुरम् (धीनगरम्) प्रधाननगरमस्ति । तस्मात्क्रौडात्रये खोनमुपनामक ग्राम महाकविरस्य स्वजन्मनाऽङ्ककृतवान् । तत्र कौशिकगो-
त्रोत्पन्ना ब्राह्मणा निवसन्ति स्म । तदन्वयमेवाऽय भूषितवान् । अस्य प्रपितामहो मुक्तिरत्नश्च पितामहो - राजवल्लभ पिता च ज्येष्ठकलश आसीत् । अस्य मातुर्नाम नागादेवीति । अस्य ज्येष्ठभ्राता इष्टरामोऽनुजश्चाऽऽजन्दनामाऽसीत् । द्वावप्येता भ्रातरी विद्वत्तया तत्र प्रसिद्धावास्ताम् ।

काश्मीरेष्वेव सत्त्वयेदशास्त्राद्यधीत्य वाणभट्ट इवाऽयमपि विदेशान्गति प्रतस्ये । मयुराया बृन्दावने च शास्त्रार्थविषयेषु पण्डितान्विजित्य श्रमश कान्त्य-
शुभ्रत प्रयाग समाजगाम । तत काश्या दाहलाधीशस्य कर्णनृपते, सभायाः

श्रीगङ्गाधरनामान् कञ्चित् विशिष्ट पण्डित पराजितवान् । ततो भोजराज-
धानी धारा प्राप्त । यरञ्च भोजस्य दिवङ्गमात्तस्य तत्र समनमसफलमेवाऽऽ-
सीत् । ततः स गुर्जरदेशे समागत्य सोमनाथमहादेवस्य दर्शनं कृतवान् ।
सोमनाथाभिर्गत्य स दक्षिणदेशे चिरं वभ्राम । सेतुबन्धरामेश्वरदर्शनानन्तरं
स कल्याणनगरं गतः । तत्र लब्धविद्यापतिपदवीकं स पण्ड-विक्रमादित्यस्य
चालुक्यवंशीयस्य सभां यावज्जीवं सम्भूयति स्म ।

सर्वस्वं गृह्णाति कुन्तलपतिर्गुह्यतु तन्मे पुन—
भण्डाधारमलण्डमेव हृदये जगति सारस्वतम् ।
रे भृङ्गास्त्यजत प्रमोदमचिरादेष्यन्ति भग्मन्दिर
हेलाण्डोलितकर्णतालकरटिस्कन्धापिच्छा भिय ॥ १ ॥
अयि ! किमनिश राजद्वारे समुद्रकण्ठरे
कुवलयदलस्निग्धे सुघने विमुञ्चसि सोचने ।
अमररमणीलीलावस्माद्विलोचनवागुरा—
विषयपतितो न ध्यायति करिष्यति विवृणुः ॥ २ ॥

उपर्युक्तं पद्यद्वयं कादमीरासादित-चौरीसुरतपञ्चाशिकाग्रन्थे प्रारम्भ
एवास्ति । एताभ्यां पद्याभ्यां विल्हणविक्रमादित्ययोः पूर्वं कदाचित् वैमनस्य
द्योत्यते । प्राचीनराजसभापण्डिता स्वभावतः एव नूतनमहापण्डितप्रवेशे विरोधिनी
भवन्तीति नैतदसम्भवम् ।

श्री कृष्णम्माचारियरमहोदयस्त्वेतदेव वैमनस्य पाश्चात्कालिक विमूढ
महाकाव्यस्याऽस्याऽपूर्णत्वे कारणमिति कल्पयति । तन्मते ख्रिष्टीये १०८५ वत्सरे
विक्रमादित्यस्य नर्मदातटस्थानाऽत्र न वर्जितेत्यस्याऽपूर्णत्वम् । परन्तु नैतन्महा-
काव्यमपूर्णम् । ख्रिष्टीय १०८५ वर्षाभा घटना महाकाव्यरचनानन्तरभूतेति
तस्या अत्र समावेशोऽसम्भवः । महाकाव्यं परिसमाप्यैवास्तिमेऽष्टादशसर्गो
महाकविना स्ववञ्चवर्जनं कुतमित्यपूर्णतायां कल्पना निराधारेव ।

एवमेव 'इण्डियन एण्टिक्वेरी' पत्रसंपादकस्य 'विल्हण स्लेपाल्डुआरस्य
परमोपासक इत्यादि समालोचन, श्रीमतो द्विवेदिमहोदयस्य महाकवेरस्य प्राचीन-
कवीनामनुकरणदोषारोपण, डा० ब्रूह्मरमहोदयस्य चंतिहासिकघटनाप्रदुत्वेन
दूषणं सर्वमिदं समालोचनमनालोचनपूर्वकमेव । न कोऽपि निर्दोष इति विचार्यैव
महाकविना कालिदासेन कुमारसम्भवे गणित—

एकोऽहि द्यौषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणोन्धिकाञ्चु । इति

यो महाकवि. स्वग्रन्थे काव्यार्थचौर्यं निन्दति स कथं तदेव कुर्यात् ।

ईदृग्भूतानां समालोचकानां कृतं एव महाकविना विल्हणेनोक्तम्

रसध्वनेरध्वनि ये चरन्ति संक्रान्तवक्रोक्ति—रहस्यमूढाः ।

तेऽस्मत्प्रबन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुक्वाक्यपाठम् ॥ (१-२२)

एतादृशस्य महाकाव्यरत्नस्य काऽपि विशदटीका न विद्यते । चरित-
चन्द्रिकाभिधानां केवलमेका टिप्पणी कविहार्दभावप्रकाशनऽसमर्था । अतः
एवाऽयमस्माकं टीकालेखने समारम्भः । अस्मदीयायामस्यामभिनवव्याख्याया
रमानाम्ना मयामति कवितात्पर्यप्रकाशनपुरस्सर रसध्वन्यलङ्कारच्छन्द प्रभृतय
आलङ्कारिका विषया ज्ञेयत्वेन प्रतिपादिता । तदधस्तले च हिन्दीभाषामयोऽ-
नुवादोऽपि सविस्तरं व्यक्तरूपेण न्यधामि । तत्राऽस्माभिः कियती सफलताऽ-
धिगता, विषयेऽत्र सहृदया कोविदा एव प्रमाणम् । यथोक्तं कविकुलगुरुणा
महाकविना कालिदासेन—

आपरितोषाद्द्विगुणा न साधु मग्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिस्तितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

उपयुक्तसमयाभावेन सर्गसप्तकं यावदतिसंक्षिप्तया विधेयाऽदत्त्याः कारिच-
द्विचोपता प्रकाशिता । भागान्तरे वैशिष्ट्यान्तराणि चोपस्थापयिष्यन्त इति
धिया सान्प्रतमेतावत्तैव विरम्यते ।

सर्गसप्तकस्थः कथासारः ।

प्रथमसर्गे—

मङ्गलाचरणप्रस्तावमानन्तरं प्रकृतचरितनायकचालुक्यकुलमूलपुरुषस्योत्पत्तिः
प्रदर्शिता । सा चैतद्य-आतुचिञ्चतुर्वेदने प्रातः सन्ध्यावन्दनपरे सुरपतिर्धरा-
भरापनयनार्यमलौकिकगौरवस्य करयचिन्महापुरुषस्याऽऽवश्यकता निवेद्यामास ।
तदनु वेधा सन्ध्यासलिलपूर्णमात्मचलुकमालुलोके । तस्माच्च कमलासन-
चुलकाल्लोचनयत्राणप्रवीण. सुमट आविशसीत् । स पुरुष. पुरुहूत 'धृतिमान्-
मव' इति प्रस्थाप्य सुरविपक्षक्षयदीक्षितोऽभूत् । तत एव चालुक्यकुलं समजनि ।
यत्र च हारीतमानव्यनामानावादिपूरुषौ बभूवतुः । तत्कुलजा युद्धदुर्धर्पा भूपाला
अयोध्यां स्ववासस्थानं यतुः । केचिच्च विष्वविजयक्रमेण विलासितया च
दक्षिणस्यां दिशि निवासं विदधुः । किञ्चित्कालानन्तरं तैलपो नामाऽजुलविक्रमो

भूपस्तद्वशावतंसोऽभूत् । ततोऽनुपमशौर्यश्रियं सत्याश्रयो नाम नरपतिं प्रादुर्बभूव । ततश्च समराङ्गणेषु मुहुर्मुहुः प्राप्तजयो जयसिंह आविर्भूतः । तस्माच्च त्रैलोक्य-मस्त्रापरनामक आहवमस्त्राभिधानो विद्युताऽवदानो नरनामकः समजायत । अनुपमविक्रमः स नरपालश्चोलदेशं मालवराजधानीं धाराञ्च जिगाय । हाहूलपतिं कर्णञ्च विवर्णं चकार । एवमेव बहुध्वाहवेषु मल्लः स आहवमल्लो द्रविडप्रकाण्डं घोररसस्याऽभाजनं विदधे, चोलराज्यश्रियञ्चाऽऽचक्रे ।

द्वितीयसर्गः—

प्रक्रान्तविक्रान्तचरिते आहवमल्लदेवः सर्वां ककुभो विजित्य गुणिगण-मण्डिता कल्याणपुरीमात्मराजधानीरूपेण विदधे । समधिगतसम्पदतिशयं पूरिताधिचार्यमनोरथोऽपि ए भूपतिस्तनयाभावेन वृषभानमानसोऽभूत् । ततः स देव्या समं विमृश्य सकलराज्यकार्यभारं भग्नियु विनिवश्य तनुजाऽऽसादनार्थं शाङ्करानुष्ठाननिष्ठो बभूव । जातुपिद्विभागे चन्द्रशेखरपरिचरणपरो नरवरः स इमामशरीरिणीं गिरमाकर्णयति स्म—“सो नरपते ! कृतं तपसा । भगवान्पार्व-तीपतिस्त्वयि प्रसादाभिमुखः सवृत्तः । इयं त्वदीया दयिता तनयप्रितयसमन्विता भविष्यति । तथाऽपि शिवमसादाद्द्वितीयस्तनयोऽजुलबलो भविता” इति । अनन्तरं नरदेवो षष्ठपारणाविधिं विदधे । ततश्च शुभं मुहूर्तं देवीं सुतमेक-महूत, यो नाम्ना सोमेश्वरः सवृत्तः । ततो माङ्गलिकं लग्नं देव्या गर्भतो लोकोत्तर-गुणगणसमलङ्कृतं समस्तशुभलक्षणं नखितं शिवप्रसादीकृतं द्वितीय-स्तनयः समजनिः । निरतिशयहर्षप्रकर्षपरवशो महाराजस्वाऽऽस्त्रजस्य जातकर्मादि-संस्कारं सम्पादयामास ।

तृतीयसर्गः—

नवप्रसूतं प्रभूतशुभलक्ष्मपूरितो राजसुत आस्थया विक्रमाङ्कदेवः इति स्थातिमभजत् । स च बालोऽनितरसाभरणगुणान्वात्स्य एव प्रादसंयद्वरोच्च मातापितरौ प्रभोदमेदुरमानसौ । अचिरेणैव समयेन विक्रमादित्यो विक्रमाङ्क-देवापरनामा समधिगतसमस्तविद्यः सवृत्तः । अनन्तरे नराधिपस्य जयसिंह-नामकस्तृतीयस्तनयोऽपि समजायत । अथ राजा प्रतापेनाऽऽदित्यसन्निभो द्वितीयम-प्यद्वितीयं विक्रमादित्याश्रित्य तनुजं यौवराज्यालङ्कृतं कर्तुमिष्य । ज्येष्ठे भ्रातरि स्थितेऽपि स्वयौवराज्याभ्युपगमे महद्गौचित्यं पश्यवाचोमुक्तिपटुः स

उक्तिविशेषैर्मुहुर्मुहुराग्रहग्रहहिल स्वपितर न्यपेधत् । इत्यञ्च सोमेदवर सोम-
देवापरनामधेय एव यीवराज्यपदभागजायत । वस्तुतस्तु विक्रमाङ्कदेव एव राजपुत्र-
राजयोर्द्वयोरपि भारमादिकमठो भूमिशेषयोरिव विशेषरूपेण वभार । तदनन्तर
पितुराज्ञया सर्वत्र रणोत्सवेषु विजयमवाप । एवञ्च स चोलाञ्जिगाय,
स्वशरणागत मालवाधीश निष्कण्टक राज्ये समस्यापयत् । बहवो भूपाला
कन्यकाप्रदानच्छलतोऽस्य सर्वस्वदान चक्रुः ।

चतुर्थसर्ग—

विक्रमाङ्कदेवो दिग्विजयार्थं प्रयाणमकरोत् । तद्गजा मलय मलयजरहि-
तमकुर्वन् । स केरलदेश जीवितेन्द्रदेश प्रापयत् । तद्भूयात्सिंहलभूपालस्तच्छरण
जगाम । एवञ्च विक्रमाङ्कदेवो गाङ्गकुण्डपुर चोलदेश च जिगाय । वैङ्गि-
भूपाल चक्रकोटपतिञ्च स निर्वाय चकार । एवञ्चाज्यराजान्तो महाविक्रान्तो
विक्रमाङ्कदेव कृतकार्य सन्ननिवार्यदेवगत्या स्वदेशप्रत्यावर्तनकाले बहुविधाम्प-
शाकुनानि प्रत्यक्षीचकार । ततश्च स तच्छान्त्यर्थं सर्वस्वदानमालोष्य कुण्डा-
नदीतटे विश्रामः । सरिमन्नेव समये कल्याणपुरात्समायातो दूत एतादृशोमभव्या
वार्तामिभाषयत्—“राजकुमार । भवज्जनको भावत्क पाण्ड्यचोलसिंहल-
भूपालविजय समाकर्ण्यऽमन्दमामन्दसन्दोहमन्वभूत् । पर नियतिदुर्गतिपरवश
स दाहज्वराभिभूत्या दक्षिणापथप्रपन्ना तुङ्गभद्रा प्राप्य सुवर्णदानपूर्वक कण्ठदध्ने
तत्तोये प्रविश्य चन्द्रसेनरपुर प्रययी” इति । इत्यञ्चाऽकाण्ड एव जनककैलाश-
वासनाकर्ण्यं परितप्त स भूय परिदेवयामास । अथ स सस्यितस्य तातस्योत्तर-
क्रिया ययाविधि विधाय सत्वरमग्रजालोकनोत्कण्ठया कल्याणप्रयाणमुद्दिश्य
जगाम ॥

ततः स किमिद्विरपि दिवसं कल्याणपुरी समासायाज्ये समागतोनाज्यजन्मना
सम्मानितस्तेनैव सम समानसक्लेश नरेणप्रासाद निवेशः । तदनु तावुभावकृति-
माभिमिथ प्रणयवृत्तिमि कतिचिद्वासरानयापयताम् । गुणगणज्येष्ठोऽपि स
ण्यायांस तातप्रतीकास प्रतीक्ष्य समीक्ष्य समर्पयामास च तस्मै दिग्विजयोपाजित
समस्त वस्तुजातम् । ततश्चाग्निवार्यया भवितव्यताया सोमेन्द्रो दुर्बिनपरोऽ-
भूद्येन च स भूपो विमले चालुक्यनुले कलङ्कूपो बभूव । यदा विक्रमादित्य
आत्मनोऽग्रजरम दुराग्रह निराकर्तुं न शक्ताक, तदाऽप्यशोभीत्या भेरीरवेण
श्रवणविवर भिन्दन्कल्याणपुराद्विनिययी ॥

पञ्चमसर्ग—

विक्रमादित्य कल्याणपुरत्यागसमये स्वाप्रजात्सद्दुटमाशङ्क्य नयविनयोपेत
चर्यसिंहाश्वरनामधेय स्वाञ्जुज सिंहदेवमपि निनाय । अर्धतद्दूतमसहमानश्चा-
लुष्येश्वर सोमेश्वरो विक्रमादित्यस्य पुष्टत पुष्कल बल व्यसर्जयत् । ततश्च
निर्दयप्रहरणपर तद्वलनिच्छतपि महाविक्रमो विक्रमश्चूर्णित चकार । उत्तुङ्ग-
शक्ति स तुङ्गभद्रा प्राप, मुद्रेच्छया चोलसम्मुखवर्ती च यभूव । एव च स
कञ्चित्काल यापद्वनवासमण्डलमध्युवास । स्वबलवाचनिनर्दमलयदेशभूमजा-
मात्मपूर्वविक्रम स्मारयन्विक्रम पुरत उच्चचाल । तस्मिन्नेवान्तरे कोङ्कणदेश-
नरेशो जयकेशी प्रायितादप्यधिक यत् तस्मै समर्पयामास । आलुपपालकश्च
तदन्तिके रणचापल त्यक्त्वा समृद्धि चाप्स्य । तत स रणेच्छया चोलाश्चचाल ।
विक्रमबलाऽतिक्रमाऽक्षमश्चोलभूपाल सन्ध्ययं स्वसन्देशहर विक्रमान्तिक
प्राहिणोत् । स दूतो विक्रम बहुश स्तुत्वा चोलभूपालो भवते स्वकुमारी समर्प-
यितुमिच्छती" ति निवेदयामास । विक्रमोऽपि तत्प्राणिनामभ्युपयञ्छस्तुङ्गभद्रानदी-
तटनगात् । तत्तश्चोलपति स्वकन्या विक्रमाय समर्पितवान् ररत्त चैव
विक्रमबलाक्रमजाच्चोलाऽबलाम् ।

षष्ठसर्ग—

अथ चोलपति कन्यादानानन्तर आमातुरभ्यनुज्ञा समवाप्य चचाल । ततो
विक्रमादित्य किञ्चित्कालाजन्तर दैवहतकस्य दुविलसिताद्रणाङ्गण चोलपते
सुरलोकप्रदायगाकर्णयत् । परिदेवनावन् स चोलराजकुमारे धियमभिषवत्
काञ्ची प्रति समुच्चचाल । तत्र च विक्रमादित्य विलोक्य काञ्चीकामिन्यो
बहुविधा शृङ्गारवेष्टाश्चक्रुः । ततश्च स दुष्टवर्गं खर्षतेजस विधाय चोलेन्द्र-
निर्मापित गाङ्गकुण्डपुर प्रययी । तत्र च स परिपन्थिस्त्वेत्यनिधनपूर्वक चोल-
राजकुमार राजपदमधिरोप्य भासयन्त तत्राऽवस्थाय भूयोऽपि तुङ्गभद्रा यत्राज ।
दिष्टाऽनिष्टतया कतिपुचिद्विसेषु गतेषु राजिगाऽभिधान धेङ्गिनाथ प्रकृति-
विरोधहनस्य तस्य विक्रमस्यालकस्य राज्यमपाजहार । कुटिलमतिरसो राजिग
पुनर्विक्रमाक्रमणमाशङ्क्य विक्रमाय च सोमेश्वर स्वसहायकमकृत । ततो
विक्रमादित्य राजिगबन्धार्थं कृतप्रयागे सति सोमेश्वरस्तस्य पुष्ट त्यजिततरमुपागत ।
अप्रश्नेन सम समरकरण परमभक्तम मन्वानो विक्रमोऽश्रुपूर्णनयन उद्यतो न यभूव,
मुदतिराकराणां बहुन्यनुनयवचनानि च तत्पार्श्वे विसर्ज्य । इत्थ च समरा-
जुद्यत निद्रापरवज तं भगवाश्चन्द्रशेखर क्षात्रवर्षपरिरक्षणायं युद्धतत्पर चकार ।

ततश्च रोमहर्षणो रणः प्रववृते । किमपर द्रविडपतिराकुलमतिर्वेन पलायितः
सोमदेवश्च बन्धनाग्नारे न्यविशत । ततश्च विक्रमस्तुङ्गमद्रा जगाम । अग्रजाय
राज्यं वितरितुं कृतमतिः स शङ्करेण भूयोऽपि न्यपेधि । इत्य चाऽनिच्छया
य प्रतापाऽतिशयेन राजसिंहासनमारूरोह, स्वानुगतमनुजं च वनवासमण्डला-
खण्डलं चकार ।

सप्तमसर्गो—

अथाऽस्ती निर्वाणितचोलप्रतापो विक्रमादित्य कल्याणपुरं प्रविवेश । अत्रान्तरे
शृङ्गारबन्धुर्मानकेतनसचिवो वसन्तं आविर्बभूव ॥ वसन्तर्तोरभिभव-कल्पनी-
श्रेष्ठाकृतवर्णनेनैव सप्तमोऽयं सर्गः समाप्तिमगात् । इति

राज्ञो विक्रमाच्छुदेवस्य सम्बन्धे यानि पुस्तकानि लिखितानि ये च लेखाः
प्रकाशितास्तोषा सूचीं परिशिष्टे निबद्धा । एभिर्विक्रमाच्छुदेवविषये बहुज्ञातं
भवति । परन्तु विक्रमाच्छुदेवसूनुना विदुषा सोमेश्वर-तृतीयेण, येनाऽभिलषि-
तार्थं चिन्तामणिर्नानसोल्लासापरनामको ग्रन्थो व्यरचि^१, तेन विक्रमाच्छुदेवस्य
चम्पूकाव्यमपि विरचितं यस्य हस्तलिखितं पुस्तकं पट्टनस्य जैनभाण्डारे बरीवति ।
परञ्च पुस्तकमेतत् खण्डितमिति महद्दुःखास्पदम् । अन्यथा तदाधारेण
समालोचकानां कवेर्वैतिहासिकादिकं मतं साधुं द्रष्टुं वैति निर्णयः सुतरां सारत्वेन
सम्भाव्यः स्यात् । तत्पुस्तकावलोकनेन तत्र समाप्तिः—सूचनं पार्श्वतोऽवलोक्याऽ-
नुमातुं शक्यते यदस्य पुस्तकान्तरमपि कुत्रचिदवश्यं भवेदिति । आशासे
यद्भविष्यत्काले कोऽपि गवेषणाकुशलो विद्वान् पुस्तकान्तरमस्याऽवाप्य प्रकाश्य च
साधुवार्शल्लभेतेति ।

अन्ते चाऽस्मिन्पुस्तकेऽस्मत्कृता प्रकाशनग्रन्थजाता वा ये दोषा गुणग्राहकाणां
विदुषा लोचनपथे समागच्छेयुस्ते मरणोपास्तेषाम्च सूचनयाऽनुग्राह्योऽयं जनः
इति सदर्थकमभ्यर्थनम् ।

यतो—

गच्छतस्त्वलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनस्तत्र समादधति सज्जनाः । इति ।

—शुभं भूमात्—

॥ श्रीः ॥

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पक्तिः
बहुष्वमर्त्यैरद्यापि	बहुष्वमर्त्यैरद्यापि	१०	११
प्रत्यायकत्वेन	प्रत्यायकत्वेन	१२	२३
कर्तुं न	कर्तुं न	१३	२७
मत्सूक्तिरत्नाति	मत्सूक्तिरत्नानि	१५	२६
अन्वय	अन्वयः	१५	२५
बहुदिक्षूणां	बहुदिक्षूणां	१६	२५
कण्ठवि	कण्ठवि	२४	१२
निःसृतानीत्यर्थः	निःसृतानीत्यर्थः	२५	६
विख्यात अस्तीति	विख्यातोऽस्तीति	२५	१०
परबह्म	परबह्म	२६	१८
इत्यादिरमरः	इत्यमरः	२७	२८
यददर्शन	यददर्शनं	३०	१०
सुन्दरस्त्रीत्वेन	सुन्दरस्त्रीत्वेन	४१	१४
पापिवर्नूपैः	पापिवर्नूपैः	४८	२
क्षीपेऽपि	क्षीपेऽपि	४८	२१
द्विद्विषयाहिता	द्विद्विषयाहिता	५२	२३
निवारणादुद्धतया	निवारणादुद्धतया	५४	७
सङ्ग एव	सङ्ग एव	५७	१९
सङ्गरूपी	सङ्गरूपी	५७	२६
तिवीर्निधाराम्	पतिकीर्तिधाराम्	६८	२७
॥०१॥	॥१०॥	९५	२१
चान्तिवारिभिः	चान्तिवारिभिः	९८	२
पितृणामपनेतु	पितृणामपनेतु	११२	६
धोत्रयप्रमापिनी	धोत्रयप्रमापिनी	११३	१४
गोद म	गोद मे	११४	१७
दम्पसहम्	दुप्यसहम्	११९	९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तिः
प्रभातपूजासमये	प्रभातपूजासमये	१२१	२६
व्रतपारणाविधि	व्रतपारणाविधि	१२६	८
पूर्वपायिवमय	पूर्वपायिवमय	१४९	४
रासोदगृहम्	रासोदगृहम्	१४९	४
व्याघ्र के	व्याघ्र के	१६०	१२
क्षिपतो	क्षिपतो	१६३	१६
मुञ्चतो	मुञ्चतो	१६३	१७
नन	ननु	१७२	१६
कृतस्तेनाऽनुचितकार्येण	कृतस्तेनाऽनुचितकार्येण	१७८	९
मलयाचल का,	मलयाचल को,	२०८	११
विद्रुमेषु	विद्रुमेषु	२१६	८
पृच्छन्तीना	पृच्छन्तीना	२३०	२६
पाण्डुराजा को	पाण्डुराजा को	२३४	२
कीर्ति	कीर्ति	२३६	३
कीर्ति इव	कीर्तिम् इव (कीर्तिमिव)	२३६	६
दिश एव	दिश एव	२३७	१४
प्रभूतप्रमोदाबहेति	प्रभूतप्रमोदाबहेति	२४०	२
जलबिन्दवोऽपि	जलबिन्दवोऽपि	२४१	५
चित	चित	२४४	१९
स्नना करके	स्नान करके	२४६	१४
तद्दु ख	तद्दु ख	२५८	२७
तुल्यम्	तुल्यम्	२६३	१२
स्तोमैस्समूहं	स्तोमैस्समूहं	२७१	८
ओषधे ह ।	ओषधे ह ।	२७३	४
दुराचारेऽपि	दुराचारेऽपि	२७३	१३
रुक्म्या सम्पत्त्या	रुक्म्या सम्पत्त्या	२७३	१९
श्रवणसरणि	श्रवणसरणि	२७८	१३
मोक्षितवर्जिता	मोक्षितवर्जिता	२७९	१५
वसन्तेन	वसन्तेन	२७९	२०
शम	शुभ	२७९	२६

वशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पक्ति.
मञ्जुलघ्वनि	मञ्जुलघ्वनि	२८२	९
शब्दशून्यत्वस्य	शब्दशून्यत्वस्य	२८२	१४
चमचक्षुषा	चर्मचक्षुषा	२८४	११
सङ्कुटेऽप्यापत्ता	सङ्कुटेऽप्यापत्ता	२८५	९
लब्धतीरतह	लब्धतीरतह	२९०	१९
तुप्यति स्म	तुप्यति स्म	३२७	९
वस्तुजो का	वस्तुजो को	३४१	१९
समेलनानन्तर	सम्मेलनानन्तर	३४३	११
गलदध्वजलक्षिचर	गलदध्वजलक्षिचर	३४७	२२
पुरोऽग्रे	पुरोऽग्रे	३५०	७
चोलसूना	चोलसूनी	३६०	१३
नृपयाऽऽह्वमल्लदेवस्य	नृपयाऽऽह्वमल्लदेवस्य	३६९	१८
गिरिपक्षेऽस्तस्याका	गिरिपक्षेऽस्तस्याका	३७३	२२
समुद्र कोरण	समुद्ररूपी रण को	३७३	२७
चलने के समान	चलने के समान	३७४	२२
मथिता ये	मथिता ये	३७५	२१
अथिता	अथिता	३७५	२४
हुआ	हुआ	३७८	११
प्राप्तपङ्क्ति	प्राप्तपक्ति	३७८	१९
तद्बल	तद्बल	३७९	१२
यस्मात्तत्	यस्मात्तत्	३७९	८
भ्रातृयुद्ध	भ्रातृयुद्ध	३८१	८
प्रमोदमद्बहिष्पत्नीति	प्रमोदमद्बहिष्पत्नीति	३८३	१०
त्रिदिशत	त्रिदिशगत	३८४	२६
वीरो के	वीरो के	३८९	२
प्रकट करन	प्रकट करने	३८९	२
द्रुततरमाक्रममाणाम्बा	द्रुततरमाक्रममाणाम्बा	३८९	१५
कवचश्चवार	कवचश्चवार	३९५	५
कपालशुक्तिमध्ये	कपालशुक्तिमध्ये	३९९	२१
आतनात्	आतनीत्	३९९	२५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्ति-
बहूत	बहूत	४०३	५
महनोय	महनीय	४०३	२३
सर्व	सर्व	४०५	४
हृष	हृष	४०७	५
गजितेन	गजितेन	४०७	२३
सुरगात्तमाना	सुरगोत्तमाना	४१४	१९
चन्दानात्रे	चन्दनाद्र	४१९	१८
चन्द्रनान्द्रे	चन्दनान्द्रे	४१९	२३
बोलालिलास	बोलाविलास	४२०	२०
नपुण्यमापु	नैपुण्यमापु	४२९	१९
सुहृद्वापु	सुहृद्वापु	४४१	७
कानाभिभूतस्सम्	कामाभिभूतस्सन्	४४३	१४
संगहीतो	सगृहीतो	४५३	८
पुसान्	पुमान्	४५७	१९
सम्प्रत्यघना	सम्प्रत्यघुना	४५७	२८
दुमना	दुर्मना	४५८	१५
अविनयपयवतिन	अविनयपयवतिन परिशिष्ट (क) ४		१७

॥ श्री. ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

प्रथमः सर्गः ।

भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी स पातु वः कंसरिपोः कृपाणः ।
यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्गया धाराम्भसः फेनमिव व्यनक्ति ॥१॥

अन्वयः

यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्गया धाराम्भसः फेनं व्यनक्ति इव, सः
ऊर्ध्वगामी भुजप्रभादण्डः इव कंसरिपोः कृपाणः वः पातु ।

व्याख्या

नृत्यन्ती मुखकमले मुकुवीनां रसतरङ्गमग्नानाम् ।

वाणी हंसीव सरो रमणीयं दर्शयति विश्वम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरितृप्तप्राप्ये शिष्टाचारपरिप्राप्त “आशीर्नम-
स्त्रिकया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्” इति मङ्गलाचरणं कर्तव्यमिति श्री
बिल्हण-कविरावौ स्वेष्टदेवता स्मरन्नाशीर्वादात्मकं मङ्गलमाचरति भुजप्रभादण्ड
इति ।

यः पाञ्चजन्यस्य विष्णोः शङ्खस्य ‘शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्च-जन्यश्चक्र
मुदर्शनम्’ इत्यमरः । प्रतिबिम्बस्य प्रतिच्छायाया भङ्ग्या व्यजेन धारायाः
कृपाणधाराया अम्भसो जलस्य फेनं दिण्डिरं “दिण्डिरोऽम्बिकफः फेनः” इत्यमरः ।
व्यनक्तीवि प्रपद्यतीव सः प्रसिद्ध ऊर्ध्वगाम्युपरिष्ठात्प्रसरणशीलो भुजप्रभादण्ड
इव दण्डायमानबाहुकान्तिकलाप इव कंसरिपोः कृष्णस्य कृपाणः करवालो
यो युष्मान् पातु रक्षतु । श्री कृष्ण सम्बन्धिनः कृपाणस्योर्ध्वप्रसरणशीलत्वरूप
समानधर्मसम्बन्धविभित्तक भुजकान्तिदण्डत्वेनाऽऽहार्यसम्भवनमुत्प्रेषेव-पदवाच्या ।

कृष्णस्योन्नतकृपाणप्रतिबिम्बितपाञ्चजन्ये शुभन्वात्फेनोत्प्रेक्षा, सा च विषयस्य भङ्गिपदेनाऽऽगृह्णवादन्युतविषया । अत्र भगवतः साक्षाद्वर्णनं विहाय भगवत्सम्बन्धिप्रकृपाणस्य वर्णनात्तस्याऽपि लोकोत्तरत्वमभिव्यन्यत इति वस्तुध्वनिरपि । प्रतिनायक-संमालम्बनक-श्रीकृष्णनिष्ठोत्साहप्रतीतेस्तस्य च कविनिष्ठकृष्ण-विषयसमायेऽङ्गत्वात्प्रेयोऽलङ्कारः । वीररसस्याऽङ्गत्वाद्गालङ्कारश्च । काव्ये-ऽस्मिन्वीररसोऽङ्गीति मङ्गलेनैव सूच्यते । सर्गेऽस्मिन्पूजातिवृत्तम् । पूर्वार्द्धे 'उपेन्द्रवय्या छन्द उत्तरार्द्धे चन्द्रवय्या-छन्दः । 'उपेन्द्रवय्या जतजास्ततो गौ' 'व्यादिन्द्रवय्या यदि तो ज यौ गः' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभागी पादो मदीया वृणानवस्ता' ।

भाषा

पूज्य भूमि भारतवर्ष में ग्रन्थ की निर्विघ्न समाप्ति के ध्येय से ग्रन्थ के आदि ३ मङ्गलाचरण करने की प्रथा बहुत प्राचीन काल से चली आ रही है । इसकी ध्यान में रखते हुए महान्वि श्री बिल्हण अपने ग्रन्थ के प्रारम्भ में मङ्गलाचरण करते हैं ।

यं यं तद्गु श्री कृष्ण के मुखा की, दण्डे के ऐसी सीधी ऊपर उठने वाली भांगि के समान लोभायमान उगकी तलवार आप लोभो का संरक्षण करे, जो धार के पानी में प्रतिबिम्बित पाञ्चजन्य शस्त्र की श्वेत परछाही के निप में भागों जल के फेन को प्रकट करती है ।

मङ्गलाचरण में वीररस की झलक होने से यह काव्य वीर-रस वाला है ऐसा सूचित होता है ।

श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके यश्चञ्चरीकधुतिमावनोति ।
नीलोत्पलश्यामलदेहकान्तिः स योऽस्तु भूत्यै भगवान्मुकुन्दः ॥२॥

अन्वयः

यः श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके चञ्चरीकधुतिम् आवनोति सः
नीलोत्पलश्यामलदेहकान्तिः भगवान् मुकुन्दः यः भूत्यै अस्तु ।

व्याख्या

यः धियो लक्ष्म्या धाम्नि निवासस्थाने 'धामतेजो गृहेमणो' इत्यमरः ।
दुग्धोदधिरेव क्षीरसागर एव पुण्डरीकं सिताम्भोजं 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्'

भाषा

संसार को उत्पन्न करने वाले गरुडवाहन विष्णु भगवान् का वक्षःस्थल अनेक लोको की रक्षा करे । जिसपर लक्ष्मी के शरीर की सोने के समान कान्ति की छाया पड़ने से, जो सोभाग्य रूपी सोना कसने की कत्तीटी के समान अवगत हो रहा है ।

एकस्तनस्तुङ्गतरः परस्य वार्तामिव ग्रन्थमगान्मुखाग्रम् ।
यस्याः प्रियार्द्धस्थितिमुद्धहन्त्याः सा पातु वः पर्वतराजपुत्री ॥४॥

अन्वयः

प्रियार्द्धस्थितिम् उद्धहन्त्याः यस्याः एकः तुङ्गतरः स्तनः परस्य वार्तामिव ग्रन्थम् इव सुखामम् अगात्, सा पर्वतराजपुत्री वः पातु ।

व्याख्या

प्रियस्य शिवस्यार्द्धस्थितिमर्द्धं स्ववक्षिणाङ्गे स्थितिमुद्धहन्त्या धारयत्या यस्याः पार्वत्या एकस्तुङ्गतरोजयुच्चस्तनः कुचः परस्य द्वितीयार्द्धं-देहलपप्रिय-सम्बन्धि-नोर्द्धदेहस्थस्तमस्य वार्ता जीवनवृत्तान्त स्नेहाग्रन्थमिव पार्वत्या मुखाग्रमावगता-मीप्यमयात्प्राप्तः, सा प्रसिद्धा पर्वतराजस्य हिमाचलस्य पुत्री कन्या पार्वती यो युष्मान् पातु रक्षतु । वृत्तान्तप्रश्नस्य परस्तनकर्तृक-पार्वतीमुखाग्रकर्मकगमन सम्बन्धि-फलत्वेनोप्रेक्षणात्कलोत्प्रेक्षा । अत्रार्द्धनारीश्वरो व्यज्यते । उद्धहन्त्या इति पक्षसामर्थ्यात्पर्वतराजपुत्रीत्यत्र परिकरालङ्कारात्पार्वत्या उद्धहनभ्रमत्वं गम्यते । तन्त्रशास्त्रबुद्ध्या पार्वत्या आद्य^१शक्तित्वेन ग्रहण कविसम्मतं प्रतिभाति ।

भाषा

अपने प्रिय के आधे अङ्ग को अपने दक्षिण अङ्ग में धारण करने वाली हिमालय पर्वत की लड़की पार्वती तुमलोको का रक्षण करे । जिसका ऊपर

^१ अर्धं स्त्रियस्त्रिभुवने सचराचरेऽस्मिन्नर्थं पुमास इति दर्शयितुं भवत्या ।

स्त्रिपुलक्षणमिदं वपुरादृतं यत्तेनाऽसि देवि विविदा यिजयच्छरीरा ॥

श्री नीलकण्ठदीक्षितविरचिते 'आनन्द सागरस्तवे' श्लो० १०० ।

"कान्तार्द्धविग्रहे"त्यस्य व्याख्याऽपि भास्वरराय-प्रणीते ललिता-सहस्रनाम-सोभाग्य-भास्वररायभाष्ये द्रष्टव्या ।

उठा हुआ बाभाङ्ग में का एक स्तन जाति के सौहार्द से मानो दक्षिणाङ्ग-स्थित (देवे हुए) दूसरे स्तन की जीवन सन्धि दुःख सुख की घटना पूछने के लिए पार्वती के मुख के पास पहुँचा है ।

सान्द्रां मुदं यच्छतु नन्दको वः सोल्लासलक्ष्मीप्रतिविम्बगर्भः ।

कुर्वन्नजस्रं यमुनाप्रवाह—सलीलराधा—स्मरणं मुरारेः ॥५॥

अन्वयः

सोल्लासलक्ष्मीप्रतिविम्बगर्भः नन्दकः मुरारेः यमुनाप्रवाहसलीलराधा-स्मरणम् अजस्रं कुर्वन् वः सान्द्रां मुदं यच्छतु ।

व्याख्या

उत्तासेन सहिताया हर्षोत्फुल्लाया लक्ष्म्याः प्रतिविम्बं प्रतिच्छाया गर्भेऽभ्यन्तरे यस्यैवन्भूतो नन्दको नन्दकनामा विष्णोः खड्गः 'शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यद्वज्रं मुदशंनम् । कीमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभौमणिः' इत्यमरः । मुरारेः कृष्णस्य यमुनाप्रवाहे सलीलाया विहरन्त्या राधायाः स्मरणं स्मृतिमजस्रं सततं कुर्वन् मुरारिकर्तृकं यमुनाप्रवाहान्तर्गतविहरमात्रराधाकर्मकस्मरणं निरन्तरं हेतुदे-नीतपादयन् कारयमित्यर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयं कृ चातुः । सान्द्रां घनीभूतां मुदभान्गं धौ युष्मान् युष्मभ्यं वा यच्छतु ददतु । नन्दकस्य यमुनाप्रवाहेण लक्ष्म्याश्च राधया साम्प्रमिति श्री कृष्णस्य स्मृतिस्तंयच्छते । प्रतिविम्बित-लक्ष्मीके नन्दके दृष्टे सति भगवतः सादृश्याद्यमुनाप्रवाहान्तर्गत-लीलासक्तराधि-कायाः स्मरणास्मरणालङ्कारः । सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालङ्कारः ।

भाषा

प्रसन्नचित्त लक्ष्मी की परछाही से युक्त नन्दक नाम का विष्णु का खड्ग तुम लोगो को अधिक आनन्द दे । जो यमुना नदी में लीला करने वाली राधिका का भगवान् को निरन्तर स्मरण कराने वाला है । अर्थात् जो विष्णु को काले रंग के खड्गरूपी यमुना नदी में प्रसन्न लक्ष्मीरूपी कृष्णावतार में अनुभूत राधिका का सतत स्मरण करा रहा है ।

पार्श्वस्थपृथ्वीधरराजकन्या-अक्रोपविस्फूर्जितकातरस्य ।

नमोऽस्तुते मातरिति प्रणामाः शिवस्य सन्ध्याविषया जयन्ति ॥६॥

यचांसि ज्ञानप्रदविशिष्टवाक्यानि लब्धुमिव बृहस्पतितोऽप्यधिकं ज्ञानं प्राप्नुमिव
यस्याः सरस्वत्या मुक्ताससूत्रत्वं मौक्तिकजपमालात्वमुपैति प्राप्नोति, मुक्ताक्ष-
सूत्रव्याजेन सरस्वतीमुपसेवते । सा सरस्वती शारदा वाग्देवता यो युष्मभ्यं
सप्रसादा प्रसन्ना अस्तु । बृहस्पतिमात्महेतुकवचसारप्राप्तीच्छाया षट्मण्डल्यां
मुक्ताक्षमूत्रवारोपे फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षेव-पदवाच्या ।

भाषा

बृहस्पति के अतिरिक्त अन्य ग्रहगण, बृहस्पति ग्रह होते हुए भी वाणी का
पति और देवगुरु है, इस ईर्ष्या से, बृहस्पति से भी अधिक ज्ञान की विशिष्ट
वार्ते जानने की इच्छा से, जिस सरस्वती की मोनी की जपमाला में जानो मोती
बन कर उसकी सेवा करते हैं, ऐसी सरस्वती तुम लोगों पर प्रसन्न हो ।

अशेषविघ्नप्रतिषेधदक्षमन्त्राक्षतानामिव दिङ्मुखेषु ।

विक्षेपलीला करशीकराणां करोतु यः प्रीतिमिमाननस्य ॥८॥

अन्वयः

इमाननस्य अशेषविघ्नप्रतिषेधदक्षमन्त्राक्षतानाम् इव करशीकराणां
दिङ्मुखेषु विक्षेपलीला यः प्रीति करोतु ।

व्याख्या

इभस्य पञ्चत्याऽऽननं मुलमिवाऽऽननं मुलं यस्य तस्य गणेशस्याशोपाश्वते
विघ्नाः प्रस्पृहाः 'विघ्नोऽन्तरायः प्रस्पृहः' इत्यमरः । तेषां प्रतिषेधे निवारणे
वशायां समर्थानां मन्त्राक्षतानामिवाऽभिमन्त्रिताक्षतानामिव, करशीकराणां वम-
पूना शुण्डोत्तिस्तम्बकृपाया 'शीकरोऽम्बुकृपाः स्मृताः' । वमपुः करशीकरः ।
इत्यमरः । दिङ्मुखेषु सर्वविध विक्षेपलीला यजमान स्वभाविकीयं जलकीडा यो
युष्मान् प्रीतिमिमानन्दं करोतु वितरतु । करशीकरेषु मन्त्राक्षतत्वस्योत्प्रेक्षणाद-
स्तुत्प्रेक्षा ।

भाषा

हामी के ऐसे मुसवाले थी गणेश जी के सम्पूर्ण विघ्नो को दूर करने में
समर्थ अभिमन्त्रित अक्षतो के समान, समग्र दिशाओं में अपात् चारो ओर
झूंड से छोड़े हुए जल कण तुम लोगों को आनन्द दें ।

अथ प्रस्तावनामवतारयति कविः —

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।

वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलामप्रतिभूः पदानाम् ॥६॥

अन्वयः

श्रवणामृतस्य अनभ्रवृष्टिः सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः पदानां सौभाग्य-
लामप्रतिभूः वैदर्भीरीतिः कृतिनाम् उदेति ।

व्याख्या

श्रवणस्य कर्णस्य मयमृतमानन्ददायिवस्तु तस्य श्रवणामृतस्य कर्ण-नीपूष-
स्याऽभ्राणां मेघानां 'अभ्र मेघो वारिवाहस्तनयित्नुर्बलाहक' इत्यमर । वृष्टि-
र्यर्पणमभ्रवृष्टिर्नाभ्रवृष्टिरनभ्रवृष्टिर्मेघमन्तरं व षण्णरूपा सरस्वत्या घाग्देवताया
विभ्रनस्य विजासस्य जन्मभूमिस्तत्तिस्थान 'स्त्रीणां विलास विम्बोक्तिविभ्रमाल-
लित तथा' इत्यमर । पदानां शब्दानां सौभाग्यलामस्य सौन्दर्यप्राप्ते प्रतिभू
प्रतिरुम्बिका वैदर्भीरीति यौद्धोपाञ्चालीवैदर्भीति रीतित्रय एकतमा 'माधुर्यं
व्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितारम्भिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरुच्यते' ।
कृतिना पिशिष्टकाव्यरचनाकुशलानां पुष्पवता कवीनामुदेति प्रादुर्भवति । केवल
भाग्यवन्त कुशलाश्च तथाविधालौकिक-गुणविशिष्ट-वैदर्भीरीती वास्य रचयितु
प्रभवन्तीति भावः । वैदर्भीरीती श्रवणामृतानभ्रवृष्टेर्वर्णीविलासजन्मभूमे
सौभाग्यलामप्रतिभूत्वस्य चाऽऽरीपाद्रूपकालङ्कारः । 'तद्रूपकमभेदो य उपमानो-
पमेययो ।

भाषा

वैदर्भीरीति वा आविर्भाव उक्त्य और अच्छ काव्य की रचना करने में
कुशल पुष्पात्मा कविता में ही होता है । अर्थात् वैदर्भीरीति में रचना हर
एक कवि नहीं कर सकता । यह वैदर्भीरीति श्रवणद्वय को आनन्द देनवाले
अमृत की बिना मद्य की वर्षा है, वाणी के विजय का रस स्थान है और
पदों को यथोचित स्थान प्राप्त होने पर उनका सौन्दर्यवृद्धि की गारंटी है ।

जयन्ति ते पञ्चमनाद-मित्र-चित्रोक्तिसन्दर्भनिभूपणेषु ।

सरस्वती यद्वदनेषु नित्यमाभाति वीणामित्र वादयन्ती ॥१०॥

अन्वयः

सरस्वती पञ्चमनादगित्रचित्रोक्तिसन्दर्भविभूषणेषु यद्वदनेषु नित्यं
वीणां वादयन्ती इव आभाति ते जयन्ति ।

व्याख्या

सरस्वती चामधिष्ठातृदेवता पञ्चमनादस्य पञ्चमस्वरस्य पितृस्य वा 'पिका
गायन्ति पञ्चमम्' मित्राणि समानानि चित्राणां रसालङ्कारादिना चमत्कारिणी-
नामुक्तीनां काव्यनां सन्दर्भं समूहां सम्प्रतिबिम्बितानि वा विभूषणान्यालङ्कार-
णानि येषां तेषु धेया कवीनां वदनेषु मुखेषु नित्यं निरन्तरं वीणां कच्छपिं
वादयन्तीव सरस्वतीवाऽऽभाति चदास्ति ते कवीश्वरा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण
वर्तन्ते । कविचदने सरस्वत्या वीणावादनस्योत्प्रेक्षणात्किंवास्वरूपधर्मोत्प्रेक्षा ।
अभेदसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वीणावादनस्य कविचदने सम्भाव्यमानत्वात् ।

भाषा

वे कवीश्वर धन्य हैं, जिनके कोपल के शब्द के समान कर्षेन्द्रिय को सुल
देने वाली, रस अलङ्कार आदि से युक्त, चमत्कार पैदा करने वाली उक्तियो
से अथवा कविता समूहों से विभूषित मुखों में, सरस्वती अपनी कच्छपी बीन
बजाती सी सदैव शाश्वत होती हैं ।

साहित्यपायोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।

यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥११॥

अन्वयः

हे कवीन्द्राः साहित्यपायोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत । यत् अस्य
लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः दैत्याः इव प्रगुणीभवन्ति ।

व्याख्या

हे कवीन्द्रा कविधेष्ठा साहित्यमेव साहित्यशास्त्रमेव पापसामुद्रकानां
'कवन्धमुद्रक पाप' इत्यमरः । निधिं समुद्रस्तस्य मन्थनं चिराभ्यासस्तस्मा-
दुत्तिष्ठतीति साहित्यपायोनिधिमन्थनोत्थं साहित्यशास्त्ररूपसमुद्रालोदनीत्यत्र
कर्णामे धोनयोरमृतं पीयूषं रक्षत विनाशात्परिहरणाद्वा योग्यपत् । यद्यस्मा-
त्कारणावस्याप्सुतस्य लुण्ठनायाप्रहरणाय काव्यार्थस्य काव्यरूपद्रव्यस्य चौरास्त-

स्फुरा दैत्या इव समुद्रमन्यनाविर्भूतामृतापहरणचिन्ता ब्रूया इव प्रगुणीभवन्ति बहुलीभवन्ति सर्वतो वर्धन्ते तीव्रा लोलुपाश्च सन्तीत्यर्थः । काव्यार्थचोरेषु दैत्यसादृश्यादुपमा । 'साधर्म्यमूपमाभेदे' इति लक्षणात् ।

भाषा

हे कवियों में श्रेष्ठ कविगण, साहित्यरूपी समुद्र के मथन करने से अर्थात् चिरफाल तक अभ्यास करने से उत्पन्न और कान को सुख देनेवाले काव्यरूपी अमृत की सदैव रक्षा करते रहिए । क्योंकि इस काव्यरूपी अमृत की चोरी करने के लिए, समुद्रमन्यन के समय अमृत की चोरी करने में लालायित दैत्यो के समान बहुत से काव्य रूपी धन के चोर एकाग्रित हो गए हैं ।

गृणन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वसत्परद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥१२॥

अन्वयः

यदि वा सर्वे यथेष्टं गृणन्तु । कवीश्वराणां का अपि क्षतिः न अस्ति ।
अमर्त्यैः बहुषु रत्नेषु लुप्तेषु अद्य अपि सिन्धुः रत्नाकर एव ।

व्याख्या

पदि वा अथवा यत्नान्तरे सर्वे काव्यार्थचोरा यथेष्टमिष्टमनतिक्रम्य यथास्या-
सत्था यथेष्टं यथेष्टं गृणन्तु काव्यरूपं कर्णामृतं स्वोपयोगे समानयन्तु । तथापि
कवीश्वराणां कवीन्द्राणां कापि काचिदपि क्षतिर्हानिर्नास्ति न सम्भवति ।
अमर्त्यैर्देवैः "अमरानिर्जरादेवाः—आदित्या शुभवशोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः"
इत्यमरः । बहुष्वसत्परातेषु रत्नेषु लुप्तेषु अपहृतेषु सत्स्वप्नद्यापि साम्प्रतमपि
सिन्धुः समुद्रः 'उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्यान् सागरोऽर्धकः' इत्यमरः । रत्नाना
मणीनामाकरो निधिरेव प्रसिद्धः । देवैः प्रचुररत्नादि गृहीतानि तथापि समुद्रस्य
रत्नाकरत्वप्रयुक्तं माहात्म्यं पूर्ववदेव । अथ दृष्टान्तालङ्कारः 'दृष्टान्तस्तु
साधर्म्येण यस्तुनः प्रतिबिम्बनम्' ।

भाषा

अथवा काव्यार्थ चोर काव्य रूपी द्रव्य की चोरी यथेष्ट करते रहें, इसमें
श्रेष्ठ कवियों की कोई क्षति नहीं है । देवताओं ने समुद्र में से बहुत से रत्न
निवाले लिए तो भी समुद्र अभी भी रत्नाकर ही कहा जाता है ।

सहस्रशः सन्तु विशारदानां वैदर्भलीलानिधयः प्रबन्धाः ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः श्रद्धां विधास्यन्ति सचेतसोऽत्र ॥१३॥

अन्वयः

(यद्यपि) विशारदानां वैदर्भलीलानिधयः प्रबन्धाः सहस्रशः सन्तु ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः सचेतसः अत्र श्रद्धां विधास्यन्ति ।

उदाहरण

यद्यपि विशारदानां काव्यनिर्माणकलाप्रवीणानां महाकवीनां वैदर्भलीलेति
वैदर्भलीला विदर्भदेशप्रसिद्धो वाणिजात्यन्ता कविताविशारदस्तस्य निधय आकर-
भूताः प्रबन्धाः कृतयस्तहस्रशोऽङ्गितास्तन्तु नाम 'नामेति सम्भावनायाम्' ।
तथापि वैचित्र्य समस्कारो ध्वन्यलङ्कारसन्निवेशजन्यस्तस्य रहस्ये मर्मणि लुब्धा
लोलुपास्तचेतसा काव्यानुभवानुकूलचेतसा सह वर्तमाना इति सचेतसः सहृदया
विद्वत्स अत्र विष्णुदेवचरितनाम्नि काव्ये अद्वा तथा 'तथा प्रतिष्ठा मया
अद्वा सप्रत्यय स्पृहा' इत्यमरः । विशेषप्रीतिमित्यर्थः । विधास्यन्ति
करिष्यन्ति ।

भाषा

यद्यपि काव्यनिर्माणकला में प्रवीण महाकवियों के विदर्भ देशीय वाणिजात्यो
की वैदर्भीरीति के असंख्य काव्य भले ही विद्यमान हों तो भी ध्वनि, अलङ्कार
आदि के सन्निवेश से उत्पन्न होनवाली विचित्रता के मर्म को समझकर मोहित
होनेवाले सहृदय विद्वद्गण, इस विष्णुदेवचरित नामक काव्यपर विशेष
प्रेम करेंगे ।

कुण्ठत्वमायाति गुणः कवीनां साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु ।
कुर्यादनाद्रेषु किमङ्गनानां केशेषु कृष्णागरूपवासः ॥१४॥

अन्वयः

कवीनां गुणः साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु अनाद्रेषु कुण्ठत्वम् आयाति ।
अङ्गनानाम् अनाद्रेषु केशेषु कृष्णागरूपवासः किं कुर्यात् ।

ध्याख्या

कथीनां काव्यरचयितॄणां गुणः प्रकर्षः साहित्यविद्यायां साहित्यविद्योपार्जनं
तदनुशीलने च यः श्रमो निरन्तराभ्यासंस्तेन वर्जितेषु रहितेष्वनाद्वैतसिद्धये प्राणिषु
कुण्ठत्वं स्वप्रभावसाहित्यमायाति प्राप्नोति हृदयङ्गमो न भवतीत्यर्थः । सहृदयाः
पण्डिताः साहित्यविद्यायां दृढभूतिश्चमा एव काव्यस्य ययार्पमाहात्म्यं जानन्ति
न तु मतिहीना अविद्वांस इति भावः । अङ्गनानां कामिनीनामनादेषु तैलादि-
स्निग्धपदार्थाननुलिप्तेषु केशेषु कचेषु कृष्णागरोश्चन्दनकाष्ठविशेषस्य कस्तूरी
मिथितसुगन्धद्रव्यस्य वा धूपवासः सुगन्धः (अग्नौ सुगन्धद्रव्यं प्रक्षिप्य तद्धूनोपर्या-
ब्रंक्रेशानामनाद्रीकरणं लोके प्रसिद्धम् ।) किं कुर्याद्विडम्बनाद्वैतप्रथं । न तस्य
किञ्चिदुपयुक्तं फलम् । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

कवियों का गुण (बंशिष्टम्) साहित्यविद्या का अभ्यास करने में परिश्रम
न करने वाले तथा नीरस मनुष्यों पर अपना प्रभाव नहीं डाल सकता ।
स्निग्धों के स्निग्धता रहित सूखे हुए केशों में चन्दनविशेष या कस्तूरीमिश्रित
सुगन्धित द्रव्यों या धूप वगैरे कर सकता है । अर्थात् सूखे हुए केशों को
सुगन्धित धूप देने से उनमें सुगन्ध नहीं आ सकती ।

प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः पदानाम् ।
अत्युन्नतिस्फोटितकञ्चुकानि वन्द्यानि कान्ताकुचमण्डलानि ॥१५॥

अन्वयः

पदानां प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः । अत्युन्नति-
स्फोटितकञ्चुकानि कान्ताकुचमण्डलानि वन्द्यानि ।

॥ "अत्र 'प्रौढि' पद प्राचीनाऽलङ्कारिकस्वीकृतगुणविशेषमात्रपरमितिव्याख्या-
तु नोचितम् । तादृशार्थकरणे सदनुचितार्थग्रन्थापवत्त्वेन कवेरभिप्रायः स्फुटो न
स्यात् । अत्र तु 'प्रौढि' शब्देन कविप्रतिभाविशेषस्तन्मूलको ध्वन्यलङ्कारादि-
सन्निवेशश्च विवक्षित इति ।"

२ भावोऽयमत्रापि प्रदर्शितः । अस्त्यप्रतिषमाधेय स्तनद्वन्द्वस्य रूपणम् ।
स्फुटता वञ्चुवताना यन्मायात्यावरणीयताम् ॥ (सर्ग-८ श्लोकः ४५)

व्याख्या

पदानां शब्दानां रसगुणालङ्कारादिप्रत्यायकत्वेन चमत्कारित्वं प्रौढित्तस्याः प्रकर्षणोत्कटत्वेन पुराणी प्राचीना या रीतिरप्यवा पुराणानां कवीनां या रीतिः परिपाटी तस्या व्यतिक्रमः परित्यागः इलाप्यतमः प्रशस्यतमो भवति । अत्युन्नत्या स्कोदितानि दाढ्यातिशयात्प्रोदितानि विदारितानीत्यर्थः कञ्चुकानि कुचावरणा-
शुकानि येस्तानि कान्तानां प्रेयसीना कुचमण्डलानि स्तनमण्डलानि वन्द्यानि स्तुत्यानि भवन्ति । अत्र दुष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

प्रौढि प्रकर्ष से अर्थात् रस गुण अलङ्कार आदि की विशिष्ट चमत्कृति के प्राबल्य से, प्राचीनकाल से प्रचलित अपवा प्राचीन कवियों द्वारा प्रयुक्त पद-
विन्यास का यदि त्याग किया जाए तो वह प्रशसनीय है । अत्यन्त उच्चता तथा काठिन्य से चोली को फाड़ देने वाले रमणियों के स्तनमण्डल सराहना करने योग्य होते हैं ।

व्युत्पत्तिरावर्जितकोविदाऽपि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।
न मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगल्भते कर्मणि टङ्किकायाः ॥१६॥

अन्वयः

आवर्जितकोविदा अपि व्युत्पत्तिः जडानां रञ्जनाय न क्रमते ।
मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका टङ्किकायाः कर्मणि न प्रगल्भते ।

व्याख्या

आवर्जिता आकृष्टाः कोविदाः पण्डिताः 'विद्वान्विपश्चिद्दोषतः सत्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सत्यावान्पण्डितः कविः' । इत्यमरः । यथा साऽऽवर्जितकोविदाऽपि पण्डितानामाकर्षिकाऽपि विशिष्टेत्यर्थः । व्युत्पत्तिर्नू-
तनरूपता लोकिकरचनाकौशलं जडानां भूर्त्तानां रञ्जनस्य प्रसादार्थं न क्रमते न समर्था भवति । मौक्तिकेयु मुक्तासु च्छिद्रं रन्ध्रं पीछ्रं निर्व्ययत्नं रोकं रन्ध्रं द्रवध्रं यथा मुषिः' इत्यमरः । करोतीति रन्ध्रकरी शलाका सूची टङ्किकायाः पाषाण-
दारपलोत्कीलस्य 'टङ्कुः पाषाणदारणः' इत्यमरः । कर्मणि कठिनपाषाणविदारणं कर्तुं न प्रगल्भते न समर्था भवति । अत्र दुष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

पण्डितों को भी आकर्षित करने वाली नवीन कल्पना या काव्यरचना की कुशलता मुलों को आनन्दित नहीं कर सकती । मोती में छेद करने की सुई टाकी का काम नहीं कर सकती । अर्थात् सूक्ष्म बातों को कुसाग्रबुद्धि ही समझ सकता है । स्थूल बुद्धिवालों को उनसे कोई सुख नहीं मिलता ।

कथासु ये लब्धरसाः कवीनां ते नातुरज्यन्ति कथान्तरेषु ।

न ग्रन्थिपर्णप्रणयाश्चरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्तृणेषु ॥१७॥

अन्वयः

ये कवीनां कथासु लब्धरसाः ते कथान्तरेषु न अतुरज्यन्ति । ग्रन्थि-
पर्णप्रणयाः कस्तूरिकागन्धमृगाः तृणेषु न चरन्ति ।

व्याख्या

ये जनाः कवीनां कान्तदर्शनां कवीनां कथासु रचनासु लब्धः प्राप्तो रस आनन्दो यैस्ते लब्धरसा अनुभूताल्हाहास्ते कथान्तरेष्वन्यासु कुकविरचनासु नाऽ-
तुरज्यन्ति नाऽतुरक्ता भवन्ति । ग्रन्थिपर्णानाम सुगन्धिकुपविशेयः 'ग्रन्थिपर्णं शुक्लं बर्हुपुष्पं स्वौषेयकुक्कुरे' इत्यमरः । 'गठिवन' 'भटोरा' इति भाषायां
ख्यातः । तस्मिन् प्रणयः स्नेहो येषां ते, कस्तूरिकाया गन्धो येषु ते मृगा हरिणाः
कस्तूरिमृगास्तृणेषु घासेषु 'शर्पं बालतृणं घातः' इत्यमरः । न चरन्ति न
भक्षणमिति जनयन्ति । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

जो लोग अच्छे कवियों के काव्यों की पढ़कर आनन्द प्राप्त कर चुके हैं वे
अन्य छोटे मोटे कवियों के काव्यों में आनन्द नहीं प्राप्त कर सकते । गठिवन
नाम के सुगन्धित पौधे को खाने के प्रेमी कस्तूरिमृग अन्य घासपात नहीं चरते ।

जडेषु जातप्रतिभाभिमानाः खलाः कवीन्द्रोक्तिषु के वराकाः ।

प्राप्ताग्निनिर्वापणगर्वमम्बु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ॥१८॥

अन्वयः

जडेषु जातप्रतिभाभिमानाः खलाः कवीन्द्रोक्तिषु वराकाः के । प्राप्ता-
ग्निनिर्वापणगर्वम् अम्बु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ।

ध्याख्या

जडेयुं ज्ञानरहितेषु मूर्खेषु जातस्समुत्पद्यः प्रतिभाया बुद्धिप्राणात्मस्याऽभिमानोऽहङ्कारो येषु ते सञ्जातवैदुष्याहङ्काराः खला नीचाः कवयः कवीन्द्राणां महाप्रवीणानामुत्तिष्ठु प्रतिस्पर्द्धिनीषु रचनासु वराकाः के गणनारहिता अकिञ्चित्कराश्चेत्यर्थः । सभासु प्रवर्तमानासु ते पराजिता एव भवन्तीति भावः । तेषां कवीन्द्राणां ध्वषार्थतत्त्वं महत्त्वञ्च ते न जानन्तीति विद् । प्राप्तो लब्धोऽग्निनिर्वाणस्य यन्निप्रशामकत्वस्य मर्वां र्द्वर्षी 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । द्वर्षोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्वेकः स्मयो मदः' इत्यमरः । येन तदम्बु जलं रत्नस्य मणेरङ्गकुर इव पयोतिः प्रकाशस्तस्मिन् किं करोति न शिमपीत्यर्थः । जलं यन्निनिर्वाणे क्षममपि रत्नस्तेजसो निवारणाय नाऽलमिति । बुद्धिस्तात्कालिकीक्षेया मतिरागाभियोचरा । प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः । किं करोति न किमपि कर्तुं शक्नोतीत्यर्थाक्षेपावर्धयति-रालङ्कारश्च ।

भाषा

मूर्खमण्डली में जिस खलो को नई नई उपज वाली बुद्धि से युक्त होने का गर्व हो गया है उन विचारे मूर्ख कवियों की श्रेष्ठकवियों की कविताओं को समझने में या उनसे अपनी कविताओं की तुलना करने में कौन गिनती है । अर्थात् प्रसङ्ग आने पर अच्छे कवियों के सम्मुख उन्हें हार माननी पड़ती है । आग को बुझा देने का अभिमान रखने वाला जल, रत्न के अङ्गकुर के समान तेज (किरणों) का क्या बिगाड़ सकता है । अर्थात् रत्न पर कितना ही पानी पड़े तो भी उसकी चमक दूर नहीं हो सकती, वैसे ही मूर्खों की प्रतिभा से श्रेष्ठ कवियों की प्रतिभा दब नहीं सकती ।

उल्लेखलीला-घटनापट्टनां सचेतसां वैकटिकोपमानाप् ।

विचारशाखोपलपट्टिकासु मत्सूक्तिरत्नान्यतिथीभवन्तु ॥१६॥

अन्वय

मत्सूक्तिरत्नावि उल्लेखलीला-घटनापट्टनां वैकटिकोपमानां सचेतसां विचारशाखोपलपट्टिकासु अतिथीभवन्तु ।

अन्वयः

संक्रान्त्यक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ये रसध्वनेः अध्वनि चरन्ति ते अस्मत्प्र-
बन्धान् अयधारयन्तु । शेषाः शुकवाक्यपाठं कुर्वन्तु ।

व्याख्या

समान्ता सङ्गता वक्रोक्ततीनां विविधोक्ततीनां रहस्यस्य तत्त्वस्य मुद्राऽभिनि-
वेशो येषु ते, ये सहृदया रसध्वनेरध्वनि मार्गं चरन्ति विहरन्ति, वक्रोक्ति
रहस्यज्ञातारो रसस्वमिमाणाश्च ये न बहिर्भूता इत्यर्थः । तेऽस्मत्प्रबन्धानस्मद्विर-
क्षितकाव्यान्वयधारयन्तु मदीयकाव्यस्य पर्यायज्ञाने समर्था भवन्तु । अग्रे तदितरे
शुकवत्तदर्थज्ञानमन्तरं च वाक्यपाठं शब्दोच्चारणमेव कुर्वन्तु । काव्यार्थभावना-
परिपक्वद्विविधभावमात्रवेद्यमस्मत्काव्यतत्त्वमिति भावः ।

भाषा

जो विविध उक्तियों के सम्पूर्ण रहस्यो को अच्छी तरह जानने वाले हैं
और रसध्वनि के मार्ग का अवलम्बन करने वाले हैं वे विद्वान् कविलोग मेरे
काव्य को समझे । इनसे अतिरिक्त अन्य कवि सुगो के ऐसे (दिना अर्थ रहस्य
समझे) इस काव्य का केवल पाठ किया करें ।

अनन्यसामान्यगुणत्वमेव भवत्यनर्थाय महाकवीनाम् ।

ज्ञातुं यदेपां सुलभाः सभासु न जल्पमल्पप्रतिभाः क्षमन्ते ॥२३॥

अन्वयः

महाकवीनाम् अनन्यसामान्यगुणत्वम् एव अनर्थाय भवति यत् सभासु
सुलभाः अल्पप्रतिभाः एपां जल्पं ज्ञातुं न क्षमन्ते ।

व्याख्या

महाकवीनां कविश्रेष्ठानामग्रेषु यत्सामान्यं साधारणत्वं सकलजनवृत्तिर्त्वं
तद्व्यसामान्यं नास्त्यन्यसामान्यमनन्यसामान्य-मनन्यसामान्यञ्चतद्गुणत्वञ्चेत्य-
न्यसामान्यगुणत्वं विशेषेषुपवत्प्रमेयाऽनर्थाऽप्राप्तिष्टोत्पत्त्यर्थं भवति जायते ।
इष्टं तु महाकवीनामाज्ञानं तत् आनन्दानुभूतिः सा तु साधारणबुद्धिमतां न
भवतीत्येवाऽनर्थः । यद्यस्मात्स्वार्णात्सभासु सर्वसभासु सुलभा, सुल्लेन लभ्याः
त्योद्योगेनेवाऽन्यथाधमेन ग्रीभूता इत्यर्थः । विनिष्टमनोपस्थितिः सभास्वनाया-

सेनैव सर्वत्र न भवति यतस्ते मानिनः अनाहूता यत्र तत्र न गच्छन्तीति । अल्पप्रतिभा मन्दमतयो जना एषां महाकवीनां जल्पं सारगर्भं वचो ज्ञातुं बोद्धुं न क्षमन्ते न समर्था भवन्ति । सकलमन्दजनाज्ञेयत्वं महाकविकृतीनामित्येष तेषां महाकवीनां महान्दोषः । अत्र व्याजस्तुतिरलङ्कारः 'व्याजस्तुतिर्मुले निन्दा स्तुतिर्वा खडिरन्यथा ।'

भाषा

महाकवियो का विशिष्टगुण ही उनके लिए अनिष्टकारक हो जाता है । क्यों कि समाजों में सुलभता से प्राप्त हो सकने वाले छोटी बुद्धि के कवि, इन महाकवियो की उक्तियों का अर्थ भी समझने में असमर्थ होते हैं ।

अलौकिकोद्धेखसमर्पणेन विदग्धचेतः—कपपट्टिकासु ।

परीक्षितं काव्यसुवर्णमेत—लोकस्य कण्ठाभरणत्वमेतु ॥२४॥

अन्वयः

विदग्धचेतःकपपट्टिकासु अलौकिकोद्धेखसमर्पणेन परीक्षितम् एतत् काव्यसुवर्णं लोकस्य कण्ठाभरणत्वम् एतु ।

व्याख्या

कथाणां निकयोपलानां 'ज्ञानस्तु निरूप्य कथः' इत्यमरः । पट्टिकाः कपपट्टिका विदग्धानां पण्डितानां चेतांस्येव कपपट्टिकास्तासु विदग्धचेतःकपपट्टिकास्वलौकिका लोकोत्तरा य उल्लेखाश्चमत्कृतकृतयः पक्षे श्रेष्ठतासूचयिभ्यः सुवर्णरेखा स्तेषां समर्पणेन प्रदानेन परीक्षितं निर्धारितमेतत्काव्यरूपसुवर्णं (सुवर्णमण्युक्तकाञ्चनं शोभनाक्षरसमेतं काव्यञ्च) लोकस्य सर्वजनस्य कण्ठाभरणत्वं कण्ठाभूषणत्वमेतु प्राप्नोतु । यथा कपपट्टिकायां सुपरीक्षितं शुद्धमुत्तमं स्वर्णं जनस्य कण्ठस्य सदलङ्कारत्वं प्राप्नोति तथैव विदग्धचेतःसु परीक्षित-मिदकाव्यं जनस्य कण्ठस्य सद् भूषण भवत्विति भावः । काव्ये सुवर्णभेदारोपस्य विदग्धचेतःसु कपपट्टिकारोपे कारणत्वात्परम्परितरूपकम् । 'यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । तत्परम्परितम् ।'

भाषा

विद्वानों की चित्त स्वी कसौटी पर (कसे जान पर) असाधारण सदुक्ति स्वी अच्छे कस के आने से जाचा हुआ यह काव्य स्वी सुवर्ण (सोना या

व्याख्या

मम सूक्तय कविता एव रत्नानि भक्त्युत्तरत्नान्युल्लेखस्य कवितालेखनस्य
 वंकटिकपक्षे रत्नोत्कर्षणस्य या सीता वेंशिष्ट्य तस्या घटनाया सम्पादने पटूना
 चतुराणा वंकटिकानामुपमा सादृश्य येषु तेषा रत्नपरीक्षकतुल्याना सचेतसा
 सहृदयाना महाकवीना विचारा एव शाणोपला रत्नशुद्धिपरिचायकपाषाण विशेषा
 "शाणस्तु निकष कष" इत्यमरः । तेषां पट्टिकास्वतिसीभवन्तु । अतिसि-
 रूपेणैकत्रीभवन्तु । शाणोपलपट्टिकासूतिल्लिखनेन रत्नकास्तिपरीक्षणदशाया
 वंकटिकानामिद्योत्तमकाव्यकरणे विचारणे च कुशलाना महाकवीना विचारार्थ-
 मस्मत्काव्य भवत्विति भावः । वंकटिकेन सहृदयस्य सादृश्यप्रतीत्योपमा ।
 विचारेषु शाणोपलपट्टिकारोपाद्रूपकञ्च ।

भाषा

सान पर चढाकर रत्नों की परीक्षा करने में कुशल जौहरी लोगो के
 समान, उत्तम काव्य बनान में कुशल सहृदय काव्यज्ञो की विचार रूपी सान
 पर परीक्षार्थ मेरे श्लोक या काव्य उपस्थित हो । अर्थात् मेरे काव्य की
 उच्चकोटि के सहृदय कविलोग परीक्षा कर देखें कि मेरा काव्य कंसा है ।

न दुर्जनानामिह कोऽपि दोषस्तेषां स्वभावो हि गुणासहिष्णुः ।
 द्वेष्यैव केषामपि चन्द्रखण्ड-विपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्कराऽपि ॥२०॥

अन्वय

दुर्जनानाम् इह कः अपि दोषः न । हि तेषा स्वभावः गुणासहिष्णुः ।
 केषाम् अपि चन्द्रखण्ड-विपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्करा द्वेष्या एव ।

व्याख्या

दुर्जनानां खलानामिहाऽस्मिन्यरेषा निन्दाकरणे कोऽपि दोषो नास्ति । हि
 यस्मात्कारणात्तेषां खलानां स्वभावः प्रवृत्तिरेव गुणानां सदगुणानामसहिष्णुरसहन-
 शीलो मात्सर्यमुक्त इत्यर्थः । केषामपि केषाञ्चिज्जनानां चन्द्रखण्ड इव कर्पूर-
 खण्ड इव विपाण्डुरा दुष्प्रा पुण्ड्रकाणां महद्विक्षणा शर्करा बहुद्विषुनिर्मितशर्करा
 प्रवृत्त्यैव सुमधुराऽपि द्वेष्याऽऽकृष्टिकारिण्येव भवति । 'चित्तेन दूने रसने सिताऽपि
 तिक्ताप्यते हसकुलावतसः' इति श्रीहर्षः । अत्र दृष्टान्तात्तद्भारः ।

भाषा

दुर्जनो में दूसरो की निन्दा करना यह दोष नहीं कहा जा सकता । क्योंकि दूसरो के अच्छे गुणो की निन्दा करना उनका स्वभाव ही होता है । कुछ लोग ऐसे भी है जिनको कपूर की डली के ऐसी पौड़े से बनी सफेद चीनी भी अच्छी नहीं लगती ।

सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः ।

न शारदादेशमपास्य दृष्टेपां यदन्यत्र मया प्ररोहः ॥२१॥

अन्यथा

कविताविलासाः कुङ्कुमकेसरणा नून सहोदराः भवन्ति । यत् मया तेषां प्ररोहः शारदादेशम् अपास्य अन्यत्र न दृष्टः ।

व्याख्या

कविताया सत्कविताया विलासा विभ्रमा कुङ्कुमस्याग्निशिलास्य 'अथ कुङ्कुमम् । कश्मीरजन्माग्निशिला वर बाह्लीकपोतने' इत्यमर । केसरा किञ्ज-
ल्का 'किञ्जल्क केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । तेषां नून निश्चयेन सहोदरा एकदेशजन्मत्वाद्भातरो भवन्ति सन्ति । यद्यस्मात्कारणान्मया कविता विलहणेन तेषां कविताविलासानां कुङ्कुमकेसराणाञ्च प्ररोहोऽङ्कुर उद्गम इत्यर्थः । शारदाया सरस्वत्या आवेश प्रसाद यत्ने शारदाया सरस्वत्या देश कश्मीरमपास्य बिहायाज्यप्राज्यस्मिन् पुरुषे शारदाप्रसाद रहित इत्यर्थः यत्नेऽन्यस्मिन् देशे न बृद्धो नाज्बलौकितः । शारदाप्रसाद बिना न कविताविलासोद्गमः । कश्मीरदेश बिहाय नान्यत्र कुङ्कुमकेसरोद्गम इति भावः ।

भाषा

उत्तम कविता के विलास और केसर दोनों निश्चय ही सगे भाई हैं । शारदा के आवेश बिना अर्थात् सरस्वती की कृपा बिना अच्छी कविता की उत्पत्ति और शारदा देश बिना अर्थात् कश्मीर बिना केसर की उत्पत्ति, अन्यत्र होती हुई मेने नहीं देखी है ।

रसध्वनेरध्वनि ये चरन्ति संक्रान्तरक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ।

तेऽस्मत्प्रगन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुकुराक्षयपाठम् ॥२२॥

सुन्दराक्षर युक्त वाक्य) मनुष्यों के कण्ठ का आभूषण बने। अर्थात् जिस प्रकार जच्चे हुए शुद्ध सोने का बना गोफ (गले का आभूषण) गले की शान्ता बढ़ाता है वैसे ही विद्वानों द्वारा परीक्षित यह मेरा उत्तम वाक्य साधारण लोगों द्वारा कण्ठस्थ किया जाकर उनकी कण्ठ की शोभा को बढ़ावे।

किं चारुचारित्रविलासशून्याः कुर्वन्ति भूपाः कविसंग्रहेण ।

किं जातु गुञ्जाफलभूषणानां सुवर्णकारेण वनेचराणाम् ॥२५॥

अन्वयः

चारुचारित्रविलासशून्याः भूपाः कविसंग्रहेण किं कुर्वन्ति । गुञ्जाफल-भूषणानां वनेचराणां सुवर्णकारेण जातु किम् ।

व्याख्या

चारु सुन्दर सत्काव्यपरिचयेन सहृदयहृदयसदावि चारित्र चरित तस्य विलास उत्कर्षस्तेन शून्या रहिता काव्यमहत्वात्तवेदिनो दुश्चरिता भूपा राजानः पत्नीनां संग्रहेणाऽऽश्रयप्रदानेनाऽऽश्रय प्रदाय स्वराजसभायां स्थापनेनेत्यर्थः किं कुर्वन्ति न किमपीत्यर्थः । दुश्चरितानां राजा कवि संग्रहेण न कोऽपि लाभः । ये कविमहत्त्वमेव न विदन्ति तेषां कृते कवयो निष्प्रयोजनका इति भावः । गुञ्जाफल कृष्णलाफल 'कार्काशची गुणे तु कृष्णला' इत्यमरः । एव भूषणमलङ्कारो येषां तेषां वनेचराणामारण्यकानां सुवर्णकारेण स्वर्णभूषणनिर्माणेन जातु कदाचिदपि किं, किं प्रयोजन, न किमपीत्यर्थः । सुवर्णकाराः सुवर्णस्य भूषणानि निर्माणन्ति तानि तु वनेचरा न समाद्विषन्ते यतस्तेषां कृते गुञ्जैव महद्भूषणमिति सुवर्णकारास्तेषां कृते निष्प्रयोजनकास्तथैव कवयः सुचरित्रमेव राजानं भजन्ते न दुश्चरित्रम् । दुश्चरितानां राजा कृते ते कवयो निष्प्रयोजनका इति भावः । अत्र वृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

जो राजा असज्जचरित्र हैं वे अपने दरबार में कवियों का संग्रह कर क्या करेंगे। गुज के गहनों को पहनने वाले जगली लोगो की सोने के आभूषणों को बनाने में कुञ्जल सोनारों का क्या काम पड सकता है अर्थात् जिस प्रकार गुज के गहने पहनने वालों के लिये सोनार किसी काम का नहीं उसी प्रकार दुश्चरित्र राजा के लिये कवि भी किसी काम का नहीं। क्योंकि कवि सुचरित्र

राजा के यहाँ रह कर ही अपने काव्यों से उसका गुणगान कर उसकी यशः
पताका फहराता है ।

पृथ्वीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे
कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि ।

भूपाः कियन्तो न बभूवुर्न्या जानाति
नामाऽपि न कोऽपि तेषाम्^१ ॥२६॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीपतेः पार्श्वे कवीश्वराः न सन्ति तस्य यशांसि कुतः । उच्यते
कियन्तः भूपाः न बभूवुः तेषां नाम अपि कः अपि न जानाति ।

व्याख्या

यस्य पृथ्वीपते राज्ञः पार्श्वे कवीश्वराः कवीन्द्रा न सन्ति न शोभन्ते तस्य
भूपस्य यशांसि कीर्तयः 'यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवस्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः ।
कुतो, न कुतोऽपीत्यर्थः । यशसः प्रख्यापकानामभावात्कुतो यशःप्रतिष्ठेतिभावः ।
उच्यते महोमण्डले कियन्तः कर्तिसस्याका भूपा राजानो न बभूवुर्न जानाः (परं) तेषां
नामाऽपि संज्ञामपि कोऽपि मनुष्यो न जानाति । काव्यकनिष्ठमेव राज्ञां
यशशिवरस्यापि भवतीति राज्ञां यशसोऽप्यशसो वा कवीश्वरा एव निदान-
मिति भावः ।

भाषा

जित राजा ने पास में (दरबार में) अच्छे कवि नहीं हैं उगवा यश नहीं
से फैल सक्ता है । इस पृथ्वी पर क्या कितने ही राजा ऐसे नहीं हुए हैं जिनका
नाम भी कोई मनुष्य नहीं जानता है ।

^१ भावोऽयमत्रापि प्रदर्शितः ।

भुजवनतश्छाया मेघा निषेध महोरगा,

जलधिरजना मेदिन्याखीरतावगुणोत्तमा ।

स्मृतिमपि ॥ ते यान्ति दमाया विना यदनुपहृ,

प्रहृतिमहृते बुभेस्तस्मै नमः कविचर्मणे ॥ राजनरङ्गिण्याम् ।

लङ्कापतेः सङ्कुचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवाऽऽदिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः चित्तीन्द्रैः ॥२७॥

अन्वयः

यत् लङ्कापतेः यशः सङ्कुचितं यत् रघुराजपुत्रः कीर्तिपात्रं, सः सर्वः
एव आदिकवेः प्रभावः, क्षितीन्द्रैः कवयः न कोपनीयाः ।

व्याख्या

लङ्कापते रावणस्य यस्त कीर्ति 'यस्त कीर्ति समजा च स्तव स्तोत्र स्तुति-
र्भूति' इत्यनर । सङ्कुचितमविस्तृत नष्टमित्यर्थ । यद्रघुराजस्य दशरथस्य
पुत्री राम कीर्तिपात्र यशोभाजन अतः स सर्व एवाऽऽदिकवेर्यात्मीके प्रभावः
कीर्तल कार्यमित्यर्थ । अतः क्षितीन्द्र राजभि कवयो न कोपनीया न कोपनीया
नापमाननीया इतिभावः । यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः ।

भाषा

रावण की कीर्ति जो न फैल सकी अर्थात् नष्ट हो गई और दशरथ जी के
पुत्र राम जी, जो कीर्ति के पात्र हुए, यह सब जादि कवि वाल्मीकि का ही
प्रभाव है । इसलिए राजाओं को कभी भी कवियों को क्षुब्ध न करणा चाहिये ।

गिरां प्रवृत्तिर्मम नीरसाऽपि मान्या भवित्री नृपतेश्चरित्रैः ।
के वा न शुष्कां मृदमम्रमिन्धु-सम्बन्धिनीं मूर्धनि धारयन्ति ॥२८॥

अन्वयः

मम नीरसा अपि गिरा प्रवृत्तिः नृपतेः चरित्रैः मान्या भवित्री । के
वा शुष्काम् अम्रसिन्धुसम्बन्धिनीं मृदं मूर्धनि न धारयन्ति ।

व्याख्या

मम मदीया नीरसाऽपि रसरहिताऽपि गिरां वाचां प्रवृत्तिः प्रवर्तन व्यापारो या
नृपते रातो विष्णुमाङ्गदेवस्य चरित्रैश्चरितं हेतुभिर्मान्या पूज्या भवित्री भाविनी ।
प्रकृत्या चारु राजश्चरितमत्र वर्णितमिति हेतोरिदं काव्य विदुषा रसनीयत्वमुप-
यास्यत्वेदिति भावः । के वा मनुष्या शुष्कां रसरहितामम्रसिन्धोर्जान्मृद्व्या
सम्बन्धिनीं सततता भूय मुक्तिका मृदनि गिरसि न धारयन्ति नाऽवतसयन्ति ।

गङ्गासम्बन्धावेव मृदोऽप्यभ्यहितत्वं न तु स्वतः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।
अन्यसम्बन्धेन श्लाघ्यत्वकथनादुदात्तालङ्कारश्च । 'लोकातिशय-सम्पत्तिवर्ण-
नोदात्तमुच्यते । यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्' ।

भाषा

मेरी नीरस पाणी का भी व्यापार (यह काव्य) राजा विक्रमाङ्कदेव के चरितो के कारण आदरणीय होगा । कौन मनुष्य मझा की नीरस मिट्टी (सूखी मिट्टी) को अपने भस्तक पर धारण नहीं करते अर्थात् नहीं लगाते । अर्थात् गङ्गा का सम्बन्ध होने से सूखी मिट्टी भी जैसी आदरणीय होती है वैसे ही महाराज विक्रमाङ्कदेव का सम्बन्ध होने से मेरा नीरस काव्य भी आदरणीय होगा ।

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे प्रयत्नः सुमहान्खलानाम् ।
निरीक्षते केलिवनं प्रविश्य क्रमेलकः कण्टक-जालमेव ॥२६॥

अन्वयः

खलानां कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे सुमहान् प्रयत्नः । क्रमेलकः
केलिवनं प्रविश्य कण्टकजालम् एव निरीक्षते ।

व्याख्या

खलानां विद्वानां 'विद्वानो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । कर्णयोरमृतं श्रुति-
रसायनं सूक्तिरसं सुभाषितानन्वं विमुच्य परित्यज्य दोषे दोषान्वेषणं (एव)
सुमहान्विशेषः प्रयत्नः प्रयासो भवति । क्रमेलक उष्ट्रः केलिवनं शीशोधान
प्रविश्य गत्वा कण्टकानां कण्टकीवृक्षाणां जालं समूहमेव निरीक्षते पश्यत्यन्विष्य-
सीतपर्यः । तेषां कृते कण्टकीवृक्षाणामेव प्रियत्वं न तु सुगन्धिपुष्पादिभिरप्यन-
रमणीयताया इति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

राजलोग वान की अमृत के समान गुल देने वाले अच्छे सुभाषितों के रस का आस्वादन छोड़कर उनमें दोष देखने में ही अत्यन्त प्रयत्न शोल रहने हैं । सुन्दर बाग में जाकर उसकी पुष्पवृक्षा आदि की शोभा से आनन्द न प्राप्तकर ऊँट, बाँटे की शाहियों की ही खोज में रहता है । अर्थात् ऊँट का जिस प्रकार अच्छे बाग में जाकर भी बाँटे की शाही ही जिस मालूम होती है वैसे वनों को

अच्छे काव्य सुनकर उनसे आनन्द न मिलकर केवल उनमें दोष निकालना ही प्रिय मान्य होता है ।

एषास्तु चालुक्यनरेन्द्रवंश-समुद्रतानां गुणमौक्तिकानाम् ।
मद्भारती-सूत्रनिवेशितानामेकावली कण्ठविभूषणं वः ॥३०॥

-अन्ययः

एषा चालुक्यनरेन्द्रवंशसमुद्रतानां मद्भारतीसूत्रनिवेशितानां गुणमौक्तिकानाम् एकावली वः कण्ठविभूषणम् अस्तु ।

व्याख्या

एषा वाक्यावली चालुक्यनरेन्द्राणां वंशः कुलमेव वंशो वेणुत्तस्मात्समुद्रगतानां समुत्पन्नानां, येनो मुक्तास्तमुद्भवन्ति बहुमूल्याश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः । मद्भारती मदीयव्याख्येव सूत्रं गुणस्तस्मिन्निवेशितानां मुक्तितानां, गुणा दयादाक्षिण्यादय एव मौक्तिकानि तेषामेकावत्येकावली हारो यो गुणैक कण्ठविभूषणमस्तु । राज्ञां गुणाः कण्ठेनोच्चरित्यमाणास्तन्तः कण्ठविभूषणानि मौक्तिकानि कण्ठे धार्यमाणानि कण्ठविभूषणानीति भावः । अत्र गुणेषु मौक्तिकारोपे, वंशे वेणुत्वारोपस्य कारणत्यात्परम्परितं रूपकम् । वाक्यावल्यानेकावत्यारोपे भारत्या सूत्रवारोपस्य कारणत्याच्च परम्परितं रूपकम् । 'नियता रोपणोपायः स्यावारोपः परस्य वः । तत्परम्परितं दृष्ट्ये वाचके भेदभाजि च' इति ।

भाषा

चालुक्य राजाओं के वंश रूपी वास में से उत्पन्न यह दया दाक्षिण्यादि गुण रूपी मोतियों का, मेरी वाणी रूपी ढोरे में परोया हुआ, वाक्यावली रूपी एकलडा हार, आप लोगों के कण्ठ का आभूषण हो । अर्थात् चालुक्य वंशीय राजाओं के दयादाक्षिण्यादिगुणों की मेरी वाणी में वर्णित वाक्यावली आप लोगों के कण्ठ से उच्चरित होकर उसे सुशोभित करे जिस प्रकार वास की मोतियों का ढोरे में परोया हुआ एकलडा हार कण्ठ को सुशोभित करता है ।

साम्प्रतं चालुक्यवंशमूलपुरुषोत्पत्तिं प्रस्तौति—

लोकेषु सप्तस्यपि विश्रुतोऽसौ सरस्वतोविभ्रमभूः स्वयम्भूः ।

चत्वारि कान्धानि चतुर्मुखस्य यस्य प्रसिद्धाः श्रुतयश्चतस्रः ॥३१॥

अन्वय

चतुर्मुखस्य यस्य चत्वारि काव्यानि पनसः श्रुतयः प्रसिद्धाः । असौ सरस्वतीविभ्रमभूः स्वयम्भूः सप्तसु अपि लोकेषु प्रसिद्धः ।

व्याख्या

चत्वारि मुखानि यस्य स चतुर्मुखस्तस्य चतुर्मुखस्य यस्य ब्रह्मण सम्बन्धीनि तन्मुखेभ्यो निमृत्तानोत्पत्त्यर्थः । चत्वारि चतुः सख्याकानि काव्यानि काव्यरूपाणि चतस्रः श्रुतयो वेदाः प्रसिद्धा रचिता असौ प्रसिद्ध सरस्वत्या वाग्वेद्या वाङ्मयस्य वा विभ्रमाणा बिलासाना भूतपतिस्त्वानमाभयो वा स्वयम्भूर्ब्रह्मा सप्तत्त्वपि भूर्भुवस्त्वर्मेहोजनस्तपःसत्येषु लोकेषु भुवनेषु 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । प्रसिद्धो विख्यात अस्त्येति । सरस्वती वेधसः कन्येति पत्नीतिचेत्पुनर्य लोक-प्रसिद्धम् । सरस्वत्या पतिर्ब्रह्मेति हेतोः सरस्वती तस्मिन्स्वमञ्जुलविलासावि-चेष्टाभिस्तरसतामापादयति कन्यात्वेनाऽऽनन्दञ्च जनयति ।

भाषा

जिस चार मुख वाले ब्रह्मा के चार मुखों से निकले हुए चार काव्य चार वेद हैं, ऐसी प्रसिद्धि है वह सरस्वती के विकास का स्थान स्वयम्भू ब्रह्मा सातों लोकों में प्रसिद्ध है ।

एकस्य सेवातिशयेन शङ्के पङ्केरुहस्यासनतां गतस्य ।

आराधितो यः सकलं कुटुम्बं चकार लक्ष्मीपदमम्बुजानाम् ॥३२॥

अन्वय

आसनता गतस्य एकस्य पङ्केरुहस्य सेवातिशयेन आराधितः यः अम्बुजाना सकलं कुटुम्बं लक्ष्मीपदं चकार (इति) शङ्के ।

व्याख्या

(ब्रह्मणः) आसनतामुपवेशनस्थानता गतस्य प्राप्त्यर्थकस्य कस्यचित्पङ्केरुहस्य सरसीरुहस्य 'पङ्केरुहं तामरस सारस सरसीरुहम्' इत्यमरः । सेवातिशयेन स्वपत्रस्योपपत्तिनवानरूपसेवाप्रकर्षेणाऽऽराधितः सेवितो यो ब्रह्माऽम्बुजाना पद्माना मूल समग्र 'समग्रं सकलं पूजम्' इत्यमरः । कुटुम्बं जाति कमलजाति मित्यर्थः । लक्ष्म्या विध पद निवासस्थानं चकारेति शङ्के सकलामि । अतएव लक्ष्म्या पद्मालयेति नाम लोके प्रसिद्धमिति भावः । अथोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

विंसी एक कमल ने, आसन बनकर अत्यधिक सेवा करने से प्रसन्न होकर ब्रह्मा ने सम्पूर्ण कमल जाति को ही लक्ष्मी का निवास स्थान बना दिया, ऐसा में सोचता हूँ ।

ब्रह्मर्षिभिर्ब्रह्ममयीममुष्य सार्द्धं कथां वर्धयतः कदाचित् ।
त्रैलोक्यबन्धोः सुरसिन्धुतीरे प्रत्यूपसन्ध्यासमयो बभूव ॥३३॥

अन्वयः

कदाचित् सुरसिन्धुतीरे ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्ममयी कथां वर्धयतः
त्रैलोक्यबन्धोः अमुष्य प्रत्यूपसन्ध्यासमयः बभूव ।

व्याख्या

कदाचित्कस्मिंश्चित्समये सुरसिन्धो स्वर्गज्ज्ञाप्तास्तीरे तटे ब्रह्मर्षिभि र्षेष्ठ-
मुनिभिस्सार्द्धं सह ब्रह्ममयीं परब्रह्मविषयिणीं कथां वार्तां वर्धयतो विकास
नयतस्त्रैलोक्यस्य बन्धुमित्र तस्य त्रैलोक्यहितकारकत्वाऽमुष्य ब्रह्मण प्रत्यूपस्य
प्रातःकालस्य 'प्रत्यूपोऽर्धर्मुल कस्यमुष्य प्रत्यूपसी अवि' इत्यमरः । सन्ध्याया
सन्ध्यावन्दनादेस्समयः कालो बभूव जातः । कथारसे मग्नाना तेषां समयशाना-
भावात्प्रातःकालसन्ध्यावन्दनावसरः सन्प्राप्त इति भावः ।

भाषा

विंसी समय आकाशगङ्गा के किनारे ब्रह्मर्षियों के साथ परब्रह्मसम्बन्धि
कथा का विस्तार करते करते तीनों लोका के मित्र अर्थात् हित चाहने वाले
ब्रह्म जी का प्रातःकाल वा सन्ध्यावन्दन करने का समय उपस्थित हो गया ।
अर्थात् परब्रह्म की चर्चा में इतने लीन हो गए थे कि बातें करते करते सब रात
बीत गई ।

मृणालसूत्रं निजध्वजायाः समुत्सुकश्चादुषु चक्रवाकः ।
अन्योन्यविरलेपणयन्त्रसूत्र-भ्रान्त्येव चञ्चुस्थितमाचरुर्प ॥३४॥

अन्वयः

निजध्वजायाः चादुषु समुत्सुकः चक्रवाकः अन्योन्यविरलेपणयन्त्रसूत्र-
भ्रान्त्या इव चञ्चुस्थितं मृणालसूत्रम् आचरुर्प ।

व्याख्या

(प्रत्यये) निजवल्लभायाः स्वप्रियायाश्चाटुषु चाटुकरणेषु प्रेमालापादिष्वच-
 हारेषु समुत्सुकः समुत्कण्ठितश्चक्रवाक कोकः 'कोकश्चक्रवाकश्चक्रवाको रयाङ्गाक्षय
 नामकः, इत्यमरः । अन्योन्यस्य परस्परस्य यद्विश्लेषणं वियोगस्तस्य यन्त्रसूत्रं
 सङ्घटकयन्त्रस्य सूत्र तस्य भ्रान्त्या भ्रमेण इव परस्पररात्रिवियोगकारकयन्त्र-
 सूत्रभ्रमादिव चञ्चुस्थितं स्वप्रियायास्त्रोटिस्थित 'चञ्चुस्त्रोटिकभे स्त्रियो'
 इत्यमरः । मृणालसूत्रं विसृतन्तुमाचकपर्षाङ्गुष्ठवाम् । रात्रौ चक्रवाक
 विषुपस्य वियोगो जायत इति कविप्रसिद्धिः । प्रत्यये ज्ञाते चक्रवाकस्य एव-
 प्रियाया सह संयोगो जातः । स्वप्रियाचञ्चुस्थितं वास्तान्तापवाधक मृणालतन्तु
 निरीक्ष्यैतदेवाऽस्मद्वात्रिवियोगकारणमिति भ्रमादतः परमपि सूत्रेणाऽनेन वियोगो
 न कृतः स्यादिति धिया तदाचकपक्षिभावः । चक्रवाककर्तृकचञ्चुस्थितमृणाल-
 सूत्राकर्षणे मृणालसूत्रेऽन्योन्यविश्लेषणयन्त्रसूत्रस्य भ्रान्तेर्हेतुत्वेन सम्भावनप्रति-
 पाद्भूतावुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

(प्रातः काल हो जाने पर, रातमरके वियोग के अनन्तर संयोग होने से)
 अपनी स्त्री चकई से उत्सुकता से रस भरी मीठी मीठी बातें कहने और सुनने
 की अभिलाषा से, चकई की चोंच में विद्यमान कमल के डण्डे के डोरे को मानो
 परस्पर वियोग कराने वाले किसी यन्त्र विशेष का यह सूत्र है ऐसे भ्रम से,
 चकई ने चोंच लिया । (चक्रवा चकई का रातभर वियोग रहता है ऐसी
 कविप्रसिद्धि है ।)

आरक्तमर्घ्यार्पणतत्पराणां सिद्धाङ्गनानामिव कुङ्कुमेन ।
 बिम्बं दधे बिम्बफलप्रतिष्ठां राजीविनीजीवितवल्लभस्य ॥३५॥

अन्वयः

अर्घ्यार्पणतत्पराणां सिद्धाङ्गनानां कुङ्कुमेन इव आरक्तं राजीविनीजी-
 वितवल्लभस्य बिम्बं बिम्बफलप्रतिष्ठां दधे ।

व्याख्या

अर्घ्यस्य पूजोपचारमिश्रजलस्य 'यद् तु त्रिप्यर्घ्यमर्पार्थं पाद्य पादाप
 वारिणि' इत्यादिरमरः । अर्पणे प्रदाने तत्पराणां लभ्यानां सिद्धाङ्गनानां देवयो-

निविशेषयनितानां कुडकुमेनेवाऽग्निशिखेनेव कुडकुमनिधितजलरूपाध्यस्य
रक्तकान्तयेवाऽऽरक्तमासमन्ताद्रक्तवर्णं राजीविन्याः कमलिन्या जीवितं जीवनं
तस्य वल्लभः स्वामी तस्य सूर्यस्य विम्बं मण्डलं विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिपुं
इत्यमरः । विम्बफलस्य कुन्द इति लोके प्रसिद्धस्य रक्तवर्णशाकफलस्य
प्रतिष्ठां सवर्णत्वात्सारूप्यं वधे दधार । कुडकुमर्तगुक्ताम्बुरुपाध्यस्य सूर्यविम्बे
प्राप्त्याऽध्यस्य रक्तत्वात्सूर्य-विम्बत्वाऽपि रक्तत्वं जातमिति भावः । प्रातः-
कालिकसूर्यविम्बस्य विम्बफलस्य च सादृश्यदर्शनादुपमा । सूर्यविम्बस्य रक्तत्वे
कुडकुमस्य कारणत्वेन सम्भावनादेतत्प्रेक्षा ।

भाषा

अर्घ्य देने में तत्पर सिद्धाङ्गनाथो के अर्घ्य के केशर से मानो लाल भया
हुवा कमलिनी के जीवन के स्वामी सूर्य का मण्डल (पके हुए) कुन्द के समान
लाल दिखाई देने लगा ।

सुधाकरं वार्धकतः क्षपायाः संप्रेक्ष्य मूर्द्धनिमिवानमन्तम् ।
तद्विप्लवायेव सरोजिनीनां स्मितोन्मुखं पङ्कजवक्त्रमासीत् ॥३६॥

अन्वयः

क्षपायाः वार्धकतः आनमन्तं मूर्द्धनिम् इव सुधाकरं संप्रेक्ष्य सरोजिनीनां
पङ्कजवक्त्रं तद्विप्लवाय इव स्मितोन्मुखम् आसीत् ।

व्याख्या

क्षपाया रजण्या वृद्धस्य भावो वार्धकं तस्माद्वार्धकतो रजण्या गतप्राप्त्यावृ-
द्धावस्यात आनमन्तमपोगच्छन्तं (अस्तोन्मुखत्वात्) मूर्द्धनिमिव शिर इव सुधाकरं
चन्द्रं संप्रेक्ष्य वृद्धा सरोजिनीनां कमलिनीनां पङ्कजमेव वक्त्रं मुखं, तस्य चन्द्रस्य
सरोजिनीरिपुत्वात् तस्याः क्षपायाश्च रिपुस्त्रीत्वात् विप्लवायेव विटम्बनाया इव
स्मितोन्मुखभीषणदास्ययुक्त विकासयुक्तं वाऽऽसीदभूव । यथा काचिप्रामिका स्वरिपु-
भस्तोन्मुखं स्वरिपुस्त्रियश्च वृद्धावस्याप्रयुक्तां नमदाननत्वादिदुरवस्थां बोध्य
मुखमनुभयन्ती तद्विडम्बनस्य स्मेरानना भवति तथैवेया कमलिनी गतप्रायां रात्रि
अस्तोन्मुखं चन्द्रश्च बोध्य विकसिताभूदिति भावः । कमलिनी रात्रौ न विकसतीति
प्रसिद्धम् । अत्राऽस्तुत-व्यवहारस्य कमलिनीव्यवहारे समारोपात्समासोक्त्य-
लङ्कारः । चन्द्रे च वार्धक्यप्रयुक्तनम्रोभूतरात्रिरूपनर्त्यकाशोर्यस्योत्प्रेक्षणाद्वस्तु-
त्प्रेक्षा । पङ्कजे वक्त्रत्वाभेदादुपमम् । अत उत्प्रेक्षारूपकमूला समासोक्तिः ।
इति त्रयाणामङ्गाङ्गीभावसङ्कारः ।

भाषा

वृद्धावस्था के कारण रात्रि रूपी कामिनी के चन्द्ररूपी मस्तक को लटका हुआ देखकर चन्द्र के अस्तोन्मुख होने से और उसकी (रात्रि की) वृद्धावस्था की दुरी हालत से प्रसन्न होकर कमलिनी मानो उसे चिढ़ाने के लिये मुस्कुराने लगी । अर्थात् रात समाप्त होने से और चन्द्रमा के अस्तोन्मुख होने के कारण नीचे लटक जाने से कमलिनी पीरे २ खिलने लगी । कमलिनी रात को नहीं खिलती यह बात प्रसिद्ध है ।

ज्ञात्वा विधातुश्चुलुकात्प्रसूतिं तेजस्विनोऽन्यस्य समस्तजेतुः ।

प्राणेश्वरः पङ्कजिनीवधूनां पूर्वाचलं दुर्गमिवारोह ॥३७॥

अन्वयः

पङ्कजिनीवधूनां प्राणेश्वरः विधातुः चुलुकात् समस्तजेतुः अन्यस्य तेजस्विनः प्रसूतिं ज्ञात्वा इव दुर्गं पूर्वाचलम् आरोह ।

व्याख्या

पङ्कजिन्यो नलिन्यस्ता एव वध्यस्तातां प्राणेश्वरो जीवितेश्वरस्तुर्यो विधातुर्ब्रह्मणश्चुलुकाञ्जलपूरिताञ्जलेः समस्तस्य रात्रवर्गस्य जेतुर्जयशीलस्याऽन्यस्य कस्यचित्तेजस्विनः प्रतापिनश्चालुक्यवंशमूलपुरुषस्य प्रसूतिमुत्पत्तिं ज्ञात्वेव विज्ञायेव सकलजेतुरन्यतेजस्विनो भयादात्तरक्षार्थं दुर्यं दुष्प्राप्यस्थानं दुर्गं क्वं वा पूर्वाचलमुदयाचलमारोह गतवानिति । तुर्योदयो जात इति भावः । अत्र पञ्चम्यां वधूतादात्म्यारोपः सूर्यं प्राणेश्वरस्याऽभेदारोपे कारणत्वात्परम्परितं रूपकम् । पूर्वाचले दुर्यभेदाग्रूपकम् । सूर्यस्य दुर्यारोह अन्यतेजस्विन उत्पत्तिज्ञानस्य कारणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । सूर्यवृत्तान्ते तादृशाप्रकृताग्न्यपुरुषवृत्तान्ताभेदमारोपात्तमासौचितः । अत एतेषां सङ्करः ।

भाषा

ब्रह्मा के चुल्लू से सबको जीतने वाले चालुक्य वंश के मूल पुरुष रूपी किसी दूसरे तेजस्वी की उत्पत्ति होने वाली है ऐसा मानो जानकर कमलिनी रूपी ललनाओ के पति सूर्य भय से पूर्वाचल रूपी अगम्य किले पर चढ़ गये । अर्थात् जिस प्रकार प्रतापी, वीर और सबको जीतने वाले योद्धा के आने पर कोई प्रतापी भय से दुर्गध्वज कर लेता है उसी प्रकार चालुक्य वंश के प्रतापी मूल पुरुष की ब्रह्मा जी के चुल्लू से उत्पत्ति होने वाली है ऐसा मानो जान कर

प्रतापी सूर्य ने उदयाचल रूपी अमेरा किले का आश्रय लिया । अर्थात् सूर्य
पूर्वाचल पर उदित हुआ ।

जगाम याज्ञेपु रथाङ्गनाम्नां परस्परादर्शनलेपनत्वम् । -
सा चन्द्रिका चन्दनपङ्ककान्तिः शीतांशुशाणाफलके ममज्ज ॥३८॥

अन्वयः

या रथाङ्गनाम्नाम् याज्ञेपु परस्परादर्शनलेपनत्वं जगाम सा चन्दनपङ्क-
कान्तिः चन्द्रिका शीतांशुशाणाफलके ममज्ज ।

व्याख्या

या रथस्याङ्ग चक्र नाम येषां तेषां रथाङ्गनाम्ना चक्रवाकपक्षिणामङ्गेष्ववयवेषु
परस्परस्याङ्गयोग्यस्य घटदशनं तदेव लेपनं तस्य भावस्तत्त्वमन्योग्यादर्शनप्रयोज-
कलेपनद्रव्यत्वं जगाम प्राप्तवती, रात्री चन्द्रिकया निखिललोके गितास्तं घवलितेऽपि
चक्रवाकयुगलस्याङ्गयोग्यदर्शनं न सम्भवतीति कविलोकप्रसिद्धम् । तत्रोत्प्रेक्ष्यते
तेषां पक्षिणामङ्गेषु चन्द्रिकारूपविलेपनद्रव्यविशेषेण लेपस्य जायमानत्वाद्विवि-
धतत्वेनाङ्गानामविभाजनम् । सा चन्दनपङ्कस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्या सा
चन्द्रिका (प्रातः कालसमये) शीतांशुचन्द्रा शाणाफलकमिवेरयुपमितसमाप्तः, चन्द-
नपर्यणोपलभिव तस्मिन् ममज्ज तिरोहिता बभूव । आते प्रसूये चन्द्रस्य निष्प्रभ-
त्वात्तत्त्वं शरीरे चन्द्रिका समाविष्टा सती भाङ्ग्यत्र परिदृश्यते । चन्दनस्य यथा
शाणोपरि घर्षणेन चन्दनाऽभावेऽपि तत्कान्तिः शाणोपरि वृश्यते तथैव साम्प्रत
चन्द्रिकायाः सर्वत्राऽभावः सञ्जातः किन्तु तत्स्वरूपं शाणफलकसदृशवर्तुलाकार-
चन्द्रोपरि केवलं परिदृश्यते । अतः इदं शायते यच्चन्द्रिकाऽस्मिन्नुपाशादेव
प्रविष्टा सती निमग्ना जाताऽदृश्यत्वं गतेत्यर्थः । चन्द्रिकायाश्चन्दनपङ्कजेन सह
सादृश्यादुपमा ।

भाषा

रात को चक्या और चकई का वियोग होता है और वे परस्पर देख नहीं
सकते ऐसी कविप्रसिद्धि है । अतः कवि कल्पना करते हैं कि चकवा और चकई
के अङ्गों को अदृश्य कर देने वाले लेप ने समान एक दूसरे को परस्पर देखने में
बाधक, चन्दन के द्रव के समान शीमावाली चादनी, चन्दन घिसने के गोल होरसा
के सदृश चन्द्र में प्रविष्ट हो गई अर्थात् प्रातः काल में चादनी अन्यत्र कहीं न दिखाई

देकर केवल चन्द्र में दिखाई देती थी जंसे चन्दन हटा लिये जाने पर भी होरसे पर चन्दन की आभा दिखाई पड़ती ही है ।

सन्ध्यासमाधौ भगवाँस्थितोऽथ शक्रेण बद्धाञ्जलिना प्रणम्य ।

विज्ञापितः शेखरपारिजात-द्विरेफनादद्विगुणैर्वचोभिः ॥३६॥

अन्वयः

अथ सन्ध्यासमाधौ स्थितः भगवान् बद्धाञ्जलिना शक्रेण प्रणम्य शेखरपारिजातद्विरेफनादद्विगुणैः वचोभिः विज्ञापितः ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं 'भङ्गलानन्तरारम्भप्रवृत्तिकास्न्यैष्वयो अय' इत्यमरः । सन्ध्या-समाधौ सन्ध्याकालिकध्यानयोधे स्थितो लग्नो भगवान् ब्रह्मा बद्धोऽञ्जलिर्यस्य तेन कृताञ्जलिना शक्रेणेनेन प्रणम्य नमस्कृत्य शेखरे शिरसि शिरोनूपणरूपो यः पारिजातो देवकुमुदविज्ञोपस्तस्मिन्ने द्विरेफा भ्रमराः 'द्विरेफपुष्पलिङ्गभुङ्गपदपद-भ्रमरालयः' इत्यमरः । तेषां नादेन शङ्करेण द्विगुणैर्द्विगुणोभूतैरुपचीयमानैर्वचोभिर्वचनैर्विज्ञापितो निवेदितः ।

भाषा

इस के अनन्तर सन्ध्याकाल के ध्यान में मग्न ब्रह्मा जी को इन्द्र ने हाथ जोड़कर प्रणाम कर के, अपने मस्तक पर शोभा के लिये धारण किये हुए पारिजात के फूलों पर गूँजने वाले मीरों की झङ्कार से प्रतिध्वनित, दूने ऊँचे स्वर में निवेदन किया ।

इतः परं शक्रश्चतुर्भिः क्लोकैः स्वीयमैश्वर्यं निरूपयन् ब्रह्माणं स्तौति—

आस्ते यदैरावणवारणस्य मदाम्नुसङ्गान्मिलितालिमाला ।

साम्राज्यलक्ष्मीजयतोरणामे दन्तद्वये वन्दनमालिकेव ॥४०॥

अन्वयः

यत् ऐरावणवारणस्य साम्राज्यलक्ष्मीजयतोरणामे दन्तद्वये मदाम्नु-सङ्गात् मिलितालिमाला वन्दनमालिका इव आस्ते । (अत्र यच्छब्दो

वाक्यार्थं परामृशन् तच्छब्देन सह नित्यसाकाङ्क्षत्वात् 'स्वामिन् स सर्वोऽ-
पी'त्यादि-त्रिचत्वारिंशत्तमे पद्ये तच्छब्देन सहाऽन्वेति ।)

व्याख्या

यदरावणनाम्नो धारणस्येन्द्रहस्तिन 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभा'
इत्यमर । सास्त्राज्यलक्ष्म्या सार्वभौमश्रियो जयसूचक तोरण बहिर्द्वारं तस्याऽऽभा
कान्तिरिवाऽऽभा यस्य तत्तस्मिन् दन्तद्वये रदनयुग्मे 'रदना बक्षना वन्ता रदा'
इत्यमर । भवाम्बुसङ्गात्मदजलसत्सर्गान्मिलिता समगताऽलिमाला भ्रमर-
पद्मक्षित्वन्दनमालिकेव चूताशोकादिपत्रमालेव' वन्दनवार इति श्लोके प्रतिष्ठा ।
आस्ते घोभते—स सर्व एव त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यग्निमेण श्लोकेनाऽन्वय ।
आस्त्राऽशोकपल्लवं सप्रथिता माला मङ्गलकार्येषु द्वारोपरि निक्षिप्यते । दन्तद्वये
विजयतोरणसाम्यादलिमालिकायाश्च वन्दनमालिकासाम्यादुपमा ।

भाषा

मह जो (मेरे) ऐरावण नामक हाथी के, सब भुवनों की विजय श्री के
बाहरी फाटक के समान घोभा देने वाले दोनों दातो पर, मदजल के कून से
एकत्रित भीरे वन्दनवार से दिलाई देते हैं (वह आपकी चरण सेधा की धूलि
का ही प्रभाव है) इसका ४३ वें श्लोक से सम्बन्ध है ।

यदातपत्रं मम नेत्रपद्मसहस्रलोलालिकदम्बनीलम् ।

कुरङ्गनाभीतिलकप्रतिष्ठां मुखे समारोहति राजलक्ष्म्याः ॥४१॥

अन्वयः

यत् मम नेत्रपद्मसहस्रलोलालिकदम्बनीलम् आतपत्रं राजलक्ष्म्याः मुखे
कुरङ्गनाभीतिलकप्रतिष्ठां समारोहति (स त्वत्पादसेवारजसा प्रभाव इत्य-
ग्निमेण श्लोकेनाऽन्वितम्) ।

व्याख्या

यच्छब्दो वाक्यार्थपरामर्शक । मम मयीय नेत्राण्येव नयनान्येव पद्मानि
कमलानि तेषां सहस्रमिन्द्रस्य सहस्राक्षत्वात् । तस्मिन्मल्लोलालीना चञ्चल-
भ्रमराणां लोलालित्वेनाध्यवसितकृष्णवर्णवनीनिकान्ता च कवचं सम्पृहस्तद्वरील,
आतपत्रञ्चन्द्र राजलक्ष्म्या राज्यभिषो मुखे वक्षत्रे कुरङ्गनाभी वस्तूरी तस्या
स्तिलकस्य भालमूषणाङ्गविशेषस्य प्रतिष्ठां स्थितिसमतां समारोहति प्राप्नोति ।

(स त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यप्ये सम्बन्धः) नीलभ्रमरसमूहेन नीलच्छत्रस्य साम्यादुपमा । नेत्रेषु पद्मत्वारोपाद्भूपकम् । कृष्ण चञ्चलताराणां लोलालित्वेनाप्यवसितत्वादतिशयोक्तिः । अत्रतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

भाषा

यह जो मेरे सहस्रनेत्र रूपी सहस्र कमलों में स्थित चञ्चल पुतलियों के स्वरूप चञ्चल भ्रमर समूह की नीलिमा के समान नीले रंग का छत्र, राज्य श्री के मुखपर कस्तूरी के तिलक की शोभा दे रहा है । (वह आपकी चरण सेवा की घूली का प्रभाव है । यह ४३ वें श्लोक से सम्बन्धित है ।)

यन्नन्दने कल्पमहीरुहाणां छायासु विश्रम्य रतिश्रमेण ।
गायन्ति मे शौर्यरसोर्जितानि गीर्वाणसारङ्गदृशो यशांसि ॥४२॥

अन्वयः

यत् गीर्वाणसारङ्गदृशः रतिश्रमेण नन्दने कल्पमहीरुहाणां छायासु विश्रम्य मे शौर्यरसोर्जितानि यशांसि गायन्ति (स त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यभिमेण श्लोकेन सम्बन्धः)

व्याख्या

यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः, “स्वामिन् स सर्वोपी”त्यत्र तच्छब्देनाऽन्वेति । सारङ्गरूप मृगत्य दुर्गिष दुर्ग भेजं मासां ता गीर्वाणानां देवानां सारङ्गदृशो मृगत्यम्भः कान्ता रतिश्रमेण सम्भोगजनितपरिश्रमेण क्षिप्ताः तस्यो नन्दने नन्दन्नामकेन्द्रो-
द्याने ‘ह्य उच्चैः श्रवास्तूतो मास्तलिर्नन्दनं वनम्’ इत्यमरः । कल्पमहीरुहाणां कल्पवृक्षाणां छायासु विश्रम्य भयं निवार्य मे शमेन्द्रस्य शौर्यरसेन शौररसेनोर्जितानि प्रवृद्धानि यशांसि स्तोत्राणि गायन्ति भजन्तीत्यर्थः ।

भाषा

यह जो सम्भोग से यकी हुई मृगनयनी देवियां नन्दन वन में कल्पवृक्षों की छाया में विश्राम कर मेरे वीररस से परिवर्द्धित यशों का भान करती हैं (वह आपकी चरण सेवा की घूली का प्रभाव है—यह ४३ वे श्लोक से सम्बन्धित है ।)

किं वा बहूक्तैः पुरुहूत एष पात्रं महिम्नो यदनङ्कुशस्य ।
स्वामिन् स सर्वोऽपि शिरोधृतानां त्वत्पादसेवारजसां प्रभावः ॥४३॥

अन्वयः

वा बहूक्तैः किम् । यत् एषः पुरुहूतः अनङ्कुशस्य महिम्नः पात्रं,
स्वामिन्, सः सर्वः अपि शिरोधृतानां त्वत्पादसेवारजसां प्रभावः (अस्ति) ।

व्याख्या

वाऽथवा बह्व्युक्तानि कथितानि तं बहूकयनः किं, किं प्रयोजनम् न किम-
पीत्यर्थः । यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः । एष सन्मुखस्यः पुरुहूत इन्द्रो 'इन्द्रो
महत्त्वाम्मयदा विडोजाः पाकशासनः । बुद्धधवाः सुनाशीरः पुरुहूतः पुरन्दरः'
इत्यमरः । नास्त्यङ्कुशः प्रतिबन्धको यस्य तस्याऽप्रतिहतस्य महिम्नो महत्त्वस्य
पात्रं भाजनमस्तीत्यर्थः । हे स्वामिन् हे निग्रहानुग्रहसमर्थं ब्रह्मन् स सर्वोऽपि
शिरोधृतानां मस्तकोपरि धारितानां सेवाया रजासि धूलिकणानि सेवासम्बन्धि-
रजांस्यर्चनीयधूलिकणानीत्यर्थः, त्वत्पादयोस्तव चरणयोस्तेवारजासि तेषां
प्रभावः प्रतापः कार्यमित्यर्थः, अस्ति ।

अकलकमर्षात् कलापकम्^१ । शब्दोऽयं कलापकार्ये कश्मीरे रूढः ।

भाषा

अथवा, अधिक कहने से क्या लाभ । हे स्वामिन् यह मैं इन्द्र जो असीम
महिमा का पात्र हुआ हूँ, यह सब सिर पर धारण की हुई आपकी चरण सेवा
की धूलि का ही प्रताप है ।

(जहाँ चार श्लोको में अर्थ की पूर्ति होती है उसे कलापक कहते हैं ।
कश्मीर में कलापक को अकलक कहते हैं ।)

^१ छन्दोबद्धपद पद्य तेन भुक्तेन भुवतकम् ।

दाम्यान्तु युग्मक सदानितक त्रिमिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलक मतम् ।

अत्र पञ्चमिरिति न्यूनसंख्या व्यवच्छेदः । पञ्चभिः पञ्चाधिकैश्चेत्यर्थः ।

सदानितक विशेषक तिलक वा ।

निवेदितश्चारजनेन नाथ तथा क्षितौ सम्प्रति विप्लवो मे ।
मन्ये यथा यज्ञविभागभोगः स्मर्तव्यतामेष्यति निर्जरायाम् ॥४४॥

अन्वयः

नाथ, चारजनेन सम्प्रति क्षितौ तथा विप्लवः मे निवेदितः यथा निर्ज-
रायां यज्ञविभागभोगः स्मर्तव्यताम् एष्यति (इति) मन्ये ।

व्याख्या

हे नाथ हे स्वामिन् ब्रह्मन् ! चर एव चाररचार एव जनस्तेन गुप्तचरेण
सम्प्रत्यधुना क्षितौ पृथिव्यां तथा तादृशो विप्लवो हिम्नो 'हिम्नो इमरविप्लवो'
इत्यमरः । नरलुब्धनाष्टपत्तर्गविशेष इत्यर्थः । मे मह्यं निवेदितो वितापितो
यथा येन प्रकारेण निर्जराया देवानां 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यमरः । यज्ञेषु
यत्तुषु विभागा देवेभ्योऽप्यंशीयद्रव्यविभागस्तेषां भोगो ग्रहणमुपभोगश्च स्मर्तव्यतां
स्मरणीयतामेष्यति प्राप्स्यतीति मन्ये जानामि तर्क्यामीत्यर्थः । विप्लववैरो
देवेभ्यो यज्ञभागः नाशयिता भविष्यतीति तर्क्यामीतिभावः ।

भाषा

हे नाथ ब्रह्मा जी ! गुप्तचर ने पृथ्वीपर होनेवाले ऐसे उपद्रवों की वृद्धि
गूढ़ता की है जिनसे देवताओं का, यज्ञों में मिलने वाले भागों का उपभोग,
केवल हमरूप करने का ही विषय हो जाएगा, ऐसा मे अनुमान करना है ।
अर्थात् ऐसे उपद्रवों से भविष्य में यज्ञों में देवताओं को भाग नहीं दिया
जाएगा ऐसा मेरा अनुमान है ।

धर्मद्रुहाम्न निवारणाय कार्यस्त्वया कश्चिद्वार्यवीर्यः ।
रयेरिचांशुप्रमरेण यस्य वंशेन सुस्याः ककुभः क्रियन्ते ॥४५॥

अन्वयः

अथ धर्मद्रुहान् निवारणाय त्वया अपार्यवीर्यः कश्चित् कार्यः । रयेः
अंशुप्रमरेण इय यस्य वंशेन ककुभः सुस्याः क्रियन्ते ।

व्याख्या

अत्र क्षितौ घर्मद्रुहां घर्मद्वेषिणामघर्मपरायणानां निवारणाय विनाशाय त्वया
ग्रहणाज्वायमप्रतिहतं वीर्यं पराक्रमो यस्यैवम्भूतः कश्चित् कोऽप्यप्रतिहतशक्ति-
मान्बीरः कार्यः समुत्पादनीयः । रवेः सूर्यस्यांशुप्रसरणे प्रमासन्तानेनेव (यथा सर्वा
दिशस्तमोर्विनाशेन प्रकाशिता भवन्ति तत्तथाश्च प्राणिनः सुखेन स्वकार्यकरणेन
जीवनमतिवाहयन्ति तथैव) यस्याज्वायवीर्यस्य बीरस्य वंशेन कुलेन ककुभः सर्वा
दिशः 'दिशस्तु ककुभः काण्ठा आसाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । तत्स्याः प्राणिन
इत्यर्थः । सुखेन तिष्ठन्तीति बुत्वा निरुपद्रवाः क्रियन्ते सम्पाद्यन्ते । राति
सूर्यस्य साम्यात्तद्वंशे चांशुप्रसरस्य साम्यमुपमा ।

भाषा

(इसलिये) इस पृथ्वी पर अर्धभियो का नाश करने के लिये आप किसी
अप्रतिहतशक्तिशाली बीर की उत्पत्ति करिए, जिसके वंश के फैलने से सब
विशामों में रहने वाले लोग, उपद्रवों से दूर होकर, प्रसन्न हो, जिस प्रकार
सूर्य की किरणों के फैलने से अन्यकार दूर होकर सब विशाएँ प्रसन्न हो
जाती हैं ।

पुरन्दरेण प्रतिपाद्यमान-मेवं समाकर्ण्य वचो विरिञ्चिः ।
सन्ध्याम्युपूर्णे शुलुके मुमोच ध्यानानुविद्धानि विलोचनानि ॥४६॥

अन्वयः

विरिञ्चिः पुरन्दरेण एवं प्रतिपाद्यमानं वचः समाकर्ण्य सन्ध्याम्युपूर्णे
शुलुके ध्यानानुविद्धानि विलोचनानि मुमोच ।

व्याख्या

विरिञ्चिर्वाता 'पाताञ्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलारानः' इत्यमरः ।
विरिञ्चिर्विरिञ्चिरित्युभयमपि साधु । पुरन्दारयतीति पुरन्दरस्तेनेन्द्रेणैवं पूर्वोक्तं
प्रतिपाद्यमानं कम्पमानं वचो वाणीं समाकर्ण्य श्रुत्वा सन्ध्या-सम्यङ्ध्याम्यु जलं
तेन पूर्णे पूरिते शुलुकेऽञ्जली ध्यानेनाऽनुविद्धानि ध्यानप्रसक्तानि विलोचनानि
मयनानि, चतुर्मुखात्वाद्ब्रुवचनम् । मुमोच निक्षिप्तवान् ।

भाषा

ब्रह्मणे, इन्द्र द्वारा इस प्रकार कहे हुए वचनो को सुन कर, सन्ध्या सम्बन्धि जल से भरी अँजुली पर अपने ध्यानयुक्त नेत्रों को डाला अर्थात् उसे ध्यान पूर्वक देखा ।

कुलकारम्भः—

प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनील-रत्नावलीकङ्कणदम्बरेण ।

धन्याय धर्मप्रतिबन्धकानां बहन्सहोत्थानिव नागपाशान् ॥४७॥

अन्वयः

प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनीलरत्नावलीकङ्कणदम्बरेण धर्मप्रतिबन्धकानां धन्याय सहोत्थान् नागपाशान् बहन् इव । (सुभदो विधातुश्चुलुकादा-
विरासीदिति पञ्चपञ्चाशत्संख्याकश्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

प्रकोष्ठस्य कूर्परापोभागत्य वृष्टे वृष्टभागे स्फुरन्ती देवीप्यमाना ऐन्द्रनील-
रत्नानामिन्द्रनीलमणीनां रत्नविज्ञेयानामावली पङ्क्तिस्तस्याः कङ्कणद्वयभूषणं
'कंकणं करभूषणम्' इत्यमरः । तस्य दम्बरेण मियेण प्रकोष्ठस्थितेन्द्रनीलमणि-
प्रदित-करभूषण-मियेण धर्मप्रतिबन्धकानां धर्मप्रतिरोधकानामधर्मिणामित्यर्थः ।
धन्याय नियमग्राह्य जन्मना सहोत्तिष्ठन्तीति प्रादुर्भवन्तीति सहोत्पास्तान्, रातो
जन्मकालादेव समुत्पन्नान् नागपाशान् सपरंज्जुर्वहन्निव धारयन्निव—सुभदो धातु-
श्चुलुकादाविरासीदिति सम्बन्धः । इन्द्रनीलरत्नावलीकङ्कणे नागपाशस्य
संभाषणादुत्प्रेक्षा । सा च 'दम्बरेण' इत्यपगृहीतमूलत्वात्तापह्वा ।

भाषा

पलाई पर बसे हुए इन्द्रनीलमणि के बगन के मिय से, धर्म दोहियो को
बाधने के लिए मानो साथ ही में उत्पन्न भये हुए नागपाश को धारण करता
हुआ (एक बीर यही जी की अँजुली से उत्पन्न हुआ ।) (इसका सम्बन्ध ५५
में श्लोक से है ।)

^१ कुलकारम्भः निचरवारिगतमस्तोत्रविषयं द्रष्टव्यम् ।

उत्तर्जनीकेन मुहुःकरेण कृताकृतावेक्षणवद्वलक्षः ।
रुपा निपेधन्निव चेष्टितानि दिक्पालवर्गस्य निरर्गलानि ॥४८॥

अन्वयः

कृताकृतावेक्षणवद्वलक्षः (सः) उत्तर्जनीकेन करेण दिक्पालवर्गस्य निरर्गलानि चेष्टितानि रुपा मुहुः निपेधन् इव (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यभिप्रेयः श्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

कृतमुचितसमाचरणयकृतमनुचितसमाचरणञ्च कृताकृते तयोः किमुचितं समाचरितं किं वाऽनुचितमाचरितं लोकरेतयोरवेक्षणे पर्यालोचने बद्धं ध्यापुतं लक्षं ध्यानं यस्य स धर्माधर्माचरणसमोक्षणं कचित्तः स मुभट उर्ध्वोक्ता तर्जनी यस्यैवम्भूतेन तेन करेण हस्तेन विद्या पालः पालकास्तेषां दिक्पालानां वर्गस्य समूहस्य निरर्गलानि निष्प्रतिबन्धानि चेष्टितानि कार्याणि रुपा क्रोधेन मुहुर्वारं-वारं निपेधन्निव निवारयन्निव (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।) उत्तर्जनीककरे दिक्पालचेष्टितकर्मकनिपेधक्रियायास्समुत्प्रेक्षणादिक्रयोत्प्रेक्षा ।

भाषा

उचित और अनुचित कार्यों के परीक्षण में दत्तचित्त वह वीर, दिक्पाल लोगों के निरङ्कुश कार्यों का, खड़ी की हुई तर्जनी अंगुली से युक्त, हाथ से मानी क्रोध से बार २ निपेध करता हुआ (ब्रह्मा जी की अंगुली से उत्पन्न हुआ ।)

भोगाय वैपुल्यविशेषमाजं कर्तुं धरित्रीं निजवंशजानाम् ।
केयूरसङ्क्रान्तविमानभङ्गया भुजोद्धृतस्त्रिमूर्तिदिवेच्यमाणः ॥४९॥

अन्वयः

निजवंशजानां भोगाय धरित्री वैपुल्यविशेषमाजं कर्तुं केयूरसङ्क्रान्तविमानभङ्गया भुजोद्धृतस्त्रिमूर्तिदिवेच्यमाणः (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यन्वयः ।)

व्याख्या

निजवंशजानां स्वकुलोत्पन्नानां रक्तां भोगायोपभोगाय परित्रौ पृथ्वीं वंपुल्य-
विशेषं भजतीति वंपुल्यविशेषमाक् ता विशालक्षेत्रां कर्तुं सम्पादयितुं केयूरेऽङ्गदे
'केयूरभंगदं तुल्ये' इत्यमरः । संक्रान्तानि प्रतिबिम्बितानि विमानानि गगन
उद्गीयमानानि व्योमयानानि 'व्योमयाव विमानोऽस्ती' इत्यमरः । तेषां भङ्गया
व्याजेन भुजाभ्यामुद्धृता क्षमाभूतः पर्वता राजानश्च धेने ॥ भुजोपरि समुत्क्षिप्त-
महीपर इवेक्ष्यमाणो दृश्यमानः सुमटः प्रादुरासीदित्यग्रे सम्बन्धः । पर्वतरथवा
राजभिराक्रान्तां पृथ्वीं स्ववंशजानां भोगायोऽल्पतरां मत्वा सानुत्क्षिप्य समतलां
निष्कण्ठतां विशालाञ्च धरा धिकीर्षुरित्यर्थः । नेमे विमानाः किन्तु क्षमाभूत
इति भङ्गि शब्देन प्रतिपादनाद्यर्थोपपत्तिस्तस्मूला विमानोपरि क्षमाभूतामुरप्रेक्षा ।
अत इयोरङ्गाङ्गीभावसंकरः ।

भाषा

अपने वंश में होने वाले राजाओं के उपयोग के लिये पृथ्वी पर अधिक
स्थान बढ़ाने के लिये से, भुजा के आभूषण विजायट में प्रतिबिम्बित, आकाश
में उड़ने वाले विमानों की परछाई के मीप से मानो भुजाओं से पहाड़ों को
या विपत्ती राजाओं को हटाकर दूर फेंक देने के लिये उठाए हुए के ऐसा दिखाई
 देने वाला (धीरे प्रह्ला जी की अजुली से उत्पन्न हुआ ।)

अस्वर्गर्वास्मितदन्तुरेण विराजमानोऽधरपल्लवेन ।

ममुत्थितः क्षीरविपाण्डुराणि पीत्वेव सद्यो द्विपतां यशांसि ॥५०॥

अन्वयः

अस्वर्गर्वास्मितदन्तुरेण अधरपल्लवेन विराजमानः क्षीरविपाण्डुराणि
द्विपतां यशांसि सद्यः पीत्वा ममुत्थितः इव ।

व्याख्या

असर्गो महान् गर्वो दपस्तेन यस्मिन् दध्नुष्वर्णनार्थहेतुकन्धीपद्रास्य तेन
दध्नुषु उन्नतानाः 'सर्वो हृस्वश्च यामनः' इति । 'दन्तुर' उन्नतानतम्' इति
आश्रयः । तेनाऽधरः अवरोधः पल्लव इवेत्यधरपल्लवस्तेन विराजमानः
गुणोन्नतः क्षीरवदुष्णवद्विपाण्डुराणि दध्नाणि द्विपतां यशांसि सद्यः पीत्वा

पानं कृत्वा, नवजातशिशुः पूर्वं दुग्धमेव पिबतीत्याशयः । समुत्थित इव विद्यमान इव सुभटः प्रादुरासीदित्यन्वयः । यज्ञः स्मितञ्च शुभ्रं भवतीति कविसम्प्रदायः । तस्मिन् जातमात्र एव क्षत्रपशांसि विनश्यन्ति स्मेति भावः । अधरे पल्लवा-
भेदात्रूपकम् । क्षीरेण यज्ञसः साम्यादुपमा । क्षीररूपयज्ञः पानानन्तरं समुत्था-
नस्योत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा । अत एतेषां संकरः ।

माया

अधिक अभिमान से उत्पन्न भई हुई (स्वेत) मुस्कुराहट से विभूषित
अधरोष्ठ से शोभित (वह वीर) मानो दूध के समान शत्रुओं के उज्ज्वल यज्ञों
को पीकर प्रकट भया हुआ (ब्रह्मा जी की अजुली से उत्पन्न हुआ ।)

सुवर्णनिर्माणमभेद्यमसिद्धं स्वभावसिद्धं कवचं दधानः ।

जयश्रियः काञ्चनविष्टराभं समुद्रहनुन्नतमंसकूटम् ॥५१॥

अन्वयः

असौः अभेद्यं सुवर्णनिर्माणं स्वभावसिद्धं कवचं दधानः जयश्रियः
काञ्चनविष्टराभम् उन्नतम् अंसकूटं समुद्रहन् (सुभटो विभातुशुल्लभादाधि-
रासीदित्यनेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

अस्त्रैर्वाणैरग्यास्त्रैर्वाग्भैर्त्तं भेतुमशक्यं सुवर्णस्य काञ्चनाभस्य सुन्दरदेहवर्णस्य
निर्माणं निर्मितमेव स्वभावसिद्धं प्राकृतिकं कवचं तनुत्रं 'अथ तनुत्रं घर्मं वंशनम् ।
उरच्छदः कंकटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । दधानो धारयन्, पक्षे
सुवर्णेन हेम्ना निर्माणं वर्त्यपभूतं कवचम् । श्लिष्टरूपकम् । जयश्रियो
विजयलक्ष्म्या उपवेशनाय काञ्चनस्य स्वर्णस्य विष्टरभासनं तदाभेदाऽऽभा
शान्तिपंस्य तं सुवर्णमिहातगतवृक्षामुन्नतं प्रशस्तमंसकूटं स्कन्धशिखरं समुद्रहन्
धारयन् 'कूटोऽग्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । सुभटः प्रादुरासीदित्यन्वयः ।
काञ्चनाभदेहप्रभाषा स्वभावसिद्धकवचत्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । दाचकाभावाच्च
तस्या व्यङ्ग्यम् । अंसकूटे काञ्चनविष्टरस्य साम्यप्रतीत्योपमा । देहस्य
सुवर्णे स्वभावसिद्धस्वर्णनिर्मितकवचस्य तादात्म्यारोपाद्व्यपदेशोत्प्रेक्षाहपकयोः
सन्देहसंकरः ।

भाषा

सोने के समान शरीर के स्वामाविक रंग के कारण मानो बाणो या अन्य अस्त्रो से न छिद सकने वाले सोने से बने हुए फव्वार को धारण करने वाला, विजयलक्ष्मी के (बैठने के) सोने के आसन के समान उन्नत स्कन्धप्रदेशो को धारण करने वाला (एक वीर प्रकट हुआ ।)

स्वःसुन्दरीवन्दिपरिग्रहाय दत्तोऽञ्जलिः सम्प्रति दानवेन्द्रैः ।
इति प्रहर्षादिमराङ्गनानां नेत्रोत्पलश्रेणिभिरर्च्यमानः ॥५२॥

अन्वयः

सम्प्रति दानवेन्द्रैः स्वःसुन्दरीवन्दिपरिग्रहाय अञ्जलिः दत्तः इति प्रहर्षात्
अमराङ्गनानां नेत्रोत्पलश्रेणिभिः अर्च्यमानः (सुभटः प्राबुरासीत् ।)

छाया

सम्प्रत्यधुना राज्ञः समुत्पन्नमन्तरं दानवेन्द्रैस्त्यधुरग्यरैः स्वः स्वर्गस्य सुखदं
एव बन्धिनो बन्धोक्तताः स्त्रियः स्तुतिपाठिका वा 'बन्धिनः स्तुतिपाठिकाः' इत्यमरः ।
तासां परिग्रहाय सुन्दरस्त्रीश्रेण स्तुतिपाठिकात्वेन वा हरणायाऽञ्जलिर्दत्तः ।
अस्य राज्ञो भयात्सुरगुन्दरीबन्धनकरणाय तासां हृदयहरणस्य साहसस्यैः परित्यक्त
इति प्रहर्षदित्तकार्यबन्धिताऽनन्दोद्वेगेणाभराङ्गनानां देवाङ्गनानां नेत्राणि
मयनान्युत्पलानीव कमलानीव तेषां श्रेणिभिः पद्मिस्तभिरर्च्यमानः पूज्यमानो
बुद्धमान इत्यर्थः । न दानवा इतः परमस्य कृपयाऽस्मान्बन्धीकरिष्यन्तीति
देवाङ्गनाभिः प्रसभामिर्दुर्गभरवसोत्पमान इति भावः । कमलपद्मिस्तभि-
रर्च्यमाने प्रहर्षस्य हेतुत्वेनोत्प्रेषणादुत्प्रेषा । नेत्रयोः कमलसाम्यादुपमा ।
नेत्राण्येव कमलानीति छलकमपि । अतस्तेषां सङ्कुरः ।

भाषा

इस वीर के उत्पन्न हो जाने पर अब दानवेन्द्रो ने भय से, स्वर्गीय ललनाओं को, अपनी स्तुति करने के लिये अथवा सुन्दर स्त्री होने के वाते अपने वश में करने के हेतु से, उनका अपहरण करने से मुँह मोड़ लिया है, इस हर्ष से देवाङ्गनाओं के नेत्र स्त्री कमलों से पूजित (एक वीर उत्पन्न हुआ ।) भर्षात्

उन देवाङ्गनाओं का इस वीर के कारण भय दूर हो जाने से वे इसे हर्ष से टकटकी बांध कर देखने लगी थी ।

अपि स्वयं पङ्कजविष्टरेण देवेन दृष्टधिरमुत्सुकेन ।

वाञ्छाधिकप्रस्तुतवस्तुसिद्धि-सविस्मयस्मेरमुखाम्बुजेन ॥५३॥

अन्वयः

वाञ्छाधिकप्रस्तुतवस्तुसिद्धिसविस्मयस्मेरमुखाम्बुजेन उत्सुकेन पङ्कज-विष्टरेण देवेन अपि स्वयं चिरं दृष्टः सुभट आबिरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

वाञ्छाया मनोरथावध्यधिक्य विशेषा या प्रस्तुतवस्तुनोऽतिप्रभावशालिनो राज्ञः सिद्धिनिर्माणं तथा सविस्मयमाश्चर्ययुक्तं स्मेरमीषदास्यं तेन युक्तं मुखाम्बुजं वदनारविम् यस्य तेनोत्सुकेनोत्कण्ठितेन पङ्कजं कमलं विष्टरमासनं यस्य तेन कमलासनेन देवेन ब्रह्मणाऽपि स्वयं चिरं चिराय दृष्टः संवीक्षितः । न केवलं देवाङ्गनाभिरपि तु ब्रह्मणाऽपि साश्चर्यं स्वयं चिरं दृष्टः । मुखेऽम्बुजा-भेदाद्रूपकम् ।

भाषा

अपने मनोरथ से भी अधिक प्रभावशाली नई वस्तु अर्थात् राजा के वन जाने से आश्चर्य युक्त भुस्फुरादृष्ट वाले मुसकमल को धारण करने वाले, कमल के आसन पर विराजित उत्सुक ब्रह्मा से भी स्वयं चिरकाल तक अव-लोकित (एक वीर उत्पन्न हुना ।)

कपोपले पौरुषकाञ्चनस्य पङ्के यशःपाण्डुसरोरुहाणाम् ।

व्यापारयन्दृष्टिभक्तिप्रहृष्टा—मवाप्तपाणिप्रणये कृपाणे ॥५४॥

अन्वयः

पौरुषकाञ्चनस्य कपोपले यशःपाण्डुसरोरुहाणां पङ्के अवाप्तपाणि-प्रणये कृपाणे अतिप्रहृष्टां दृष्टि व्यापारयन् सुभट आबिरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

पौरुषं पुरुषार्थ एव काञ्चनं सुवर्णं तस्य कपोपले शुद्धयशुद्धिपरिचायक-
नीलयायाण्यस्य, यशःपाण्डुरोखाणां यशस्वरूपशुभ्रपद्मानामृत्युतिप्त्यानस्य पद्मे
कृष्णवर्णपद्माभिर्मेढ्रास्तः प्राप्ताः पाण्डुरोस्तस्य प्रणयस्तं प्रहृणस्नेहो यस्मिन्नेव भूते
कृपाणे सङ्गोऽतिप्रहृष्टामतिप्रसन्नां दृष्टिं व्यापारयन् कुर्वन्—सुभट आविरासीदि-
त्यनेनाज्ययः । पौरुषे काञ्चनाभेदारोपस्य कृपाणे कपोपलत्वारोपेकारणत्वाद्य-
शसि ह्वेतपद्मारोपस्य च सङ्गे पद्मत्वारोपे कारणत्वात्परम्परितरूपकत्वम् ।

भाषा

पुरुषार्थरूपी सोने की काली कर्ताटी स्वस्व तथा यशरूपी ह्वेत कपोली को
उत्पन्न करने वाली तालाव को काली मिट्टी स्वरूप अपने हाथ को प्रिय लगाने
वाली तलवार की अत्यन्त हृदय दुस्त दृष्टि से देखता हुआ—एक कीर उत्पन्न हुआ ।

हेमाचलस्येव कृतः शिलाभिरुदारजाम्बूनदचारुदेहः ।

अथाऽऽविरासीत्सुभटत्रिलोक-प्राणप्रवीणशुलुकाद्विधातुः ॥५५॥

अन्ययः

अथ उदारजाम्बूनदचारुदेहः हेमाचलस्य शिलाभिः कृतः इव त्रिलोक-
प्राणप्रवीणः सुभटः विधातुः शुलुकात् आविरासीत् ।

व्याख्या

अथ ग्रहणः स्व-शुलुके दृष्टिपातावनन्तरं उदारं शृङ्गं गृह्य 'उदारो दातृ-
महती' इत्यमरः । जाम्बूनदमिव सुवर्णमिव 'शृङ्गं कार्तस्परं जाम्बूनदमट्टा-
पदोऽतिप्रियम्' इत्यमरः । शारुः सुन्दरो देहः शरीरं यस्य स अतएव हेमाचलस्य
सुमेरोऽशिलाभिः कृत इव निर्मित इव त्रिलोकस्य प्रवीणस्य प्राणे रक्षणे समुद्वरणे
च प्रवीणो निपुणः सुभटः सुयोद्धा राजा गृहणी विधातुश्चतुर्कारज्जलेरावि-
रासीत्प्रादुर्बभूव । देहस्य जाम्बूनदेन शारुश्यादुपमा । सुभटशरीरे सुवर्णचल-
शिलानिर्मितत्वाद्योत्प्रेक्ष्यादिक्रियोत्प्रेक्षा ।

रति नवभिः श्लोकेः कुलकम् ।^१

^१ कुलकादिलक्षणमस्मिन्सर्वे विचत्वारिंशत्तमश्लोकदिपञ्चाशद् द्रष्टव्यम् ।

भाषा

ब्रह्मा जी के अपनी जल पूरित अजुली पर दृष्टिपात करने के बाद शुद्ध सोने के समान सुन्दर देहवाला मानो गुमेत्पर्वत की सोने की चट्टानों से बनाया हुआ और तीनों लोको का रक्षण तथा उद्धार करने में निपुण एक महा योद्धा ब्रह्मा के चुल्लू में से प्रकट हुआ ।

(जहाँ पाँच से अधिक श्लोको में वाक्यपूर्ति हो उसे कुलक कहते हैं ।)

प्रस्थाप्य शक्रं धृतिमान्भवेति हर्षाश्रुपारिप्लवटक्सहस्रम् ।

स शासनात्पङ्कुरुहासनस्य मरुद्विषक्षभयदीक्षितोऽभूत् ॥५६॥

अन्वयः

सः हर्षाश्रुपारिप्लवटक्सहस्रं शक्रं धृतिमान् भव इति प्रस्थाप्य पङ्कुरुहासनस्य शासनात् मरुद्विषक्षभयदीक्षितः अभूत् ।

व्याख्या

स राजा हर्षाश्रुभिरानन्दाश्रुभिः पारिप्लव चञ्चल 'चञ्चल चपलञ्चर्व पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । दशानेनाणा सहस्र यस्य स शक्रं सहस्राक्ष एव धृतिमान् भव धैर्यं धारयेत्याश्वास्येति शेषः प्रस्थाप्य पुनस्त्वस्थाने निवर्तनाय निमोक्ष्य पङ्कुरुहासनस्य पद्मासनस्य ग्रहणं 'पङ्कुरुहं तामरसं क्षारसं सरसीप्लव' इत्यमरः । शासनाद्वान्नाम मरुता देवानां विपक्षाः शत्रवो दैत्यास्तेषां क्षये नाशो दीक्षितः गृहमेतदीक्षः कृतसङ्कल्पोऽभूत् जातः ।

भाषा

उस यौवने ने हर्ष जनित अश्रुओं से चञ्चल हजार आँखवाले इन्द्र को 'धैर्य रखो' ऐसा कह कर और उसको विदा कर ब्रह्मा की आज्ञा से दैत्यों के नाश करने का बीड़ा उठाया ।

दमामृत्कुलानामुपरिप्रतिष्ठापनाप्य रत्नाकरभोगयोग्यः ।

क्रमेण तस्मादुदियाय वंशः शौरेः पदाद्वाङ्ग इव प्रगाहः ॥५७॥

अन्वयः

तस्मात् क्रमेण क्षमाभृत्कुलानाम् उपरि प्रतिष्ठाम् अवाप्य राजाकर
भोगयोग्यः वंशः शौरेः पदात् गाङ्गः प्रवाहः इव सदियाय ।

व्याख्या

तस्मात् राज्ञः क्रमेण क्रमशः क्षमां पूर्व्यां विभ्रतीतिक्षमाभृतो राजानः पर्वताश्च
तेषां कुलानि वंशाः समूहाश्च तेषामुपरि प्रतिष्ठां सर्वातिशायिनीं स्थितिमवाप्य
सर्वथा रत्नानामाकरस्य निधेः पक्षे समुद्रस्य भोगे सुखानुभवे पक्षे संयोगे योग्यः
समर्थो वंशः कुलं शौरेर्विष्णोः पदाब्धरणाद्गाङ्गो गङ्गासम्बन्धी प्रवाह इव
उदियापीदितोऽभूत् । यथा शौरेः पदात् गाङ्गः प्रवाहः पर्वतानामुपरि स्थितिं
लब्ध्वा रत्नाकरसङ्गमयोग्य उवेति तथैव तस्माद्वाप्तः पारिवर्तनानामुपरि स्थानं
लब्ध्वा रत्ननिधेर्भोगे समर्थो वंश उच्यतेति भावः । अत्र पूर्वोपमालङ्कारः ।

माया

उस राजा से, अन्य राजकुलो से अधिक कीर्तिशाली, राजा के राजानो का
उपभोग करने के योग्य, विष्णु के चरण से पर्वत समूहो पर अपना स्थान बनाता
हुआ, समुद्र से जा मिलने में समर्थ गङ्गाप्रवाह के समान, एक वंश आगे
बढ़ पडा ।

विपक्षान्नुतकीर्तिहारी हारीत इत्यादिपुमान्स यत्र ।

मानव्यनामा च बभूव मानी मानव्ययं यः कृतवानरीणाम् ॥५८॥

अन्वयः

यत्र विपक्षान्नुतकीर्तिहारी हारीतः इति आदिपुमान् बभूव । यः
अरीणां मानव्ययं कृतवान् सः मानी मानव्यनामा च बभूव ।

व्याख्या

यत्र चालुक्यराजवंशे विपक्षानामरीणामनुमताऽऽचर्यकारिणी या कीर्तिपंशः
'वंशः कीर्तिः समसाधेत्यमरः । तस्य हारी विनाशकारी हारीत इति नाम्ना
प्रसिद्धो राजाऽऽदिपुरुषः कुतप्रपतंको बभूव । यः प्रसिद्धोऽरीणां शत्रूणां नाश-
स्पर्शङ्कारस्य व्ययं नाशं कृतवान् प्रकार स मानी मानव्ययं मानव्यनामा

तन्नाम राजा च ध्रुव । हारीतो मानव्यश्च तद्वशमूलपुरुषो बभूवतु रित्ययः ।
मानं ध्ययत इति मानव्यो, विपुर्वकं अयं वती धातोर्विचि लोपोऽधोर्बलीति यकारस्य
लोपे सिद्धम् ।

भाषा

जिस चालुक्य वंश में आदि पुरुष हारीत नाम का हुआ जो विपक्षी
राजाओं की आश्चर्यजनक कीर्ति का अपहरण करने वाला था । अभिमानी
मानव्य नाम का राजा भी उसी वंश में हुआ जिसने शत्रुओं के अभिमान को
तोड़ दिया था ।

मीलद्विलासालकपल्लवानि विशीर्णपत्रावलिमण्डनानि ।
मुखानि वैरिप्रमदाजनस्य यद्भूपतीनां जगदुः प्रतापम् ॥५६॥

अन्वया

मीलद्विलासालकपल्लवानि विशीर्णपत्रावलिमण्डनानि वैरिप्रमदाजनस्य
मुखानि यद्भूपतीनां प्रतापं जगदुः ।

व्याख्या

मीलद्विलासा विलासशून्या सस्कारशून्या अलकपल्लवा केशपाशा येषां
तानि विशीर्णानि जीर्णानि ^१पत्रावलिरूपमण्डनानि शोभावर्द्धकानि येषु तानि
वैरिणा शत्रूणां प्रमदाजनस्य स्त्रीसमूहस्य मुखान्यामनानि (कर्तुं) यस्य चालुक्य-
वंशस्य भूपतिना राज्ञां प्रतापं प्रभाव जगदुरुषु । अस्तिस्त्रीणामलङ्काराभावा-
त्पतीनां मरणं सूच्यते ।

भाषा

शत्रुओं की स्त्रियों के सस्कार शून्य केशपाशों से युक्त तथा सज्जित पत्रावलि
से युक्त मुख, उस चालुक्य वंश के राजाओं के प्रताप को कह रहे थे । अर्थात्
प्रकट कर रहे थे । अर्थात् निकट भूत में पतियों के मारे जाने से विषवा हो

^१ शोभा के लिये रगबिरंगी वस्तुओं से मुखादि अंगों पर निकाली हुई
चित्रकारी ।

जाने के कारण फिर अपने को विभूषित करने का अवसर न आने से उनके केषपाश पति की जीवितावस्था के सत्कारो से रहित थे और पश्चात्तल रूप मण्डन भी फिर से न ठीक किये जाने से खण्डित हो गया था ।

उत्खातविद्योत्कटकण्टकानां यत्रोदितानां पृथिवीपतीनाम् ।

क्रीडागृहप्राङ्गणलीलयैव बभ्राम कीर्तिर्भुवनत्रयेऽपि ॥६०॥

अन्वयः

यत्र उदितानाम् उत्खातविद्योत्कटकण्टकानां पृथिवीपतीनां कीर्तिः
क्रीडागृहप्राङ्गणलीलया एव भुवनत्रये अपि बभ्राम ।

व्याख्या

यत्र चालुक्यवंशो उदितानां समुत्पन्नानामुत्खातानि समूलमुच्छेदितानि
विश्वस्य संसारस्योत्कटाः प्रकाश्याः कण्टका विघ्नभूता दुष्टा राजान् (क्षुद्रक्षत्रवः)
यैस्तेषां पृथिवीपतीनां अहीपतीनां कीर्तिपंशः क्रीडागृहस्य लीलागृहस्य यत्रप्राङ्गण-
माभ्यन्तरभूमिस्तस्मिन्वा लीलाऽधिकपरिधर्मं विना सञ्चरन्त्यादिविलासस्तयैवाङ्गा-
यासैनैव भुवनत्रयेऽपि लोकत्रयेऽपि बभ्राम सञ्चचाल ।

भाषा

सत्कार के अत्यन्त भयङ्कर उपाय रूपी क्षुद्र राजाओं को समूल नष्ट करने
वाले, चालुक्य वंश में उत्पन्न राजाओं की कीर्ति, क्रीडागृह के अगते में रहने के
समान ही तीनों लोकों में आनायास से ही फैल गई । अर्थात् विरोधी राजाओं
का नाश कर देने पर तीनों लोकों में निष्कण्टक राज्य हो जाने से विरोधियों
के अनाद में सर्वत्र अनायास ही कीर्ति फैल गई । क्योंकि तीनों लोक
उनके लिये निर्भय घर के अंगने के समान हो गया था ।

यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठपीठास्थिनिर्लोठनकुण्ठधारः ।

निन्ये कृपाणः पट्टतां तदीय-कपालशाखोपलपट्टिकासु ॥६१॥

अन्वयः

यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठपीठास्थिनिर्लोठनकुण्ठधारः कृपाणः तदीय-
कपालशाखोपलपट्टिकासु पट्टतां निन्ये ।

व्याख्या

यस्य चालुक्षयवंशस्य पार्थिवैर्नृपैः शत्रूणामरीणां कठोराः कठिनाः ये कण्ठपीठा
प्रीवास्पलानि तेषामस्यीनि तेषां निर्लोठनेन खण्डनेन कुण्ठा कुण्ठीभूता धारा
तीक्ष्णाग्रभागो यस्य सः कृपाणः खड्गः तेषामिदं तदीयं तानि शत्रुसम्बन्धीनि
कपालान्येष शिरोस्थीन्येव श्लाघोपलपट्टिकाः तीक्ष्णताप्रवर्धक्यन्त्रविशेषाः 'सान'
इति लोके प्रसिद्धम् । तानि पटुतां तीक्ष्णतां नित्ये प्रापितः । कपालोपरि
श्लाघोपलपट्टिकास्वारोपाद्रूपकम् । कण्ठे पीठाभेदाच्चरूपकम् ।

भाषा

जिस वंश के राजाओं ने, शत्रुओं की कड़ी २ गले की हड्डियों के काटने
से कुन्द धार वाली तलवार की धार, शत्रुओं के सिर की हड्डी रुपी सान पर
चढ़ा कर तेज की ।

निरादरश्चन्द्रशिखामणौ यः प्रीतेऽपि लोकत्रितयैकवीरः ।
क्षिपन्कृपाणं दशमेऽपि मूर्ध्नि स्वयं धृतः क्षमाधरराजपुत्र्या ॥६२॥

अन्वयः

यः लोकत्रितयैकवीरः चन्द्रशिखामणौ प्रीते अपि निरादरः (सन्)
दशमे मूर्ध्नि अपि कृपाणं क्षिपन् क्षमाधरराजपुत्र्या स्वयं धृतः ।

व्याख्या

यः प्रसिद्धो लोकानां भुवनानां 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । त्रितयं
धर्म तस्मिन्नेकोऽद्वितीयो धीरो रावणश्चन्द्रएव शिखामणिः शिरोभूयणं यस्य
सः शिवस्तस्मिन् प्रीतेऽपि प्रसन्नोऽपि निरादरस्तन् शिवस्य प्रसन्नतामगणयन्दशमे
मूर्धन्यपि क्षीर्यपि कृपाणं चन्द्रहासं क्षिपन्ग्रहरन् क्षमाधरस्य हिमाचलस्य राजपुत्र्या
राजकन्यया पार्वत्या स्वयमेव धृतो निर्वारितोऽभूत् ।

भाषा

तीनों लोकों में अद्वितीय धीर रावण, जिसको, शकर के प्रसन्न होने पर
भी, उनकी प्रसन्नता की परवाह न कर अपने दसवें सिर पर तलवार चलाने से
पार्वती जी ने स्वयं रोका था ।

दीक्षाभिनिवेशस्तस्या रत्निना आकृष्टमनसस्तन्तो विलासेष्टया मनोविनोदाभि-
लापेण नागरखण्डचुम्बिनो नागवल्लीलम्भा पुण्ड्रमा क्रमुवृक्षा यस्या तस्या
दक्षिणस्या दिशि पद स्वनिवासस्थान चक्रु रचयामासु ।

भाषा

इस चालुक्य वंश के विजय की इच्छा रखने वाले कुछ राजा लाग सम्पूर्ण
जगत् का जीत कर विलासिता के रस में पड़कर, पान की बेंबर से सटकर
जहाँ सुपाडी के पेठ लगे रहते हैं, ऐसी दक्षिण दिशा में राज्य करने लगे ।

तदुद्भवैर्भूपतिभिः मलीलं चोलीरहः-नाक्षिणि दक्षिणाब्धेः ।
करीन्द्रदन्ताङ्कुरलेखनीभिरलेखि कूले विजय-प्रशस्तिः ॥६५॥

अन्वयः

तदुद्भवैः भूपतिभिः चोलीरहस्ताक्षिणि दक्षिणाब्धेः कूले करीन्द्रदन्ता-
ङ्कुरलेखनीभिः विजयप्रशस्तिः सलीलम् अलेखि ।

व्याख्या

तस्मादक्षिणचालुक्यवंशजोद्भूय उत्पत्तिर्येषा तैर्भूपतिभिर्नृपैश्चोलदेशोद्भूताना
स्त्रीणा रहस्य एवाम्नायिलासस्य साक्षिणि साक्षिभूते दक्षिणाब्धेर्दक्षिणसमुद्रस्य कूले
तटे 'कूल रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तट त्रिषु' इत्यमर । करीन्द्राणा महागजाना
वन्ता रचना 'रचना दधाना वन्तारवा' इत्यमर । तेषामङ्कुरा अधिमसूक्ष्मभागा
एव लेखन्यस्ताभिर्विजयस्य अपस्य प्रशस्ति प्रशसा सलील साक्षिलारा प्रयात्मात्-
थाऽलेखि लिखिता । करीन्द्रदन्ताङ्कुरेषु लेखनीस्वारोपाद्रवकालङ्कारः । तदा
दक्षिणाब्धेस्तटे चोलवंशीयनृपाणा राज्यमासीदितिहास । तेषा महती गजसे-
नाऽपि प्रतिष्ठाऽसीत् ।

अर्थः

उस दक्षिण चालुक्य वंश में पैदा भए हुए राजाओं ने चोल-देशीय स्त्रियों
के रहस्य पूर्ण विलासा से परिचित दक्षिण सागर के तट पर बड़े २ हाथियों
के दांतों की नोक रूपी कलमों से अपने विजय की प्रशंसा खेलवाड में ही लिख
दी । अर्थात् हाथी की सेना ले जाकर सबको परास्त करने से वहाँ उनकी
कीर्ति फैल गई ।

द्वीपक्षमापालपरम्पराणां दोर्विक्रमादुत्खननोन्मुखास्ते ।

विष्णोः प्रतिष्ठेति विभीषणस्य राज्ये परं सङ्कुचिता बभूवुः ॥६६॥

अन्वयः

दोर्विक्रमात् द्वीपक्षमापालपरम्पराणां उत्खननोन्मुखाः ते विभीषणस्य राज्ये विष्णोः प्रतिष्ठा इति परं सङ्कुचिताः बभूवुः ।

व्याख्या

दोष्णा भुजाना भुजबाहू प्रवेष्टो दो इत्यमरः । विक्रमात् पराक्रमात् द्वीपानां क्षमा पृथ्वी तस्या पात्ता पातका द्वीपक्षमा पालयन्तीति वा तेषां परम्परास्तासामुत्खनने, समूलमुन्मूलने उन्मुखास्तस्वरास्ते विभीषणस्य राज्ये सङ्क्रामा विष्णोः प्रतिष्ठा विभीषणस्य रामभक्तत्वाद्द्विष्णुताक्षादवतारस्य रामस्य स्थितिस्तत्र वर्तते इति हेतोस्तस्याः पूज्यत्वं न तु नाशयत्वमिति सङ्क्रापुरीनाशनं परं केवलं सङ्कुचिता बभूवुस्तत्र न जगुरिस्तर्थात् । एतेन तेषां रातां विष्णु-भक्तस्य रानातनर्थात्स्वरूपं सूचितम् । केवलं विभीषणराज्यद्वीप विहाय सर्वे द्वीपास्तं स्वाम्यप्तीकृता इति भावः । एतेन सङ्क्रात् पूर्वं सङ्क्राजोऽपि भूभागस्तं विजित आसीदिति सूच्यते ।

भाषा

अपनी भुजा के पराक्रम से टापुओं के राजाओं को बर्ष कर देने में प्रवृत्त ये दक्षिण चालुक्यवंशीय राजा, सङ्क्रा में रामभक्त विभीषण के राज्य में श्री रामचन्द्र की स्थिति है ऐसा सोचकर केवल उसपर आक्रमण करने में अग्रसर न हुए । अर्थात् केवल विभीषण के टापू लूटा वा छोड़कर अन्य सब टापुओं को उन्होंने जीत लिया ।

द्वीपेषु कर्पूरपरागपाण्डु-प्लास्वाद्य लीलापरिवर्तनानि ।

भ्रान्त्या तुपाराद्रितटे लुठन्तः शीतेन खिन्नास्तुरगा यदीयाः ॥६७॥

अन्वयः

यदीयाः तुरगाः कर्पूरपरागपाण्डु द्वीपेषु लीलापरिवर्तनानि आस्वाद्य तुपाराद्रितटे भ्रान्त्या लुठन्तः शीतेन खिन्नाः ।

व्याख्या

येषामिमे इति पदीया यद्गुणसम्बन्धिनस्तुरगा भवन् कर्पूरस्य परागचूर्णं तद्वत्पाण्डुषु श्वलेषु द्वीपेषु लीलया क्रीडया परिवर्तनानि परिभ्रमणान्यास्वाद्याऽनुभूय, भूमायुषविषय परिश्रान्तिनिरासायाऽङ्गानिप्रसार्य धूलिधूसरास्तन्तोऽङ्गोद-
नानि वाऽनुभूय कृत्या तुषाराद्रितटे हिमाचलप्रान्ते (शुक्लवर्णद्वीपस्य) भ्रान्त्या कर्पूर-
द्वीप भ्रमेण लुण्ठन्तश्चलन्त परिश्रान्तिनिवारणायाऽङ्गपरिवर्तनं कुर्वन्तो वा सन्त
शीतेन शरपेन स्विघ्रा बुद्धिता बभूवुः । तुषाराद्रितटे कर्पूरवच्छुभ्रवर्णद्वीप
भ्रान्तिनिरूपणाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः । 'साम्यादतस्मिन्तद्वृद्धिर्भ्रान्तिमागतिभो-
रिषत् ।' एतेन हिमाचलपर्यन्तमेतेषां विजयं सूच्यते ।

भाषा

इन राजाओं के घोट, कपूर के चूर्ण के समान सफेद कर्पूर द्वीप के टापुओं में टहलने का सौख्य प्राप्त कर या यकाबट हटान के लिये लोटपोट करने का सौख्य प्राप्त कर, उसी भ्रम से बरफ से ढके हुए सफेद हिमालय पर्वत पर चलने से या लोटने से शीत से बहुत पीड़ित हुए ।

इतः पर षड्भिः श्लोकैस्तैलपं नृपं वर्णयति—

श्रीतैलपो नाम नृपः प्रतापी क्रमेण तद्वंशविशेषकोऽभूत् ।

क्षणेन यः शोणितपङ्कशेषं संख्ये द्विपां वीररसञ्चकार ॥६८॥

अन्वयः

यः संख्ये द्विपा वीररस क्षणेन शोणितपङ्कशेषं चकार (एवम्भूतः)
श्री तैलपः नाम प्रतापी नृपः क्रमेण तद्वंशविशेषकः अभूत् ।

व्याख्या

यः संख्ये घट्टे भूषमास्कन्दन सख्य समीक साम्परायिकम्' इत्यमरः । द्विपा शत्रूणाम् 'द्विदिवक्षाहिताभिजवस्युशाश्रवशत्रव' इत्यमरः । वीररसमुत्साह जलञ्च क्षणेनाऽल्पकालेन शोणितस्य रुधिरस्य पङ्कु कर्वम एव शेषोऽवशिष्टाशो यस्य ॥ चकार प्रकटयाञ्चकारेवम्भूत श्री तैलपो नाम प्रतापी प्रभाववाध्रपो राजा क्रमेण क्रमशः स चाऽसौ वंशश्च तद्वंशस्तस्य विशेषकस्तिलकोऽभूत् । "तमालपप्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्" इत्यमरः । यस्य प्रतापोऽप्यसौ वीररस-
रूपे जले क्षोयिते रुधिरपङ्कुमेवाऽवशिष्टमिति भावः ।

भाषा

क्रम से उस वंश का तिलकरूप प्रतापी श्री तैलप नाम का राजा हुआ, जिसने युद्ध में देखते २ शत्रुओं ने वीररत्न रूपी जल को अपने प्रताप की गर्मी से सुखा कर खून के कीचड़ के रूप में परिणत कर दिया। अर्थात् शत्रुओं की वीरता नष्ट करते हुए युद्धभूमि को खून से भर दिया।

विश्वम्भराकण्टकराष्ट्रकूट-समूलनिर्मूलनकोविदस्य ।

सुखेन यस्यान्तिकमाजगाम चालुक्यचन्द्रस्य नरेन्द्रलक्ष्मीः ॥६६॥

अन्वयः

नरेन्द्रलक्ष्मीः विश्वम्भराकण्टकराष्ट्रकूटसमूलनिर्मूलनकोविदस्य चालुक्यचन्द्रस्य यस्य अन्तिकं सुखेन आजगाम ।

व्याख्या

नरेन्द्राणा प्रतिपक्षभूताना लक्ष्मी राज्यश्रीविश्वम्भराया भूमे कण्टकभूत-कण्टकायको यो राष्ट्रकूटस्तन्नाम-राजवंशस्तस्य समूल यथास्यास्तथा निर्मूलने विनाशकरने कौविदो निपुणस्तस्य चालुक्यचन्द्रस्य चालुक्यवंशे चन्द्रोपमस्य यस्य श्रीतैलपस्याऽन्तिक समीप सुखेन प्रेम्णाऽऽजगाम प्राप्ता । राष्ट्रकूटराजवंशे नष्टे तति तस्य राज्यश्रीरेन वृत्तवती ।

भाषा

पृथ्वी पर कण्टक रूप राठौर वंश के राजाओं को समूलनष्ट करने में प्रवीण, चालुक्य वंश के चन्द्ररूप उस तैलप राजा के पास विपक्षी राजाओं की राज्यश्री सुख से आ गई ।

शौर्योष्मणा स्विक्रमस्य यस्य संख्येषु खड्गः प्रतिपक्षकालः ।

पुरन्दरप्रेरितपुष्पवृष्टि-परागसङ्गान्निविडत्वमाप ॥७०॥

अन्वयः

संख्येषु शौर्योष्मणा स्विक्रमस्य यस्य प्रतिपक्षकालः खड्गः पुरन्दरप्रेरितपुष्पवृष्टिपरागसङ्गात् निविडत्वम् आप ।

व्याख्या

सत्येषु युद्धेषु दूरस्य भावः शौर्यं तद्रूपेणोष्मणा पराक्रमोष्मणा स्विन्न स्वेदेनार्द्रं करो हस्तो यस्य तस्य यस्य श्री संल्पस्य प्रतिपक्षाणां शत्रूणां कालं यमरूपो नाशकरखड्गं पुरन्दरेणोद्भवेण 'पुरुहूत पुरन्दर' इत्यमरः । प्रेरिता वृता या पुण्याणां कुसुमानां वृष्टिर्बर्षं तस्या परागस्य सुमनोरजस 'पराग सुमनोरज' इत्यमरः । सङ्गातसम्पर्काग्निविद्धत्वं घनत्वमाप प्रापः । परागसम्पर्कतिसङ्गे स्वेदजलाद्रित्वस्य निवारणादुदतया हस्तेन खड्गधारणं जातमतः खड्गहस्तयोर्विरलसम्बन्धस्याभावाद् घनसम्बन्धो जात इति भावः । शौर्यं क्रमाभेदात्सङ्गे प्रतिपक्षकालाभेदाच्च रूपकम् ।

भाषा

युद्धों में पराक्रमरूपगर्भी से पसीने से भरे हाथ वाले राजा का, शत्रुओं का माररूप खड्ग इन्द्र द्वारा की हुई पुण्यवृष्टि के पराग के सम्बन्ध से गाढ़ापन आ जाने से हाथ में अधिक दृढ़ हो गया । अर्थात् हाथ में पसीना आ जाने से कोई वस्तु दृढ़ता से नहीं पनबी जा सकती । मिट्टी लगा लेग से फिर दृढ़ता आ जाती है ।

यस्याञ्जनरयामलखड्गपट्ट-जातानि जाने धवलत्वमापुः ।

अरातिनारीशरकाण्डपाण्डु-गण्डस्थलीनिर्लुठनाद्यशामि ॥७१॥

अन्वयः

यस्य अञ्जनरयामलखड्गपट्टजातानि यशसि अरातिनारीशरकाण्ड-पाण्डुगण्डस्थलीनिर्लुठनात् धवलत्वम् आपुः (इति) जाने ।

व्याख्या

यस्य रात्रर्तलपस्याञ्जनवत्खड्गत्वच्छयामलं कृष्णं खड्ग एव पट्टस्त-स्माज्जातानि प्रादुर्भूतानि यशसि अरातीनां शत्रूणां नायं विप्रंयस्तातां शरकाण्डवत् शुद्धगण्डवत् शुद्धस्तेजनवत् शर' इत्यमरः । 'शरहरी' इति भाषायां प्रसिद्धम् । पाण्डुवर्णां श्वेता गण्डस्थस्य वयोलास्तां निर्लुठनात्तस्य शर्द्धवलत्वं दाहलत्वमाप्नुजम् । इति जानं तर्कयामि । अञ्जनेन सह खड्गरयं यामलत्वेन सादृश्यं दशनाद्गण्डस्थस्या पाण्डुत्वेन शरकाण्डेन सादृश्याच्चोपमा ।

विधाय सैन्यं युधि साक्षिमात्रं दासीकृतायाः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः ।
यः प्रातिभाव्यार्थमिवाजुहाव महाभुजः शत्रुनरेन्द्रकीर्तिम् ॥७३॥

अन्वयः

महाभुजः यः युधि सैन्यं साक्षिमात्रं विधाय दासीकृतायाः प्रतिपक्ष-
लक्ष्म्याः प्रातिभाव्यार्थम् इव शत्रुनरेन्द्रकीर्तिम् आजुहाव ।

व्याख्या

महान् भुजो ब्राह्मणस्य स शीघ्रं ब्राह्मण्यस्तं लपो नाम नृपो युधि युद्धे सैन्य सेना
साक्षिमात्रं विधाय केवल साक्षितामापाद्य स्वयमेव दासीकृताया दशीकृताया
प्रतिपक्षाणां शत्रूणां लक्ष्म्या धिम प्रतिभू प्रतिलान्क (जामिन इति भाषायाम्)
तस्य भाव प्रातिभाव्य तदर्थं शत्रुबन्धने नरेन्द्रादिव राजानस्तेषां कीर्तिर्यश आनुहा-
याऽऽहूतयाम् । शत्रुनरेन्द्रकीर्तिराराधने प्रातिभाव्यस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उस तैलप राजा ने युद्ध में सेना को केवल साक्षिमात्र बना कर स्वयं अपने
पराक्रम से शत्रुओं की राजलक्ष्मी को दासी बनाकर उसकी जमानत करने के
लिये विपक्षी राजाओं की कीर्ति को अपने पास बुला लिया । अर्थात् शत्रुओं
की राजलक्ष्मी के साथ ही उनकी कीर्ति भी छीन ली ।

अथ पञ्चभिः श्लोकैः सत्याश्रयं वर्णयति कविः—

चालुक्यवंशामलमौक्तिकश्रीः सत्याश्रयोऽभूदथ भूमिपालः ।

खड्गेन यस्य भ्रुकुटिक्रुधेव द्विषां कपालान्यपि चूर्णितानि ॥७४॥

अन्वयः

अथ यस्य भ्रुकुटिक्रुधा इव खड्गेन द्विषां कपालानि अपि चूर्णितानि
(सः) चालुक्यवंशामलमौक्तिकश्रीः सत्याश्रयः भूमिपालः अभूत् ।

व्याख्या

अथ श्री तैलपानन्तर यस्य राज्ञो भ्रुकुटे नृद्ध सेनेव भ्रुकुटि-प्रदर्शित क्रोधह-
पधारिणा खड्गेनाऽर्पिताना द्विषां शत्रूणां कपालान्यपि शिरांस्त्यपि चूर्णितानि चूर्णा

कृतानि स चालुक्यस्य वंश कुलमेव वंशोवेषुस्तस्याऽमलं विशुद्धं मोक्षिकं तस्य श्री शोभा यस्मिन् सत्याश्रयो नाम भूमिपालो राजाऽभूत् । खड्गोपरि भुकुटि-
क्रोधस्योत्प्रेक्षणाद्वस्तुत्प्रेक्षा । वंशे वेषुत्वारोपो राजनि मोक्षिकत्वारीपे कारण-
मिति परम्परितरूपकम् ।

भाषा

श्री तैलप राजा के अनन्तर चालुक्य कुल में बास के स्वच्छ मोती की कान्ति के समान तेजस्वी सत्याश्रय नाम का राजा हुआ जिसकी कुट्टावस्था की भुकुटी के क्रोध स्वल्प तलवार ने शत्रुओं के मस्तकों को भी चूर २ कर दिया ।

यस्यैषः संयुगयामिनीषु प्रोत्प्रतिक्ष्मापविमौलिरत्नाः ।

गृहीतदीपा इव विन्दते स्म सङ्गान्धकारे रिपुचक्रवालम् ॥७५॥

अन्वयः

संयुगयामिनीषु यस्य प्रोत्प्रतिक्ष्मापविमौलिरत्नाः इषः गृहीतदीपाः
इव सङ्गान्धकारे रिपुचक्रवालं विन्दते स्म ।

व्याख्या

सयुगा युद्धान्येव यामिन्यो राजवस्तासु युद्धरात्रिषु 'सप्रहाराभि-सम्पातकलि-
सस्फोटसयुगा' इत्यमर । यस्य राजे सत्याश्रयस्य प्रोत्प्राप्त्यनुस्यूतानि प्रतिक्ष्मा-
पतीना प्रतिपक्षभूपतीना मौलिना भुकुटानां रत्नानि मणयो येषु स इषो वाणा
गृहीता दीपा यैस्ते गृहीत-दीपा इव, वाणेषु शत्रूणां शिरोरत्नान्यनुस्यूतानि,
रत्नकिरणैश्चान्धकाराभाव । खड्ग एवाऽन्धकार इयमलसत्सत्तस्मिन् रिपूणां
शत्रूणां चक्रवाल मण्डलम् । 'चक्रवालान्तु मण्डलम्' इत्यमर । विन्दते स्म
जानन्ति स्म अथवा विचारयन्ति स्म 'विद विचारणे' इति रुपादिस्वस्य भिद
धातोरात्मने पदे लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने 'विन्दते' इति रूपम् । अनुस्यूत-
राजमौलिरत्नेषु वाणेषु गृहीतदीपकस्य सम्भावनावुत्प्रेक्षा ।

भाषा

युद्धरूपी रात्रियों में, उस सत्याश्रय राजा के, विपक्षी राजाओं के मस्तक के मणिपों से नये वाण, खड्गरूपी अन्धकार में शत्रु समूह की, मानों दीपक लेकर पहचान कर रहे थे । अर्थात् उसके वाण इतने तीखे थे कि मणिपों में भी छिद्र कर देते थे और वे मणि उनमें नष्ट जात थे ।

अवन्ध्यपातानि रणाङ्गणेषु सलीलमाकृष्टधनुर्गुणस्य ।
यस्यानमत्कोटितया व्यराज-दस्त्राणि चुम्बन्निव चापदण्डः ॥७६॥

अन्वयः

रणाङ्गणेषु सलीलम् आकृष्टधनुर्गुणस्य यस्य चापदण्डः आनमत्कोटि-
तया अवन्ध्यपातानि अस्त्राणि चुम्बन् इव व्यराजत् ।

व्याख्या

रणा एव युद्धान्वयेयाङ्गणान्यजिराणि 'अङ्गणं चत्वरामिरे' इत्यमरः । तेषु
युद्धाजिरेषु लीलया विलासेन सहित सलीलमाकृष्टो धनुषश्चापस्य गुणो ज्या येन
तः तस्य यस्य सत्याश्रयनुपस्य चापदण्डो धनुर्दण्डः 'धनुश्चापो धन्वशरासन
कोदण्डकामुकम्' इत्यमरः । आसमन्ताग्रमन्तपी कोटी प्रान्तभागो 'स्त्रिय'
पाल्पधिकोदयः' इत्यमरः । यस्य तस्य भावस्तत्ता तया प्रवृत्तीभूताप्रतयाऽवन्ध्योऽ-
मोघः पातो घातो येदां तानि सफलसञ्चलनान्यस्त्राणि चुम्बन्मिव प्रेम्णा
स्पृशन्निव रराज शुशुभे । चापदण्डेऽस्त्रचुम्बनरूप क्रियाया उत्प्रेक्षणा-
रिक्त्योत्प्रेक्षा ।

भाषा

युद्धरूपी आगनो में सरलता से धनुष की डोरी को खींचने वाले उस
सत्याश्रय राजा का धनुष दोनों नोको के झुक आने से मानो अमोघ मार वाले
अस्त्रों का चुम्बन करता हुआ शोभित होता था ।

भूभृत्सहस्रार्पितदेहरन्ध्रैः ^१क्रौञ्चाचलच्छिद्रविशारदानाम् ।
सेहे न गर्वः पृथुसाहसस्य यस्येपुमिर्भार्गवमार्गयानाम् ॥७७॥

अन्वयः

पृथुसाहसस्य यस्य भूभृत्सहस्रार्पितदेहरन्ध्रैः इपुमिः क्रौञ्चाचलच्छिद्र-
विशारदानां भार्गवमार्गयानां गर्वो न सेहे ।

व्याख्या

पुष्यविशालस्ताहस्तः पराक्रमो यस्य तस्य यस्य राज्ञः सत्याश्रयस्य भूभृतां राज्ञां पक्षे पर्वतानां सहस्राणि तेभ्योर्ऽपिस्तानि वृत्तानि देहेषु शरीरेषु रन्ध्राणि-
च्छिद्राणि यैस्तैरियुभिर्बाणैः क्रीञ्चाचलस्य क्रीञ्चपर्वतस्य छिद्रे बिले बिलकरणे
या विशारदा निपुणारतेषां भार्गवरय परशुरामस्य मार्गया बाणास्तेषां गर्वो दर्पो
'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । दर्पोऽपलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः
स्नयो मदः' इत्यमरः । न सेहे न सोढः । भार्गवेण केवलमेकस्मिन्क्रीञ्चभूभृति
च्छिद्रं कृतमनेन तु बहुषु भूभृत्स्विति भार्गवावस्य वंशिष्ट्यम् । तस्माद्व्यति-
रेकध्वनिः ।

भाषा

उस बड़े साहसी राजा सत्याश्रय के हजारों भूभृता (राजाओं) पक्ष में
(पहाड़ों) के शरीरों में छिद्र करने वाले बाणों ने क्रीञ्च भूभृत् (पर्वत) में
छिद्र करने में प्रवीण परशुराम के बाणों का घमण्ड नहीं सहन किया । अर्थात्
परशुराम के बाणों ने केवल एक क्रीञ्च पर्वत में छेद किया था किन्तु इसके
बाणों ने हजारों भूभृता (राजाओं) को छेदा था इसलिए इनका कार्य उनसे
अधिक महत्व का था ।

दत्तारिदेहे समरोपमर्द-सूत्रावशेषस्थितहारदाम्नि ।

यशोपवीतभ्रमतो धभूव यस्य प्रहर्तुः क्षणमन्तरायः ॥७८॥

अन्वयः

प्रहर्तुः यस्य समरोपमर्दसूत्रावशेषस्थितहारदाम्नि दत्तारिदेहे यशो-
पवीतभ्रमतः क्षणम् अन्तरायः धभूव ।

व्याख्या

प्रहर्तुः प्रहार कुर्वतो यस्य राज्ञः सत्याश्रयस्य समरे रणे 'अस्त्रिया समरानी-
करणाः कलहविग्रहो' इत्यमरः । य उपमर्दो जनानां परस्परसपट्टस्तेन सूत्रमेव
तन्तुरेवावशेषस्थितो भौतिकवादीनां भ्रमन्त्वासूत्रमेवावशिष्टं यस्यैवभूत हार
एव दाम माला यस्मिन् तस्मिन् दुप्ता मदान्धा अरयः अश्रवस्तेषां देहे शरीरे यशो-
पवीतस्य भ्रमतो भ्रान्तवाज्यं यशोपवीतो आह्वानः किमिति धिया, क्षण क्षणमात्र-

मन्तरायो विघ्नोऽभूत् । 'विघ्नोन्तराय प्रत्यूह' इत्यमर । हारसूत्रे यज्ञो-
पवीतस्य भ्रान्तिप्रतिपादनाद् भ्रान्तिमानलङ्कार ।

भाषा

प्रहार करने वाले उस सत्याश्रय राजा को युद्ध की धिमाधिगी में मोती क
हार में से मोतियों के टूटकर गिर पड़ने से केवल डोरा मात्र अवशय धारण
करने वाले मदाघ शत्रुओं के शरार पर चार करने में, यह डोरा ब्राह्मणा का
पञ्चोपवीत ता नहीं है इस भ्रम से क्षणमात्र के लिए रुकावट हो जाया करती
थी । अर्थात् यह ब्राह्मण तो नहीं है ऐसा भ्रम हो जाता था ।

अथाऽष्टभिः श्लोकैर्जयसिंहदेवं वर्णयति कविः—

प्राप्तस्ततः श्रीजयसिंहदेवचालुक्यसिंहासनमण्डनत्वम् ।
यस्य व्यराजन्त गजाह्वेषु मुक्ताफलानीव करे यशांसि ॥७६॥

अन्वयः

ततः यस्य गजाह्वेषु यशांसि करे मुक्ताफलानि इव व्यराजन्त, (सः)
श्री जयसिंहदेवः चालुक्यसिंहासनमण्डनत्व प्राप्तः ।

व्याख्या

ततः सत्याश्रयानन्तर यत्न राज्ञो गजाना हस्तिनामाहवा सधामास्तेषु
'अभ्यामदसमाघात सधामाभ्यागमाहवा' इत्यमर । यशांसि कीर्तय करे हस्ते
मुक्ताफलानीव गजमीनितकानीव व्यराजन्त विरेजु मुशोभितानिजातानीत्यर्थ ।
स श्रीजयसिंहदेवस्तस्मात् राजा चालुक्याना चालुक्यवशीयाना राजा सिंहासन
तस्य मण्डनत्व शोभाविधायकत्वं प्राप्त । तत्सिंहासनस्यालङ्कारभूतो जात
इत्यर्थ । शुक्लवर्णसादृश्यात्तस्मिन् मुक्ताफलत्वस्योत्प्रेक्षणानुत्प्रेक्षा ।

भाषा

राजा सत्याश्रय व अनन्तर श्री जयसिंह देव न चालुक्य वशीय राजाओं
की राजगद्दी को गुह्यमित्त दिया जिससे, हाथी की सना के युद्ध में प्राप्त यश
माने हाथ में पहिने हुए गजमीनित व समान शोभित होते थे ।

यस्य प्रतापेन कदर्यमानाः प्रत्यर्थिभूपालमहामहिष्यः ।

अन्वस्मरंश्चन्दनपङ्क्तिलानि त्रियाङ्गपालीपरिवर्तनानि ॥८०॥

अन्वयः

यस्य प्रतापेन कदर्यमानाः प्रत्यर्थिभूपालमहामहिष्यः चन्दनपङ्क्तिलानि त्रियाङ्गपालीपरिवर्तनानि अन्यस्मरन् ।

व्याख्या

यस्य रातो जयसिंहवेषस्य प्रतापेन प्रभावेण कदर्यमाना पीडिता प्रत्यर्थिन प्रतिपक्षाचक्षते भूपाला राजान 'द्विद्विषयसहितमित्र वस्य शात्रव शात्रव । अभिघाति पराराति प्रत्यादि परिपन्थिन' इत्यन्तर । तेषा महा महिष्य-कृताभिषेका स्थिरचन्दनेन पङ्क्तिलानि पङ्क्तु कर्तव्यस्तम्भनात् एषु इति पङ्क्तिलानि चन्दनकर्मपुक्तानि त्रियाणां स्वपत्नीनामङ्गुपालीपङ्क्तुधेनिषु परिवर्तनानि तत्र स्याङ्ग-परिवर्तन-कान्ति-गुणान्वयस्मरन् । साम्प्रत प्रतापीधनं सन्तप्ता अभिमहिष्यो भूतकालिकचन्दनपङ्क्तुलिप्तस्वपत्न्यङ्कुसंस्थानुभय-मुख स्मरन्ति स्नेहयर्थः । महिषीप्रभृदस्य दिल्पटस्वाद्यवा महिष्यो मिदाये शंत्वार्यं पङ्क्तु लुठन्ति तर्पयता राजस्त्रिय पराजयात्पूर्वं शंत्वार्यं स्वपत्न्यङ्कु लिप्तचन्दन-पङ्क्तुषु लुठन्ति स्मेति । चिन्तामूलकस्य स्मरणस्य सङ्गावाप्त स्मरणालङ्कार । यत सादृश्य-मूलकस्यैव तस्याऽलङ्कारत्वम् ।

भाषा

जिस राजा जय सिंह देव के प्रताप की गर्मी से सतप्त विपक्षी राजाओं के रानियाँ ठडक पाने ली इच्छा ॥ अपन प्रिय पति के चन्दन से लिप्त गोल गादा में पड़कर बरबटें लेन का स्मरण करती थी । (गर्मी में जंते में किचड़ में लोठ पोट करना पसन्द करती हैं वैसे य रानियाँ भी गर्मी में अपन पतिव की चन्दन के अधिब लप से गोली गोदा में ठडक पान के लिय लोट पो बिया करती थी । परन्तु अब पतियो के मर जाने के य रानियाँ इस राजा के प्रताप की गर्मी से सतप्त होकर उसका बबल स्मरण करती थी । (महिष्य के दिल्पट होन से यह अर्थ निबटना है । महिष्या मान रा-तमा भेग ।)

प्रतापमानौ भजति प्रतिष्ठां यस्य प्रभातेष्विन्द्र मंयुगेषु ।
सूर्योपलानामिन्द्र पार्थिवानां केषां न तापः प्रकटीयभूय ॥८१॥

अन्वय

प्रभातेषु इन्द्र मंयुगेषु यस्य प्रतापमानौ प्रतिष्ठा भजति (सति) सूर्योप-
लानाम् इन्द्र केषां पार्थिवानां तापः न प्रकटीयभूय ।

व्याख्या

प्रभातेषु प्रत्यूषेषु प्रत्यूषोऽहर्मुख कल्पमुप प्रत्युपसौ अपि प्रभातं चेत्यमर ।
इन्द्र मंयुगेषु युद्धेषु यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य प्रताप एव भानुस्त्वंस्तस्मिन्
प्रतिष्ठा भजति विद्योतमाने सति सूर्योपलानामिन्द्र सूर्यकास्तमणीनामिन्द्र केषां
पार्थिवानां विपक्षिणानां तापस्तन्ताप सञ्चलनं न प्रकटीयभूय किन्तु समेषां
विपक्षिणा सन्तापो जात एव । अत्र प्रतापे भानुत्वारोपाद्रूपणम् । प्रभातं
मंयुगयो सूर्योपलपार्थिवयोश्चोपमा । केषां न प्रकटीयभूवेत्यर्थापत्तिश्चेति
परस्परसंवेदकावेतेषां सङ्करः ।

भाषा

प्रातः काल के सदृश युद्ध में, सूर्य के सदृश उक्त राजा जयसिंहदेव के प्रताप
के विद्यमान होने पर सूर्य मणिया के समान किन् राजाओं में सन्ताप प्रकट
न हुवा । अर्थात् सब राजा इसका प्रताप से सन्तुष्ट हो गये ।

यात्रासु यस्य ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री ।
आर्द्रव्रणाधिष्ठितपृष्ठपीठ-मूर्धमर्धं कूर्मपतिं चकार ॥८२॥

अन्वय.

यस्य यात्रासु ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री आर्द्रव्रणा-
धिष्ठितपृष्ठपीठ कूर्मपतिं अकर्मठं चकार ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य यात्रासु युद्धयात्रासु ध्वजिनी सेनाया 'ध्वजिनी
वाहिनी सेना पृतनाजनीकिनी चमू' इत्यमरः । भरेण भारेण दोला इवाऽऽ-
चरतीति दोलायमाना सञ्चालिता सकला समग्रा 'समग्र सकल पूर्णम्' इत्यमरः ।

धरित्री पृथ्व्याऽऽदंशेन पृथिवी-सञ्चलनजन्य-सङ्घर्षोत्पन्ननूतनवर्णेनाऽधिष्ठितं
 युक्तं पृष्ठपीठं पृष्ठभागो यस्य तं कूर्माणां पातं धेष्टं विष्णुद्वितीयावतारं पृथिव्या
 आधारभूतेन स्थितं कच्छपपतिमकर्मठं निष्क्रियं 'कर्मशूरस्तु कर्मठः' इत्यमरः ।
 कि-कर्तव्यता-विमूढं चकार कृतवती ।

भाषा

जिस राजा जयसिंहदेव की युद्धयात्राओं में, चली सेना के बोले से डगमगाने
 वाली समग्र पृथ्वी ने, (अपनी रगड़ से उत्पन्न) ताजे घावों से भरी पीठवाले
 विष्णु भगवान् के दूसरे अवतार कच्छपराज को घबड़ाहट में डाल दिया ।

किरीटमाणिक्यमरीचिवीचि-प्रच्छादिता यस्य विषक्षभूपाः ।

चितामिभीत्या समराङ्गणेषु न संगृहीताः सहसा शिवाभिः ॥८३॥

अन्वयः

यस्य किरीटमाणिक्यमरीचिवीचिप्रच्छादिताः विषक्षभूपाः समराङ्गणेषु
 शिवाभिः चितामिभीत्या सहसा न संगृहीताः ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः, किरीटेषु मुकुटेषु माणिक्यानि मरीचिनां मरीचीनां किरणानां
 वीचिभिस्तरङ्गैः प्रच्छादिता आयुता विषक्षभूपा विषक्षभूपाः समराङ्गणेषु युद्ध-
 भूमिषु शिवाभिः भृशालीभिः देवीप्यमानत्वाच्चितामिभीत्या चितामिभृद्भ्या
 भयेन सहसा झटिति न संगृहीता न भक्षणार्थं परित्यूहीताः । माणिक्यमरीचिषु
 चितामिप्रतिपादनाद्भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

भाषा

किरीट में लगे हुए मणिबो की किरणों की लहरों से आच्छादित, उस
 जयसिंह देव राजा के विपक्षी मृत राजाओं की, युद्धभूमि में शिवारियों ने, उस
 घमश को चिता की आग समझ कर, डर से बोध ग्रहण नहीं किया अर्थात्
 नहीं खाया ।

यात्रासु दिक्पालपुरीं विलुण्ठ्य न दिग्गजान्केवलमग्रहोदयः ।

पलायितास्ते जपमिथुराणां गन्धेन सप्तच्छदबान्धवेन ॥८४॥

अन्वयः

यः यात्रासु दिक्पालपुरीं विलुण्ठ्य दिग्गजान् केवलं न अग्रहीत् ।
(यतः) ते जयसिन्धुराणां सप्तच्छदबान्धवेन गन्धेन पलायिताः ।

व्याख्या

यो नृपो जयसिंह देवो यात्रासु युद्धयात्रासु दिक्पालानां दिगीजानां पुरीं
नगरीं, अत्र वचनमविषक्षितम् । विलुण्ठ्य लुण्ठयित्वा दिग्गजान् केवलं नाग्रहीत् ।
दिग्गजान्विहाय सर्वाणि वस्तुजालाग्यग्रहीदित्यर्थः । यतस्ते दिग्गजा जय-
सिन्धुराणां विजयहस्तिनां सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य 'सप्तपर्णो विशालत्वक्
शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । बान्धवस्समानस्तेन गन्धेन मदगन्धेन पलायिताः
कान्दिशीका जाताः । जयसिन्धुराणां मदगन्धसहनेऽसमर्था दिग्गजा दूरत एव
पलायिता इति भावः ।

भाषा

वह राजा अपनी दिगन्त युद्ध यात्राओं में दिक्पालों की पुरियों को लूटकर
केवल दिग्गजों को नहीं पा सका । क्योंकि वे दिग्गज इस राजा के विजयी
हाथियों के सप्तपर्ण वृक्ष के समान गन्धवाले मद की गन्ध से डरकर
भाग गये थे ।

अपारवीरव्रतपारगस्य पराङ्मुखा एव सदा विपक्षाः ।

अधिज्यचापस्य रणेण यस्य यशः परं सम्मुखमाजगाम ॥८५॥

अन्वयः

अपारवीरव्रतपारगस्य अधिज्यचापस्य यस्य रणेण विपक्षाः सदा
पराङ्मुखाः एव परं यशः सम्मुखम् आजगाम ।

व्याख्या

अपारं दुर्ममं यत् वीराणां व्रतं तस्य पारं गच्छतीत्यपारवीरव्रतपारगस्तस्य
पूर्णवीरव्रतपारिणो ज्यामभिगत इति अधिज्यचापो धनुर्यस्य स तस्य यस्य रानो
जयसिंहदेवस्य रणेण युद्धेण विपक्षाः शत्रवस्सदा नित्यं पराङ्मुखा एव जाताः
पराजिता एवेति न सम्मुखा जाता इति भावः । परं किन्तु यशः कीर्तिः सम्मुख-
माजगाम । केवलं कीर्तित्तु सम्मुखा शत्रवस्तु पराङ्मुखा एव ।

भाषा

युद्धक्षेत्र में लसीम वीरव्रत में पारङ्गत, चढ़ी कमानवाले धनुष को धारण करने वाले उस राजा के सामने से शत्रु लोग पराङ्मुख होते थे किन्तु कीर्ति उसके सम्मुख आती थी ।

यशोवतंसं नगरं सुराणां कुर्वन्नगर्वः समरोत्सवेषु ।

न्यस्तां स्वहस्तेन पुरन्दरस्य यः पारिजातस्रजमाससाद ॥८६॥

अन्वयः

समरोत्सवेषु अगर्वः यः सुराणां नगरं यशोवतंसं कुर्वन् पुरन्दरस्य स्वहस्तेन न्यस्तां पारिजातस्रजं आससाद ।

व्याख्या

समरा रणा 'अस्त्रिणां समरानीक-रणाः कलहविप्रर्हो' इत्यमरः । एषोत्स-
वास्तेष्वगर्वो हर्षरहितो यो जयसिंहदेवः सुराणां देवानां नगरमपत्यतीसंतक
पक्ष एवावततः शिरोभूषणं यस्य 'उत्संसावतंतो द्वौ कर्णपूरे च शंखरे' इत्यमरः ।
तम् कुर्वन् सम्पादयन्, स्वर्गपर्यन्तं यशोविस्तृतमिति भावः । पुरन्दरदेवस्य
स्वहस्तेन निजकरेण न्यस्ता परिष्ठापिता पारिजातस्य देवपुष्पविशेषस्य स्रजं
मालामालतारं प्राप्तवान् ।

भाषा

युद्ध रूपी उत्सवों में निरभिमानी, देवों की नगरी अमरावती को अपने
यश रूपी शिरोभूषण से सुशोभित करने वाले अर्थात् अपने यश का मुख्य स्थान
बनाने वाले राजा ने इन्द्र द्वारा अपने हाथ से पहिनाई हुई पारिजात पुष्प की
माला प्राप्त की ।

इतः परं सर्मान्तमाह्वयमल्लदेवनामकं राजानं वर्णयति—

तस्मादभूदाह्वयमल्लदेवस्रैलोक्यमल्लापरनामधेयः ।

यन्मण्डलाग्रं न भ्रुमोच लक्ष्मीर्धाराजलोत्था जलमानुषीय ॥८७॥

अन्वयः

तस्मात् यन्मण्डलाग्रं धाराजलोत्था लक्ष्मीः जलमानुषी इय न भ्रुमोच
(पयम्भूतः) त्रैलोक्यमल्लापरनामधेयः आह्वयमल्लदेवः अभूत् ।

व्याख्या

तस्मान्जयसिंहदेवात् यस्य मण्डलाग्र कृपाण 'कौक्षेयको मण्डलाग्र करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । धारा जलेन कृपाणधाराजलेनोत्तिष्ठतीति धाराजलोत्था लक्ष्मी विजयलक्ष्मी कृपाणसञ्चालनद्वारा युद्धेषु सर्वनृपान्परजित्य प्राप्ता विजयधो जलमानुषीव जलोत्पन्नमानुषी यया जलधारायामेव प्रकटीभवति (ता कदापि न जहाति) तथैव न मुमोच न त्यक्तवती । एवम्भूतः स त्रैलोक्यमल्ल एवाऽपर नामधेयः यस्य स आहवमल्लदेवो नाम राजा अभूत् । धाराजलोत्पलक्ष्म्या जलमानुषीतादृश्यप्रतिपादनादुपमा ।

मापा

जयसिंह देव राजा से आहवमल्लदेव जिसका दूसरा नाम त्रैलोक्यमल्ल था, उत्पन्न हुआ । जिसकी तलवार को तलवार की धार के पानी से उत्पन्न विजयलक्ष्मी, धारा के जल में प्रकट होन वाली जलमानुषी के समान कभी त्याग नहीं करती थी । अर्थात् जल मानुषी जैसे धारा के जल में ही प्रकट होती है वैसे विजय लक्ष्मी उस राजा की तलवार की धार के तेज पानी में से शत्रुओं का नाश करने पर प्रवृत्त होनी थी ।

आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु यः सर्गबन्धे दशरूपके च ।
पवित्रचारित्रतया कवीन्द्रैरारोपितो राम इव द्वितीयः ॥८८॥

अन्वयः

यः कवीन्द्रैः आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु सर्गबन्धे दशरूपके च पवित्रचारित्रतया द्वितीयः रामः इव आरोपितः ।

व्याख्या

य आहवमल्लदेवः कवीन्द्रैः कविभिर्द्वाराख्यायिकासीम्नि गद्यकाव्य-द्वितीयभेदाख्यायिकाभ्यां कथाद्भुतेषु गद्यकाव्यप्रथमभेदरूपाद्भुतकथासु सर्गबन्धे महाकाव्ये दशसु रूपकेषु नाटक सप्रवरण भाष्य ग्रहस्तन इति । व्यायोग-समव-वारी धोष्यङ्गेहामगा इति दशरूपकाणि । च पवित्र पुण्य चारित्र्य धरित यस्य ॥ तस्य भावः पवित्रचारित्र्यता तथोन्वयचरित्रत्वेन द्वितीयोऽप्यो राम इव दशरथिदिवाऽरोपितो व्याख्यातः । राज्ञि द्वितीयरामत्वेनसभाव्यनयोत्प्रेक्षा । महाकविभिरस्य विषये बहवो ग्रन्था लिखिता इति ध्वन्यते ।

भाषा

जिस आहवमल्लदेव राजा के चरित्र को, गवित्र अतएव निष्कलङ्क होने से महाकवियों ने दूसरे दशरथ के पुत्र राम के समान आस्थापूर्वक, अद्भुत कथा, महाकाव्य और नाटकादि दस रूपको में ग्रथित किया था। अर्थात् जैसे रामचन्द्र का चरित्र महाकवियों ने विभिन्न प्रकार के काव्यों में वर्णित किया है वैसे ही इसका भी चरित्र महाकवियों ने विभिन्न प्रकार के काव्यों में वर्णित किया था।

भूपेषु कूपेध्वि रक्त-भावं कृत्वा प्रपापालिकयेव यस्य ।
वीरश्रिया कीर्तिसुधारसस्य दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि ॥८६॥

अन्वयः

यस्य प्रपापालिकया इव वीरश्रिया कूपेषु इव भूपेषु कीर्तिसुधारसस्य रक्तभावं कृत्वा दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि ।

व्याख्या

यस्य - राजा आहवमल्लदेवस्य प्रपा पानीयशालिका 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । तस्याः पालिकयेव जलप्रदानरतया नामैव वीरश्रिया वीरलक्ष्म्या कूपेध्वि भूपेषु राजसु कीर्तियशः सुधारस इवामृतरस इव तस्य रक्तभावं द्रव्यत्वं विधाय कृत्वा दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि स्नेहादीकृतानि । यया प्रपापालिका कूपस्थसम्पूर्णजल सर्वदिकस्थजनान् पाययित्वा तेषां मुखानि प्रसादयति, कूपानि च जलरहितानि करोति तथैव वीरधीः सर्वान् विपक्ष-भूपान् कीर्तिशून्यान् विधायाऽस्य कीर्त्या सर्वा दिशां व्यवलयतिस्म तत्स्थानजनानांऽऽनन्दयतिस्मेतिभावः । वीरलक्ष्म्याः प्रपापालिकासादृश्याद्भूपेषु कूपसावृत्त्यान्वोपमा । विगन्त-विभान्त-यशा असौ वीर इति भावः ।

भाषा

जिस राजा आहवमल्लदेव की वीरधी ने पोसरा चलाने वाली स्त्री के समान नूपों के समान भूपों में से अमृत जल के समान यश को निवालते २ उन्हें शाली कर पोसरे पर पानी पीने वालों के मुँहों के समान सब दिशाओं के मनुष्यों के मुखों को प्रसन्न कर दिया । अर्थात् आहवमल्लदेव ने वीरता से

समग्र दुष्ट राजाओं का नाश कर और उन राजाओं की कीर्ति नष्ट कर चारों दिशाओं में रहने वाले मनुष्यों को प्रसन्न कर दिया ।

कौक्षेयकः क्षमातिलकस्य यस्य पीत्वातिमात्रं द्विपतां प्रतापम् ।

आलोड्य बाष्पाम्बुमिराचचाम चोलीकपोलस्थलचन्दनानि ॥६०॥

अन्वयः

क्षमातिलकस्य यस्य कौक्षेयकः द्विपतां प्रतापम् अतिमात्रं पीत्वा चोलीक-
पोलस्थलचन्दनानि बाष्पाम्बुभिः आलोड्य आचचाम ।

व्याख्या

क्षमायाः पृथिव्यास्तिलकस्य भूषणस्य यस्य राज्ञः कौक्षेयकः कृपाणः 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवाल' कृपाणवत्' इत्यमरः । द्विपतां शत्रूणां प्रतापं तेजोऽतिमात्र-
मत्यधिकं पीत्वा, शत्रूणां प्रतापं विनाशयेत्यर्थः । चोलीनां चोलदेशीयनारीणां
कपोलस्थलेषु मण्डलस्थलेषु शोभायै मुलायंश्च लिप्ताग्यपितानि चन्दनानि बाष्पा-
म्बुभिस्तदीयाभ्युज्जलरालोड्य समध्याऽऽचचाम पीतवान् । कृपाणः प्रतापोन्मणः
शान्त्यर्थं चोलस्त्रीबाष्पाम्बुमिश्रितचन्दनं पीतवान् । कश्चिदुष्णतानिबारणाय
चन्दनमिश्रितं जलं शीतयाप्य सेवत इत्यप्रवृत्त्यवहारस्य कृपाणव्यवहारे समारो-
पात्समाप्तोक्तिरलङ्कारः । 'समाप्तोक्तिः समर्थेन कार्यलिङ्गविशेषणः । व्यवहार-
समारोपः प्रस्तुतेऽवस्थे वस्तुनः' ॥

भाषा

जिस पृथ्वीभूषण राजा के लक्ष्य ने शत्रुओं के प्रताप को पीकर गर्मी होने से
चोल देश की नारियों के कपोलों में लगे हुए चन्दन को उनके आँसुओं में घोल
कर ठंडक प्राप्त करने के लिए पी लिया । अर्थात् एतियों के मर जाने से उनके
कपोलों पर पहिले का लगा चन्दन उनके आँसुओं से घुल गया ।

दीप्रप्रतापानलसन्निधानाद् विभ्रत्पिपासामिव यत्कृपाणः ।

प्रमारपृथ्वीपतिकीर्तिधारां धाराशुभारां कवलीचकार ॥६१॥

अन्वयः

यत्कृपाणः दीप्रप्रतापानलसन्निधानात् पिपासां विभ्रद् इव प्रमारपृथ्वी-
त्रिकोर्तिवारम् उदारा धारा कवलीचकार ।

व्याख्या :

यस्य राज्ञः कृपाण खड्गो यत्कृपाण आहवमल्लदेवस्य राज्ञः कृपाणः दीप्रो
 त्तमान्य प्रतापानलः प्रतापख्यानिस्तस्य सन्निधानात्सामीप्यात्पिपासा जलं
 तुमिच्छा विभ्रदारयन्निव प्रमारस्य पारमारसज्ञकराजवंशस्य ये पृथ्वीपतयो,
 जलधारा कवलीचकार जग्राह । धाराशब्देनोभयार्थबोधात् इलेपालङ्कारः ।
 पारमारकवलीकरणे प्रतापानलसन्निधानप्रयुक्तपिपासाधारणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा-
 देवोत्प्रेक्षा ।

भाषा :

जिसकी तलवार ने राजा के तीव्र प्रताप रूपी अग्नि के पास रहने से मानो
 प्यासी होकर परमारवंश के राजाओं की कीर्ति की जलधारा रूपी उन्नत
 धारानगरी को जलधारा के समान पी लिया अर्थात् जीत लिया । अर्थात्
 पारमार वंशीय राजाओं की कीर्ति रूपी प्रसिद्ध राजधानी धारा नगरी को
 अपने हाथ कर लिया ।

अगाधपानीयनिमग्नभूरि-भूभृत्कुडुम्योऽपि यदीयखड्गः ।
 भाग्यक्षयान्मालवभर्तुरासीदेकां न धारां परिहर्तुमीशः ॥६२॥

अन्वयः

अगाधपानीयनिमग्नभूरिभूभृत्कुडुम्यः अपि यदीयखड्गः भाग्यक्षयात्
 मालवभर्तुः एकां धारां परिहर्तुम् ईशः न आसीत् ।

व्याख्या

अगाधेऽपरिमितेऽप्रयन्ततीक्ष्णे च पानीये जले खड्गपाराजले च निमग्नमन्तर्गत
 नष्ट च भूरिभूभृतां बहुपवंतानामनेकेषाञ्च राज्ञा कुटुम्ब समूहो वंशश्च यत्सर्वं
 भूतोऽपि यदीयखड्गो भाग्यक्षयाद्दोर्भाग्याद्धारानगर्या मालवभर्तुर्नालबाधीशस्य
 भोजस्यकां केवलामद्वितीयां वा धारा जलधारा धारानगरीं च परिहर्तुं त्यक्तुं
 क्षमस्समर्थो नाऽऽसीत् । यद्येन्द्रयज्ञप्रहारभीता पवंता समूहेऽस्यागाधपानीये
 निमग्नस्तर्पय यदीयखड्गागाधपाराजले भूरि राजानो निमग्ना सहृता हास्यं ।
 एवमगाधजलपारासमूहोऽपि खड्गो धारानगर्या दोर्भाग्यात्लुप्य इवैकजलपारा-
 ख्यामद्वितीयधारानगरीं त्यक्तुं समर्थो नाऽभवदित्यर्थः । बहुमुद्रासम्पन्न एकमुद्रापं
 न प्रपतते इति लोके प्रतिष्ठम् । तथापि दोर्भाग्यात्तत्र सम्भवति ।

भाषा

जिस राजा के सङ्ग के तीक्ष्ण गीर अथाह धारा जल में समुद्र में इन्द्र के वज्र के भय से खूब नीचे डुबकी लगाकर छिपे हुवे पर्वतों के समान अन्य राजाओं के कुटुम्बों के निमग्न अर्थात् नष्ट हो जाने पर भी धारा नगरी के दुर्भाग्य से वह सङ्ग एक छोटे धारा प्रवाह के समान मात्वा के राजा भोज की राजधानी धारा नगरी को न छोड़ सका । अर्थात् अनेक बड़े २ राजाओं को जीत लेने पर भी छोटी सी धारा नगरी को जीतने से वह अपने को न रोक सका ।

निःशेषनिर्वासितराजहंसः खड्गेन बालाम्बुदमेचकेन ।

भोजक्षमाभृद्भुजपञ्जरेऽपि यः कीर्तिहंसीं विरसीचकार ॥६३॥

अन्वयः

बालाम्बुदमेचकेन खड्गेन निःशेषनिर्वासितराजहंसः यः भोजक्षमाभृद्भुजपञ्जरे अपि कीर्तिहंसीं विरसीचकार ।

व्याख्या

बालाम्बुद नूतनमेघो कृष्णवर्णमेघस्तद्वन्मेचकेन श्यामेन खड्गेन कृपाणेन निःशेषं यथा स्यात्तथा निर्वासितः स्वनिवासादहिं कृता राजहंसा राजानो हंसा इवेति राजहंसा राजश्रेष्ठा यस्मै मानसं प्रापिता राजहंसपक्षिणो येन स । य आहवमल्लदेवो नाम राजा भोजनाया क्षमाभृद्वाजा तस्य भुज पञ्जर इव तस्मिन् सर्वसुखसामर्थीनिधानेऽपि कीर्तिरूपिणीं हंसीं प्रतिवियोगाद्विरसीचकार दुःखसागर-निमग्ना चकार । भोजराज कीर्तिरपि निराधारा सती दुःखिता जाता । यथा काले मानसं प्राप्तिं हंसा इति प्रतिबन्धनुरोधाम्भेयान्विलोक्य हंसा स्वस्थानं त्यजति मानसं च गच्छन्ति । बालाम्बुदेन खड्गस्य सादृश्यादुपमा । राजसु राजहंसपक्षिणामभेदारोपात्कीर्तौ हंसा अभेदारोपाद्भोजराजभुजे पञ्जराभेदारोपाच्च साधयैवरूपकम् ।

भाषा

जिसने नवीन मेघ के समान कृष्णवर्ण खड्ग से समस्त राजारूपी राजहंसों को मगा दिया था (मेघों को देखकर हंसपक्षी मानस सरोवर चले जाते हैं ऐसी प्रतिद्धि है) उसने भोजराजा के भुजारूपी पिंजरे में सुरक्षित उसकी कीर्तिरूपी

हंसी को (पति विमोह से) उदास कर दिया । अर्थात् भोजराजा की कीर्ति को भी कलङ्कित कर दिया ।

भोजक्षमापालविमुक्तधारा-निपातमात्रेण रणेपु यस्य ।

कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिश्चित्रं प्रकोपाग्निस्वाप शान्तिम् ॥६४॥

अन्वयः

यस्य रणेपु कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिः प्रकोपाग्निः भोजक्षमापाल-विमुक्तधारा निपातपात्रेण शान्तिम् अवाप (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो रणेपु युद्धेषु कल्पान्तस्य प्रलयस्य यः कालानलः तर्बभस्न-सात्कारिप्रचण्डाग्निस्तद्वज्रचण्डोपम मूर्तिः स्वरूपं यस्य सः, 'स्वर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि' इत्यमरः । प्रकोपाग्निः क्रोधानलो भोजएव क्षमापालो नृपस्तेन विमुक्ता त्यक्ता पक्षे प्रवाहिता धारानगरी खड्गधारा जलधारा च तस्या निपातेन पतनेन प्रवाहेण च शान्तिमवाप प्रापेति चित्रमद्भुतम् । यथा जल-धारयाग्निः शान्तिमेति तथैव धारानगरीविषयेन राज्ञेय शान्तिमपादिपर्यः । कल्पान्तकालानलेन प्रकोपाग्नेस्तादृश्यादुषमालङ्कारः । श्लिष्टेन धारापदेन जल-धाराया धारानगर्याः खड्गधारायाश्च ग्रहणादयं श्लेषोऽलङ्कारः । यथा प्रल-याग्निर्भोजनृपविसृष्टजलधारानिपातमात्रेण शान्तिमाप्तुं कदापि न शक्नोति तथैव प्रलयाग्निसदृशप्रचण्डकोपाग्निरपि भोजप्रयुक्त खड्ग-धाराहमधाराजलेन न शान्तिमाप्तुं प्रभवति परञ्चाञ्च स शान्तिमाप इति विरोधः । धारापदेन धारानगर्या विमर्शेन विरोधपरिहार इति विरोधाभासालङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा की, युद्धों में प्रलय कालीन आग के भयङ्कुर स्वरूप वाली क्रोधाग्नि, राजा भोज द्वारा चलाई हुई तलवार की धार रूपी जलधारा के पड़ते ही ठबी हो गई, यह अचम्भे की बात है । यथार्थ में उसका क्रोध, राजा भोज द्वारा त्यक्त धारा नगरी के अथ पतन से अर्थात् उसको जीत लेने से शान्त हुआ ।

यः कोटिहोमानलधूमजालैर्मलीमसीकृत्य दिशां मुखानि ।

तत्कीर्तिभिः चालयति स्म शश्व-दखण्डवारापतिपाण्डुराभिः ॥६५॥

अन्वयः

यः कोटिहोमानलधूमजालैः दिशां मुखानि मलीमसीकृत्य अखण्डतारापतिपाण्डुराभिः तत्कीर्तिभिः शशत् क्षालयति स्म ।

व्याख्या

य आहुवमल्लदेवः कोटिसंख्याका होया यज्ञास्तेषामनलोऽग्निस्तस्य धूमजालधूमसमूहैर्दिशां काष्ठानां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्चहरितश्चता' इत्यमरः, मुखानि मलीमसीकृत्य 'अमृततद्भ्रावे धिवः प्रत्ययः' मलिनीकृत्य 'मलीमसन्तु मलिनं कञ्चर मल्लूयितम्' इत्यमरः । अखण्डः परिपूर्णस्तारापतिश्चन्द्रस्तद्वत्पाण्डुराभिः शुक्लाभिस्तत्कीर्तिभिः यज्ञयज्ञोभिः शशवत्पुनः क्षालयतिस्म पुनरपि श्वेततामानयतिस्म । तारापतेः पाण्डुरत्वेन कीर्ता सावृक्षादुपमा । विद्वन्मुखमलिनीकरणपटुभ्यो यज्ञेभ्य एव पाण्डुरकीर्तिजननाद्विषमालङ्कारोऽप्यत्र ।

भाषा

जिसने करोडो यज्ञों की अग्नियों से उत्पन्न धूँएँ से दिशाओं के मुखों को भेलाकर पूर्ण चन्द्र के समान शुश्रवण अपनी यज्ञजन्य कीर्ति से उनके मुखों को फिर से धो डाला । अर्थात् उसने करोडो यज्ञ किये जिससे उसका यज्ञ चारों दिशाओं में फैल गया ।

ध्रुवं रणे यस्य जयामृतेन क्षीयः क्षमाभर्तुरभूत्कृपाणः ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारासहस्रं यशसोऽवकीर्णम् ॥६६॥

अन्वयः

यस्य क्षमाभर्तुः कृपाणः रणे जयामृतेन ध्रुवं क्षीयः अभूत् । यत् अनेन एका धारा गृहीता यशसः धारासहस्रम् अवकीर्णम् ।

व्याख्या

यस्य प्रसिद्धस्य क्षमाभर्तुः पृथ्वीपतेः कृपाणः सङ्घो रणे युद्धे जयामृतेन विजयरूपामृतपानेन ध्रुवं निदचयेन क्षीयो मदान्योऽभूत् । यद्यस्मात्कारणादनेनैका धारा धारानगरी सङ्घधारा च गृहीता स्वापत्तीकृता धारिता च परञ्च तेन कार्येण यशसः कीर्तेर्धारासहस्रं प्रवाहसहस्रमवकीर्णं विस्तारितम् । इदमेव मत्स्यं यदेकस्या धाराया धारासहस्रेण विनिमयः कृत इति परिवृत्तिरलङ्कारः । परिवृ-

तिविनिमयो योऽर्पना स्यात्समाप्तमिति लक्षणात् । धारा शब्दस्य धारानगरी,
खड्गधारा जलधारा चेत्यर्थत्रयबोधोपाच्छेदोऽलङ्कार, अतः सकर ।

भाषा

जिस राजा की तलवार, युद्ध में विजयरूपी अमृत का पान कर अवश्य
मदोन्मत्त हो गई थी । क्योंकि उसने केवल एक धारा नगरी को लेकर या
एक धारा रखते हुवे कीर्ति की हजारों धाराओं को बहाया ।

शतक्रतोर्मध्यमचक्रवर्ती क्रमादनेकक्रतुदीक्षितोऽपि ।
ऐन्द्रात्पदादभ्यधिके पदे यस्तिष्ठन्न शङ्खास्पदतामयासीत् ॥६७॥

अन्वयः

मध्यमचक्रवर्ती क्रमात् अनेकक्रतुदीक्षितः यः ऐन्द्रात् पदात् अभ्यधिके
पदे अपि तिष्ठन्न शतक्रतोः शङ्खास्पदता न अभ्यासीत् ।

व्याख्या

मध्यमचक्रवर्ती मध्यमलोकस्य भूलोकस्य चक्रवर्ती सार्वभौम क्रमात्परि-
पाटमाप्नोकेष्वसम्पु क्रतुषु वृत्तेषु वीक्षित सम्जातवीक्ष यो राजा ऐन्द्रात्पदाद्वि-
पदापेक्षयाऽभ्यधिकेऽधिकगुणे पदेऽपि स्थानेऽपि तिष्ठन्समासीनः शतक्रतोरिन्द्रस्य
शङ्खास्पदता सन्देहस्थानं नाभ्यासीन्न प्राप्त । तस्याऽस्तस्यक्रतुसम्पादनेनाऽपि
शतक्रतुर्भयभीतो न बभूव यतस्तेनैव तदुत्पादनार्थं ब्रह्मा प्रार्थित आसीत् ।
शङ्कारकारणसत्वेऽपि शङ्कारवस्थकार्याभावप्रतिपादनाद्विक्षेयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

पृथ्वी के सम्राट् आहवमल्लदेव के घेरि २ अनेक यज्ञों के करने से इन्द्र
पद से भी उन्मत्त पाने की योग्यता हो जाने पर भी इन्द्र के मन में उसके
सम्बन्ध में कोई शङ्का उत्पन्न न हुई । (क्योंकि इन्द्र की प्रार्थना से ही यह
चालुक्य वंश ब्रह्माने उत्पन्न किया था ।)

चिन्तामणिर्यस्य पुरो वराकस्तथाहि वार्ता जनविश्रुतेयम् ।
यत्तत्र सौवर्णातुलाधिरूढे चक्रे स पाषाणतुलाधिरोहम् ॥६८॥

अन्वयः

यस्य पुरः चिन्तामणिः धराकः तथाहि इयं धार्ता जनविश्रुता यत् तत्र सीवर्णतुलाधिरुढे (सति) सः पापाणतुलाधिरोहं चक्रे ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः पुरः समताया चिन्तामणिर्नामाऽनर्घ्यं रत्नं वराकोऽगण्यो ईन्द्र-
मेवाऽवलम्ब्यते । राजापेक्षया नातिक्षयक्षमत्कारित्वेन प्रभावशून्यत्वात् । तथाहि
यत् इयं धार्ता जनेषु विश्रुता ब्रह्मज्ञाताऽऽसीत् । यचित्त्वनेनोत्तराद्धोस्तयाव्याप्य-
परामर्शः । तत्र राजानि सुवर्णतुलापुरुषदानार्थं सौवर्णीं तुलेति सौवर्णतुला
तस्यामधिरुढे स्थिते सति स चिन्तामणिः पापाणेन सह तुला साम्यं तस्यामधिरोहं
स्थितिं, रत्न-तोलन-तुलाया वा स्थितिं चक्रे । अस्य राज्ञः सुवर्णेन तुलना
चिन्तामणेस्तु पाषाणेन तुलनेत्यर्थपरामर्शाच्चिन्तामणेर्देव्यमेव । अथ च स
चिन्तामणिरभीष्टवस्तुचिन्तयाऽभीष्टवस्तुप्रदाता । अथ राजा तु चिन्तां विनोब
सर्वाभीष्टं दातेति भावः । उपमानस्य चिन्तामणे राजरूपोपमेयापेक्षयाऽपरुर्य-
प्रतिपादनाद्ध्यतिरेकालङ्कारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकस्तस्यैव सः' ।

भाषा

जिस राजा की समता में चिन्तामणि रत्न भी किसी महत्व का नहीं था ।
इसीलिये यह बात लोक प्रसिद्ध है कि सुवर्ण पुरुष के बान में राजा सोने की
तुला पर चढ़ता था किन्तु चिन्तामणि पत्थर (रत्न) तोलने की तुला पर
तोला जाता था अर्थात् चिन्तामणि की तोल पत्थर से होती थी और
राजा की सोने से' । (चिन्तामणि अभीष्टवस्तु की याचना करने पर
अभीष्ट वस्तु देता है किन्तु यह राजा बिना याचना के ही अभीष्ट वस्तु
देता था) ।

विधाय रूपं भशकप्रमाणं भयेन कोणे क्वचन स्थितस्य ।

कत्तेरियोत्सारणकारणेन यो यागधूमैर्भुवनं रुरोध ॥६६॥

अन्वयः

यः भयेन भशकप्रमाणं रूपं विधाय क्वचन कोणे स्थितस्य कलेः
उत्सारणकारणेन इव यागधूमेः भुवनं रुरोध ।

व्याख्या

यो नृपो भयेन राज्ञो भीत्या मशकस्तमानं मशकवदत्पक्ष्यं विधाय निर्माय
स्वचन कस्मिंश्चित्कोणे स्थितस्याऽऽत्मानमपायुष्य विद्यमानस्य कलेः कलिपुगस्यो-
त्सारणकारणेनाऽपसारणार्थं दूरीकरणार्थमिव यस्यधूर्मयंतजनितधूर्मभुवनं जगद्-
रोधाऽऽच्छादितवान् । कलिजनितपापनिवारणार्थं यज्ञा मशकनिवारणार्थं धूमश्च
क्रियत इत्याचारः । अत्र कलेस्तारणस्य यज्ञधूमकरणकभुवनरोधप्रयोजनत्वे-
नोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा ने, मच्छर के इतना छोटा रूप धारण कर, किसी कोने में भय
से छिपकर बैठे हुए कलिपुग को भगाने के लिए ही गानो मशो के घूँसे से पुष्पी
को छा दिया । (मच्छरो को भगाने के लिए घूँसा किया जाता है ।)

स्वभाविकादुष्णगमस्तिभासः क्षत्रोष्मणो दृष्टिविधातहेतोः ।

यस्मिन्परित्रस्त इति द्वितीन्द्रे क्षणं न चिक्षेप कलिः कटाक्षम् ॥१००॥

अन्वयः

कलिः यस्मिन् द्वितीन्द्रे स्वाभाविकात् उष्णगमस्तिभासः क्षत्रोष्मणः
दृष्टिविधातहेतोः परित्रस्तः इति क्षणं कटाक्षं न चिक्षेप ।

व्याख्या

कलिः कलिपुगो यस्मिन्प्रसिद्धे राजन्याह्वमस्तलदेवे स्वाभाविकात्प्राकृतिका-
दुष्णा गमस्तपो यस्य स उष्णगमस्ति सूर्यस्तस्य भास इव भास प्रभा 'स्युः
प्रभाह्प्रवित्तिपडभा भासश्चविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । यस्य तस्य क्षतात्प्राप्यत
इति क्षत्र क्षत्रियकुल तस्योष्मा तेजस्तस्य क्षत्रोष्मण क्षत्रतेजसो दृष्टिविधात इति
दृष्टिविधात दृष्टिबिनाशस्तस्य हेतोः कारणात् परित्रस्तो मयभीत इति हेतुना
क्षण क्षणमात्रमपि कटाक्ष स्वापाङ्गदर्शन 'अपाङ्गी नेत्रयोरन्तो कटाक्षोऽपाङ्ग-
दर्शने' इत्यमरः । न चिक्षेप न प्रसारयामास । अत्र क्षत्रोष्मण उष्णगमस्तिना
सूर्येण सादृश्यप्रतिपादनादुपमासङ्गात् ।

भाषा

स्वाभाविक सूर्य के समान तेज वाले क्षत्रिय तेज से, दृष्टिनाश होने के भय

से भयभीत कली, एक क्षण के लिये भी इस राजा पर अपनी कुटिल दृष्टि नहीं डालता था ।

अन्यायमेकं कृतवान् कृती यश्चालुक्यगोत्रोद्भववत्सलोऽपि ।
यत्पूर्वभूपालगुणान्प्रजानां विस्मारयामास निजैश्चरित्रैः ॥१०१॥

अन्वयः

चालुक्यगोत्रोद्भववत्सलः अपि कृती यः एकं अन्यायं कृतवान् यत् निजैः चरित्रैः प्रजानां पूर्वभूपालगुणान् विस्मारयामास ।

व्याख्या

चालुक्यगोत्रे चालुक्यवंशे उद्भूत उत्पत्तिर्येषां राजा तेषु वत्सल स्निग्धो भक्त इत्ययं स्वकृतीस्पर्धुपूर्ववर्तिनृपाणां भक्तोऽपि 'लक्ष्मीवान् लक्ष्मण श्रील श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमरः । कृती कापेकुशल पुण्यवांश्च यो राजाऽऽहवमल्लदेव एकमध्यायमनुचितकार्यं कृतवान् यद्यस्मात्कारणाभिर्जस्त्वबीदंश्चरित्रै-रुत्कृष्टगुणैः प्रजानां जनानां पृथी 'शेये—इत्यनेन' प्रजानामित्यत्र सम्बन्धसामान्ये पृथी । पूर्वभूपालगुणान्स्ववशजपूर्ववर्तिनृपगुणान् विस्मारयामास । अस्य गुणोत्कर्षेण भूतपूर्वभूपा विस्मृता इत्यर्थः । एकस्याऽन्यायकार्यस्य विघातादाक्षी निग्राह्या प्रतीति भयवसाने तु राज्ञः प्रभावप्रशंसा प्रतीयते । अत्र ध्याजस्तुति-रक्तद्धार । 'ध्याजस्तुतिर्मुखे निन्दास्तुतिर्बाह्वोरङ्गयेति' ।

भाषा

पुण्यात्मा, पार्श्वकुशल उस राजा ने चालुक्यवंशीय प्राचीन राजाओं में श्रद्धा भक्ति रखते हुये भी एव यह अन्याय किया था कि अपने उत्कृष्ट गुणों से प्रजाओं को पूर्ववर्ती राजाओं के गुणों का विस्मरण करा दिया था । अर्थात् पूर्ववर्ती राजाओं से यह आहवमल्लदेव अधिक गुणी था ।

विशीर्णकर्णा कलहेन यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन ।
संगच्छतेऽद्यापि न डाहलश्रीः कर्पूरताडङ्कनिभैर्यशोभिः ॥१०२॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन कलहेन विशीर्णकर्णा डाहलश्रीः कर्पूर-ताडङ्कनिभैः यशोभिः अद्यापि न सङ्गच्छते ।

व्याख्या

पृथ्व्या भूमेर्भुजङ्गः पतिः कामुकश्च तस्य पृथिवीश्वरस्य निरर्गलेन निष्प्रति-
बन्धेन कलहेन विवादेन युद्धेन च विशीर्णो कर्णो यस्याः सा, विशीर्णो नष्ट-
कर्णस्तत्रायमेवो नृपो यस्याः सा च चिछन्नकर्णा डाहलोर्वा डाहलदेशीयनृपाणां
(डाहलदेशश्चेदीदेशादभिन्नः ।) श्री राजलक्ष्मीः कर्पूरस्य यताडङ्गं कर्णभूषणं
'ताडङ्गमपि पाठ' तस्मिन्स्तत्त्वमानेयंशोभि कीर्तिभिरधुनाप्यथ यावत् सङ्गच्छते
न मिलति न शोभत इत्यर्थः । कर्णाभावात्तद्भूषणाभावस्तरकोत्पन्नावश्च ।
यशतः कर्पूरताडङ्गेनसादृश्यादुपमा ।

भाषा

उस राजा के या कामुक के बिना रोक टोक के युद्ध से अथवा अत्यधिक
झगडा हो जाने से डाहल के राजा कर्ण के मर जाने के कारण या दोनों कान
फट जाने के कारण, डाहल देश की राजलक्ष्मी, कपूर के बने हुए या कपूर के
ऐसे बने कर्णभूषण के समान यशों से अभीतक शोभित नहीं होती है ।

पाठान्तरम्-भङ्गश्चन्तरेण तदेव घर्णनं, न तु पाठ भेदः—

उसी भाव को कवि दूसरे प्रकार से वर्णित करते हैं ।

कर्णे विशीर्णे कलहेन यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन ।

कीर्तिः समाश्लिष्यति डाहलोर्वी न दन्तताडङ्गनिभाधुनापि ॥१०३॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन कलहेन कर्णो विशीर्णो (सति) दन्तता-
डङ्गनिभा कीर्तिः अधुना अपि डाहलोर्वी न समाश्लिष्यति ।

व्याख्या

यस्य प्रसिद्धस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य पृथ्वीपतेः कामुकस्य वा निरर्गलेन कोलाहल-
राम्पत्नेन कलहेन विवादेन युद्धेन वा कर्णो तन्नामके डाहलनृपे श्रीमे या विशीर्णो
मृते वा द्रुतिरे सति दन्तताडङ्गनिभा यजदन्तनिर्मितकर्णसूषणवच्छुभ्रा कीर्ति
रधुनापि डाहलोर्वी डाहलदेश न समाश्लिष्यति नाश्लिष्यति । यजदन्त-
ताडङ्गेन कीर्तेर्धावक्येन साम्यादुपमा । भुजङ्गकर्णपदयोः श्लिष्टत्वात्कामिनी
रूपाप्रकृतार्थेन डाहलोर्वीरूपप्रकृतार्थस्योपमानोपमेयभावो व्यङ्ग्यः । एवं भुजङ्ग-
पदवाच्ययोरेपि । तथा च शब्दशक्तिमूलध्वनिः समाश्लिष्यति ।

भाषा

जिस कामुक के समान राजा के (व कामिनी के समान डाहलोर्वी के) अत्यधिक युद्ध से या बलह से कर्ण राजा के मरने पर या कान के कट जाने पर हाथी दात के बने हुवे कान के आभूषण के समान श्वेत कीर्ति अभी भी डाहलदेश को नहीं प्राप्त हो रही है। (कान कट जाने से कर्ण भूषण पहनने का सौभाग्य ही अप्राप्य हो जाता है। कर्ण राजा के ऐसे प्रतापी राजा के मर जाने से कीर्ति कहीं से आ सकती है)।

यस्यासिरत्युच्छलता रराज धाराजलेनेव रणेपु धाम्ना ।
दत्तारिमातङ्गसहस्रसङ्गामभ्युक्ष्य गृह्णन् वैरिलक्ष्मीम् ॥१०४॥

अन्वयः

यस्य अस्तिः रणेपु अत्युच्छलता धाराजलेन इव धाम्ना दत्तारिमातङ्ग सहस्रसङ्गां वैरिलक्ष्मीम् अभ्युक्ष्य गृह्णन् इव रराज ।

व्याख्या

यस्य भूपतेरस्ति खड्गो रणेपु युद्धेष्वत्युच्छलतोर्ध्वं गच्छता धाराजलेन खड्ग-धाराजलेनेव धाम्ना तेजसा, दुप्ता मधाम्ना अस्मात्तङ्गा शत्रुहस्तिनो विपक्ष-चाण्डालाश्च तेषा सहस्र तस्य सङ्ग सतर्गो यस्या सा ता वैरिलक्ष्मीं शत्रुधिय मभ्युक्ष्य प्रक्षाल्य 'उक्ष् सेचने' इत्यस्माद्धातोर्भ्युपसर्गाल्तिप्यभ्युक्ष्येतिनिष्पन्नम् । गृह्णन्निवाऽऽसादयन्निव रराज शुशुभे । यथा चाण्डालसङ्गावशुद्ध वस्तु जलेन सप्रोक्ष्य शुद्ध विषाय गृह्यते तथैवाऽत्राऽपि मातङ्गसहस्रसङ्गजनितामृद्धियुक्ता वैरिलक्ष्मी धाराजलेन पवित्रीकृत्य गृहीता । धाराजलेन सह धाम्नास्तान्प्रतीतिरित्युपमा । मातङ्गशब्देन गजाना चाण्डालानाम्प्रतीत्या इत्येवोऽलङ्कार । खड्गे वैरिलक्ष्मीकर्मकग्रहणक्रियाया उपप्रेक्षणावुत्प्रेक्षा । अतस्तेषा सङ्गुर ।

भाषा

जिस राजा की तलवार, युद्ध में ऊपर उठने वाले अपनी धार के जल के समान तेज से मड़ोन्मत्त हजारों शत्रुहारी हाथियों के अथवा हजारों शत्रु चाण्डालों के ससर्ग दोष से अपवित्र शत्रुओं की लक्ष्मी का मानो प्रोक्षण कर ग्रहण करती हुई सोभित हुई । अर्थात् अपवित्र शत्रुलक्ष्मी पर अपनी तेज धार का पानी छिड़क, उसे पवित्र कर उसका ग्रहण लिया । (अपवित्र वस्तु पर गङ्गाजल छिड़क कर पवित्र करने की परिपाटी है) ।

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनामथान्तसन्तापकदर्थ्यमाने ।

पराङ्मुखं शोषविशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमासीत् ॥१०५॥

अन्वयः

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनाम् अथान्तसन्तापकदर्थ्यमाने कुचस्थले शोष-
विराङ्कया इव कुङ्कुमपङ्कं पराङ्मुखम् आसीत् ।

व्याख्या

यस्याऽऽह्वमल्लदेवस्य वैरिसामन्ताः शत्रुनृपास्तेषां नितम्बिनीनामङ्गनाना
मभ्यागतौ निरन्तरव्यासौ सन्तापश्च सज्वरश्च 'सन्तापः संज्वरः समी' इत्यमरः ।
तेन कथ्यमाने दुर्दशाभाषणे तप्ते इत्यर्थः । कुचस्थले स्तने शोषस्य शोषणकर्मणो
विशङ्कयेव सन्देहेनेव, कुचयोः शुष्कत्व कुङ्कुमलेपजन्योष्णत्वेन भावविति हेतोः
कुङ्कुमपङ्कं पराङ्मुखमासीत् नोपलप्तामित्यर्थः । पतिविरहात्कुङ्कुमलेपादी-
नामभावः । अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुखत्वे स्तनयोः शीघ्रशङ्काया
हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादेतत्प्रेक्षा ।

भाषा

जिस राजा के विपक्षी सामन्तों की नारियों के निरन्तर दुःख से दुर्दशा को
प्राप्त, स्तन, कहीं सूख न जाय इस सन्देह से मानो उन पर केसर का लेप नहीं
किया गया था । अर्थात् पतियों के मर जाने से केसर का लेप आदि शृङ्गार
बन्द हो गया था ।

एकत्र वासादवसानभाजस्ताम्बूललक्ष्म्या इव संस्मरन्ती ।

वक्त्रेषु यद्वैरिविलासिनीनां हासप्रभा तानवमाससाद ॥१०६॥

अन्वयः

यद्वैरिविलासिनीनां वक्त्रेषु हासप्रभा एकत्र वासात् अवसानभाजः
ताम्बूललक्ष्म्याः संस्मरन्ती इव तानवम् आससाद ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो वैरिविलासिनीनां विपक्षाङ्गनाना वक्त्रेषु वक्त्रेषु विद्यमाना
हासस्य हासस्य प्रभा कान्तरेकत्रवासात्तत्रैव वक्त्रेषु विद्यमानतवास्ताम्बूललक्ष्म्या

ताम्बूलशोभायाः स्मरन्तीव स्मरन्ती सतीव ताम्बूललक्ष्मीः पत्युर्विरहवेदनया समाप्तिं गतेति सहवासोत्सखीवृत्तान्तं स्मरन्ती सतीव तानवं कृदात्वमाससाद प्राप । पतिविरहात्ताम्बूलमक्षणैः सह हास्यमपि लुप्तमितिभावः । अत्र हासप्रभायाः ताम्बूललक्ष्मीसमाप्तिस्मरणस्य हासप्रभानिष्ठतनुत्व-प्राप्ती हेतुत्वे-नोत्प्रेक्षणाद्वैतुत्प्रेक्षा । अप्रस्तुतसखीवृत्तान्तस्य हासप्रभावृत्तान्तेऽभेदसमारोपात्स-मासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा के शत्रुओं की स्त्रियों के मुखों की हास्यशोभा, एकत्र वास होने से दीघ्र समाप्त होनेवाली ताम्बूल शोभा को स्मरण करती हुई, कम होने लगी । अर्थात् पतियों के मर जाने से वैधव्य प्राप्त होने पर आनन्दजनित हसी और ताम्बूलमक्षण दोनों ही न रहा ।

यं वारिधिः प्रज्वलदस्त्रजालं वेलावनान्तेषु नितान्तभीतः ।

भूयः समुत्सारणकारणेन समागतं भार्गवमाशशङ्के ॥१०७॥

अन्वयः

नितान्तभीतः वारिधिः वेलावनान्तेषु प्रज्वलदस्त्रजालं यं समुत्सारण-कारणेन भूयः समागतं भार्गवम् आशशङ्के ।

व्याख्या

नितान्तमत्तवन्त भीतो भयाकुलो वारिधिस्तमुद्रो वेलावनान्तेषु तदगतारण्यभू-मिषु प्रज्वलज्जाग्वत्यमानमस्त्र यस्य स य नृप समुत्सारणस्याप्युत्सारणस्य कार-णेन हेतुना भूय पुनरपि समागतं सम्प्राप्त भार्गव परशुराममाशशङ्के शङ्कित-यान् । अत्र नृपे परशुरामस्य सभावनादुत्प्रेक्षा^१ ।

भाषा

अत्यधिक भयभीत समुद्र, तट के जवलो में चमकते हुए अस्त्रों से शोभित इस राजा को देखकर अपने को हटाने के लिये फिर से परशुराम आये हैं क्या, ऐसा सन्देह करने लगा ।

^१ कोकणदेश पूर्व समुद्राभ्यन्तरे वर्तमानो भार्गवेण समुद्र समुत्सार्य स्वनिवा-सायं निर्मित इति पौराणिकीकथाज्याज्नुसन्धेया ।

रत्नोत्करग्राहिषु यद्भटेषु तद्वुटन्मौक्तिकशुक्तिभङ्गया ।
अस्फोटयत्तीरशिलातलेषु रोपेण मूर्धानमिवाम्बुराशिः ॥१०८॥

अन्वयः

अम्बुराशिः यद्भटेषु रत्नोत्करग्राहिषु (सत्सु) तद्वुटन्मौक्तिकशुक्ति-
भङ्गया तीरशिलातलेषु रोपेण मूर्धानम् अस्फोटयत् इव ।

व्याख्या

अम्बूनां जलानां राशिस्समुद्रो यस्य रासो भटेषु योद्धुं रत्नानामुत्कराः
समूहास्तेषां ग्राहिषु सत्सु स्वायत्तीकृतवत्सु सत्सु तटेषु वृटन्ति स्फुटितानि
मौक्तिकानि बाभ्रस्ताः भूवत्पस्तासां भङ्गया ध्यानेन तीरे तटे यानि
शिलातलानि प्रतरभूमयस्तेषु रोपेण कोपेन मूर्धानं शिरसमस्फोटयदिवाम्बुराशि-
यदिव । अत्राप्यपह्नुतिमूलकोत्प्रेक्षाङ्गारः । समुद्रे शिरस्फोटनस्य क्रियाया
उत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । नेमा स्फुटितमुक्ताशुक्लतयः किन्तु समुद्रकर्तृकशिरस्फोट-
नमिति प्रतीत्या प्रतीयमानाऽऽर्थापह्नुतिरुत्प्रेक्षाङ्गम् । 'प्रकृतं यन्निविधाय-
स्ताप्यते सात्वपह्नुतिः ।'

भाषा

जिस राजा के योद्धाओं के, समुद्र के रत्न समूहों को ले लेने पर, तट
पट्टी हुई मोती निकाली, सीपों के भिप से मानो समुद्र ने क्रोध से किनारे
के पत्थरों पर भाषा पटक कर अपना सिर टुकड़े कर डाला ।

यं वीक्ष्य पाथोधिः अधिज्यचापं शोणारमभिः शोणितशोणदेहैः
क्षोभादभीक्ष्णं रघुराजवाणजीर्णव्रणस्फोटमिवाचचक्षे ॥१०९॥

अन्वयः

पाथोधिः अधिज्यचापं यं वीक्ष्य शोणितशोणदेहैः शोणा
क्षमीक्ष्णं क्षोभात् रघुराजवाणजीर्णव्रणस्फोटम् इव आचचक्षे ।

व्याख्या

पाथासि जलानि धीवन्तेऽस्मिन्निति पाथोधिः समुद्रो ज्या मोर्वी-
निपातज्ञापो धनुर्यस्य त यं नृप वीक्ष्याऽऽलोच्य शोणितवद्गुधिरवत् ॥

लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमर । शोणा रक्ता देहा येया तं हधिरक्तदेहः
शोणाऽमभो रक्तवर्णपायाणं समुद्रान्तस्तलस्थितेस्तद्दर्शनव्याजेनेत्यर्थः । अभीक्ष्णं
शब्दत् 'युक्ते द्वे साम्प्रत स्यानेऽभीक्ष्ण शब्दद्वयारते' इत्यमर । क्षोभात्
दुःखात् रघुराजस्य रामस्य बाणास्तेषां तत्प्रहारजनिता जीर्णा पुरातना व्रणा-
क्षतास्तेषां स्फोट विघटनमाचक्षते इव सदृश्याभासेवेत्यर्थः । रामचन्द्रबाण-
जनितक्षता नाऽद्यापि गता अतो भवद्भिन्नं बाणसघान कार्यमिति प्रार्थयामासेति
भावः । अत्र रक्तपायाजेषु जीर्णव्रणस्फोटस्य सभावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मीचीं चढ़ धनुष को लिय हुये उठा राजा को देखकर सतत दुःख से समुद्र,
अपने भीतर के रक्त के सदृश लाल रंग के लाल पत्थरों के द्वारा मानी रामचन्द्र
के बाणों के पुराने घाव फट रहे हो ऐसा दिखाने लगा । अर्थात् रामचन्द्र के
बाणों से भय घाव अभी तक भरे नहीं हैं अब तुम बाण मत मारो ऐसी प्रार्थना
करने लगा ।

राशीकृतं विश्वमिवावलोक्य वेलामने यस्य चमूसमूहम् ।
अम्भोविभूतेः परिक्षयेण क्षारत्वमग्निर्बहुमन्यते स्म ॥११०॥

अन्वयः

अग्निः वेलामने राशीकृतं यस्य चमूसमूहं विश्वम् इव अवलोक्य
अम्भोविभूतेः अपरिक्षयेण क्षारत्वं बहुमन्यते स्म ।

व्याख्या

अग्निः समुद्रो वेलामने तदारण्ये राशीकृतमेकत्रीकृत यस्य राजश्वचमूसमूह
संग्रहस्तद्भूमेकत्रीभूत सम्पूर्ण विश्वमिव जगद्विवाऽवलोक्य दृष्ट्वाऽम्भतो जलानां
विभूते सम्पदोऽपरिक्षयेण धरत्येन पानादिकर्मणि व्ययाभावात् क्षारत्व लक्षण-
रसाधिक्यं बहुमन्यते स्म प्रशंसितवान् । अत्राऽपरिक्षयरूपकार्ये क्षारत्व कारण-
मिति प्रशंसाहेतुः । सेनासमूहस्य विश्वेन सह साम्यादुपगतलङ्कारः ।

भाषा

सम्पूर्ण जगत् एकाग्रित हो गया है ऐसा दिखाई पड़ने वाले जिस राजा के
सेनासमूह को अपने तट पर एकाग्रित देखकर जलसम्पत्ति का जरा भी खर्च न

होने से समुद्र, अपने जल के खारेपन की सराहना करने लगा । अर्थात् यदि जल निमकीन न होता तो उस राजा की सेना उसका सब जल पी जाती ।

उत्तम्भयामास पयोनिधेर्यस्तीरे जयस्तम्भमदम्भवीरः ।

असूयितं स्वैरविहारशीलैरालानभीत्या जलवारणेन्द्रैः ॥१११॥

अन्वय

अदम्भवीरः यः पयोनिधेः तीरे स्वैरविहारशीलैः जलवारणेन्द्रैः आलानभीत्या असूयितं जयस्तम्भम् उत्तम्भयामास ।

व्याख्या

नास्ति दम्भ कपटो यस्मिन् अदम्भ आङ्ग्वररहितश्चास्ती वीरो घोड़ा यो राजा पयोनिधे समुद्रस्य तीरे तटे स्वैर स्वच्छन्द विहारस्य विहरणस्य शील स्वभावो येषां तैर्जलवारणेन्द्रैस्समुद्रहस्तिभिरालानस्य करिबन्धस्तम्भस्य 'तीन घेणुकमालान दग्धस्तम्भेऽथ भूखले' इत्यमर । भीत्या भयेनासूयित बोधाविष्करणेन निन्दित जयस्तम्भ विजयतूषकस्तम्भमुत्तम्भयामास निषखान । जयस्तम्भे समुद्रगजानामालानस्य आगवाऽसूयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्य ।

भाषा

दम्भरहित वीर, उस राजा ने, स्वच्छन्द विहार करन वाले जल हाथियो द्वारा हाथी वाधन के खूट के भय से ईर्ष्या युक्त दृष्टि से देखे जानेवाले विजय-स्तम्भ को समुद्र के तट पर गाड़ दिया ।

लब्ध्वा यदन्तःपुरसुन्दरीणां लावण्यनिप्यन्दमुपान्तभाजाम् ।

गृहीतसारस्त्रिदशैः पयोधिः पीयूषसंदर्शनसौख्यमाप ॥११२॥

अन्वयः

त्रिदशैः गृहीतसारः पयोधिः उपान्तभाजां यदन्तःपुरसुन्दरीणां लावण्यनिप्यन्दं लब्ध्वा पीयूषसंदर्शनसौख्यम् आप ।

व्याख्या

त्रिदशैर्देवैः 'अमरानिर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधा' मुरा' इत्यमर । गृहीत स्वापत्तीकृत सारस्तत्त्वममृतं यस्य स पयोधि समुद्र उपार्तं सामीप्य भजन्ति

तास्तासां तटप्रान्तविहारिणीनां यस्य नृपस्याञ्जत पुरसुन्दरीणामन्तः-पुरपुरध्रीणां लावण्यनिष्पन्नं लावण्यरसं लब्ध्वा प्राप्य पीयूषस्याऽमृतस्य संदर्शनं धिरकालानन्तरं प्रत्यक्षीकरणं तज्जन्यं सौख्यमानन्दं सुधादर्शनजन्यामोदसमानमानन्दमाप लेभे । देवैरमृतस्य गृहीतत्वात्स्वसमीपे तस्याऽभावात्साम्प्रतं तल्लावण्यामृतं दृष्ट्वा पूर्वमानन्दं प्रापेति भावः । स्त्रीणां लावण्यस्य पीयूषेण साम्यदर्शनादुपमालङ्कारः ।

भाषा

देवो ने, जिसमें से अमृत जैसी सारभूत वस्तु निकाल ली है, ऐसे समुद्र ने अपने तट पर घूमने वाली उस राजा की रानियों के लावण्य रूपी अमृत रस को प्राप्त कर अमृत को प्रत्यक्ष देखने का सौख्य पाया । अर्थात् अपनी गई हुई प्रिय वस्तु के किर निज़ जाने पर जैसा आनन्द होता है वैसा आनन्द समुद्र को प्राप्त हुआ ।

जयैकरागी विजयोद्यमेषु दृष्ट्वा प्रयाणावधिमम्बुधिं यः ।
उत्कण्ठितोऽभूदशकण्ठशत्रु—सेतौ समस्यापरिपूरणाय ॥११३॥

अन्वयः

जयैकरागी यः विजयोद्यमेषु अम्बुधिं प्रयाणावधि दृष्ट्वा दशकण्ठशत्रु-सेतौ समस्यापरिपूरणाय उत्कण्ठितः अभूत् ।

व्याख्या

जयस्य विजयसर्वैर्बन्धो रागी प्रेमी विजयैकरागिणो नृपो विजयोद्यमेषु विजय-यात्रावधिमम्बुधिं समुद्र प्रयाणस्य गमनरथाऽवधि चरमा सीमा दृष्ट्वा यिक्तायाऽप्रेगम-मस्य प्रतिरोधकं मत्वा दशकण्ठस्य रावणस्य शत्रु रामस्तस्य सेतुस्तस्मिन् समस्या-परिपूरणाय राम-निर्मिताध्वजसेतोः पुनर्निर्माणायोत्कण्ठितः समुत्सुकोऽभूत् ।

भाषा

केवल विजय ही प्राप्त करने का प्रेमी वह राजा विजय-यात्राओं की चरम-सीमा समुद्र को देखकर रावण के शत्रु राम जी के बनाये हुए टूटे पुल को पूरा बनाने के लिये उत्कण्ठित हुआ ।

दोर्दण्डदर्पाद्द्रविडप्रकाण्डं यः सम्मुखं धावितमेकवीरम् ।
अमाजनं वीररसस्य चक्रे बाणोत्करच्छिद्रपरम्पराभिः ॥११४॥

अन्वयः

यः दोदण्डदर्पात् सम्मुखं धावितं द्रविडप्रकाण्डम् एकवीरं वाणोत्क-
रच्छिद्रपरम्पराभिः वीररसस्य अभोजनं चक्रे ।

व्याख्या

जो राजा दोदण्डयोर्भुजदण्डयोर्बर्पादिभिमानात्सम्मुखमभिमुखं धावितं वेगेना-
ऽऽगत द्रविडेण द्रविडदेशीयनृपेण प्रकाण्ड श्रेष्ठमेकवीरमप्रतिमभट चोलदेशेश्वर
बाणानामिषूणामुत्करस्तमूहस्ते कृताभिच्छिद्रपरम्पराभि शरवर्षजनितच्छिद्रंवीर
रतस्योत्साहकमजलस्याऽभाजनमनाश्रय चक्रे । जलपात्रे न्छिद्रस्तत्वाद्यथा जल
तत्र न तिष्ठति तथैव तस्मिन् राज्ञि शरवर्षजनितच्छिद्रंवीररतस्याऽभावो जात
इति भावः ।

भाषा

जिस राजा ने, अपने भुजबल के अभिमान से सामने दौड़ पड़े हुए द्रविड
देशीय योद्धाओं में अप्रतिम वीर चोल देश के राजा को बाणों की वर्षा से
छिद्रमय बनाकर उसमें वीररस रूपी जल का अभाव कर दिया । अर्थात्
उसका सब वीररस, छेद वाले बर्तन में से जैसे पानी धू कर वह बर्तन खाली
हो जाता है वैसे उन छिद्रों से बाहर चू गया और वह वीररसहीन हो गया ।
अर्थात् हार गया ।

पृथ्वीभुजङ्गः परिकम्पिताङ्गी यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः ।

विधृत्य काञ्चीं भुजयोर्वलेन यथोलराज्यश्रियमाचक्य ॥११५॥

अन्वयः

यः यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः पृथ्वीभुजङ्गः भुजयोः बलेन काञ्चीं
विधृत्य परिकम्पिताङ्गी चोलराज्यश्रियम् आचक्य ।

व्याख्या

यः प्रसिद्धो यशश्चोलकीर्तिरेव पटस्तपटोल्लुण्ठनमुत्सोपगमपहरणमेव
केलिस्ता करोतीति यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः पृथ्व्या पृथिव्या भुजङ्गः पति-
कामुकश्च भुजयोर्बलेन काञ्चीं तन्नाम्नीं नगरां रजनाञ्च विधृत्य जित्वा प्रगृह्य
च परिकम्पितमङ्गं यस्या सा सर्वेन प्रेम्णा च कम्पयुक्ता चोलराजस्य प्रिय
लक्ष्मीं सलनाञ्चाऽऽचक्यऽऽकृष्टवान् । अत्र नृपराज्यलक्ष्मण्यवहारेऽप्रकृतस्य

विटकर्तृकस्य काञ्चीपरिग्रहेण हठादभ्यसाधारणनायिकासमाकर्षणस्यस्थाप्रवृत्त-
व्यवहारस्याऽभेदसमारोपात्तमासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

चोलराज की कीर्ति स्पी वस्त्र को उतार लेने की अर्थात् अपहरण करने की क्रीडा करने वाले उस राजा या कामुक ने अपनी भुजाओं के बल से काञ्ची-नगरी को जीत कर या करघनी पकड़ कर भय से या प्रेम से कापने वाली चोल राजा की राज्यलक्ष्मी को या कामिनी को अपनी ओर खींचा । अर्थात् जिस प्रकार कोई कामुक किसी कापती हुई कामिनी की साड़ी छोड़कर अपने हाथों में उसकी करघनी पकड़ कर उस अपनी ओर खींचता है उसी प्रकार उस राजाने यश कमाने की इच्छा से अपन भुजबल से काञ्चीनगरी को जीत कर भय से कम्पित चोलराज की लक्ष्मी को अपनी ओर खींच लिया ।

चोलस्य यद्वीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।
अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥११६॥

अन्वयः

वनान्ताः कण्टकिनः यद्वीतिपलायितस्य चोलस्य भालत्वचम् अद्यापि
(अयं) किं वा अनुभविष्यति इति अक्षराणि द्रष्टुम् इव व्यपाटयन् ।

व्याख्या

वनान्ता वनप्रान्तस्था कण्टकिन वृक्षा यस्माद्वात आहवमल्ल-
वेवाङ्गीत्या भयेन पलायितस्य सुतरा दूर गतस्य चोलस्य चोलदेशानुपस्य भालत्वच
ललाटचर्म, अद्याप्यत परमपि चोलराजाय किं वा कीदृशाप्यन्यदुल्लाग्यनु-
भविष्यतीत्यक्षराणि ललाटलिक्तानि द्रष्टुमिव व्यपाटयन् विदारितवन्त । अत्र
वनान्तकण्टकपुल्ल-वर्तुव-भालत्वचव्यपाटने 'अद्यापि किं वा'अयमनुभविष्यतीत्यक्षर-
दर्शनस्य प्रयोजनत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा ।

भाषा

जंगल के वृक्षों की वृक्षा ने इस आहवमल्ल दव राजा के भय से भागने वाले
चोल देश के राजा ने ललाट के चमड़े को मांगो इससे भाग्य में अब और

१ दलोकोऽय बहुष्वल्ङ्कारग्रन्थेपूदाहरणार्थमुद्धृत ।

कौन २ दुख लिये है इन अक्षरो को पढ़ने के लिये चीर डाला । अर्थात् भय से काटो में से भागते २ उसके ललाट का चमड़ा कट गया ।

दहत्यशेषं प्रतियोगिवर्गमनर्गले यद्भुजशौर्यवन्द्यौ ।

प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिचिन्त्यमानो न कोऽपि मन्त्रः प्रतिबन्धकोऽभूत् ॥११७॥

अन्वयः

अनर्गले यद्भुजशौर्यवन्द्यौ अशेषं प्रतियोगिगणं दहति(सति) प्रत्यर्थि-
पृथ्वीपतिचिन्त्यमानः कः अपि मन्त्रः प्रतिबन्धकः न अभूत् ।

व्याख्या

मास्त्यर्गलं प्रतिबन्धकं यस्मिन्तस्मिन् यस्य राज्ञो भुजस्य शौर्यरूपाग्नौ
दीर्घरूपवन्हावशेष समथ प्रतियोगिवर्गं शत्रुसमूहं दहति भस्मसाद्बुधति सति
प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिभिः शत्रुभूतराजभिश्चिन्त्यमानो विचार्यमाणः स्मृतः कोऽपि
मन्त्रः कोऽपि मन्त्रशक्तिः 'यद्गुणा' शक्तयस्तिष्ठन् प्रभावोत्साहमन्त्रजा' इत्यमरः ।
बन्धिशामकमग्नश्च यथा-उत्तरस्मिन्श्च विभागे मरीचो नाम राक्षसः । तस्य
मूत्रपुरीषाभ्या हुतस्तम्भः प्रजापते' । प्रतिबन्धकः प्रतिरोधको नाऽभूत् । मन्त्रेण
यन्नि प्रतिबध्यते मन्त्रशक्त्या च राज्यं रक्ष्यते । भुजशौर्यं बन्धित्वारोपाद्रूपकम् ।
शौर्यव्यवहारे बन्धिव्यवहारस्याऽप्यभेदप्रतिपत्तिः ।

भाषा

जिस राजा की अप्रतिहत भुजबल रूपी अग्नि में सब शत्रुओं के जलते
रहने पर अर्थात् उसके भुजबल से शत्रुओं का नाश होते रहने पर, विपक्षी
राजाओं द्वारा प्रयुक्त पाङ्गुण्यादि उपाय या "उत्तरस्मिन्श्च विभागे मरीचो नाम
राक्षसः । तस्य मूत्रपुरीषाभ्या हुतस्तम्भः प्रजापते" सद्गुण अग्निस्तम्भक मन्त्र
उस अग्नि का शामक न हुआ । अर्थात् उस राजाको विपक्षी राजाओं को
परास्त करते रहने से रोकने में विपक्षियों का कोई उपाय सफल न हुआ ।

ब्रूमस्तस्य किमस्त्रकौशलविधौ देवस्य विक्रामतः

पुष्पेयोरिव यस्य दुष्परिहराः सर्वैरस्त्रैः शराः ।

राज्ञामप्रतिमानमेव विदधे शुद्धेषु यस्पोजित-

ज्यानिष्ठयूतनितान्तनिष्ठुरस्वप्राप्ताग्रवादो शुजः ॥११८॥

अन्वयः

यस्य पुष्पेयोः इव अखर्वाः शराः सर्वैः दुष्परिहराः यस्य ऊर्जितज्या-
निष्ठयूतनितान्तनिष्ठुररवप्राप्ताप्रवादः भुजः युद्धेषु राज्ञाम् अप्रतिभान्तम्
एव विदधे, तस्य विक्रामतः देवस्य अस्त्रकौशलविधौ किं ब्रूमः ।

व्याख्या

यस्य राज्ञ पुष्पेयो कुसुमबाणस्त्र कामस्य इवाऽखर्वा प्रबला शरा बाणास्स-
र्वैरेदुंस्परिहरा दु खेन परिहर्तुं शक्या कृच्छ्रेण प्रतिरोपनीया निवारणीया
इत्यर्थः । यस्योर्जितया क्षलपत्या ज्यया मौर्घ्या निष्ठयूतो निस्तृतो नितान्त-
भत्यन्त निष्ठुर कठोरो रव शब्दस्तेन प्राप्तो लब्धोऽप्रवादो युद्धाङ्गनाय प्रथम-
ध्वानो यस्य स भुजो युद्धेषु रणेषु राज्ञा नृपाणामप्रतिभान प्रतिभाराहित्य
विवेकशून्यत्व मूकत्व वा किं कर्तव्यताविमूढत्वमित्यर्थः । विदधे चक्रे, तस्य विक्रामत
पराक्रमशालिनो देवस्याऽऽहवमस्तदेवस्य, 'नामंकदेशग्रहणे नामग्रहणम् ।' अस्त्राणा
कौशलविधौ सञ्चालनप्रावीण्यविधौ क्षत्रास्त्रविद्यानंपुण्यविषये किं ब्रूमः किमपि
कथनीय नास्ति । अवाग्नोचरायमेवेत्यर्थः । अत्र शार्दूलयिकीडितच्छन्दः ।
'सुप्रारिवर्मसजास्ततस्तततगा शार्दूलयिकीडितमिति' ।

भाषा

उस पराक्रमी राजा आहवमल्लदेव की अस्त्र चलान की प्रवीणता के
सम्बन्ध में विशय क्या कहा जाय जिसके कामदेव के समान प्रबल बाणों को
कोई भी टाल नहीं सकता था और जिसरी शक्तिपुवन मीर्ची के अत्यन्त कठोर
शब्दों द्वारा सर्व प्रथम ललकार ने वाली भुजा, युद्धों में सत्रुओं को किं कर्तव्यता-
विमूढ अतएव मूक बना देती थी ।

इति श्री विभुवनमल्लदेव विद्यापति-वाग्मीरकभट्ट श्री बिलहणपिरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्य प्रथम सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाद्बुविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात्
भारद्वाज-युधोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।
चमो रामकृचेरपण्डितचरात्सप्राप्तसाहाय्यकः
सर्गेऽस्मिन्प्रथमे रमाकरुणया टीकाद्वयं निर्मलम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति

॥ श्री ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

द्वितीयः सर्गः ।

अथ कल्याणनाम्नी चालुक्यराजधानीं पञ्चविंशतिश्लोकैर्वर्ण-
यति महाकविः ।

चकार कल्याणमिति क्रमादसौ पुरं परार्ध्यं पृथिवीपुरन्दरः ।
यदुच्चहर्म्यावलिदीपसंपदां विभाव्यते कज्जलसन्निभं नभः ॥१॥

अन्वयः

असौ पृथिवीपुरन्दरः क्रमात् कल्याणम् इति परार्ध्यं पुरं चकार यदुच्च-
हर्म्यावलिदीपसंपदा कज्जलसन्निभं नभः विभाव्यते ।

व्याख्या

असावाहवमल्लदेवनामा पृथिव्या पृथ्व्या पुरन्दर इन्द्र क्रमात् कियता
कालेन कल्याणमिति कल्याणनामक परार्ध्यं श्रेष्ठ परार्थ्याप्रप्राप्तहरप्राप्तप्रा-
प्रीयमप्रियम् इत्यमर । पुर नगर चकार निर्मापयामास यस्य पुरस्य हर्म्याणि
प्राप्तावास्तेयामावलि पक्षि 'वोय्यालिरावलि पक्षि श्रेणीत्यमर' । तस्या
दीपसंपदा दीपजालाणां कज्जलसन्निभ कज्जलसदृश नभोऽन्तरिक्ष 'नभोन्तरिक्ष-
गगनमनन्त सुरवर्त्म खम्' इत्यमर । विभाव्यते ज्ञायतेस्म । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।
सर्गेऽस्मिन्वशात्पञ्चदश 'जतीषु वशस्यमुदीरित जरी' ।

भाषा

इत आहवमल्लदेव राजा ने धीरे २ कल्याण नामका एक धृष्ट नगर बसाया

जिसके धनियों के ऊँचे २ भवानों की बतार पर जलने वाले असंख्य दीयों के वज्रजल के समान आकाश दिखाई देता था । अर्थात् काला आकाश उन दीयों का धूँवाँ मालुम होता था ।

निवर्तिताश्चन्दनलेपपाण्डुभिर्नतभ्रुवां यत्र समुन्नतैः स्तनैः ।

मुखानिला एव कर्दधनक्षमा भवन्ति माने मलयाद्रिवायवः ॥२॥

“

अन्वयः

यत्र नतभ्रुवां चन्दनलेपपाण्डुभिः स्तनैः निवर्तिता मुखानिलाः एव माने कर्दधनक्षमाः मलयाद्रिवायवः भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे भले वक्ते भ्रुवी वृश्म्यामूर्ध्वभागे 'ऊर्ध्वं वृश्म्या भ्रुवी स्त्रियो' इत्यमर । यासां तास्तासामङ्गानां चन्दनस्य लेपेन पाण्डुभिः शुक्लवर्णैः समुन्नतैस्तुङ्गैः स्तनैः पयोधरैर्निवर्तिता मुखानिमृत्त स्तनैस्सप्रदप पुन परावृत्ता मुखानिला एव माने मानावस्थाया कर्दधने व्यथोत्पादने मानभङ्गकारणे च क्षमा-समर्था मलयाद्रैर्वायवो दक्षिणानिला भवन्ति । मलयाद्रिवायवद्विरहव्ययासवीप-नक्षमा भवन्तीति भाव । अत्र रूपकालङ्कार ।

भाषा

जिस नगर की नारिया के मुख से निकलने वाले वायु ही चन्दन के लेप से श्वेत वर्ण उज्ज्व बुचा से टपरा कर फैलते हुए, मानावरण म विरह व्यथा को उत्पन्न करने में समर्थ मलयानिल ही हो जाते हैं । मलयानिल जिस प्रकार चन्दन वृक्षा के सम्पर्क से सुगन्धित होकर पहाड़ी से टपरा कर फैलते हुए अपनी सुगन्ध और शैत्य से विरह व्यथा कारक होते हैं वैसे ही नारियों के मुखानिल स्तन पर के चन्दन लेप से सुवासित व शीत होकर ऊँचे बठोर स्तनों से टपरा कर मन्दगति से फैलते हुए मानावस्था में उनके पतियों को विरह व्यथा कारक होकर उनका मान भङ्ग करने में समर्थ होने से ।

क्षपाकरः कातररश्मिभण्डलः पुरन्ध्रिगण्डस्थलकान्तिसम्पदा ।

विकीर्णसंमार्जनमस्मरेणुना विमर्ति यस्मिन्मुकुरेण तुल्यताम् ॥३॥

अन्वयः

यस्मिन् पुरन्धिगण्डस्थलकान्तिसम्पदा कातररश्मिमण्डलः क्षपाकरः
विकीर्णसंमार्जनभस्मरेणुना मुकुरेण तुल्यतां विभर्ति ।

व्याख्या

यस्मिन्नगरे पुरन्ध्रीणा पतिव्रतास्त्रीणा 'पुरन्ध्री सुचरिना तु सती साध्वी
पतिव्रता' इत्यमरः । गण्डस्थलस्य कपोलस्थलस्य कान्तीना इचीना सपदा
समूहेन कातर हतप्रभ रश्मिमण्डल किरणजाल यस्य सः 'किरणप्रग्रहौ रश्मी-
त्यमरः । क्षपाकरश्चन्द्रः 'नक्षत्रेष्टाः क्षपाकरः' इत्यमरः । विकीर्णः पतितः
समार्जनस्य गृहसमार्जनस्य भस्मरेणुर्धूलिर्यस्मिन्स तेन मुकुरेण दर्पणेन 'दर्पणे
मुकुरादौ' इत्यमरः । सह तुल्यतां समानतां विभर्ति धारयति । उपमा-
लङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में राती स्त्रियों के कपोलस्थल की कान्ति के आधिक्य से हतप्रभ
किरण समूह वाला चन्द्रमा, झाड़ू वेन में उड़ी हुई धूली के कणों से आच्छादित
ऐने के समान दिखाई देता था ।

विलासदोलायितदन्तपत्रयोः क्षपासु यत्रेन्दुरलक्ष्यमण्डलः ।
प्रविश्य संक्रान्तिमिषेण योपितां कपोलयोः कान्तिजलं विलुम्पति ॥४॥

अन्वयः

यत्र क्षपासु संक्रान्तिमिषेण प्रविश्य विलासदोलायितदन्तपत्रयोः योपितां
कपोलयोः अलक्ष्यमण्डलः इन्दुः कान्तिजलं विलुम्पति ।

व्याख्या

यत्र पुरे क्षपासु रात्रियु विलासे स्वरश्मीदायां दोलायिते दोलावदाचरिते
पुर पश्चाद्यतागते दन्तपत्रे ताटडूरे ययोस्तयोर्योपिता नारीणा 'स्त्रीयोपिदबला
योपा नारी समन्तिनी यधु' इत्यमरः । कपोलयोर्गण्डस्थलयोरलक्ष्यमविज्ञात
मण्डलं बिम्ब यस्य स इन्दुश्चन्द्र संक्रान्तिमिषेण प्रतिबिम्बध्याजेन प्रविश्य यत्वा
कान्तिजलं लावण्यामृतं विलुम्पति पिबति । चन्द्रतोऽधिककान्तिमत्वात्कपोलयो-
पतितस्य चन्द्रप्रतिबिम्बस्य ध्याजेनेन्दु कामिनीना स्वकान्तिविद्युदपयं लावण्या-

मृतपानं करोतीत्यर्थः । चन्द्रतोऽप्यधिककान्तिगन्मुख्यः स्त्रिय इति भावः ।
अत्र सापेक्षया गम्योत्प्रेक्षा तत उपमानापेक्षयोपमेयस्य गुणाधिक्यप्रतीत्या
व्यतिरेकत्वनिश्चयः ।

भाषा

जिस नगर में रात्रियो में विलास में हिलने वाले वर्ण के आभूषणों से युक्त
स्त्रियों के कपोल रूपों में चन्द्रमा अत्यन्त रूप से, प्रतिबिम्ब के बहाने से
प्रविष्ट होकर उनके लावण्यामृत का पान करता है । अर्थात् उन स्त्रियों के
मुख, चन्द्रमा से अधिक कान्तियुक्त थे ।

गतोऽपि यत्र प्रतिबिम्बवर्त्मना समीपतां वञ्चयितुं प्रगल्भते ।

मुखानि जाग्रन्मदनानि सुश्रुवां सयामिकानीव न यामिनीपतिः ॥५॥

अन्वयः

यत्र यामिनीपतिः प्रतिबिम्बवर्त्मना समीपतां गतः अपि जाग्रन्मदनानि
सयामिकानि इव सुश्रुवां मुखानि वञ्चयितुं न प्रगल्भते ।

व्याख्या

यत्र पुरे यामिन्या रात्रेः पतिः स्वामी चन्द्रः 'विभावरीतमस्विन्यौ रजनी
यामिनी तनी' इत्यमरः । प्रतिबिम्बवर्त्मना प्रतिबिम्बमार्गेण प्रतिबिम्बव्याजेन
वा समीपतां समीप्यं गतोऽपि प्राप्तोऽपि जाग्रन्मदनः कामो येषु तानि समुद्दीप्त-
मग्मपातीति भावः । अतएव यामिकः प्रहररक्षकः सहितानि युक्तानीव सुश्रुवां
कामिनीनां मुलान्यास्यानि वञ्चयितुं प्रतारयितुं न प्रगल्भते न समर्थो भवति ।
अत्र नूतनहेतुकल्पनया काव्यालङ्कारमलङ्कारः 'हेतोर्यावपदायंत्वे काव्यालङ्कारं
निगद्यते ।'

भाषा

जिस पुर में, चन्द्रमा, प्रतिबिम्ब के बहाने से समीप जाने पर भी कामोद्दीपन
से मस्त कामिनीयों के मुखों को, पहरा देने वालों के समान कामदेव के वहाँ
जागते रहने के कारण, ठग नहीं सकता था । अर्थात् अपनी सोमाग्न्यसम्पत्ति
तथा सौन्दर्य से उन कामिनीयों के मुखों को नीचा नहीं दिखा सकता था ।

जलाशया यत्र हसन्ति सन्ततं नवेन्द्रनीलद्रवनिर्मलोदराः ।
शरत्समुत्सारितमेघकर्मं कलिन्दकन्याहृदमेचकं नमः ॥६॥

अन्वयः

यत्र नवेन्द्रनीलद्रवनिर्मलोदराः जलाशयाः शरत्समुत्सारितमेघकर्मं
कलिन्दकन्याहृदमेचकं नमः सन्ततं हसन्ति ।

व्याख्या

यत्र कल्याणकटकनाथकनगरे नवी नूतन इन्द्रनीलमणीनां द्रवी द्रुतपवार्चस्तद्व-
निर्मलं मलरहितमुदरं मध्यं येषां ते जलाशयाः सरासि शरदा शरद्वृत्तुना
समुत्सारिता दूरीकृता मेघा एव कर्ममाः पञ्चुः यस्मात्तत् कलिन्दकन्याया
ममुनाया हृदोऽधाध्वस्तहृदमेचकं कृष्णवर्णं नम आकाश सन्ततं सन्ततं हसन्ति
स्वशोभया तिरस्कृवंति । शरद्वृत्तो नभसि मेघा न दृश्यन्ते जले च पञ्चूरा-
हित्वास्मैर्मह्य जायते । अत्र जलाशयातां नभसा सावृश्यप्रतीत्योपमाया हसन्तीति
पदेन व्यङ्ग्यार्थम् ।

भाषा

जिस कल्याणकटक नगर में नये इन्द्रनील मणियों के द्रव के समान स्वच्छ
स्तर वाले जलाशय, शरद ऋतु के आने पर मेघ रूपी कीचड़ से रहित और
यमुनानदी के अगाध जल के समान नीले रंग के आकाश की हँसी उड़ाते हैं ।
अर्थात् उन जलाशयों की नीलिमा आकाश की नीलिमा से सुन्दर थी ।

प्रकर्षयत्या कपिशोर्षमालया यदुद्धटस्फाटिकवप्रसंहतिः ।
विलोकयत्यम्बरकेलिदर्पणे विलासधौतामिव दन्तमण्डलीम् ॥७॥

अन्वयः

यदुद्धटस्फाटिकवप्रसंहतिः प्रकर्षयत्या कपिशोर्षमालया विलासधौतां
दन्तमण्डलीम् अम्बरकेलिदर्पणे विलोकयति इव ।

व्याख्या

यस्य कल्याणपुरस्थोद्धटा बृहती स्फाटिका स्फाटिकमणिलिङ्गानिर्मिता यप्रस्य
प्राकारस्य संहतिः सन्ततिः श्रेणिः प्रकर्षयत्याऽऽप्लव्यतया कपिशोर्षाणि प्राकारस्थो-

चतुर्थभागाः (बुद्धिया इतिलोके प्रतिष्ठा.) तेषां माला पङ्क्तिस्तथा धिलासेनाऽ-
प्रयासेन सुगन्धिमञ्जनेन वा चीता आलितामृत एव शुभ्रा दन्तानां रदानां
मण्डलीं समूहमभ्यन्तरमेवाऽऽकाशमेव वेलिदपङ्गस्तस्मिन्नवलोक्यतीव पश्यतीव ।
आकाशरूपदपङ्गे वप्रस्य स्वकपिशिर्षेरुपदन्तानामवलोकनमुत्प्रेक्ष्यते । अतः
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जित करवाण नगरी की स्फटिक की चट्टानों से बनी दीवारों की कतार,
उन्नत श्वेत गुम्बजा के बहाने से मानो सुगन्धित मञ्जन से अप्रयास से ही दलुबन
विए हुए अपने श्वेत दाँतों को आकाशरूपी त्रीडादपङ्ग में देखती हैं ।

पुराङ्गनावक्त्रसहस्रकान्तिभिस्तिरोहिते रात्रिषु तारकापतौ ।
क्व रौप्यकर्पूरकरण्डपाण्डुरः शशीति यत्र भ्रममेति रोहिणी ॥८॥

अन्वयः

यत्र रात्रिषु रोहिणी तारकापतौ पुराङ्गनावक्त्रसहस्रकान्तिभिः तिरोहिते
(सति) रौप्यकर्पूरकरण्डपाण्डुरः शशी सन् इति भ्रमम् एति ।

व्याख्या

यत्र रात्रिषु निशासु 'निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षया'
इत्यमरः । 'रोहिणी चन्द्रप्रिया तारकाणां ताराणां 'नक्षत्रमूर्खं भ तारा तारकाऽ-
ण्डु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । पतिश्चन्द्रस्तस्मिन् पुरस्य वत्स्याणपुरस्याऽङ्गना
सल्लनास्ता वरनाणि मुखानि तेषां सहस्राणि तेषां कान्तिभिरस्युत्कटप्रभाभिस्ति-
रोहिते विहिते सति रूपेण रजतेन निर्मितो रौप्यो य कर्पूरकरण्ड कर्पूराधानपात्र-
विज्ञेयस्तद्रूपण्डुर शुभ्र शशी चन्द्रः क्व कुत्र वर्तते इति भ्रम भ्रान्तिमर्षा-
स्तन्देहेमेति समासादयति । अङ्गनामुखानां चन्द्रसावृष्यातिशयमूलकचन्द्रा-
भेदप्रतीत्या पार्श्वरूपेण चन्द्रप्रतीतिरेव नास्तीति भावः । अथवा पुराङ्गना
मुखचन्द्रसहस्रकान्तिभिस्तिरोहिते चन्द्रेऽप्रमत्तपतिश्चन्द्रः कवेति रोहिणी भ्रममेति ।
अप्रसन्देहालङ्कारो व्यङ्ग्यः । मोलितालङ्कारश्च । 'धीलितं धस्तुनो धृतिः
केनचित्तुत्पलक्षणा ।'

भाषा

जिस पुर में रात की हजारों स्त्रियों के मुखों की कान्ति से चन्द्रमा ने न

‘पहिलाने जाने पर चादी की बपूर की छिविया के सदृश शुभ्रवर्ण चन्द्रमा वहाँ है, ऐसा चन्द्रपत्नी रोहिणी को सन्देह हुआ करता था ।

यदीयलीलास्फटिकस्थलीभुवाममुग्धदुग्धाब्धिसमत्विषां पुरः ।

दवाग्निनिर्दग्धवनस्थलोपमं विलोक्यते कञ्जलकरमलं नभः ॥६॥

अन्वयः

अमुग्धदुग्धाब्धिसमत्विषां यदीयलीलास्फटिकस्थलीभुवां पुरः कञ्जल-
करमलं नभः दवाग्निनिर्दग्धवनस्थलोपमं विलोक्यते ।

व्याख्या

अमुग्धः स्वच्छश्चासी दुग्धाब्धिः क्षीरसागरस्तेन सभाः समानास्त्विषः
कान्तियो घातां ता यदीयाः कल्याणपुरसम्बन्धिन्यो लीलाया विलासस्य फीठार्थ-
मारचिताः स्फटिकस्थलः स्फटिकमणिनिर्मितभूमयस्तासां पुरोऽपे कञ्जल-
यत्कदमलं इयामवर्णं नभ आकाश दवाग्निना दावानसेन निर्दग्धं भस्मीकृतं
वनस्थलमरुध्यप्रागस्तस्योपमासादृश्य यस्य तद्वद्विलोक्यते वृक्षते । स्फटिक-
स्थल्याकाशयोर्नैर्मल्यसामान्यत्वेऽपि स्फटिकस्थल्याः शुभ्रवर्णत्वादधिकसौन्दर्य-
'मिति भावः । ततश्च व्यतिरेकव्यतिः ।

भाषा

निर्मल क्षीर सागर के समान शुभ्र कान्ति वाले जिस कल्याण पुर के स्फटिक
के बने हुवे फीठाङ्गणों के सामने कञ्जल के ऐसा काळ आकाश दावानल से
जले हुए वनस्थल के समान दिखाई देता था ।

तटद्रुमाणां प्रतिबिम्बमालया सपरिजातामिव दर्शयन्निद्रियम् ।

स यत्तटागः कुरुते विडम्बनां गृहीतसारस्य सुरैः पयोनिधेः ॥७॥

अन्वयः

सः यत्तटागः तटद्रुमाणां प्रतिबिम्बमालया सपरिजातां श्रियं दर्शयन्
सुरैः गृहीतसारस्य पयोनिधेः विडम्बनाम् इव कुरुते ।

व्याख्या

सः प्रतिद्वी यस्य कल्याणपुरस्य तटागस्तत्तटद्रुमाणा क्षीरस्यवृक्षाणां

तडागे प्रतिविम्बानां प्रतिच्छायाणां गालया पंवत्या पारिजातरनेककल्पपुक्षः
सहितां युक्तां धियं शोभां दर्शयन् विज्ञापयन् सुरदेवैर्गृहीतसारस्याऽपहतकल्प-
वृक्षस्य पयोनिधेः समुद्रस्य विटम्बनामुपहासमिव कुस्ते । समुद्रात्तु पारिजातस्य-
कस्यैवोत्पत्तिः सोऽपि देवैरपहत इति समुद्रो निस्तारः । अस्मिन्तडागेत्यनेके-
कल्पवृक्षाः परिवृश्यते केनाऽपि हृताश्च नेति समुद्रात्स्वोत्कर्षे परिहासस्य
बीजम् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारो गम्यः ।

भाषा

जिस कल्याणपुर का तालाब, तटपर के वृक्षों की परछाही पड़ने से अपन
भीतर अनेक कल्पवृक्ष होने की शोभा दिखाता हुआ, देवताओं द्वारा कल्पवृक्ष
निकाल लिए गए हुए समुद्र की मानो हँसी उड़ा रहा है ।

प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना रणे प्रयुक्तरक्षस्य नृपेण मानिना ।
न यस्य कक्षां शतमन्युरक्षिता पुरी पुरप्राग्रहरस्य गाहते ॥११॥

अन्वयः

शतमन्युरक्षिता पुरी रणे प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना मानिना नृपेण
प्रयुक्तरक्षस्य पुरप्राग्रहरस्य यस्य कक्षा न गाहते ।

व्याख्या

शतं मय्यवो कृतवो कोवाश्च यस्य सः शतमन्युरिन्द्रः 'मन्युर्वन्ये कृतौ
श्रुधि ।' इत्यमरः । 'जिष्णुर्लक्ष्यभः शक्रः शतमन्युर्विवस्पतिः ।' इत्यमरः ।
तेन रक्षिता पालिता पुरी भमरावतीनगरी रणे धुंढे प्रतिक्षणं निरन्तरं क्षालितौ
झुरीकृतौ मन्युः ओधो येन स तेन निर्मन्युना कतुरहितेन वा मानिना सगर्वेण,
'गर्वोभिमानोऽहङ्कारोमानश्चित्तसमुन्नतिः ।' इत्यमरः । नृपेण राजाऽऽह्वमल्ल-
देवेन प्रमुयना कृता रक्षा यस्य तस्य पुराणां 'निर्धारणे यच्छी' नगराणां मध्ये
प्राग्रहरस्य श्रेष्ठस्य यस्य कल्याणपुरस्य कक्षां साम्यं न गाहते न प्राप्नोति ।
शतक्रतुकारिणा शतकोषकारिणा चेन्द्रेण यत्कार्यं क्षिपते तत्कार्यमनेनाऽऽह्वमल्ल-
देवराजेन निर्मन्युर्नैव पक्षरहितेनाऽपि यज्ञानुष्ठानादिकं विनैव साध्यत इति भावः ।
अत्र व्यतिरेकालङ्कारः । 'अविषयमुपमेयस्योपमानान्मन्युनता तथा ।'

भाषा

एक नी यज्ञ करने वाले और सैकड़ों बार क्रोध करने वाले इन्द्र से रक्षित

अमरावती पुरी, युद्धो में लगातार शत्रुओं का सहार करने से प्रशान्त क्रोध वाले, या यज्ञों से अपनी कार्य-सिद्धि की अपेक्षा न करने वाले, अभिमानी आहवमल्लदेव राजा से रक्षित, पुरी में श्रेष्ठ कल्याणपुर की बराबरी नहीं कर सकती है ।

करोति गण्डस्थलचन्द्रमण्डले विलासवेष्टन्मणिकुण्डलातिथौ ।
न यत्र विप्रस्तकुरङ्गचक्षुषां निघर्षभीत्येव पदं कुरङ्गकः ॥१२॥

अन्वयः

यत्र विप्रस्तकुरङ्गचक्षुषां विलासवेष्टन्मणिकुण्डलातिथौ गण्डस्थल-
चन्द्रमण्डले कुरङ्गकः निघर्षभीत्या इव पदं न करोति ।

व्याख्या

यत्र कस्मान्पुरी विप्रस्तानि स्त्रीणां विशालनेत्रकान्त्या भीतानि कुरङ्गाणां
मृगाणां चक्षुषि नयनानि यान्मस्तासां पुराङ्गनाना विलासेन विभ्रमेण वेल्गन्ती-
तस्ततः परिकल्पमानानि मणिनिर्मितकुण्डलानि कर्णभूषणव्येयाऽतिथयो यस्य
तस्मिन्, क्रीडाचञ्चलमणिनिर्मितकर्णावतसविभूषिते गण्डस्थलमेव चन्द्रमण्डल
शुभ्रत्वाद्वर्तुलत्वादतिशयशोभास्पदत्वाद्वा तस्मिन् कुरङ्गकश्चन्द्रमण्डलस्थित-
कलङ्कलूपो मृगी निघर्षस्य कुण्डलसघर्षजन्याङ्गच्छेदस्य भीत्यै भयेन पदं स्थानं
न करोति तत्र न गच्छति । पुराङ्गनाना मुक्तानि निष्कलङ्कानीति भावः ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में, अपनी बड़ी २ सुन्दर आँखों से मृगों के नेत्रों को तस्त
करने वाली स्त्रियों के, खेल में हिलने वाले कान के आभूषणों से शोभित गण्ड-
स्थल (गाल) रूपी चन्द्रमण्डल में चन्द्रमा का कलङ्क रूप मृग, कर्णभूषणों की
रंग के भय से नहीं जाता । अर्थात् चन्द्र सदृश कपोल होने पर भी चन्द्र
सकलङ्क है किन्तु उनका गण्डस्थल निष्कलङ्क है ।

समुच्छलन्मौक्तिककान्तिवारिभिः सुवर्णकुम्भैः सुरसचमूर्धनैः ।
प्रपा पिपासापरितापशान्तये नभशरीणामिव येन निर्मिता ॥१३॥

अन्वयः

येन नभश्चरीणां पिपासापरित्यापशान्तये समुच्छलन्मौक्तिकान्तिवार्तिभिः सुरसदामूर्धंगैः सुवर्णकुम्भैः प्रपा निर्मिता इव (प्रतीयते) ।

व्याख्या

येन कल्याणपुरेण नभश्चरीणां भाकाशविहरणशीलानामप्सरसां देवाङ्गनानां वा पातुमिच्छा पिपासा तृषा तस्याः परित्यापः सन्तापस्तस्य शान्तये दूरीकरणाय समुच्छलन्त्य कुम्भं प्रसारिष्यो मौक्तिकानां मुक्तानां कान्तये इव शरीणि जलानि स्वच्छत्वाद्यैषु तैः सुराणां देवानां सन्तानि मन्दिराणि तेषां मूर्ध्नि गच्छन्तीति सुरसदामूर्धगास्तैर्देवमन्दिरशिरोदधायमाणं सुवर्णकुम्भं स्वर्णनिर्मितघटैः 'कुम्भौ घटैश्च मूर्धांशी हिम्भौ तु शिशुबालिनी' इत्यमरः । प्रपा पानीयशालिका 'प्रपा पानीयशालिकेत्यमरः' । निर्मितेय सम्भावितेव प्रतीयते । उत्प्रेक्षालङ्कारोक्ति-शयोक्तिश्च ।

भाषा

जिस नगर ने आकाश में उड़ने वाली अप्सरा या देवाङ्गनाओं की प्यास के कष्ट को दूर करने के लिये देवताओं के मन्दिरों के ऊपर रखे हुए, ऊपर फैलने वाली मोतियों की कान्ति के सदृश कान्ति वाले जल से युक्त, सोने के घड़ों से मानो पोसरा बैठाया था ।

जगत्सूयीकर्मणकर्मणि क्षमं निरीक्ष्य लीलायितमेखचक्षुषाम् ।

स्मरेण यत्र स्मरता पराभवं भवाय भूयः परिवोध्यते धनुः ॥१४॥

अन्वयः

यत्र पराभवं स्मरता स्मरेण एणश्चक्षुषां लीलायितं जगत्सूयीकर्मण-कर्मणि क्षमं निरीक्ष्य भवाय भूयः धनुः परिवोध्यते ।

व्याख्या

यत्र पुरे शिवात्पराभवं पराजयं स्मरता स्मरेण कामेन 'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । एषानां मुगानां चक्षुषीव चक्षुषि नेत्राणि यस्तां तासां 'गोकर्णं पृथतं शर्वरोहिताक्षमरो मुगाः' इत्यमरः । लीलायितं विभ्रमं 'कामेन मोषधि-प्रयोगेण वशीकरणकर्म,' जगतां त्रयी जगत्सूयी तस्याः कामेन वशीकरणकर्मं तस्य

कर्मणि विषये क्षमं समर्थं निरीक्ष्य विलोक्ष्य भवाय शिवाय शिवेन सह युद्धकरणार्थं तस्य वशीकरणार्थं वा भूयः पुनः धनुः कार्मुकं परिवोध्यते सज्जीक्रियते । एष चक्षुषां साहाय्येन साकल्पं निश्चितमिति धियेति भावः । अत्र वागवायंहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगरी की मृगनयनी स्त्रियो के हावभावो को छीनो लोको को बश कर लेने में समर्थ समझ, शकर की हार वा स्मरण रखने वाला कामदेव मानो शिव को हराने या बश में करने के लिये फिर अपना धनुष तयार कर रहा है । अर्थात् इन मृगनयनियो की सहायता से अब शकर को बश में कर लेना सरल है, ऐसे विचार से फिर से धनुष तयार किया ।

स्मर-प्रशस्तिप्रतिवस्तुतां गताः सलीलदास्यूहसमूहनिस्वनाः ।

भवन्ति यत्र क्षणमात्रविश्रम-प्रदायिनः कण्ठरवेषु योषिताम् ॥१५॥

अन्वयः

यत्र स्मरप्रशस्तिप्रतिवस्तुतां गताः सलीलदास्यूहसमूहनिस्वनाः योषितां कण्ठरवेषु क्षणमात्रविश्रमप्रदायिनः भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मररस कामस्य प्रशस्तिः कीर्तिप्रशंसा तस्याः प्रतिवस्तुता तत्पर्याय-रूपत्वं गता प्राप्ता स्त्रीलया विलासेन सहितास्तस्त्रील्य वास्यूहा जलक्रीकाः पक्षिविशेषाः 'वास्यूहः कालकण्ठकः' इत्यमरः । तेषां समूहस्य निस्वनाः शब्दा योषिता स्त्रीणां कण्ठरवेषु भाषणकार्येषु गीतेषु वा क्षणमात्रमीपत्कालपर्यन्तं विश्रमं शान्तिं प्रददतीतिविश्रमप्रदायिनो शान्तिदातारो भवन्ति । तत्रत्यानां नारीणां शब्दो दास्यूहकूजितयन्मधुर इति व्यज्यते । उपमाध्वनिः ।

भाषा

जिस नगरी में कामदेव की विरदावलिस्वरूप पिहकने वाले पपीहो के शब्द, स्त्रियो के खोलने या गाने में उनकी आवाज छोड़े देर के लिये मन्द कर उन्हें विश्राम देते हैं । अर्थात् पपीहो के शब्द के समान मनोहर उन स्त्रियो की वणध्वनि थी ।

निराकृते यत्र रुपां समुद्रमे भुजङ्गसौभाग्यगुणेन सुभ्रुवाम् ।
वनान्तपुंस्कोकिलपञ्चमोर्मयो भवन्ति मानज्वरशेषभेषजम् ॥१६॥

अन्वयः

यत्र सुभ्रुवां रुपां समुद्रमे भुजङ्गसौभाग्यगुणेन निराकृते (सति)
वनान्तपुंस्कोकिलपञ्चमोर्मयो मानज्वरशेषभेषजं भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे सुभ्रुवां सुन्दरभ्रुकुटियुक्तानामङ्गनानां रुपां कोपानां 'कोपकोपा-
मर्परोपप्रतिष्ठा हृद्भ्रुवो स्त्रियौ' इत्यमरः । समुद्रमे उत्पत्ती भुजङ्गा विटजनाः
कामुका वा तेषां यत्सौभाग्यं स्त्रीप्रसादानुकूलकलाप्रावीण्यं तस्य गुणेन प्रभावै-
णोत्कर्षेण वा निराकृते दूरीकृते सति वनान्तस्थारण्यमध्यस्थ पुंस्कोकिलाः
पिकास्तेषां पञ्चमोर्मयः पञ्चमस्वरसरङ्गाः, (कोकिलाः पञ्चमस्वर एव शब्दायन्त
इति लोकप्रतिष्ठिः) । मानज्वरस्य प्रणयकोपरूपज्वरस्य दोषोऽवशिष्टाशस्तस्य
भेषजं तच्छामकोषधिः 'भेषजोषधभेषज्यान्पगबोभापुरित्वपि' इत्यमरः । भवन्ति
जायते । रूपकासङ्कारः । 'रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्ने' ।

भाषा

जिस नगरी में अच्छी भीवी वाली नारियो में प्रणयकोप उत्पन्न होने पर
कामुको या विटो द्वारा अपनी प्रणयकोप को दूर करने की चामुरी से उनका कोप
शान्त होने पर, वन में बोलने वाली कोयलो के पञ्चम स्वर की लहरें उनके
अवशिष्ट मान रूपी ज्वर को मिटाने के लिये औषध का काम करती हैं ।
अर्थात् कोयल के शब्दों को सुनकर उनका सम्पूर्ण प्रणयकोप दूर हो जाता था ।

प्रविश्य यद्वेश्मसु रोहिणीपतिर्गुणं महान्तं लभते न संशयः ।

यदेव राहोरूपयात्यलक्ष्यतां पुरन्ध्रवक्त्रेन्दुसहस्रमध्यगः ॥१७॥

अन्वयः

रोहिणीपतिः यद्वेश्मसु प्रविश्य महान्तं गुणं लभते, न संशयः ।
यत् एव राहोरूपयात्यलक्ष्यतां सन राहोः अलक्ष्यताम् उपयाति ।

व्याख्या

रोहिणीपतिचन्द्रो यस्य पुरस्य वेश्मसु गृहेषु 'गृहं गेहोदवसितं वेश्म सप्त निकेतनम्' इत्यमरः । प्रविश्य गत्वा महान्तं विशिष्टं गुणं चमत्कारं लाभमित्ययं प्राप्नोति अत्र संशयः सन्देहो नास्ति । यद्यस्मात्कारणादेव चन्द्रः पुरध्रीणा नारीणां यवत्रेन्दूनां मुखचन्द्राणां सहस्रस्य मध्यं गच्छतीति पुरध्रिवृषतेन्दुसहस्र-
मप्ययः सन् स्त्रीमुखेन्दुसहस्रमध्यवर्तित्वाद्वाहोरलक्ष्यतामपरिभाव्यतामुपयाति प्राप्नोति । चन्द्रबाहुत्वाद्वास्तविकचन्द्रपरिचयाभावादपरिभाव्यतामुपयातीति भाविः । अत्र सामान्यं नाम अलङ्कारः । 'सामान्यं प्रकृतस्याऽन्यतादात्म्यं सदृशगुणैः ।'

भाषा

रोहिणी के पति चन्द्रमा वो इस नगर के घरा में प्रवेश कर बहुत लाभ होता था इसमें सन्देह नहीं । क्योंकि यह, हजारों स्त्रियों के मुखचन्द्रों के बीच में इसके रहने से, इसको नहीं पहचान पाता था ।

यदीयसौधध्वजपट्टपट्टिकाः समुच्चलन्मौक्तिककान्तिनिर्भरैः ।
नमस्तलान्दोलनविभ्रमाहृतं विनिक्षिपन्तीव सुरापगापयः ॥१८॥

अन्वयः

यदीयसौधध्वजपट्टपट्टिकाः समुच्चलन्मौक्तिककान्तिनिर्भरैः नमस्तलान्दो-
लनविभ्रमाहृतं सुरापगापयः विनिक्षिपन्ति इव ।

व्याख्या

यदीयेषु यत्पुरसम्बन्धिषु सौधेषु राजसदनेषु 'सौधोऽस्त्रि राजसदनम्' इत्यमरः । ध्वजाः पताकाः 'पताका वञ्जयन्ती स्यात्वेतन्नं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां पट्टस्य कोशस्य पट्टिका वस्त्राणि समुच्चलन्ति प्रकम्पमानानि ध्वजपट्टप्रान्तभागविनिविष्टानि मौक्तिकानि तेषां कान्तिनिर्भरैः प्रभाप्रवाहैः 'प्रवाहो निर्झरो सरः' इत्यमरः नमस्तले ध्योम्नि आन्दोलनस्येतस्ततः सचलनस्य विभ्रमेण विलासेनाऽऽहृतं समाकृष्टं सुरापगायाः स्वर्गङ्गायां पयो जलं विनिक्षि-
पन्तीव सिञ्चन्तीव । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर के प्रासादों पर के झण्डों की रेखों की पट्टियों में लगे हुए मोतियों की कान्ति रूपी जल के झरनों से मालूम होता था कि पट्टियों के आकाश में सतत हिलते रहने से उनकी झड़प से खींचे गए हुए आकाश गंगा के जल को मानो वे पट्टियाँ छिड़क रही थीं ।

अविस्मृतत्र्यम्बकनेत्रपावकः स्मरः स्मितेन्दीवरदीर्घचक्षुषाम् ।
विलासपीयूषनिधानकुम्भयोर्न यत्र पार्श्वं कुचयोर्विमुञ्चति ॥१६॥

अन्वयः

यत्र अविस्मृतत्र्यम्बकनेत्रपावकः स्मरः स्मितेन्दीवरदीर्घचक्षुषां विलास-
पीयूषनिधानकुम्भयोः कुचयोः पार्श्वं न मुञ्चति ।

व्याख्या

यत्र पुरे न विस्मृतत्र्यम्बकस्य शिवस्य नेत्रपावको मयनाग्निदाहो येन स-
स्मरः कामदेवः स्मितानि विकसितानीन्दीवराणि कमलानीव चक्षुषि नेत्राणि
यातां तासामङ्गनानां विलासरूपं अर्पणीयुषममृतं तस्य निधानं निक्षेपणं प्रयोस्तौ
कुम्भौ तयोस्तद्रूपयोः कुचयोः स्तनयोः पार्श्वं सामीप्यं न मुञ्चति न परित्यजति ।
दाहजग्यमृत्युनिवारक, भेषजस्यामृतस्य स्तनयोः स्थितत्वात्तत्रैव नियतस्थितिं
समाचकाङ्क्ष काम इति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तेन उपप्रेक्षा व्यस्यते ।

भाषा

जिस नगर में, महादेव के तृतीय नेत्र की अग्नि के दाह को न भूलने वाला
कामदेव खिले हुए कमल के समान बड़े-नेत्र वाली बारियों के, विलास रूपी
अमृत का सजाना स्वरूप दो घड़ों से अभिन्न स्तनों से दूर नहीं होता है ।

स्मरस्य यत्राद्भुतमस्त्रकौशलं तथाह्यसौ चारुदृशां विलोचनैः ।
उपागतैरुत्पलपत्रमित्रतां शिलाकठोराणि मनांसि विध्यति ॥२०॥

अन्वयः

यत्र स्मरस्य अस्त्रकौशलम् अद्भुतम्, तथाहि असौ उत्पलपत्रमित्रताम्
उपागतेः चारुदृशां विलोचनैः शिलाकठोराणि मनांसि विध्यति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्याऽऽज्ञाणा कौशल नंपुण्यमवभुतमाश्चर्यकारि परि-
दृश्यते । तथाह्यसौ स्मर उत्पलपत्राणा कमलपत्राणा मित्रता साम्यमुपागतं
प्राप्तैरतिफोमलैरित्यर्थः । चारुदत्ता रम्यनयनाना नारोणा विलोचनैरक्षिभि
शिलावत्पापाणवत्कठोराणि कठिनानि धैर्यातिशययुक्तान्यपि मनासि यूना चेतासि
विध्यति भिनसि । कार्यकारणयोर्गुणभेदादत्र विषमालङ्कारः । 'गुणौ क्रिये
वा चेतस्याता विरुद्धे हेतुकार्ययोः । यद्धारकस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ।
विरुपयो सघटना या च तद्विषय मतम्' ।

भाषा

इस मगर में कामदेव का अस्त्रप्रयोग का कौशल आश्चर्य जनक था । इसीलिये
वह कमल के पत्तों की समानता अर्थात् कोमलता को प्राप्त, सुन्दर नगवाली
नारियों के मनो से पत्थर के ऐसे बड़ युवको वे हृदयों को बेध देता था ।

समुद्रवेला रतिरत्नसम्पदा धधूतडित्ताण्डवमेघमण्डली ।
नभःस्थली विभ्रमतारकस्रजा विभाति यत्र स्मरतल्पकल्पना ॥२१॥

अन्वयः

यत्र स्मरतल्पकल्पना रतिरत्नसम्पदा समुद्रवेला, धधूतडित्ताण्डवमेघ-
मण्डली, विभ्रमतारकस्रजा नभःस्थली, विभाति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्य तल्पस्य शय्याया कल्पना रचना 'तल्प शय्यादृवारेषु
स्तंबेषु चिदपोऽस्त्रिमासु' इत्यमरः । रति कामस्त्री तत्स्वरूपा या रत्नसम्पत् तया
सर्वजनहृद्यत्वाद्गते रत्नसम्पत्तभेदारोपः । समुद्रवेला सागरतटभूमि, स्मरतल्प-
कल्पनायां समुद्रवेलाया आरोपः, रतिस्वरूपरत्नसम्पदरतमुद्रवेलायां स्थितत्वात् ।
धधूस्यरूपतडितरताण्डव मृत्यु यन्त्रैवम्भूता मेघमण्डली, अस्या स्मरतल्पकल्पनाया-
मारोपः । अत्र स्मरपत्नीरतिस्थानीया धधूस्या तडित् । विभ्रमेण विलासेन
युक्तानां तारकाणां स्रजा मालया नभःस्थनी व्योमभूमि । अत्र रतिस्थानीया
तारकाण्यक् । स्मरतल्पकल्पनायां नभःस्थत्याऽऽहारोपः । विभाति शोभने ।
रतिस्वरूप रत्नसम्पत्तडितारकस्रजि समुद्रवेलामेघमण्डलीनभःस्थलीनां स्मरतल्प
कल्पनेति भावः । अत्रात्रस्ता शय्या ।

भाषा

जहाँ कामदेव की शम्भा रचना, रति स्वरूप रत्नसम्पत्ति होने से समुद्रतट, रतिस्वरूप विजली से युक्त होने से मेघमण्डली, और रति स्वरूप विलास युक्त ताराओं की माला होने से आकाश स्थली शोभित है ।

त्यजन्ति हंसाः सरसीगुणैः स्थितिं न यत्र वर्षास्वपि हर्षगद्गदाः ।
अलङ्घनीयस्य निकाममुन्नतेदिशन्ति वप्रस्य यशस्तु दुर्जनाः ॥२२॥

अन्वयः

यत्र हर्षगद्गदाः हंसाः सरसीगुणैः वर्षासु अपि स्थितिं न त्यजन्ति ।
दुर्जनाः तु अलङ्घनीयस्य वप्रस्य निकामं उन्नतेः यशः दिशन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे हर्षेणाऽऽनन्देन गद्गदा. पुलकिता हृत्ता सरसीनां कासाराणां
'पद्माकरस्तङ्गाणोऽस्थो कासार सरसी सरः' इत्यमरः । गुणैर्महत्यादिगुणैर्बर्षास्वपि
वर्षास्वपि स्थितिं निवासं न त्यजन्ति न मुञ्चन्ति । वर्षाकाले मानसं यान्ति हंसा
इति नियमान्मानसं न यान्तीति भावः । दुर्जना अलङ्घनीयस्य वार कर्तुमयोग्यस्य
वप्रस्य प्रकारस्य निकाममत्यन्तमुन्नतेरुच्छ्रायस्य यशः कीर्तिं दिशन्ति कुर्वन्त्यारोप-
यन्तीत्यर्थः । दुर्जना. परनिन्दाकुशलाः सरसीगुणाग्विहाय वर्षासु हंसाणां मानसाऽ-
गमने प्रकाराणामौघप्रत्येव कारणमुद्धोषयन्तीति भावः । अत्राऽतिशयोक्त्य-
लङ्कारः ।

भाषा

जहाँ आनन्द मग्न हसगण वर्षाऋतु में भी तलावों का पानी गदला न होने
से, अन्य स्थानों के हंसों के सदृश मानससरोवर को न जाकर वही रहते थे ।
दुर्जन लोग जो कभी विर्मों के गुण की प्रशंसा नहीं करते वे हंसों के अन्यत्र न
जाने में इस नगर की चहार दिवारी की उचाई का यश गाते थे । अर्थात् उक्त
नगरी के अत्यन्त रमणीय सरोवर की प्रशंसा न कर वप्र की ऊँचाई की प्रशंसा
करते थे ।

निशासु यत्रोन्नतसौधसङ्गतिं विगाहमानस्य विधोः कुरङ्गकः ।
वतंसदूर्वाङ्कुरमेणचक्षुषां ग्रहीतुमाकाङ्क्षति वक्रकन्धरः ॥२३॥

अन्वयः

यत्र निशासु उन्नतसौधसंगतिं विगाहमानस्य विधोः कुरङ्गकः वक्रकन्धरः
(सन्) एणचक्षुषा वतसदूर्वाङ्कुरं ग्रहीतुम् आकाङ्क्षति ।

व्याख्या

यत्र पुरे निशासु रात्रिषु वन्नता अत्युष्वा प्रासादा राजसदनानि तेषां सङ्गतिं
समानम विगाहमानस्य विदधतो विधोश्चन्द्रस्य कुरङ्गकः कलङ्कुरपङ्गो वक्रा
वक्राङ्गता कम्परा ग्रीवा येन स एवभूतस्तन् एणचक्षुषा मुच्यमानांमङ्गलानां
वतस आभूषणरूपदत्तासौ दूर्वाङ्कुरश्च त "वतस अवतस । "वष्टि भामूरिरिल्लो-
पमबाण्योदपसर्गयो । आप चंच हलन्तानां यया वाचा निशा दिशा" इति । कर्णा-
वतसरूप दूर्वाङ्कुरं ग्रहीतुं भक्षणार्थं स्वीकर्तुमाकाङ्क्षत्यभिलषति । अत्रातिशयो-
क्त्यलङ्कारः ।

भाषा

जहाँ रात्रियाँ में, चन्द्र के, बहुत ऊँचे राजसदनो के समीप जाने से, चन्द्रमा
में का मृग, टेढ़ी गर्दन करके, मृगनयनी नारियो के कानो पर आभूषण के रूप
में लोसे हुवे दूब के अङ्कुर को खाने की इच्छा करता था ।

अवागुरं नेत्रकुरङ्गबन्धनं निरक्षरं पञ्चशरस्य शासनम् ।
गृहे गृहे यत्र विचित्रमन्वहं वितन्वते नृत्तमधीरलोचनाः ॥२४॥

अन्वयः

यत्र अधीरलोचनाः गृहे गृहे अन्यहम् अवागुरं नेत्रकुरङ्गबन्धनं
पञ्चशरस्य निरक्षरं शासनं विचित्रं नृत्तं वितन्वते ।

व्याख्या

यत्र पुरेऽधीरे चञ्चले लोचने नेत्रे यासां ताड्यञ्चलनयना कामिन्दो गृहे
गृहे प्रतिगृहमन्वहं प्रतिदिनं नास्ति वागुरा मृगबन्धनी यस्मिन्तदवागुरं नेत्राण्येव
मुच्यमानतयनाम्वेव कुरङ्गा मृगास्तेषां बन्धनं बन्धनस्वरूपं पञ्चशरस्य कामाय
निरक्षरमक्षरोल्लवारणरहितं शासनमाप्तास्वरूपं विचित्रमाद्वयपरं नृत्तं नृत्यं
'नृत्तं ताड्यमाद्ययम्' वितन्वते कुर्वन्ति । तासां नृत्यं दृष्ट्वा सर्वे युवानां काम-
मोहिता भवन्तीति भावः । अधिकारद्वयं दृष्ट्वा रूपवन्तलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में रोज, घर २, चञ्चलनेत्रवाली कामिनियाँ, बिना जाल के कामुको के नेत्र रूपी मृगों को फँसाने वाला और कामदेव की अलिखित व अनुच्चारित आज्ञा स्वरूप ताल रंग से युक्त विचित्र नाच किया वरती थी ।

अमुष्य लोकत्रितयाद्भुतैर्गुणैरतीत्य मार्गं मनसोऽपि तिष्ठतः ।

असौ सदा मानसगोचरस्थिता कथं तुलायामलका प्रगल्भते ॥२५॥

अन्ययः

असौ सदा मानसगोचरस्थिता अलका लोकत्रितयाद्भुतैः गुणैः मनसः अपि मार्गम् अतीत्य तिष्ठतः अमुष्य तुलाया कथं प्रगल्भते ।

व्याख्या

असौ प्रसिद्धा सदा नित्य मानस सरश्चिन्तञ्च सस्य मानससरसो मनसश्च गोचरो देशो हिमालयप्रदेशो दृष्टिश्च तत्र स्थिता विद्यमानाऽलका कुबेरनगरी, लोकत्रितये त्रिषु भुवनेषु 'त्रिध्वयो जगती लोको विष्टप भुवन जगत्' इत्यमर । अद्भुता आश्चर्यकारिणो गुणास्तर्मनसोऽपि चित्तस्याऽपि मार्गं पन्थानमतीत्याऽति-कम्य तिष्ठतो वर्तमानस्याऽचिन्त्यरूपस्याऽमुष्याऽस्य पुरत्य तुलाया साम्ये कथं प्रगल्भते समर्था भवति । अत्रार्थापत्तिरलङ्कारः । 'दण्डापूर्विकपाशार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।'

भाषा

मानस सरोवर के आसपास हिमालय प्रदेश में स्थित अथवा मन से जानी जा सकने वाली अलका नामक कुबेर की नगरी तीनों लोको में अद्भुत गुणों से युक्त और मन से भी कल्पना न की जा सकने वाले, इस कल्याण नगर की कंसे बराबरी कर सकती है ।

अतःपरमाद्वयमल्लदेवनृपं स्तोति ।

विजित्य सर्वाः ककुमः स भार्गव-अचण्डकोदण्डपरिश्रमो नृपः ।

उवास तत्राथिरावानि पूरयन् फलं हि पात्रप्रतिपादनं श्रियः ॥२६॥

अन्वयः

तत्र सः भागंवप्रचण्डकोदण्डपरिश्रमः नृपः सर्वाः ककुभः विजित्य
अर्थिशतानि पूरयन् उवाच । हि श्रियः फलं पात्रप्रतिपादनम् ।

व्याख्या

तत्र कल्याणपुरे सः प्रसिद्धो भागंवस्य परशुरामस्य प्रचण्डो भयङ्करः कोदण्डो
धनुः 'धनुश्चापो धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । तस्य परिश्रम इव
परिश्रमः संप्रहारकार्यं यस्य स नृप आहवमल्लदेवः सर्वास्तमप्रा' ककुभो दिशो
विजित्य त्वायस्तीकृत्वाऽर्थिशतानि याचकशतमनोरयान् पूरयन्सकलयन्नुवाच ।
हि यस्मात्कारणाच्छिष्यो लक्ष्म्यास्तम्पदश्च फलं साधक्यं पात्रेषु योग्यस्थानेषु
प्रतिपादनं दानम् । अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

परशुराम के भयवर धनुष के सहार के समान सहार करने वाला वह
प्रसिद्ध राजा आहवमल्लदेव, समस्त दिशाओं को जीतकर और सैकड़ों अर्पिजन
को दान देकर कल्याणपुर में रहने लगा । क्योंकि लक्ष्मी का साधक्य योग्य
आर्थियों को दान देना ही है ।

जगत्पनर्घेषु समस्तवस्तुषु क्षितीश्वरः पादतलस्थितेष्वपि ।
अभूद्दिना पुत्रमुखेन्दुदर्शनं प्रभातनीलोत्पलदीनलोचनः ॥२७॥

अन्वयः

क्षितीश्वरः जगति अनर्घेषु समस्तवस्तुषु पादतलस्थितेषु अपि पुत्रमुखेन्दु
दर्शनं विना प्रभातनीलोत्पलदीनलोचनः अभूत् ।

व्याख्या

क्षितेः पृथ्वा ईश्वरः प्रभुर्जगति लोके 'त्रिष्वयो जगती लोको विष्यप भूय
जगत्' इत्यमरः । अनर्घेष्वमूल्येषु समस्तवस्तुषु सकलपदार्थेषु पादतलेष्वपि
समीप एव स्थिता विद्यमानास्तेष्वतिशुलभेषु सत्स्वपि पुत्रस्याऽऽग्रमग्नस्य यन्मुखनाम
तदेवेन्दुश्चन्द्रस्तस्य दर्शनमवलोकनं विना प्रभाते प्रातःकाले सूर्योदयानन्त
निष्प्रभे नीलोत्पल इव रीने बान्तिरहिते लोचने नेत्रे यस्य स अभूत् । चन्द्रदर्शनं

समये नीलोत्पलस्य विकासो वृश्यते न तु सूर्योदयानन्तरम् । अत्र विनोक्त्य-
लङ्कारः । 'विनोक्तिर्यद्विनान्येन नासाध्वन्यदसाधु वा' ।

भाषा

राजा को संसार की समस्त अमूल्य वस्तुएँ सुलभ होने पर भी पुत्र के
चन्द्रादृश मुख को देखे बिना वह प्रातः कालीन नीलकुमुद के सदृश दीन नेत्रों
से युक्त था अर्थात् उदास रहा करता था । जैसे चन्द्रदर्शन बिना नीलकुमुद
विकसित नहीं होता वैसे ही पुत्र दर्शन बिना राजा भी आलस्य दीन थी । अर्थात्
राजा उदास रहते थे ।

उवाच कण्ठागतवाष्पगद्गदैः पदैः कदाचित्सहधर्मचारिणीम् ।
सरस्वतीहारलतामिवोज्ज्वलां प्रकाशयन्दन्तमयूखचन्द्रिकाम् ॥२८॥

अन्वयः

(सः) कदाचित् सरस्वतीहारलताम् इव उज्ज्वलां दन्तमयूखमाक्षिकां
प्रकाशयन् कण्ठागतवाष्पगद्गदैः पदैः सहधर्मचारिणीम् उवाच ।

व्याख्या

सः नृपः कदाचित् सरस्वती वाणी आदेवता तस्या मौक्तिकनिर्मिता या
हारलता तामिवोज्ज्वलां द्युभ्रवर्णां दन्तानां रदनानां मयूखानां किरणानां 'किरणो-
लमयूजांशुगमस्तिष्ठुणिरदमयः' इत्यमरः । चन्द्रिका ज्योत्स्ना 'चन्द्रिका कीमदी-
ज्योत्स्ना' इत्यमरः । सां प्रकाशयन् विस्तारयन् कण्ठे बले आगतानि यानि
वाष्पाप्यूष्माभ्रुणि 'वाष्पमूष्माभ्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्रवम्' इत्यमरः । तैर्गद्ग-
दैर्नातिस्फुटमुच्चारितैः पदैः शब्दविन्यासैस्तसहधर्मचारिणीं स्वपत्नीमुवाच ।
अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

किसी समय उस राजा ने सरस्वती की मोती की माला के समान दातों की
शुभ्र किरणों की चादनी को प्रकाशित करते हुए, भरे गले से अपनी पत्नी से कहा ।

फलेन शून्यः सुतरां दुनोति मामयं गृहस्थाश्रमधर्मपादपः ।
विलोकयामि प्रतिविम्बमात्मनः सुताभिधानं त्वयि नाधुनापियत् ॥२९॥

अन्वयः

अयं फलेन शून्यः गृहस्थाश्रमपादपः मां सुतरां दुनोति यन् अधुना अपि
त्ययि सुताभिधानम् आत्मनः प्रतिबिम्बं न विलोकयामि ।

व्याख्या

अयं फलेन पुत्ररूपफलेन शून्यो रहितो गृहस्थाश्रमरूपो गार्हस्थ्यस्वरूपो धर्म-
पादपो धर्मवृक्षो मां सुतरामत्यन्तं दुनोति परित्यापयति । यथा वृक्ष फलेन शून्यो
निरूपकत्वात् कल्पते तथैवायं गृहस्थाश्रमोऽपि । यद्यस्मात्कारणादधुनाऽप्यद्या-
वध्यपि स्वयं भवस्यासुत पुत्राभिधानं नाम यस्य तत् पुत्रनामकमाश्रमं प्रतिबिम्ब
प्रतिफलं न विलोकयामि न पश्यामि । 'आत्मा हं जायते पुत्र' इति वचनात् ।
अद्यापि पुत्रोत्पत्तिर्न जातेत्ययं । अश्रमकालक्षारः ।

भाषा

यह फलरहित गृहस्थाश्रमरूपीवृक्ष मुझ अत्यन्त पीडित करता है । क्यों
कि अभीतक तुमसे मेरा प्रतिबिम्ब स्वरूप पुन उत्पन्न भया हुआ नहीं बीज
पड़ता है । अर्थात् तुम जो मेरा प्रतिबिम्ब स्वरूप पुन नहीं हुआ है ।

अलक्षणां बालमृगाणि लक्ष्यते^१ न किञ्चिदङ्गेषु तवेदशः परम् ।
पुराकृतः पुण्यविपर्ययो मम ध्रुवं फलर्दिप्रतिबन्धकस्त्वयि ॥६०॥

अन्वयः

(हे) बालमृगाणि तव अङ्गेषु किञ्चित् अलक्षणां न लक्ष्यते परं त्वयि
ईदृशः फलर्दिप्रतिबन्धकः मम पुराकृतः पुण्यविपर्ययः ध्रुवम् ।

व्याख्या

हे बालमृगाणि बालकुरङ्गनपके तव अङ्गेषु शरीरावयवेषु किञ्चिदलक्षि-
क्यलक्षणं कुलक्षणं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकं बन्ध्यात्वलक्षणं न लक्ष्यते बुद्धयते ।
एतत् किञ्चित् त्वयि न पश्यामीदृशं लक्ष्यम् अलक्षिप्रतिबन्धकं पुनरुज्ज्वलितमस्ति-
बाधको मर्धव पुराकृत पूर्वजन्मकृत पुण्यविपर्ययं मुकृतवैपरीत्यं पापमित्यर्थः ।
ध्रुवं निश्चयेन वर्तते ।

^१ 'मृग्यते' इत्यपि पाठः ।

भाषा

हे मृगशावकनयनि ! तुम्हारे शरीर के अवयवों में कोई कुलक्षण नहीं देख पड़ता है । किन्तु तुम्हारे में इस प्रकार की पुत्र रूपी फल की समृद्धि में प्रतिवर्त्यक मेरे ही पूर्वजन्म का पाप है, यह बात निश्चित है ।

अवीक्षमाणा सदृशं गुणैर्मम क्रमागता श्रीरियमाश्रयं पुरः ।
पयोधिमध्यस्थितपोतकूपक-स्थिता शकुन्तीव मुहुः प्रकम्पते ॥३१॥

अन्वयः

क्रमागता इयं श्रीः मम गुणैः सदृशम् आश्रयं पुरः अवीक्षमाणा
पयोधिमध्यस्थितपोतकूपकस्थिता शकुन्ती इव मुहुः प्रकम्पते ।

व्याख्या

क्रमेण कुलक्रमेणाऽऽगता प्राप्तेयं श्री राज्यसकृन्ती मम गुणैः शौर्यादिभिः
सदृशं समानमत एव योग्यमाश्रयमाश्रयभूतं स्यात् पुरोऽप्येअवीक्षमाणाऽनवलोकयन्ती
पयोधेः समुद्रस्य मध्ये मध्यभागे स्थितो विद्यमानः पोतो यानपात्रं 'यानपात्रे
शिशी पोतः' इत्यमरः । तस्य कूपको गुणवृक्षको नीमध्यस्थितरञ्जुवग्नयनदण्डः
तस्मिन् स्थितोपविष्टा शकुन्तीव पक्षिणीव मुहुरभीक्ष्णं 'मुहुः पुनः पुनः शश्वद-
भीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । प्रकम्पते बिभेति । स्थिरमाश्रयमपश्यमाणा
स्वस्थितेस्तन्वेहास्पदत्वाद्भूतेत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

कुल परम्परागत यह राज्य श्री, मेरे गुणों के ऐसे गुण वाले आश्रय को
आगे ॥ देखकर बीच समुद्र में विद्यमान जहाज के मस्तूल पर बैठी चिड़िया
के समान रह रह कर काँपती है । अर्थात् स्थिर आश्रय न देखकर अपने
अस्तित्व के सन्देह से भयभीत होती है ।

प्रियप्रमादेन विलाससम्पदा तथा न भूपाविभवेन रोहिनी ।
सुतेन निर्व्याजमलीकहासिना यथाङ्कपर्यङ्कगतेन शोभते ॥३२॥

अन्वयः

गेहिनी यथा निर्व्याजम् अलीकहासिना अक्षुपर्यङ्कगतेन सुतेन शोभते
तथा प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा भूषाविभवेन (वा) न शोभते ।

व्याख्या

गेहिनी गृहिणी गृहधर्मरता स्त्री यथा निर्व्याज निष्कपट यथास्मात्तयाऽलीक
हासिनाऽनूतहासिना कारणमन्तरं प्रकृत्या हास कुर्वता 'अलीक त्वप्रियेऽनूते'
इत्यमर । अङ्कु उस्तङ्कु एव पर्यङ्कु खट्वा 'अङ्को रूपकभेदाऽङ्गचिन्हरेखाजिभू-
यणे । रूपकाशातिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्कु पापदु क्षयोरिति' मेदिनी । 'शयन मद्यपर्यङ्कु-
पत्यङ्का खट्वया समा' इत्यमर । तद्गतेन सुतेन पुत्रेण शोभते सौभाग्यमालम्ब्यते
तथा प्रियस्य पत्यु प्रसादेन प्रसन्नताप्रदर्शनेन विलासस्य भोगस्य सम्पदा विभवेन,
भोग्यसुखसमृद्धिसामर्थ्या भूषाया भूषणस्य विभवेन वैशिष्ट्येन वा न शोभते ।

भाषा

गृहिणी जिस प्रकार कपट रहित स्वाभाविक हास्य करने वाले गोद रूपी
पलङ्ग पर लेट हुए पुत्र से शोभित होती है वैसे न तो पती की प्यारी होने से,
न उपभोग योग्य सुख समृद्धि की वस्तुओं से, न गहना कपड़ा पहनने से शोभित
होती है ।

वहन्ति हिंसाः पशवः कमात्मनो गुणं वितर्क्यात्मजरक्षणश्रमम् ।
पदार्थसामर्थ्यमचिन्त्यमीदृशं यदत्र विश्राम्यति निर्भरं मनः ॥३३॥

अन्वयः

हिंसाः पशवः आत्मनः फं गुणं वितर्क्य आत्मजरक्षणश्रमं वहन्ति ।
ईदृशम् अचिन्त्यं पदार्थसामर्थ्यं यत् अत्र मनः निर्भरं विश्राम्यति ।

व्याख्या

हिंसा हिंसा पशवो व्याघ्रादय आत्मनो स्वस्य क विशिष्ट गुणं प्रयोजन
वितर्क्य विमुद्याऽऽत्मजस्य पुत्रस्य रक्षणस्य भरणपोषणादभि पालनस्य श्रम एव
वहन्ति पारयन्ति । ईदृशमित्यभूतमचिन्त्यमवर्णनीयमनुभवंकाम्यं पदार्थसामर्थ्यं
पुत्रपदार्थावयवस्य यदत्र पुत्रे मनश्चित्तं चिन्तन्तु चेत्तो हृदयं स्वागतं हृन्मानसं
मन' इत्यमर । निर्भरमत्यस्त विश्राम्यति सन्तोषसुखं क्षान्तिश्च लभते ।

भाषा

हिंसक व्याघ्रादि पशु अपने विस प्रयोजन के विचार से अपने बच्चे के संरक्षण के लिये गरिष्ठम करते हैं । पुत्र, इस वस्तु में ऐसी अवर्णनीय दक्षिण है जिससे मन अत्यन्त शान्ति प्राप्त करता है ।

किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकबान्धवः ।

ऋणं पितॄणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥३४॥

अन्वयः

उभयलोकबान्धवः सुतः न अस्ति चेत् अश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः किम् । पितॄणां ऋणम् अपनेतुम् अक्षमाः गृहमेधिनः कथं शुभं लभन्ते ।

व्याख्या

उभयलोकस्येहलोकस्य परलोकस्य च बान्धवस्तुल्यकारी सहायक इत्यर्थः । सुतः पुत्रो नास्ति चेत्तर्हि अश्वमेधस्तन्नाम यज्ञ प्रभृतिरादिर्यासां क्रियाणां तासां क्रमैः सम्पादनं किम् किंफलम् । पुत्रोत्पत्त्यभावेऽश्वमेधादिसवृशानां स्थालीकिका-शक्तिप्रदर्शकाणां कर्मणां सुतरामेव वैघर्षा समायाति । पितॄणां पूर्वपुरुषाणामृण-मपनेतुं दूरीकर्तुमक्षमा असमर्था गृहमेधिनी गृहस्थाः कथं शुभं मङ्गलं लभन्ते प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

भाषा

यदि इस लोक और परलोक दोनों में साथ देनेवाला पुत्र न हुआ तो अश्वमेध आदि यज्ञों के करने से क्या लाभ है । पितृऋण से मुक्त होने में असमर्थ गृहस्थ लोगों का कैसे कल्याण हो सकता है ।

प्रतापशौर्यादिगुणैरलङ्कृतोऽप्युपैति तावत् कृतार्थतां नृपः ।

सुतेन दोर्विक्रमलब्धकीर्तिना न यावदारोहति पुत्रिणां धुरि ॥३५॥

अन्वयः

नृपः प्रतापशौर्यादिगुणैः अलङ्कृतः अपि तावत् कृतार्थतां न उपैति यावत् दोर्विक्रमलब्धकीर्तिना सुतेन पुत्रिणां धुरि न आरोहति ।

व्याख्या

नृपो राजा प्रतापेन प्रभावेण 'स प्रतापः प्रभावेण यत्तेजः कोशवण्डजम्' इत्य-
मरः । शौर्योदिवृण्वीरतादिवृण्वीरताऽऽलङ्कृतः सम्भूयितोऽपि कृतार्पतां जन्म-
साफल्यं तावन्नोपेति प्राप्नोति यावत् दोषोर्भुजयोर्विक्रमेण पराक्रमेण लब्धोपा-
जिता कीर्तियशो येन तेन युतेन पुत्रेण पुत्रिणा पुत्रवत्ता चरि प्राधान्ये नाऽऽरोहति
न परित्यज्यते भवति ।

भाषा

राजा, प्रताप वीरता आदि गुणों से विभूषित होने पर भी तब तक अपने
जन्म की सफलता को प्राप्त नहीं करता जब तक भुजबल के पराक्रम से कीर्ति
को कमाने वाले पुत्र से पुत्रवान् लोगों में अग्रणी नहीं होता ।

निशम्य देवस्य नितान्तदुःखिताकथामिति श्रोत्रपथप्रमाथिनीम् ।
जगाद किञ्चिन्न नरेन्द्रसुन्दरी परं निशब्दास तरङ्गितालका ॥३६॥

अन्वयः

इति श्रोत्रपथप्रमाथिनि देवस्य कथां निशम्य नितान्तदुःखिता नरेन्द्र-
सुन्दरी किञ्चित् न जगाद परं तरङ्गितालका (सती) निशब्दास ।

व्याख्या

इतीत्यं श्रोत्रयोः कर्णयोः पन्था आर्यस्तस्य प्रमाथिनीं तां कर्णकुहरदुःखदायिनीं
देवस्य राज्ञः कथां वातां निशम्य ध्रुत्वा नितान्तमत्यन्त दुःखिता पीडिता
नरेन्द्रगन्दिनी राजमहिषी किञ्चिद्विचित्रमपि न जगाद मोवाच परं बेयलं तरङ्गिता
इतस्ततः प्रसिप्ताः कुन्तला, केशा यस्य सा सती निशब्दास दीर्घमुत्पन्नञ्च द्वादशं
प्रवाहितवती । केशस्य स्थानच्छ्रुतिर्दीर्घनिशब्दासञ्च दुःखविग्रहम् । परमदुःखि-
ताऽनूचित्यर्थः ।

भाषा

इस प्रकार राजा की कर्णवट्ट जाने गुंजर अत्यन्त दुःखी शनी ने कोई
उत्तर नहीं दिया । बेयल बिचरे शान्ती वाली उम शनी ने जोर से माँग भरा ।
अर्थात् अत्यन्त दुःखी हुई ।

स धीरमुर्वीन्दुरधीरलोचनामथाङ्गमारोप्य कृपार्द्रमानसः ।

हरन्निवातङ्ककलङ्कमुज्ज्वलद्विजावलीकान्तिजलैरवोचत ॥३७॥

अन्वयः

अथ सः उर्वीन्दुः कृपार्द्रमानसः सन् अधीरलोचनां धीरम् अङ्गम् आरोप्य उज्ज्वलद्विजावलीकान्तिजलैः आतङ्ककलङ्कं हरन् इव अवोचत ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं स्वपत्न्या दुःखितवशानिरीक्षणानन्तरं सः प्रसिद्ध उर्वीन्दुः पृथिव्या इन्दुश्चन्द्रः पृथिवीशोभाधायको राजा कृपया दययाऽऽर्द्रं परिप्लुतं मानसं मनो यस्य स एवम्भूतस्सन् अधीरे घञ्चले लोचने नेत्रे 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणञ्चक्षु-रक्षिणि' इत्यमरः । यस्याः सा तां कुक्षेन घञ्चललोचनां धीरं यथास्यात्तया धर्ममवलम्ब्याऽङ्कं त्योत्सङ्गमारोप्य प्रतिष्ठाप्योन्मत्ता शुभ्रा द्विजानां वन्तानां 'वन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । आवली पश्तिस्तस्य काव्यतयः एव जलानि तैरातङ्क एव व्यर्थं कलङ्को मालिन्यं तं हरन्निवाऽपमुज्ज्वलनिवाऽवोचतोक्तवान् । हास्येन स्वभावं गोषयन् पत्न्या सान्त्वनमकरोत् । अश्रोत्रेक्षानङ्कुरः ।

भाषा

अपनी पत्नी को दुःखी देखने के अनन्तर राजा के हृदय में दया का संचार होकर उराने चंचल नेत्र वाली रानी को, धीरज के साथ अपनी गोद में बैठकर मानों सफेद दांतों की कतार की कान्ति रूपी जल से पीड़ा रूपी धब्बे को धोते हुए कहा अर्थात् हंसते हुए रानी से कहा ।

अलं विपादेन करोपि किं मुखं कवोष्णनिःश्वासविधूसराधरम् ।

अभीष्टवस्तुप्रतिबन्धिनामहं कृताग्रहो निग्रहणाय कर्मणाम् ॥३८॥

अन्वयः

विपादेन अलं, मुखं कवोष्णनिःश्वासविधूसराधरं किं करोपि । अहं अभीष्टवस्तुप्रतिबन्धिनां कर्मणां निग्रहणाय कृताग्रहः (अस्मि) ।

व्याख्या

विपादेनालं शोक परिहृतव्यः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्'

इत्यमरः । मुखं स्वाननं कवोष्णः कोष्णः 'कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । चाऽसौ निश्वासस्तेन विधूसरो मलिनोऽथर अधरोष्ठो यस्मिन् सत् किं किमर्थं करोषि विदधासि । अहमभ्योष्टमोप्सितं यद्वस्तु पुत्रप्राप्तिरूपं सत्प्रतिबध्नन्ति प्रतिरुद्धन्ति तेषां कर्मणामिहजन्मनि पूर्वजन्मनि वा कृतानां दुष्कर्मणां निग्रहाय समूलमुन्मूलनाय कृत आग्रह अभिनिवेशो येन स यदपरिकरोऽस्मि ।

भाषा

अब दुःख दूर करो । अपने मुख को गरम श्वास से सूखे अधरोष्ठ वाला क्यों बनाती हो । मैं पुत्र रूपी अभीष्ट सिद्धि के प्रतिबन्धक सम्पूर्ण इस जन्म के या पूर्व जन्म के कर्मों को नष्ट करने के लिये कटिबद्ध हो गया हूँ ।

अधीतवेदोऽस्मि कृतः^१ श्रुतागमः श्रमोऽस्ति भूयानितिहासवर्त्मसु ।
गुरुष्ववज्ञाविमुखं सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न दुर्लभः ॥३६॥

अन्वयः

(अहं) श्रुतागमः (सन्) अधीतवेदः अस्मि । इतिहासवर्त्मसु भूयान् परिश्रमः कृतः । मनः गुरुषु सदा अवज्ञाचिमुखम् अस्ति । सत् मया अत्र अभ्युपायः न दुर्लभः ।

व्याख्या

अहं श्रुता गुरुमुखादार्कणिता आगमाः शास्त्राणि येन एवम्भूतस्सन् अधीताः सम्यगभ्यस्ता वेदा ऋग्यजुस्सामायर्ववेदा येन सोऽस्मि । इतिहासानां रामायण-महाभारतादीनां वर्त्मसु तत्प्रतिपादितमार्गेष्वपि भूयान्महाम्परिश्रमः कृतः । मम मनः गुरुषु पूज्येषु सदा सर्वदंवाऽवज्ञाया अपमानात्पराह्मुखं विमुञ्चमस्ति । तत्तस्मात्कारणादत्र पुत्रवस्तुनि मयाऽभ्युपायो न दुर्लभः किन्तु सुलभस्तु-साध्यश्चेति भावः ।

भाषा

मैंने गुरुमुख से सब शास्त्रों का खणन कर वेदों को पढ़ा है । रामायण-महाभारतादि इतिहास प्रतिपादिन मार्गों का परिश्रम से चालन किया है ।

मेरा मन सदैव वड़ों का अपमान करने से विरत रहा है । ऐसी गरिस्थिति में मेरे लिये पुत्ररूपी वस्तु प्राप्त करने का उपाय दुर्लभ नहीं हो सकता ।

किमस्ति दुष्प्रापमसौ निषेव्यते कुलप्रभुर्वालमृगाङ्गशेखरः ।

करस्थितस्यापि चकोरलोचने न पात्रमालस्यहतास्तपस्विनः ॥४०॥

अन्वयः

असौ कुलप्रभुः बालमृगाङ्गशेखरः (यदि) निषेव्यते (तर्हि) किं दुष्प्रापम अस्ति । हे चकोरनयने आलस्यहताः तपस्विनः करस्थितस्य अपि पात्रं न ।

व्याख्या

असौ प्रतिष्ठः कुलस्य वंशस्य प्रभुरिष्टदेवता बालोऽर्द्धो मृगाङ्गशेखरः शेखरं शिरोभूषणं यस्य स शिवो यदि निषेव्यते सेवया प्रतप्नीक्रियते तर्हि किं वस्तु दुष्प्रापं दुर्लभमस्ति, न किमपीत्यर्थः । हे चकोरवक्ष्णपले नेत्रे नयने यस्यास्त-
तान्मुदौ हे चकोरनयने चकोरवक्ष्णनयने आलस्येनाऽकर्मणा हता आलस्यवशी-
भूतास्तपस्विनो कराका करे करतले स्थितस्य विद्यमानस्यापि वस्तुन पात्रं
भाजनं न भवन्ति । कर्मशीलानामुद्योगिनां पुरुषाणां किमपि दुस्तार्थ्यं नेत्यर्थः ।
अत्रार्थापत्त्यलङ्कारः ।

भाषा

अपने वंश के इष्टदेव चन्द्रशेखर शंकर की यदि उपासना की जाय तो कोई वस्तु दुर्लभ नहीं है । हे चकोर के समान चञ्चल नेत्र वाली ! आलस से भरे अकर्मण्य लोगों को, पात्र की वस्तु भी प्राप्त नहीं हो सकती है ।

तदपि तावत्तपसे सह त्वया प्रभूतभावः प्रयते यतेन्द्रियः ।

विमावरीवल्लभखण्डमण्डनः स यावदायाति दयां जगद्गुरुः ॥४१॥

अन्वयः

तत् प्रभूतभावः एषः (अहं) यतेन्द्रियः सन् त्वया सह तावत् तपसे प्रयते यावत् विमावरीवल्लभखण्डमण्डनः जगद्गुरुः सः दयां आयाति ।

व्याख्या

तत्तत्स्मात्कारणात्प्रभूतो बहुलो भावो भक्तिभावो यस्य स एष अहं जितानि
 वशीकृतानिन्द्रियाणीन्द्रियसमूहो येन स वशीकृतेन्द्रियसमूहस्तन् त्वया सह भवत्या
 सह तावत्कालपर्यन्तं तपसे तपश्चरणाय प्रयते महोद्योगं करिष्ये यावत्कालं
 विभावय्या रजन्याः विभावरोतमस्त्विन्यौ रजनी यामिनी तमो' इत्यमरः ।
 बल्लभः प्रियश्चन्द्रस्तस्य खण्ड एव कलसं मण्डनं भूषणं यस्य स जगतां भुवनानां
 'विष्टर्षं भुवनं जगत्' इत्यमरः । गुह्यं खेप्यं सः शंकरो इयां कृपामायासि
 प्राप्नोति । कष्टणाद्रमानसरत्तप्तमीष्टवरप्रदानं करोतीत्यर्थः ।

भाषा

इसलिये दृढ़ भक्ति से युक्त, मैं तुम्हारे साथ इन्द्रियो को वश में करके
 अर्थात् सयम से तब तक तप करने में प्रयत्नशील रहूँगा जब तक अर्धचन्द्र से
 शोभित जगत्प्रभु शंकर को मेरे अंगर दया न आजाए ।

विधाय शान्त्यै कलुपस्य कर्मणस्तदेव सर्वेन्द्रियतापनं तपः ।
 नयामि भक्त्या भटिति प्रसन्नतामखण्डया खण्डशशाङ्कुशोत्तरम् ॥४२॥

अन्वयः

तत् एषः (अहं) कलुपस्य कर्मणः शान्त्यै सर्वेन्द्रियतापनं तपः विधाय
 अखण्डयया भक्त्या खण्डशशाङ्कुशोत्तरं भटिति प्रसन्नतां नयामि ।

व्याख्या

तत्तत्स्मात्कारणादेयोऽहं कलुपस्य दुष्टतस्य 'कलुषं बुजिननोऽपमहो दुरित-
 दुष्टतम्' इत्यमरः । कर्मणः क्रियाकलापस्य शान्त्यै विनाशाय सर्वेन्द्रियानां
 नेत्रादीनां तापनं पीडनं यस्मिन्तत्तपो दुष्करतपस्यां विधाय कृत्वाऽखण्डययाऽविच्छिन्न-
 सन्तानया भक्त्या दुष्टभक्त्येत्यर्थः । खण्डशशाङ्कुशोत्तरं शः शोभितं
 शिरोभूषणं यस्य तं शिवं भटिति द्वाक् 'त्वाक् भटित्यंजसन्हाय द्वाक् मंशु सपदि
 द्रुते' इत्यमरः । प्रसन्नतां प्रसादं नयामि प्रापयामि । अज्ञानप्राप्तोऽनङ्कारः ।

भाषा

इसलिये मैं पुनःप्राप्ति के वापन पापकर्मों का नाश कर डालने के लिये
 समस्त इन्द्रियो को बन्धन, घोर तपस्या कर, भविष्यिष्ठ दुष्टभक्ति से चन्द्रशेखर
 भगवान् शङ्कर को दीप्त ही प्रसन्न करूँगा ।

तथेति देव्या कृतसम्पत्तिस्ततः समस्तचिन्तां विनिवेश्य मन्त्रिषु ।
अभूदनुष्ठानविशेषतत्परः स पार्थिवः प्रार्थितवस्तुसिद्धये ॥४३॥

अन्वयः

ततः देव्या इति तथा कृतसम्पत्तिः सः पार्थिवः समस्तचिन्तां मन्त्रिषु
विनिवेश्य प्रार्थितवस्तुसिद्धये अनुष्ठानविशेषतत्परः अभूत् ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं देव्या पश्येतीहं भवतुक्तं पुत्रोत्पत्तिरूपं कार्यं तपस्साधनेन स्या-
दिति हेतोस्तथैवास्तु, इति कृता सम्पत्तिर्येन स कृतनिश्चयस्त पार्थिवो राजा
समस्तां सम्पूर्णां चिन्तां राज्यभारचिन्तां मन्त्रिष्वमात्येषु विनिवेश्य विनिक्षिप्य
प्रार्थितस्याऽभीष्टस्य वस्तुन पुत्रस्य सिद्धये प्राप्तयेऽनुष्ठानविशेषे विशिष्टानुष्ठाने
तत्पर आसक्तोऽभूत् । 'तत्परे प्रसितासक्तो' इत्यमरः ।

भाषा

इसके अनन्तर, अपनी रानी की सम्पत्ति मिलने पर, उस राजाने राजकाज
का बोझ मन्त्रियों को सौंपकर अभीष्ट पुत्रप्राप्ति की सिद्धि के लिये विशिष्ट
अनुष्ठान करना प्रारम्भ कर दिया ।

तपः स्वहस्ताहतपुष्पपूजित-त्रिलोचनः स्थण्डिलवासधूसरः ।
तथा स राजर्षिरमाधयद्यथा महर्षयोऽस्मादपकर्षमाययुः ॥४४॥

अन्वयः

सः राजर्षिः स्वहस्ताहतपुष्पपूजितत्रिलोचनः स्थण्डिलवासधूसरः (सन्)
तथा तपः असाधयत् यथा अस्मात् महर्षयः अपकर्षम् आययुः ।

व्याख्या

स राजर्षि ऋषिप्रत्यूहीतो नृप स्वहस्ताभ्यां स्वकराभ्यामाहतानि समानीतानि
च तानि पुष्पाणि कुसुमानि तैः पूजितोऽभ्यर्चितस्त्रिलोचनः शंकरो येन सः स्थण्डिले
भूमिविशेषे धातेन शयनाविना 'य. स्थण्डिले व्रतवशान्छेते स्थण्डिलशायसी'
इत्यमरः । धूसरः सरजस्कस्तन् तथोचं तपस्तपश्चरणमसाधयत् कृतवान्

यथा येन कारणेनाऽस्माभ्युपान्महर्षयोऽपि ब्रह्मर्षयोऽप्यपकर्षं निम्नकोटिमाप्यु-
प्राप्ताः । स्थण्डिल चत्वर, यागार्थं परिष्कृता भूमिस्तत्र शयनादिक महद्भूतम् ।

भाषा

अपन हाथों से तोड़े हुए फूलों से शंकर की पूजा करने वाले उस राजपि-
ने स्थण्डिल पर ही निवास करने से घृणी से - घुसरित होकर ऐसी उग्र तपस्या
की जिससे महर्षि लोग भी तपस्या में इससे नीचे हो गये ।

स सौकुमार्यैकधनोऽपि सोढवाँस्तपोधनैर्दुष्प्रसहं परिश्रमम् ।
रराज तीव्रे तपसि स्थितो नृपः शशीव चण्डद्युतिमण्डलातिथिः ॥४५॥

अन्वयः

सौकुमार्यैकधनः अपि सः तपोधनैः दुष्प्रसहं परिश्रमं सोढवान् ।
तीव्रे तपसि स्थितः नृपः चण्डद्युतिमण्डलातिथिः शशी इव रराज ।

व्याख्या

सुकुमारस्य भावस्तौकुमार्यं तपेव धन इव यस्य स परमशौमलाङ्गोऽपि तप
एव धनं मेधां तैस्तपस्विभिर्दुःखैर्न यथाकथञ्चित्प्रकर्षेण सोढुं शक्यं सहतापोऽप्य-
मित्यर्थं परिश्रमं बलैर्न सोढवानसहत् । तीव्रेऽप्युपे तपसि तपस्यायां स्थितो वर्तमानो
नृपो भूपतिश्चण्डद्युतिरसुर्यरतारय मण्डलस्य चक्रवालस्य 'चक्रवालं तु मण्डलम्'
इत्यमरः । अतिधृष्टस्त्रीपत्य शशी चन्द्र इव रराज शशुभे । यथा सूर्यमण्डल-
गतश्चन्द्रः कान्तिहीनो भवति तथैव परिश्रमाधिक्येन स नृपो स्नानस्तत्रात इति
भावः । अत्रोपमासङ्गारः ।

भाषा

स्वभाप से ही अत्यन्त सुकुमार होने पर भी उसने तपस्विता में भी अत्यन्त
कठिनाता से सहने योग्य बनेत्र सहन किया । चोर तपस्या में लगा हुआ वह
राजा सूर्यमण्डल के निकट आए हुए चन्द्रमा के समान शान दिखार्दे पड़ने लगा ।

नृपं कठोरव्रतचर्यया कृशं ममाहिता मा जरनाथसुन्दरी ।
निशातशायोद्भिखितं ममन्वगात् प्रमेय माणिक्यमतीर निर्मला ॥४६॥

अन्वयः

कठोरव्रतचर्यया कृशं नृपं सा समाहिता नरनाथसुन्दरी निशातशाणो-
ल्लिखितं माणिक्यम् अतीव निर्मला प्रभा इव समन्वगात् ।

व्याख्या

कठोरं कठिनञ्चतद्व्रतञ्च तपस्यारूपं कठोरव्रतं तस्य चर्याऽऽचरणं तया कृशं
कृशतनुं नृपं राजानं सा प्रतिष्ठा समाहिता समाधौ स्थिता, निश्चलचित्तेन तपः-
परायणा नरनाथस्य रातः सुन्दरी यन्त्री निशातस्तोदणः शाणः कपोपलं 'शाणस्तु
निकयः कयः' इत्यमरः । तेनोल्लिखितं घषितमत एव कृशं माणिक्यं मणिम-
तीवाऽग्र्यन्तं निर्मला स्वच्छा प्रभेव कान्तिरिव समन्वगादननुसृतवती । यया
माणिक्यस्य कवे घर्षणेन कृशता प्रभा चाऽनुसरति तथैव कठोरव्रतेन कृशं नृपं
तस्य राती समनुसृतयतीति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

जिस प्रकार तेज सान पर चढाए हुए माणिक्य में कृशता के साथ अत्यन्त
उज्ज्वल चमक भी आजाती है उसी प्रकार कठोर तपस्या से कृश उस राजा का,
तपस्या में लगी रानी बराबर निश्चल चित्त से साथ देती रही ।

मृगाङ्गचूडस्य किरीटनिम्नगातरङ्गचातैरिव वारितश्रमा ।
उपाचरत्सम्यगसौ नराधिपं स्वहस्तलिप्तेश्वरमन्दिराजिरा ॥४७॥

अन्वयः

स्वहस्तलिप्तेश्वरमन्दिराजिरा मृगाङ्गचूडस्य किरीटनिम्नगातरङ्गचातै-
वारितश्रमा इव असौ नराधिपं सम्यक् उपाचरत् ।

व्याख्या

स्वहस्तेन निजकरेण लिप्तं गोमयादिनोपलिप्तमोऽश्वरस्य शिबस्य मन्दिरस्याङ्ग-
निरमङ्गलं यया सा मृगाङ्गचूडश्चन्द्रचूडे ललाटे यस्य तस्य शिबस्य किरीटरूपा
मुकुटरपा 'मुकुटं किरीटं पुष्पसकम्' इत्यमरः । या निम्नगा गङ्गानदी
तस्यास्तरङ्गपातवर्षाचिपवनेर्वारितोऽपनीतः श्रमः बलेज्जो यस्याः सा वारितश्रमे-
याऽसौ नृपपत्नी राजमहिषी नराधिपं राजानं सम्यक् प्रकारेण सिषेवे सेवितवती ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

अपने हाथों से शङ्कर के मन्दिर के जंगल को लीपपोत कर सफा करने वाली रानी, शङ्कर का मुकुट स्वरूप गङ्गानदी की लहरों के वायु से मानो अपना धम दूर करती हुई, राजा की अच्छी तरह सेवा करती थी ।

तथाविधायाः सदृशं यदुन्नतेर्मतं यदौदार्यधनस्य चेतसः ।

तदद्रिकन्यादयितस्य पूजने जितेन्द्रियः कल्पयति स्म पार्थिवः ॥४८॥

अर्थः

जितेन्द्रियः पार्थिवः तथाविधायाः उन्नतेः यत् सदृशं, औदार्यधनस्य यत् मतं तत् अद्रिकन्यादयितस्य पूजने कल्पयति स्म ।

व्याख्या

जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन स यतेन्द्रियः पार्थिवो राजा 'राजा राष्ट्रपार्थिवश्चाभ्युपभूयमहीक्षितः' इत्यमरः । तथाविधायास्तावद्वया पुत्रप्राप्तिरूपाया उन्नतेरभ्युदयस्य यत् सदृशं योग्यं कार्यमौदार्यमेव धनं यस्य तस्य चेतसश्चित्तस्य धन्यतमिष्टमुदारचित्तेन च यत्सम्पदनीयं स्वातन्त्र्यं सेवाकार्यं सत्सामग्री च 'यितशाह्यविर्गमित' इति स्वरणात् । अद्रिकन्यायाः पार्वत्या दयितस्य परम् शिवस्य पूजने पूजायां कल्पयति स्म रचयति स्म । यस्मान्बल्लो अग्निरिति ग्यायाद्यथाकार्यं सर्वमकल्पयदिति भावः ।

भाषा

जितेन्द्रिय राजा, वेसी पुत्र प्राप्ति के सदृश उच्च कामना के अनुकूल और उदारचित्त की प्रेरणा के अनुसार चरने के पूजन में सब उत्तम वस्तुओं का प्रयोग करता था ।

इति चितीन्द्रश्चिरमिन्दुरोरप्रसादनाय प्रथमुग्रमाश्रितः ।

कदाचिदाकर्णयति स्म भारतीं प्रभातपूजासमये नमश्चरीम् ॥४९॥

अर्थः

इति श्चितीन्द्रश्चिरमिन्दुरोरप्रसादनाय चिरम् उग्रं प्रथम् आश्रितः शिवोन्द्रः कदापि न प्रभातपूजासमये नमश्चरीं भारतीम् आर्चयति स्म ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तरीत्येन्दुशेखरस्य शिवस्य प्रसादनाय प्रसन्नतासम्पादनार्थं चिरं चिरकालमुप कठिनं व्रतं नियमं 'नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम्' इत्यमरः । आश्रितस्समाश्रितः क्षितोन्द्रो राजा कदाचित्कस्मिंश्चित्तमये प्रभाते प्रातःकाले या पूजाऽर्चनं तस्या अवसरे नभसि गगने घरतीति नभश्चरी तामाकाशगामिनीं भारतीं वाणीं 'आहूय तु भारती भाषा गोर्वाग्वानी सरस्वती' इत्यमरः । आकाशवाणीमित्यर्थः । आकर्णयति स्म श्रुतवान् ।

भाषा

इस प्रकार शंकर भगवान् को प्रसन्न करने में चिरकाल तक कठोर व्रत पालन करने वाले राजा ने किसी दिन सवेरे की पूजा के बाल में आकाशवाणी सुनी ।

अलं चुलुक्यक्षितिपालमण्डन-श्रमेण विश्राम्यतु कर्कशं तपः ।
कमप्यपूर्वं त्वयि पार्वतीपतिः प्रसादमारोहति भक्तवत्सलः ॥५०॥

अन्वयः

हे चुलुक्यक्षितिपालमण्डन श्रमेण अलं, कर्कशं तपः विश्राम्यतु, भक्तवत्सलः पार्वतीपतिः त्वयि कम् अपि अपूर्वं प्रसादम् आरोहति ।

व्याख्या

हे चुलुक्यस्य चुलुवधरास्य क्षितिपाला नृपास्तेषां मण्डनमाभूयर्षं तत्सम्बुद्धौ हे चुलुक्यवंशक्षितिपालमण्डन ! राजन् ! श्रमेणाऽलमतः परं श्रमादियु परिश्रमो न कर्तव्यः । कर्कशं कठिनं तपो नियमो विश्राम्यतु विश्रान्तिमेतु भक्तानां प्रपन्नानां वत्सल स्निग्धः 'स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमरः । पार्वत्याः पतिः शिवस्त्वयि त्वद्विषये कमप्यपूर्वं कमप्यनिर्वचनीयं प्रसादं प्रसन्नतां कृपामारोहति करोति ।

भाषा

हे चालुक्य वंशीय राजाजी के भूपण ! अब परिश्रम मत करो । कठोर तप बन्द करो । भक्तवत्सल शंकर ने तुम्हारे ऊपर एक अवर्णनीय कृपा की है ।

इयं त्वदीया दयिता भविष्यति क्षितीन्द्र पुत्रत्रितयस्य भाजनम् ।
चुलुक्यवंशः शुचितां यदजितैर्यशोभिरायास्यति मौक्तिकैरिव ॥५१॥

अन्ययः

हे श्रीतीन्द्र इयं त्वदीया दयिता पुत्रत्रितयस्य भाजनं भविष्यति ।
मौक्तिकैः इव यद्विजितैः यशोभिः चुलुक्ववंशः शुचिताम् आयास्यति ।

व्याख्या

हे श्रुतीन्द्र हे राजन् । इयं त्वदीया तव दयिता महिषी पुत्राणां सुतानां
त्रितयस्य अथवा त्रिसंख्याकसुतानां वा भाजनं पार्श्वं भविष्यति ।, मौक्तिकैरिव
मुक्तामणिभिरिव्याप्तस्वच्छैः सुपलवर्णैस्तवपुत्रैरजितानि मिथ्यावितानि यशोभिः
कीर्तिभिः 'यशः कीर्तिं समन्ता घ' इत्यमरः । चुलुक्ववंशश्चुलुक्वद्वंशपाशां कुलं शुचि-
तामुज्ज्वलतां वविव्रता वाऽऽयास्यति गमिष्यति । 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः ।
ते त्रयः पुत्राः कुलभूषणा भविष्यन्तीति भावः । अत्रोपमात्पुनः ।

भाषा.

हे राजा तुम्हारी इस धर्मपत्नी से तुम्हें तीन पुत्र होंगे । उनके द्वारा
उपाजित मोक्षियो की ऐसी स्वच्छ और शुभ कीर्ति से यह चालुक्ववंश उज्ज्वल
या वविव्र हो जाएगा ।

निधिः प्रतापस्य पदं जयश्रियः कलालपस्ते तनयस्तु मध्यमः ।
दिलीपमान्धातुमुखादिपार्थिव-प्रधामतिक्रम्य विशेषमेप्यति ॥५२॥

अन्ययः

ते मध्यमः तनयः तु प्रतापस्य निधिः जयश्रियः पदं कलालयः (सन्)
दिलीपमान्धातुमुखादिपार्थिवप्रथाम् अतिक्रम्य विशेषम् एष्यति ।

व्याख्या

ते तव मध्यमो द्वितीयस्तनयः पुत्रस्तु 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः'
इत्यमरः । प्रतापस्य प्रभावस्य 'त' प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः शौर्यशक्तम्
इत्यमरः । निधिनियानं जयश्रियो अवलम्ब्याः पदं स्थानं वस्तुनाञ्चतु पट्टि-
कलानामालयो गृहं सन् दिलीपदण्डमान्धाता च दिलीपमान्धातारो सुपवंशसम्पन्नो
प्रतापिनो राजानो मुखं आवी येषां ते दिलीपमान्धातुमुखा आदिपार्थिव
प्राचीननृपास्तेषां प्रयां ह्यातिमान्क्रम्य समुत्क्रम्य विशेषं विशेषतामपि होतृष्टना-
मेप्यति प्राप्स्यति ।

भाषा

तुम्हारा मङ्गला लडका बड़ा प्रतापी, विजय लक्ष्मी का पाव तथा चौंसठों कलाओं का ज्ञाता होकर सूर्यवंशी दिलीप मानपाता आदि प्राचीन राजाओं की ख्याति से भी अधिक प्रतिष्ठा प्राप्त करेगा ।

सुतद्वयं ते निजकर्मसम्भवं मम प्रसादात्तनयस्तु मध्यमः ।
पयोनिधेः पारगतामपि श्रियं स दोर्बलाद्राम इवाहरिष्यति ॥५३॥

अन्वयः

सुतद्वयं ते निजकर्मसम्भवं, मध्यमः तनयः तु मम प्रसादात्, सः रामः इव दोर्बलात् पयोनिधेः पारगताम् अपि श्रियम् आहरिष्यति ।

व्याख्या

सुतद्वयं द्वौ पुत्रौ ते तव निजेन स्वकीयेन कर्मणा तपसा सुकृतेन वा सम्भवं उत्पत्तिर्यपोस्तत् । द्वौ पुत्रौ तव कठिनव्रतफलरूपाविति भावः । मध्यमो द्वितीयस्तनयः पुत्रस्तु मम शिष्यस्य प्रसादादनुग्रहविशेषाद्भविष्यति । स राम इव वाशरधिरिव दोग्गीभुजयोर्बल शक्तितस्तस्मात् 'भुजबाहू प्रवेष्टौ दो.' इत्यमरः । पयोनिधेः समुद्रस्य पारगतां पारे भतां श्रियं राज्यलक्ष्मीं रामपत्ने सीतामाहरिष्यति समानेव्यति । शत्रोपमानञ्कारः ।

भाषा

दो पुत्र तुम्हारे निये हुवे कठिन अनुष्ठानादि कर्मों से प्राप्त होंगे । किन्तु तुम्हारा मध्यम पुत्र तो मेरी विशेष कृपा से तुम्हें प्राप्त होगा । यह रामचन्द्र के समान समुद्र के पार गई हुई सीता स्त्री लक्ष्मी को अपने भुजबल से ले आया ।

गिरं निपीय श्रुतिश्रुक्तिमागतां सुधामिव ज्योमपयोनिधेरिति ।
उदञ्चिरोमाञ्चतया समन्ततः स शैत्यसम्पर्कमिव न्यवेदयत् ॥५४॥

अन्वयः

सः ज्योमपयोनिधेः श्रुतिश्रुक्तिम् आगतां सुधाम् इव इति गिरं निपीय समन्ततः उदञ्चिरोमाञ्चतया शैत्यसम्पर्कम् इव न्यवेदयत् ।

व्याख्या

स आहवमस्तदेवो व्योमवाऽन्नमेव 'द्योदिवो द्वे स्त्रियामन्नं व्योमपुष्करमम्बरम्' इत्यमरः । पयसां जलानां निधिरसमुद्रस्तस्माच्छ्रुतिरेव कर्ण एव शुक्तिर्मुक्ता-स्फोटः 'मुक्तास्फोटःस्त्रियां शुक्ति' इत्यमरः । तां समागतां प्राप्ता सुषामिव पीपूषमिवेतीत्यं पूर्वोक्तां गिरभाकाशवाणीं निषीय भुत्वा समन्ततः परित उदञ्चो उदगतो रोमाञ्च रोमहर्षणं यस्य स उदञ्चिरोमाञ्चस्तस्य भावस्तत्ता तथा 'रोमाञ्चो रोमहर्षणम्' इत्यमरः । शीत्यस्य द्योततायास्तत्पक्षः सम्बाध्यत्तमिव म्यवेदयत् प्रकटयाञ्चकार । अत्राऽऽकाशे समुद्रतादात्म्यारोपः भूमी शुक्ति-स्वारोपे बाष्पां सुषात्वारोपे च कारणमिति परम्परितक्यकम् । अत्रोपमोत्प्रे-क्षयोः सकरः ।

भाषा

राजा आहवमस्तदेव, आकाशरूपी समुद्र से कर्णरूपी सौप में अमृत रूपी आकाशवाणी पडने से हर्ष के कारण रोमाञ्चित होकर अपने को मानो जाड़ा लग रहा है ऐसा प्रकट करने लगा । (जाड़ा लगने से भी रोगटे खड़े हो जाते हैं ।)

उदञ्चदानन्दजलप्लुतेक्षस्ततः प्रमोदालसलोचनोत्पलाम् ।

स वल्लभामन्यपुरन्ध्रदुर्लभैर्गुणैरुपेतां गुणवानतोपयत् ॥५५॥

अन्ययः

ततः गुणवान् सः उदञ्चदानन्दजलप्लुतेक्षणः (सन्) अन्यपुरन्ध्रदुर्लभैः गुणैः उपेतां प्रमोदालसलोचनोत्पलां वल्लभाम् अतोपयत् ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं युगवान्दयादाक्षिण्यादिगुणोपेतः स आहवमस्तदेवनृप उदञ्च-दुर्गञ्चदानन्दजलमानन्वाभजलं तेन प्लुते व्याप्त ईक्षणो नेत्रे 'लोचन मघर्ष नेत्रमोक्षणं घमुरक्षिणि' इत्यमरः । अत्येवम्भूतस्ताम्रव्याघ्रचपूरप्रवश्व नापेशच तानुं दुर्लभैरप्यैर्गुणैस्तो ज्ञयलज्जापातिप्रत्यादिगुणैरुपेतां युवतीं प्रमोदेनाऽनन्दे-नाजलतो निस्पन्दे लोचनं शुषोत्पले कमले पर्यास्तां वल्लभां प्रियाप्रतोपयन् समाश्रयितव्याम् । अत्रत्यकमलद्वारः ।

भाषा

इसके अनन्तर उस गुणी राजा ने उत्कट आनन्द जनित अश्रुओं से भरी आँखों से धन्य त्रिषो में अप्राप्य गुणों से युक्त तथा आनन्द से निर्निमेष नेत्र कमल वाली अपनी रानी की सान्त्वना की ।

**शनैर्विधाय व्रतपारणाविधिं धनैः कृतार्थीकृतविप्रमण्डलः ।
अखण्डसौभाग्यविलासया पुनस्तथा समं राज्यसुखेष्वरज्यत ॥५६॥**

अन्वयः

(सः) शनैः व्रतपारणाविधिं विधाय धनैः कृतार्थीकृतविप्रमण्डलः
(सन्) अखण्डसौभाग्यविलासया तथा समं पुनः राज्यसुखेषु अरज्यत ।

व्याख्या

स राजा शनैः स्वस्थचित्तेन व्रतस्य पूर्वाचरितानुष्ठानस्य पारणाविधिं समाप्ति-
कृत्य ब्राह्मणभोजनादिपूर्वकं स्वभोजनादिकं विधाय कृत्वा कृतार्थीकृतं दान-
भोजनादिना सन्तुष्टमनोरथीकृतं विप्रमण्डलं ब्राह्मणसमुदायो धेनैर्वम्भूतस्सन्नखण्डं
निरन्तरं पत्नीभाग्यं सधनस्य तस्य विलासं सीह्य यस्यास्सा तथा स्ववल्लभया
सह राज्यसुखेषु राजकीयसुखोपभोगेष्वरज्यत सरक्तो बभूव । मन्त्रिधिनिविष्टं
राज्यकार्यभारमुररीकृत्य पूषवत्प्रजापालनतत्परोऽभूदिति भावः ।

भाषा

वह राजा, स्वस्थ चित्त से व्रत का पारण कर और ब्राह्मणों को दान भोजन आदि से सन्तुष्ट करते हुए राज्य कार्य का भार लेकर अखण्ड सौभाग्यवती होने के सीह्य से युक्त अपनी रानी के साथ राज्य सुख के उपभोग करने में प्रवृत्त हुआ ।

**क्रमेण तस्यां कमनीयमात्मजं शुभे मुहूर्ते पुरुहूतसन्निभः ।
अवाप्य सम्पादितमांसलोत्सवः परामगान्निर्वृतिमीधरः क्षितेः ॥५७॥**

अन्वयः

पुरुहूतसन्निभः क्षितेः ईधरः क्रमेण शुभे मुहूर्ते तस्यां कमनीयम्
आत्मजम् अवाप्य सम्पादितमांसलोत्सवः (सन्) परा निर्वृतिम् अगात् ।

व्याख्या

पुरुहूतसन्निभ इन्द्रसदृशः 'यद्वधवाः शुनाशौरः पुरुहूतः पुरन्दरः' इत्यमरः ।
क्षितेः पृथिव्या ईश्वरः स्वामी क्रमेण किञ्चित्कालानन्तरं शुभे माङ्गलिके
'कल्याण मङ्गल शुभम्' इत्यमरः । मूर्तौ काले तस्या स्वबलभावां कमनीय
सुन्दरमात्मजं पुत्रं 'आत्मा यं जायते पुत्रः' इति श्रुतेः । अवाप्य लब्ध्वा सम्पादितः
कृतो मांसलोऽतिबहुलोऽतिसमुद्रश्चोत्सवो महो घेन स. 'मह उद्भव उत्सवः'
इत्यमरः । एवम्भूतस्तन् परा समुत्कृष्टा निर्वाति सुखमगात् प्राप ।

भाषा

आगे चलकर इन्द्र के सगान प्रतापी पृथ्वीपति आहुवमल्लदेव ने उस रानी
से मुमुहूर्त में एक सुन्दर पुत्र प्राप्त कर और उस उपलक्ष्य में एक बड़ा उत्सव
मना कर बहुत आनन्द प्राप्त किया ।

स सोमवनेत्रचकोरपारणां चकार गोत्रस्य यदुज्ज्वलाननः ।

यथोचितं सोम इति चमापतेस्ततः प्रसन्नादभिधानमाप्तवान् ॥५८॥

अन्वयः

यत् उज्ज्वलाननः सः गोत्रस्य सोमयत् नेत्रचकोरपारणां चकार ततः
प्रसन्नात् क्षमापतेः यथोचितं सोमः इति अभिधानम् आप्तवान् ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणादुज्ज्वलं विशिष्टशोभान्वितमननं मुलं यस्य स नूतनजात-
शिशुर्गोत्रस्य क्षुल्लकयशस्य सोमवच्चन्द्र इव नेत्राणि तयनान्येव चकोराश्चकोरकाः
'जीवजीवश्चकोरकः' इत्यमरः । यत्किञ्चिद्ये चन्द्रिकया तृप्यन्ति । तेषां
पारणां सन्तोष चकार ततस्तस्मात्कारणात्प्रसन्नादानन्दयुक्तात्क्षमापते रात्री
यथोचितमुचितमनतिक्रम्य वर्तत इति यथाप्येयं सोम इत्याकारकमभिधानं
नामाऽऽप्तवान् प्राप्तवान् । अत्रोपमाहृपकयोः संकटः ।

भाषा

पूर्वि सुन्दर मुखवाले उस बालक ने चन्द्रमा के समान चन्द्रायवर्गीयो के
नेत्र रानी पयोरो को सन्तुष्ट किया इसलिये प्रसन्नचित्त राजा ने उतने सोम
मह नाम पाया । अर्थात् उसका नाम सोम रखा गया ।

अनन्यसामान्यतनूजशंसिनीं स्मरन्नजस्रं गिरमुद्रतां दिवः ।
द्वितीयगर्भार्थमभूत्स निर्भरं समुत्सुको मध्यमलोकनायकः ॥५६॥

अन्वयः

मध्यमलोकनायकः सः दिवः उद्रतां अनन्यसामान्यतनूजशंसिनीं गिरं
अजस्रं स्मरन् द्वितीयगर्भार्थं निर्भरं समुत्सुकः अभूत् ।

व्याख्या

मध्यमदन्वासी लोकश्च मध्यमलोको भूलोकस्तस्य नायको मध्यमलोकपालो
भूपालः स राजाऽऽहवमस्तदेवो दिव आकाशादुद्गतां समागतां नाञ्च्यः सामान्य-
स्तमानो यस्य स चाऽसौ तनूजः पुत्रश्च तं शंसति निवेदयतीति तां गिरं वागीमजस्रं
निरन्तरं 'नित्यानवरताजस्रम्' इत्यमरः । स्मरन् द्वितीयगर्भार्थं द्वितीयगर्भकृते
निर्भरमत्यन्तं समुत्सुक उत्कण्ठितोऽभूत् ।

भाषा

वह भूलोक का राजा असाधारण व अलौकिक पुत्र प्राप्त होने की आकाश-
वाणी को सदैव स्मरण करता हुआ, दूसरे गर्भ के लिये अत्यन्त उत्कण्ठित हुआ ।

स्थितस्य गर्भे प्रभयेव कस्यचिद् विलिप्यमानां स्फटिकामलत्विषः ।
स गण्डपालीं विसदण्डपाण्डुरां ददर्श देव्याः पृथिवीपतिस्ततः ॥६०॥

अन्वयः

ततः पृथिवीपतिः स्फटिकामलत्विषः गर्भे स्थितस्य कस्यचित् प्रभया
इव विलिप्यमानां विसदण्डपाण्डुरां देव्याः गण्डपालीं ददर्श ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं पृथिवीपतिः राजा स्फटिकस्यामला निर्मलातिविद्धि प्रभयेव
'स्युः प्रभादप्रचिस्तिवद्भाभाच्छविश्रुतिदीप्तयः' इत्यमरः । त्विद् प्रभा यस्य
स तस्य स्फटिकमलिसमानशुभ्रकान्तेर्गर्भे उदराम्भन्तरे स्थितस्य विद्यमानस्य कस्य-
चिद् गर्भस्य प्रभयेव कान्त्येव विलिप्यमानां रज्यमानायनूलिप्यमानाञ्च विसदण्ड
इव मृणालवण्ड इव 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः । पाण्डुरां शुभ्रवर्णां देव्यां
महिष्याः गण्डपालीं कपोलं ददर्श दृष्टवान् । अश्रोपमोन्प्रेक्ष्योः संकरः ।

भाषा

इसके अनन्तर राजा ने स्फटिक की निर्मल कान्ति के समान शुभ्र कान्ति वाले गर्भस्थित किसी (गर्भ) की कान्ति से मानो छाए हुए, कमलनाल के सदृश श्वेत रंग के रानी के कपोलस्थल को देखा ।

स हेमवृष्टिं महतीमकार्यचकार चित्राण्युपयाचितानि च ।

हरप्रसादोचितसुलालसश्चकार किं किं न नरेन्द्रचन्द्रमाः ॥६१॥

अन्वयः

सः महतीं हेमवृष्टिं चित्राणि उपयाचितानि च चकार । हरप्रसादो-
चितसुलालसः नरेन्द्रचन्द्रमाः किं किं न चकार ।

व्याख्या

स राजा महतीं विनालां हेमवृष्टिं सुवर्णवृष्टिं चित्राण्याश्चर्यकराण्युपया-
चितानि स्वमनोरथसिद्धये स्वाभीष्टदेयतायै पूर्वं संकल्पितानुपहारानि च चकार ।
“दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं वोहव तद्वि-
दुर्गुपाः” । स राजा पाप्मकेभ्यः प्रचुरं सुवर्णं दत्तवान् देवेभ्यश्च स्वाभिलषित-
सिद्धये पूर्वसंकल्पितानुपहारान् पूजनाशिमिवेषादितयानिति भावः । हरस्य
शिवस्य यः प्रसादः प्रसन्नता ‘प्रसादस्तु प्रसन्नता’ इत्यमरः । समुचितस्तदनुकूलो
यः पुनः पुत्रस्तस्मिन् लालसोत्कटकामना यस्य स ‘कामोऽभिलाषस्तयंश्च सोऽप्रययं
लालसा द्वयोः’ इत्यमरः । नरेन्द्राणां राज्ञां तारकानामिव मध्ये चन्द्रमाश्चन्द्र
इवाऽऽलहादको मनोहारी च स राजा किं किं समुचितं कार्यं न चकार कृतवान् ।
सर्वमेव तद्योग्यं समुचितं कार्यं कृतवानित्यर्थः । अत्रार्थापर्यवसानकुरस्तेन सम्प्रदा-
भूतार्थः प्रतीयते ।

भाषा

उस राजा ने सुवर्ण की घोर वृष्टि की अर्थात् याचकों को मूल सुवर्णदान
दिया । देवताओं की जो विविध मनोनिर्षा की थीं उनको पूरा किया । मंदर
के प्रसाद के अनुकूल पुत्र पाने की लालसा रगने माटे उस राजा ने क्या २
नहीं किया अर्थात् तदनुकूल सब कुछ किया ।

उवाह धौतां क्षितिपालवल्लभा सुधाप्रवाहैरिव देहकन्दलीम् ।
विपादपङ्क्तयतः क्षमापतेर्निरन्तरं तु प्रससाद मानसम् ॥६२॥

अन्वयः

क्षितिपालवल्लभा सुधाप्रवाहैः धौताम् इव देहकन्दलीम् उवाह । क्षमापतेः
मानसं तु विपादपङ्क्तयतः निरन्तरं प्रससाद ।

व्याख्या

क्षितिपालस्य भूपालस्य वल्लभा प्रिया रानी सुधाया अमृतस्य प्रवाहैः
संतामर्षितां प्रक्षालितामस एव श्वेतामिव देहकन्दलीं शरीरलतामुवाह धारितवती ।
क्षमापतेः पुष्पोपतेः 'विपुला गङ्गारी घात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा । भूतपात्री
रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ।' इत्यमरः । मानसं मनस्तु विपादो दुःखं स
एव पङ्क्तुः कर्मस्तस्य क्षयतो विनाशात् निरन्तरमजलं प्रससाद प्रसन्नतां समवाप ।
मानसं सरः पङ्कुराहित्याद्यया निर्मलजलेन प्रसन्नतां प्राप्नोति तथैव नृपस्य मनो
दुःखराहित्याद् गर्भचिन्हैः सुखं प्राप । अबोधप्रेक्षारूपकश्लेषाणां संकरस्तेन
शरद्वृत्तवृत्तान्तः प्रतीयत इति वस्तुष्वनि ।

भाषा

रानी, अमृत से धोई हुई के समान श्वेत शरीर की धारण करने लगी अर्थात्
रानी सफेद पडने लगी । राजा का मन दुःख रूपी कीचड़ का क्षय होने से
निरन्तर प्रसन्न होने लगा । जिस प्रकार कीचड़ दूर होकर निर्मल जल रहने से
मानस सरोवर प्रसन्न होता है वैसे ही राजा का मन दुःख दूर होकर गर्भ के
चिन्ह से निरन्तर प्रसन्न हुआ ।

निपीड्य चन्द्रं पयसे निवेशिता ध्रुवं तदीयस्तनकुम्भयोः सुधा ।
यदुत्पलरयामलमाननं तयोः सलाच्छन्नच्छायमिव व्यराजत ॥६३॥

अन्वयः

पयसे चन्द्रं निपीड्य सुधा तदीयस्तनकुम्भयोः ध्रुवं निवेशिता । यत्
तयोः उत्पलरयामलम् आननं सलाच्छन्नच्छायम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

पयसे दुग्धाय 'पय' क्षीर षयोऽम्बु च' इत्यमर । चन्द्र सुधाशु निपीड्य निपीड्य सुधा चन्द्रगत पीमूष तस्या राता अय तदीयस्ती तवीयौ स्तनी एव कुम्भौ तयोर्नृपपत्निकुचकुम्भयोर्भुव निश्चयेन निवेशिता प्रवेशिता । 'यद्यस्मा- स्कारणात् तयो कुचयोस्तत्तल नीलोत्पलमिव श्यामल कृष्णदर्पमानन चूचुः' 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोश । साञ्छनस्य चन्द्रस्थकृष्णचिह्नस्य छाया कान्तिस्तया सहितमिति सलाञ्छनच्छायामिव व्यराजत शुशुभे । चन्द्रस्यसुधा- गमसम्बन्धेन कलङ्ककान्त्या अप्यागमनसम्भवानुरज्ज्वालङ्कारः ।

मापा

(उस बालक के दूध पीने के लिये) दूध के स्थान पर चन्द्रमा को निषोड पर अमृत ही रानी के स्तन रूपी चढो में अवश्य भरा गया होगा । नयो कि उन दोनों स्तनो के नीले कमल के ऐसे काले चूचुष, (अपनी, स्तन के ऊपर की घुडी) चन्द्रमा के बलङ्क की कान्ति से युक्त दिखाई देते थे अर्थात् बाले थे । गभिणी के चूचुक बाले हो जाते हैं ।

नरेन्द्रकान्ताकुचहेमकुम्भयोः सुधारसं क्षीरमिषेण बिभ्रतोः ।

हिमोपचारार्पितमार्द्रचन्दनं त्रियं दधौ गालनशुभ्रवाससः ॥६४॥

अन्वयः

क्षीरमिषेण सुधारसं बिभ्रतोः नरेन्द्रकान्ताकुचहेमकुम्भयोः हिमोप- चारार्पितम् मार्द्रचन्दनं गालनशुभ्रवाससः त्रियं दधौ ।

व्याख्या

क्षीरस्य दुग्धस्य मिषेण ध्याजेन सुधारसममृतरस बिभ्रतोर्पारयतो नरेन्द्र- स्याऽऽहवमल्लदेवस्य कान्ता वल्लभा तस्या कुचावेय हेमकुम्भौ सुवर्णकुम्भौ तयोदपरि हिमोपचाराय शीतोपचारायार्पित विलिप्तमार्द्रचन्दनं वृताईचन्दन- केपो गालनं स्वावण क्षरण वा तस्य शुभ्र शुक्ल वासो वस्त्रं तस्याऽमृतरसराय- पापं देतवस्त्रस्य शोभा कान्ति दधौ बभार । चन्दनस्य शुश्रवणं तात्पर्यमिन्द्रा- भवत्प्रत्यारोपः । अत्रनिदर्शनालङ्कारः । 'संभवव्यस्तुसम्बन्धोऽन्वयव्याप्ति- बुध्बित् । यत्र बिभ्रानुबिम्बत्वं शोभयेत्ता निदर्शना ।'

भाषा

दूध के व्याज से अमृत के रस को रखने वाले उस रानी के स्तन रूपी सोने के घटो पर, ठंडक पहुँचाने के लिये लगाया हुआ सफेद चन्दन, अमृत को छानने के लिये घटो के ऊपर रखे हुए सफेद छनो (छननों) की शोभा दे रहा था ।

नरेन्द्रपुत्रस्य कृते सुरक्षितं क्षितीशकान्ताकुचकुम्भयोः पयः ।

विलासहारोज्ज्वलमौक्तिकच्छलात् समल्लिकावासमिव व्यधीयत ॥६५॥

अन्वयः

नरेन्द्रपुत्रस्य कृते क्षितीशकान्ताकुचकुम्भयोः सुरक्षितं पयः विलासहारोज्ज्वलमौक्तिकच्छलात् समल्लिकावासम् इव व्यधीयत ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य नृपस्य पुत्रः सुनुस्तस्य कृते क्षितीशस्य पुष्पीपते कान्ताया प्रियायाः कुचावेव स्तनावेव कुम्भौ घटौ तयोस्तुरक्षितं सुनिहितं पयः दुग्धं विलासाय धारितश्चासौ हारश्च तस्योज्ज्वलाद्भूषाश्चते मौक्तिकाश्च तेषाञ्छलाग्निर्वेण विलासार्थधारितहारप्रोतशुभ्रमुक्ताफलव्याजेन मल्लिकापुष्पाणां 'मल्लिका शतभीरश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः । वासस्सुगन्धस्तेन सहितं युक्तमिति समल्लिकावासमिव व्यधीयत कृतम् । शुभ्रत्वान्मौक्तिकोपरि मल्लिकापुष्पत्वारोपः । सुगन्धार्थं दुग्धोपरि मल्लिकापुष्पाणां स्थितिरिति भावः । अत्र सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

राजपुत्र के लिये रानी के स्तनरूपी घटो में सुरक्षित रक्ता हुआ दूध, शोभा के लिये पहने हुए हार के सफेद मोतियों के मिस से मानो सफेद बेल के फूलों की सुगन्ध से सुगन्धित किया गया था ।

मृगोदशः श्यामलचूचुकच्छलात् कुचद्वये भूपसुतोपयोगिनि ।

प्रभासंक्रान्तरसायनौपधी-दलद्वयं नीलमिव व्यराजत ॥६६॥

अन्वयः

मृगोदशः भूपसुतोपयोगिनि कुचद्वये श्यामलचूचुकच्छलात् नीलं प्रभासंक्रान्तरसायनौपधीदलद्वयम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

मृगीदृश एणनयनाया 'नृपस्त्रियो भूपसुतस्य राजपुत्रस्योपयोगिन्युपभोगयोग्ये कुचद्वये स्तनद्वये इत्याधले कृष्णवर्णे च ते चुचुके कुचाये 'चुचुक तु कुचायं स्यात्' इत्यमरः । तयोश्चल्लाव्याजेन नीलं कृष्णवर्णं प्रमावेणाश्लौकिकशक्त्या संक्रान्तं संगतं रसायनौषध्या आपूर्वधर्कजराविचारकभेषजस्य इत्यद्वयमिव पत्रमुपलभिव रराज शुशुभे । अत्र सापन्हवोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

राजपुत्र के उपयोग में आने वाले मृगनयनी रानी के दोनों स्तनो पर काले रंग के चुचुको (ढेपनी, स्तन के ऊपर की घुडी) के मिस से मानो अलौकिक शक्ति से युक्त आयुष्य वर्षक और जरा निवारक किसी औषधि के जाले रंग के दो पत्ते शोभित हो रहे थे ।

निरन्तरायाससमर्थमर्थिनां कथं नु दारिद्र्यमसौ सहिष्यते ।

न येन मध्यस्थमपि व्यपहृत स्थितेन गर्भे नरनाथयोपितः ॥६७॥

अन्वयः

असौ अर्थिनां निरन्तरायाससमर्थं दारिद्र्यं कथं नु सहिष्यते । गर्भे स्थितेन येन नरनाथयोपितः मध्यस्थम् अपि (दारिद्र्यं) न व्यपहृत ।

व्याख्या

असौ सज्जनित्यमाणपुत्रोऽर्थिनां याचकानां निरन्तरः सतत आयास श्लेशस्त-
स्मिन्तानर्थं श्लेशकारकमित्यर्थः । दारिद्र्यं घनाभाव कथं केन प्रकारेण सहिष्यते
न सहिष्यत इत्यर्थः । यतो गर्भे छबरे स्थितेन येन भाविराजपुत्रेण नरनाथस्य
नृपस्य योपितः सीमन्तिन्या 'स्त्री योपिदबला योपा नारी सीमन्तिनी यधूः'
इत्यमरः । मध्यस्थमुदरस्य दारिद्र्यं कृशत्व न व्यपहृत न सोढम् । गर्भिण्या
उदरं धर्षत एव । अतः अनेनोदरस्य कृशत्वरूपदारिद्र्यमपहृतम् । अत्रोत्प्रेक्षा गम्या ।

भाषा

यह गर्भस्थ बालक याचकों को निरन्तर बचट देने वाली दरिद्रता को कैसे सहन करेगा । क्योंकि उसने गर्भ में आकर रानी के पेट की कृशता रूपी दरिद्रता न सहन की । अर्थात् गर्भवती स्त्रियो का पेट स्वभावन ही बड़ा हो जाता है । रानी गर्भवती होने से उसका मध्य भाग बड़ा हो गया था ।

बलेः समुद्रासमपाचकार यः स कारणादत्र कुतोऽपि वर्तते ।
इतीव गर्भः क्षितिपालयोपितः शशंस मञ्जुदरे बलिस्थितिम् ॥६८॥

अन्वयः

क्षितिपालयोपितः गर्भः उदरे बलिस्थितिं मञ्जुन्, यः बलेः समुद्रासम्
अपाचकार सः कुतः अपि कारणात् अत्र वर्तते इति शशंस इव ।

व्याख्या

क्षितिपालयोपितो नृपपत्न्या गर्भो गर्भस्थो बाल उदरे बलिस्थितिं त्रिवलिरेखां
भञ्जघ्नपहरन् यो विष्णुर्बामनरूपो बलेर्बलिनामरदंत्पस्य समुद्रासमीदृश्यमपाच-
कार दूरीकृतवान् स विष्णुः कुतोऽपि कारणात्कस्मादप्यनिर्बचनीयकारणादत्रोदरे
वर्तते प्रतिषसतीति क्षासतेव प्रकटोचकारेव । बबयोरभेदादुत्प्रेक्षा । नाविष्णुः
पृथिवीपतिरिति वचनात्तस्य राजपुत्रस्य विष्णुत्पत्त्यं गम्यते ।

भाषा

रानी के गर्भ में का राजपुत्र, रानी के पेट पर की त्रिवली दूर करते हुए
यह छोटित करता या मानो यहाँ पेट में किसी कारण से राजा बलि के अदृश्य
का भङ्ग करने वाले विष्णु के अवतार रूप बामन आये हैं । (गर्भिणी के पेट
पर की त्रिवली पेट बढने से नहीं दिखाई पड़ती ।)

कृतावतारः क्षितिभारशान्तये न पीड्यमानां सहते महीमयम् ।
इतीव सा गर्भभरालसा शनैः पदानि चिक्षेप मृगापतेक्षया ॥६९॥

अन्वयः

गर्भभरालसा मृगायतेक्षया सा, क्षितिभारशान्तये कृतावतारः अयं
पीड्यमानां मही न सहते इति इव शनैः पदानि चिक्षेप ।

व्याख्या

गर्भभरेण गर्भभारेणाऽस्तसा मन्दरपतिर्भृगस्याऽऽप्यत ईक्षण इवेक्षणं नेत्रे
यस्यास्ता नृपहनीः क्षितेः पृथ्वा भारः कुनृपतिर्कृताग्यायविशेषस्तस्य शान्तये दूरी-
करणाय कृतोऽवतारो येन स गृहीततनुरयं कुमारो मयैव पीड्यमानां सबाध्यमानां
मही पृथ्वीं कथं सहते सहिष्यत इति हेतोरेव शनैर्भ्रमं मन्दं पदानि पादान् भुवि

पृथिव्या चिक्षेप दत्तवती । गर्भिण्यो मन्दगत्यैव चलन्तीति भाव । अत्रोत्प्रेक्षा-
सङ्कार ।

भाषा

गर्भ के बाझ में धीरे २ चलने वाली, मृग के समान बड़ी २ आँखों वाली
रानी, मानो यह जान कर कि पृथ्वी का बोझ कम करने के लिये शरीर धारण
करने वाला मेरा गर्भस्थ कुमार, मुझ से पृथ्वी का बोझ द्वारा पीड़ित होना मैंसे
सहन करेगा, पृथ्वी पर धीरे २ पावों को डालती थी । (गर्भिणी स्त्रियाँ प्रायः
धीरे २ ही चल सकती हैं ।)

सशब्दकाञ्चीमणिचिम्बितैर्वसौ सखीजनैः साद्भुतगर्भधारिणी ।
उपास्यमाना कुलदेवतागणैः समन्ततो यामिकतां गतैरिव ॥७०॥

अन्यथः

अद्भुतगर्भधारिणी सा सशब्दकाञ्चीमणिचिम्बितैः सखीजनैः समन्ततः
यामिकतां गतैः कुलदेवतागणैः इव उपास्यमाना यमौ ।

व्याख्या

अद्भुतदृशाती गर्भश्च तं धारयतीत्यद्भुतगर्भधारिण्याऽऽश्चर्यदर्शतिगर्भ-
धारिणी सा राक्षी शब्देन सहिता सशब्दा सशब्दा चाञ्ची काञ्ची रक्षता तस्यां
समुद्भूयिषता भणयस्तासु प्रतिचिम्बितं प्रतिकलितं 'रत्नं मणिर्दमोरदमजाती
मुषनादिदेशिषि च' इत्यमरः । सखीजनैः समन्ततश्चतुर्दिशु यामिकतां प्राहरिषतां
गतं सप्रान्तं कुलस्य वंशस्य देवतागणैरिष्टदेवतासमूहैरिषोपास्यमाना तत्तिष्ण-
माना यमौ वृद्धाभौ । यथा प्राहरिषा सशब्द परितो गत्वा स्वकार्यं कुर्वन्ति
तथैव सशब्दरक्षानागतमणि-प्रतिचिम्बित-सखीजनैरुप-कुलदेवतागणैः समन्ततः
प्राहरिषत्यर्थं विन्यत इति भावः । उत्प्रेक्षासङ्कारः ।

भाषा

अद्भुत (गर्भित) रानी) गर्भ को धारण करती रानी शन शाने वाली
परंपनी में जड़े हुए मणिपत्र में लगी जनों की परंपराही पड़ने में माना चारा
ओर में चिन्ता २ कर गहरा दन वाली कुम्भी इष्ट देवताओं ने गेवित दिग्गर्द
पड़नी थी ।

अलङ्कृता दुष्प्रसहेन तेजसा रराज सा रत्नमयीषु भूमिषु ।
महागृहाणां प्रतिविम्बदम्बरैः प्रणम्यमानेव कुलाचलैरपि ॥७१॥

अन्वयः

दुष्प्रसहेन तेजसा अलङ्कृता सा रत्नमयीषु भूमिषु महागृहाणां
प्रतिविम्बदम्बरैः कुलाचलैः अपि प्रणम्यमाना इव रराज ।

व्याख्या

दु खेन प्रकर्षेण सोढुं शक्येन दुष्प्रसहेन दुर्घर्षेण सोढुमशक्येन वा तेजसा
वीर्या 'तेजः प्रभावे दीप्तो च नले शुक्लेऽप्यतस्त्रिवु' इत्यमरः । अलङ्कृता
विभूषिता सा राज्ञी रत्नमयीषु रत्ननिर्मितासु भूमिषु स्थानेषु कुट्टिनेष्वित्यर्थः ।
महागृहाणां प्रासादानां प्रतिविम्बस्य प्रतिच्छायाया उम्बरैरारोपैः कुलाचलै-
स्तप्तभिः कुलपर्वतरपि "महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च
पारियात्रश्च सप्तंते कुलपर्वता ॥" प्रणम्यमानेव बन्धमानेव रराज द्युशुभे ।
विशालाकारस्याप्रासादप्रतिविम्बेषु कुलपर्वतत्वारोपः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अत्यधिक तेज से विभूषित वह रानी, रत्नों से निर्मित फरसों पर बड़े २
महलों की परछाही पड़ने से मानो सात कुलपर्वतों से भी प्रणमित हो रही हो,
ऐसी शोभित हो रही थी । अर्थात् महलों की परछाही मानो पर्वत थे जो
उसके चरणों पर पड़ रहे थे ।

कलत्रमूर्वीतिलकस्य मेखलाकलापमाणिक्यमरीचिभिर्दधे ।

उदेप्यतः सूर्यसमस्य तेजसः समुद्गतं बालमिवातपं पुरः ॥७२॥

अन्वयः

ऊर्वीतिलकस्य कलत्रं मेखलाकलापमाणिक्यमरीचिभिः उदेप्यतः
सूर्यसमस्य तेजसः पुरः समुद्गतं बालम् आतपम् इव दधे ।

व्याख्या

ऊर्वाः पृथिव्यास्तिलकस्य भूषणस्य ओष्ठस्य वा नृपस्य कलत्रं भार्या 'बलत्रं
श्रीणिभार्ययोः' इत्यमरः । मेखलाया रत्ननायाः 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी

रशना तथा' इत्यमर । कलापस्तमुहस्तत्र स्थितानि माणिक्यानि मणयस्तेषां मरीचिभिः कान्तिभिर्हेतुभूतैरुदेप्यतो भविष्यो सूर्यसमस्य भास्करतुल्यस्य तेजसो वीर्या पुरोऽग्रे समुदगत समुदित धस्त नूतनातपमिव प्रकाशमिव 'प्रकाशो द्योत आतप' इत्यमर । दधे धारयामास । भविष्यो सूर्यसमतेजस्विन पुत्रस्य जन्मत प्राक् प्रकाशमिवेति भाव । अत्र मणिकिरणेषु बालातपस्योत्प्रे-
क्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

पृथ्वी के भूषण रूप राजा की पत्नी कर्षणी में जब हुए माणिक्यों की ज्योति से मानो उदय होन वाले सूर्य के तेज के पहिले फैले हुए प्रात कालीन प्रकाश को धारण करती है । अर्थात् जिस प्रकार सूर्य का उदय हो कर तेज फैलने के पूर्व ही प्रकाश होन लगता है उसी प्रकार तेजस्वी पुत्र के उत्पन्न होने के पूर्व ही मानो वह वरधनी में के माणिक्य का प्रकाश पड़ रहा था ।

क्षपामुत्प्रेषु प्रतिनिमित्तः शशी हृदि क्षमायल्लभलोत्तचक्षुषः ।

जगाम गर्मे दधतः सुखस्थितिं नरेन्द्रसूनोरुपधानतामिव ॥७३॥

अन्वय.

क्षपामुत्प्रेषु क्षमायल्लभलोत्तचक्षुष इति प्रतिनिमित्तं शशी गर्मे सुखस्थितिं दधत नरेन्द्रसूनो उपधानताम् इव जगाम ।

व्याख्या

क्षपामुत्प्रेषु प्रदोषेषु 'प्रदोषो रजनीमूलम' इत्यमर । क्षमाया पृथ्व्या चलनमस्य प्रियस्य पृथ्वीपतेरित्यर्थ । लोलचक्षुषश्चञ्चलनयनाया वाताया हृदि हृदये 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वात् हृमानस मन' इत्यमर । प्रतिनिमित्तं प्रतिनिमित्तार्थं प्राप्ता शशी चन्द्रो गम उदरे सुखेनाऽऽनन्देन स्थितिं निवासं वपन पुपतो नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्योपधानतामिषोपधीयते आरोप्यते गिरोऽग्रेत्युपधानं तस्य भावस्तामुपबर्हत्त्वमिव 'उपधानं तूपबर्ह' इत्यमर । जगाम प्राप । उपबर्हस्य सादृश्यं यमाविति । उपधानं वर्तुलाकारं सम्बाधारञ्च भवति । अत्र चन्द्र-
सादृश्याद्वर्तुलाकारस्योपधानस्य ग्रहणम् । बालार्थं वर्तुलाकारमुपधानमेव लोरे दृश्यते । अत्रोत्प्रेक्षासङ्कार ।

मातृसर्पं वहति स्मेति भावः । उक्तञ्च 'प्रकृतिः खलु सा महीयसा सहते नान्यसमुप्राति यमेति' ।

भाषा

रानी क्रोध से अपनी माँहें उठा कर शब्द बरने वाले आभूषणों को भी देखती थी और तेज से अपनी जोत रूपी मस्तक को ऊपर स्थिर रखने वाले घर के दीपों से भी ईर्ष्या करती थी । अर्थात् मेरे सामने इन भूषणों की बोलने की हिम्मत कैसी और इन तेजस्वी दीपों को बिना तिर झुकाए मेरे सामने ठहरने की हिम्मत कैसी—ऐसी धीर रस की, दोहदजनित भावनाएँ उस रानी के मन में होती थी ।

इति स्फुरधारुविचित्रदोहदा निवेदयन्ती सुतमोजसां निधिम् ।
प्रतिक्षणं सा हरिणायतेक्षणा दृशोः सुधावर्तिरभून्महीभुजः ॥७७॥

अन्वयः

इति स्फुरधारुविचित्रदोहदा सुतम् ओजसां निधिं निवेदयन्ती हरिणायतेक्षणा सा प्रतिक्षणं महीभुजः दृशोः सुधावर्तिः अभूत् ।

व्याख्या

इतीत्य पूर्वोक्तरीत्या स्फुरत्प्रकाशितञ्चारुशोभन विचित्रमसाधारणचमस्कारि दोहद गर्भिणीच्छा 'दोहद गर्भिणीच्छायाभिच्छामात्रेऽपि दोहदम्' यस्या सा सुत पुत्रमोजसा खलाना 'भोजो दीप्ती बले' इत्यमरः । निधिं निधान निवेदयती विहाययन्ती हरिण इव भुग इवाऽऽपते विस्तीर्णे ईक्षणे नेत्रे यस्या सा मृगायतनेत्रा राक्षी प्रतिक्षण क्षणे क्षणे महीभुजो नृपस्य दृशोर्नयनयो सुधावर्ति सुखसमर्पका पीयूषशलाकाऽभूत् । राक्षी पीयूषशलाकावक्षूपस्य नेत्रयोरानन्दसमर्पकाऽभूदिति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

उपर्युक्त प्रकार से मनोहर और आश्चर्यजनक दोहदों से युक्त, (अतएव) अपन पुत्र को बल का निधान सिद्ध करती हुई, मृग के समान बड़े बड़े नेत्र वाली रानी, आँखों की अमृताञ्जन की शलाका के ऐसा राजा को, प्रतिक्षण आनन्द देती थी । अर्थात् ऐसी अपनी रानी को देख कर राजा को प्रतिक्षण आनन्द होता था ।

कृतेषु सर्वेष्वथ शास्त्रवर्त्मना यथाक्रमं पुंसवनादिकर्मसु ।
विशेषचिह्नैर्निजमीशितुः क्षितेर्वधूः समासन्नफलं न्यवेदयत् ॥७८॥

अन्वयः

अथ क्षितेः ईशितुः वधूः यथाक्रमं सर्वेषु पुंसवनादिकर्मसु शास्त्रवर्त्मना
कृतेषु (सत्सु) विशेषचिह्नैः निजं समासन्नफलं न्यवेदयत् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर क्षितेः वृष्या ईशितुरीश्वरस्य रासो वधूः स्त्रीः क्रममगतिक्रम्य
वर्तत इति, यथाक्रमं क्रमानुसारेण सर्वेषु समग्रेषु पुंसवनमादिष्वेवा तानि कर्माणि
संस्कारास्तेषु, पुंसवनसीमन्तोन्नयने द्वावेव संस्कारौ गर्भाधानसंस्कारानन्तरमिति
बहुवचनमप्राप्तपेक्षितम् । परन्तु तान्त्रिकविधिना तृतीयोऽपि संस्कारो भवति ।
शास्त्रवर्त्मना धर्मशास्त्रप्रतिपादितमार्गेण कृतेषु सम्पादितेषु सत्सु विशेषचिह्नै-
र्विशिष्टलक्षणैर्निजं स्वीयं समासन्नं निकटवर्ति च तत् फलं पुत्रोत्पत्तिरूपं न्यवेदयत्
सूचितवती ।

भाषा

इसके अनन्तर वृष्या के स्वामी की स्त्री रानी ने धर्मशास्त्र के अनुसार क्रम
से पुंसवन सीमन्तोन्नयन प्रभृति संस्कारों के सम्पादित होने पर, विशेष लक्षणों
से, दीप्त होने वाले अपने पुत्र रूप फल की सूचना दी ।

त्रिलोकलक्ष्म्येव सलीलमीक्षितः कृतद्रवैश्चन्द्रकरैरिवाप्लुतः ।
अदूरवाञ्छालतिकाफलोदयः कचिन्न माति स्म मुदा नरेश्वरः ॥७९॥

अन्वयः

त्रिलोकलक्ष्म्या सलीलम् ईक्षितः इय कृतद्रवैः चन्द्रकरैः आप्लुतः इय
अदूरवाञ्छालतिकाफलोदयः नरेश्वरः मुदा कचित् न माति स्म ।

व्याख्या

त्रिलोक इय त्रिगुणस्य सहस्र्या राजभिया सलीलं लविसासनीक्षितो इष्ट
इय, इतो इयो जलरूपं येषां ते कृतद्रवास्तद्रंभीभूतैश्चन्द्रकरैर्नगशिकरैर्गराप्लुतोऽ-
भिषिक्त इवाङ्गुरे समीपस्थ एव वाञ्छालतिकाया इच्छासतयाः फलस्य पुत्रस्य-

भाषा

सायंकाल के समय में पृथ्वीपति की चञ्चल नेत्रवाली रानी के हृदय में प्रतिबिम्बित चन्द्रमा मानो गर्भ में सुप्त से रहने वाले राजपुत्र की गोल तकिया का काम करता था ।

अतः परं भविष्युर्वीरपुत्रानुरूपं तस्य दोहदं वर्णयति कवि :—

नृपप्रिया स्थापयितुं पदद्वयीमियेष दिक्कुञ्जरकुम्भमितिपु ।

चिराय धाराजलपानलम्पटा कृपाणलेखासु मुमोच लोचने ॥७४॥

अन्वयः

नृपप्रिया दिक्कुञ्जरकुम्भमितिपु पदद्वयीं स्थापयितुम् इयेप । चिराय धाराजलपानलम्पटा कृपाणलेखासु लोचने मुमोच ।

व्याख्या

नृपप्रिया राजपत्नी दिक्कुञ्जराणां दिग्बन्तिना कुम्भा एव भित्तयः कुट्ट्यानि 'भित्ति. स्त्री कुट्टयम्' इत्यमरः । तानु पवद्वयीं चरणयुगलं स्थापयितुं निक्षेप्तु-मियेषाऽऽचकाङ्क्षत । चिराय चिरकालात् 'चिराय चिररान्नाय चिरस्याद्याश्चि-रार्थकाः' इत्यमरः । धारायाः प्रवाहस्य जल पयस्तस्य पाने लम्पटा लालसा-युक्ता सा नृपपत्नी कृपाणानां करवालाणां रेखा धारा तानु करवालधारासु लोचने नयने मुमोच प्रहितवती । अत्र लङ्प्रधारायां जलधारात्वारोपः ।

भाषा

रानी, दिग्गजों के गण्डस्थलरूपी दीवारों पर अपने दोनों पैर रखने की इच्छा करने लगी । चिरकाल से धार का जल पीने की लालसा रखने वाली रानी तलवारों की धारों पर अपनी आँखें डालने लगी । अर्थात् गर्भस्थित बालक में वीर रस प्रधान रहने से रानी की वीर रस का दोहद होने लगा ।

मुहुः प्रकोपादुपरिस्थितासु सा चकार तारास्वपि पाटले दृशौ ।

गुरुस्मया कारयितुं दिग्गङ्गनाः पदाब्जसंवाहनमाजुहाव च ॥७५॥

अन्वयः

गुरुस्मया सा प्रकोपात् उपरिस्थितासु ताराकासु अपि मुहुः पाटले दृशौ चकार । पदाब्जसंवाहनं कारयितुम् दिग्गङ्गनाः आजुहाव च ।

व्याख्या

गुरुमहान् स्मयो मदो यस्या सा 'दुर्षोज्वलेपोज्वलन्मद्वितोद्रेक' स्मयो मद' इत्यमर । प्रकोपात् क्रोधादुपर्याकाशे स्थितासु विद्यमानासु तारास्वपि तारकास्वपि 'नक्षत्रमुल अ तारा तारकाप्युल वा स्त्रियाम्' इत्यमर । मुहुर्षा-
रवार वादले क्रोधादृष्टे दृशो नयने चकार कृतवती । किं तारा स्त्रियो मत्त
भेष्टा । कथं तर्हि ता मदुपरि तिष्ठन्तीति क्रोधस्य वर्णनम् । दिशा काष्ठाना-
मङ्गना वेद्यस्ता एवं पादोज्ज्वलिव कथलमिव तस्य सबाहुन समर्पणं स्वधरणार-
विन्दसमर्पणं कारयितुमाजुहावाऽऽमन्त्रितवती च । विसोद्रेकेण दिगङ्गना
स्वधरणसबाहुनयोग्या निर्धारिता इति भावः ।

भाषा

अत्यधिक मद से भरी रानी, ऊपर रहने वाली ताराओं की ओर शोध से
लाज आलें कर बार बार तावने लगी और दिगङ्गनाओं को अपने पदमलो
को दवाने के लिए चुगान लगी । अर्थात् गर्भ स्थित प्रतापी बालक जनित्र
मद ने नारालुपी स्त्रियाँ मेरे ऊपर कैसे गई इससे क्रोध हुआ और दिगङ्गनाएँ
मेरे पैर दवाने योग्य हैं, ऐसा अभिमान हुआ ।

उदञ्चितभ्रुर्मुपराखि संततं विलोकयामास विभूषणान्यपि ।

अजायत स्तब्धशिरःसु तेजसा गृहप्रदीपेष्वपि बद्धमत्सरा ॥७६॥

अन्वयः

उदञ्चितभ्रुः (सा) मुपराखि विभूषणानि अपि संततं विलोकयामास ।
तेजसा स्तब्धशिरःसु गृहप्रदीपेषु अपि बद्धमत्सरा अजायत ।

व्याख्या

उदञ्चिते सम्पन्ने भ्रुवो दृग्ग्यामूर्ध्वमानी यस्या सा रात्री क्रोधमावयुक्ते-
त्यर्थः । मुपराखि दृष्टायमानानि विभूषणाधामूषणान्यपि संततमनारतं
'सन्ततेऽनारताध्यान्त सप्तताविरत्तानिनाम्' इत्यमरः । विलोकयामास दर्शय । क्रोधे
भ्रुवो सम्पन्ने भवत इति क्रोधेन चाचातनां प्राप्ताग्याभूषणाधमनोविनवती ।
महान्तो वाचासत्त्व मेव सहन्त इति भावः । तेजसा तेजपुञ्जेन स्तम्भानि
निक्षलानि क्षिरांसि ज्योतिषि येषां तेषु गृहप्रदीपेषु गृहस्थदीपेष्वपि बद्धमत्सरा
वृत्तवराऽऽययाऽभूत् । ययि विद्यमानायां वातेजसाऽविनीकसत्त्वं ज्वलनीयमाशयेन

मात्सर्यं वहति स्मेति भावः । उक्तञ्च 'प्रवृत्तिं खलु सा महीपसा सहते नान्यसमुद्रातिं यवेति' ।

भाषा

रानी शोध से अपनी भोंपें उठा कर शब्द करने वाले आभूषणों को भी देखती थी और तेज से अपनी जोत रूपी मस्तक को ऊपर स्थिर रखने वाले घर के दीपों से भी ईर्ष्या करती थी । अर्थात् मेरे सामने इन भूषणों की बोलने की हिम्मत कौसी और इन तेजस्वी दीपों को बिना सिर झुकाए मेरे सामने ठहरने की हिम्मत कौसी—ऐसी कीर रख की, दोहदजनित भावनाएँ उस रानी के मन में होती थी ।

इति स्फुरद्यारुविचित्रदोहदा निवेदयन्ती सुतमोजसां निधिम् ।
प्रतिक्षणं सा हरिणायतेक्षणा दृशोः सुधावर्तिरभून्महीभुजः ॥७७॥

अन्वयः

इति स्फुरद्यारुविचित्रदोहदा सुतम् ओजसां निधिं निवेदयन्ती हरिणायतेक्षणा सा प्रतिक्षणं महीभुजः दृशोः सुधावर्तिः अभूत् ।

व्याख्या

इतीत्य पूर्वोक्तरीत्या स्फुरत्प्रकाशितञ्चारुशोभन विचित्रमसाधारणवम-
त्कारि दोहद गर्भिणीच्छा 'दोहद गर्भिणीच्छायामिच्छामाश्रेऽपि दोहदम्' यस्या सा
सुत पुत्रमोजसा बलाना 'ओजो दीप्ती बले' इत्यमरः । निधिं निधान निवेदयन्ती
बितापयन्ती हरिण इव भृगु इवाऽऽयते विस्तीर्णे ईक्षणे नेत्रे यस्या सा मृगायतनेना
राज्ञी प्रतिक्षण क्षणे क्षणे महीभुजो नृपस्य दृशोर्नयनयो सुधावर्ति मुखसमर्पका
पीयूषशलाकाऽभूत् । राज्ञी पीयूषशलाकावभूषस्य नेत्रयोरानन्दसमर्पकाऽभूदिति
भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

उपर्युक्त प्रकार से मनोहर और आश्चर्यजनक दोहदों से युक्त, (अतएव)
अपन पुत्र को बल का निधान सिद्ध करती हुई, भृगु के समान बड़े बड़े नेत्र
वाली रानी, आँखों की अमृताञ्जन की शलाका के ऐसा राजा को, प्रतिक्षण
आनन्द देती थी । अर्थात् ऐसी अपनी रानी को देख कर राजा को प्रतिक्षण
आनन्द होता था ।

कृतेषु सर्वेष्वथ शास्त्रवर्त्मना यथाक्रमं पुंसवनादिकर्मसु ।
विशेषचिह्नैर्निजमीशितुः क्षितेर्वधूः समासन्नफलं न्यवेदयत् ॥७८॥

अन्वयः

अथ क्षितेः ईशितुः वधूः यथाक्रमं सर्वेषु पुंसवनादिकर्मसु शास्त्रवर्त्मना
कृतेषु (सत्सु) विशेषचिह्नैः निजं समासन्नफलं न्यवेदयत् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर क्षिते पृथ्व्या ईशितुरीश्वरस्य राज्ञो वधू स्त्री क्रममनतिक्रम्य
घर्तत इति, यथाक्रम क्रमानुसारेण सर्वेषु समर्पेषु पुंसवनमादिष्येता तानि कर्माणि
सस्कारास्तेषु, पुंसवनसीमन्तोन्नयने द्वावेव सस्कारौ यन्माधानसस्कारानन्तरमिति
बहुवचनमत्राऽनपेक्षितम् । परन्तु ताग्निकविधिना तृतीयोऽपि सस्कारो भवति ।
शास्त्रवर्त्मना धर्मशास्त्रप्रतिपादितयामेण कृतेषु सम्पादितेषु सत्सु विशेषचिह्नै-
र्विशिष्टलक्षणैर्निजं स्वीयं समासन्न निकटवर्ति च तत् कल पुत्रोत्पत्तिरूपं न्यवेदयत्
सूचितयती ।

भाषा

इसके अनन्तर पृथ्वी के स्वामी की स्त्री रानी ने धर्मशास्त्र के अनुसार क्रम
से पुंसवन सीमन्तोन्नयन प्रभृति सस्कारों के सम्पादित होने पर, विशेष लक्षणों
से, धीमे होने वाले अपने पुत्र रूप फल की सूचना दी ।

त्रिलोकलक्ष्म्येव सलीलमीक्षितः कृतद्रवैश्चन्द्रकरैरिवाप्लुतः ।
अदूरवाच्छालतिफलोदयः कचिन्न माति स्म मुदा नरेश्वरः ॥७९॥

अन्वयः

त्रिलोकलक्ष्म्या सलीलम् ईक्षितः इव कृतद्रवैः चन्द्रकरैः आप्लुतः इव
अदूरवाच्छालतिफल्लोदयः नरेश्वरः मुदा कचित् न माति स्म ।

व्याख्या

त्रिलोकस्य त्रिभुवनस्य लक्ष्म्या राज्ञिण्या सलीलं सविलासमीक्षितो द्रष्ट-
इव, कृतो द्रवो जलहवं येषां ते कृतद्रवास्तत्रंभीमूर्तश्चन्द्रकरंशशिकिरणैराप्लुतोऽ-
भिदिष्ट इवाद्भूरे तमोपस्थ एव वाच्छालतिजाया इच्छालताया फलस्य पुत्ररूप-

स्पोदयः प्रादुर्भावो यस्य स नरेश्वरो राजा मुवाञ्जनप्रवाहेण क्वचिन्न भाति स्म
हर्षस्येयतां न प्राप्नोति स्म । राजनि तस्मिन् हर्षातिरेको जात इति भाषः ।
अत्रोत्प्रेसाख्यकयोः संसृष्टिः ।

माया

निभुवन की राज्यधी से सप्रेम अवलोकित होने के समान तथा चन्द्रकिरणों
को जलरूप में परिवर्तित कर उस जल से स्नान किये हुए के समान, शीघ्र ही
जिसकी इच्छा लता में पुत्र रूप फल का उद्गम होने वाला है, ऐसा वह राजा
हर्ष से कूले नहीं समाता था ।

अथ युग्मेन नृपवल्लभायाः सूतिकागृहप्रवेशं वर्णयति कविः—

मिपग्मिरापादितसर्वभेपजं वितीर्णरक्षाविधिमण्डलान्ततम् ।
विशारदाभिः प्रसवोचिते विधौ निरन्तरं गोत्रवधूमिरञ्चितम् ॥८०॥
विवेश सुभ्रूय सूतिकागृहं प्रधानदैवज्ञनिवेदिते दिने ।
समुल्लसद्भिः शकुनैः सहस्रशः समर्पयन्ती नृपतेर्महोत्सवम् ॥८१॥

अन्वयः

अथ सुभ्रूः प्रधानदैवज्ञनिवेदिते दिने मिपग्मिः आपादितसर्वभेपजं
वितीर्णरक्षाविधिमण्डलान्ततं प्रसवोचिते विधौ विशारदाभिः गोत्रवधूमिः
निरन्तरम् अञ्चितं सूतिकागृहं समुल्लसद्भिः सहस्रशः शकुनैः नृपतेः
महोत्सवं समर्पयन्ती विवेश ।

व्याख्या

अमाञ्जन्तरं सुष्ठु भ्रूवी यस्माः सा सुभ्रू राजमहिषी प्रधानैः धेष्ठेदेवसंमोहूर्तिकैः
'सावत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि । सूर्योद्गृह्णितकर्मोद्गृह्णितानिकातांतिका
अपि' । इत्यमरः । निवेदिते कथिते दिने सुभ्रूवत्से मिपग्मिभ्यैः आपादितानि
सम्पादितानि सर्वाणि समप्राणि भेपजान्वीपधिद्रव्याणि यस्मिन्तत्, वितीर्णानि
दत्तानि रसाधिपये नवजातबालरक्षार्थं मण्डलानि यन्त्रविशेषाख्यसता अभिमन्त्रित
मन्त्रास्तताश्च यस्मिन्तत्, प्रसवस्य जननकर्मण उचिते सुप्तप्रसवकारिणि समुचिते
विषायनुष्ठाने विशारदाभिस्तत्कार्यकुशलभिः गोत्रवधूमिः कुलाङ्गनाभिर्निरन्तरं
सततमञ्चितं पूजितं सूतिकागृहमदिष्टं 'अदिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः । समुल्ल-

सद्भिः प्रकटीभूतः सहस्रशोऽसंख्यैः शकुनैः शुभचिह्नैर्नृपतेर्नृपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य
महोत्सवं हर्षातिरेकं महोत्सेकं वा- 'उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः'
इत्यमरः । समर्पयन्ती जनयन्ती सती विवेक प्रविष्टा ।

भाषा .

इसके बाद प्रधान ज्योतिषी द्वारा बताए हुए शुभ दिन, वैद्यो द्वारा स्थापित
समग्र आवश्यक औषधियो से युक्त, रक्षा के लिये फेंकी हुई मन्त्राक्षतो तथा
लिले हुए मण्डलो या घन्टो से शोभित, चतुर कुलाङ्गनाओ द्वारा मुखप्रसन के
योग्य विधि विधान पूर्वक पूजित, प्रसूति घर में, होने वाले हजारो शुभ शकुनो
से राजा को परम आनन्द देती हुई, सुन्दर भीमों वाली रानी ने प्रवेश किया ।

अथ कलापकेन पुत्रोत्पत्तिं दर्शयति कविः—

ततः प्रदीपेष्वपि तत्र विस्फुरत्प्रभाधरेष्वर्तिवशाज्जपत्स्विच ।

विलासहंसीमपि बालकान्वितां परिच्छदे प्रष्टुमुपायमुत्सुके ॥८२॥

अन्वयः

ततः तत्र विस्फुरत्प्रभाधरेषु प्रदीपेषु अपि अर्तिवशात् जपत्सु इव
परिच्छदे बालकान्वितां विलासहंसीम् अपि उपायं प्रष्टुं समुत्सुके सति
(नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति पद्माशीतिश्लोकेन सम्यन्धः ।)

व्याख्या

ततः सूतिकागृहप्रवेशानन्तरं तत्र सूतिकागृहे धरन्तीति घरा विस्फुरन्त्या
देदीप्यमानायाः प्रभायाः कान्तेर्धरास्तेषु देदीप्यमानवर्तन्तिधरेषु प्रदीपेषु गृहदीपे-
ष्वप्यतिथशात् पीडाकारणात् जपत्स्विच नृपकान्तायाः प्रसववेदनोन्मूलनाय
मन्त्रजपं कुर्वन्तु सत्स्विच, जपकर्तुं पक्षे विस्फुरन्तीति तस्ततः प्रसरन्ती प्रमा प्रत्य
स विस्फुरत्प्रभोऽधरो येषां ते तेषु जपत्सु मन्त्रजपं कुर्वन्तु, परिच्छदे परिजने
दास्यादिके बालकान्वितां युष्तां नयजातबालयुक्तां विलासहंसीमपि श्रीडाहंसी-
मप्युपायं प्रसववेदनानिवारणपूर्वकपुत्रोत्पत्त्युपायं प्रष्टुं समुत्सुके समुत्कण्ठिते सति
नृपतेर्नन्दनोऽजायतेत्यनेनाऽवयवः । अत्र जपत्स्विचेत्यश्लोकांशालङ्कारः । उत्तरा-
र्धेऽतिशयोक्तिश्च ।

भाषा

प्रसूति घरमें जाने के बाद वहाँ रानी की प्रसव वेदना को कम करने के ध्येय से मन्त्रजप करने में ओट के हिलने से उसकी फैलने वाली कान्ति से युक्त जप करने वालों के ऐसे तेज जलने वाले दीयों के भी गानों जप करते रहने पर, दासियों के, नवजात बच्चे वाली पालतू हस्तिनी को भी प्रसव वेदना कम होकर पुन उत्पन्न होने का उपाय पूछने के लिए, उत्कण्ठित होने पर (राजा को पुत्र हुआ यह ८५ श्लोक के वाक्य से सम्बद्ध है ।)

निखातरक्षौपधिगेहदेहली—समीपसञ्जीकृतशस्त्रपाणिषु ।

इतस्ततस्त्राटनमक्षतोत्करैर्विधाय हुँकारिषु मन्त्रवादिषु ॥८३॥

अन्वयः

निखातरक्षौपधिगेहदेहलीसमीपसञ्जीकृतशस्त्रपाणिषु मन्त्रवादिषु अक्षतो-
त्करैः इतः ततः त्राटनं विधाय हुँकारिषु (सत्सु) (नृपतेर्नन्दनोऽजायते-
त्यनेनाऽन्वयः ।)

व्याख्या

निखाता यतं विधाय तत्र निक्षिप्ता रक्षाया बालरक्षाया औपधयो भेषजानि
यस्या सा चासौ गेहदेहली सुतिकागृहावग्रहणी 'गृहावग्रहणी देहली' इत्यमर ।
तस्यास्तमीमे सञ्जीकृताः स्थापिताः शस्त्र पाणौ येषां ते सशस्त्रमनुष्या यैस्तेषु
मन्त्रवादिषु मन्त्रपाठकेष्वक्षतोत्करैरभिमन्त्रिताक्षतसमूहेरितस्ततस्त्राटनं रक्षाविधि-
विशेष "मन्त्राक्षतान्परितो विक्षिप्य तान्त्रिकैर्बालरक्षायं कियमाणोऽन्यनिधारण-
विधिविशेषस्त्राटनम्" विधाय सम्पाद्य हुँकारिषु हुँकारशब्द कुर्यत्सु सत्सु ।
(नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति सम्बन्धः)

भाषा

गृह्णा लोदकर जहाँ प्रसूतिरक्षा की औपधियाँ गाड़ी हुई थी ऐसी प्रसूतिघर
की देवड़ी के पास सशस्त्र मनुष्यों को बैठाने वाले मान्त्रिकों के इधर उधर
मन्त्राक्षतों को फेंककर त्राटनविधि करने हुँकार शब्द करते रहने पर (राजा
को पुत्र हुआ ।)

गृहोदरस्थे जरतीपरिग्रहे किमप्युपांशु स्वमतोपदेशिनि ।

वितीर्णकर्णासु निवासपञ्जरादनल्पशोकासु शुकाङ्गनास्वपि ॥८४॥

अन्यथः

गृहोदरस्ये जरतीपरिग्रहे उपांशु किमपि स्वमतोपदेशिनि (सति) अनल्पशोकासु शुकाङ्गनासु अपि निवासपञ्चरात् वितीर्णकर्णासु सतीषु (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेत्यन्यथः) ।

व्याख्या

गृहोदरस्ये प्रसूतिगृहमध्यस्थे जरतीपरिग्रहे वृद्धनारीसमूहे उपांशु रहः शनै-
रित्यर्थः । 'विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः । रहश्चोपांशु' इत्यमरः ।
किमपि प्रच्छन्नमुपायमालम्ब्य स्वमतस्य स्वाभिप्रायस्योपदेशिनि प्राकाश्यमात्मव्यति-
सति । अनल्पः शोको यासां तासु बहुशोकासु कौराङ्गनास्वपि द्युक्तप्रीत्यपि
निवासपञ्चरात् स्वनिवासस्थानभूतविज्जरारवेण न तु बहिर्निःसृत्य तस्योपाया-
भावात् । वितीर्णो वस्त्रः कर्णः श्रवणं धामिस्तासु किम्भवतीति तोत्कण्ठजिह्वा-
सायां सर्वमाकर्णयन्तीषु सतीषु । (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति सम्बन्धः) । ममा-
तिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

प्रसूतिघर में वृद्धी स्त्रियो के घीरे घीरे अपने विचार के अनुसार कुछ
उपाय बताते रहने पर, अत्यधिक दुःखी, पिंजरे में की सुनियो के भी बान
देकर सब मुनते रहने पर । (राजा की पुत्र हुआ ।)

अलभ्यत प्राक्तनचक्रवर्तिना न जन्म यत्राद्भुतधाम्नि केनचित् ।

तथाविधं सप्रमयाप्य नन्दनः शिवप्रसादान्नृपतेरजायत ॥८५॥

अन्यथः

• 'अद्भुतधाम्नि यत्र प्राक्तनचक्रवर्तिना केनचित् अपि जन्म न अलभ्यत
तथाविधं सप्रम् अयाप्य शिवप्रसादात् नृपतेः नन्दनः अजायत ।

व्याख्या

अद्भुतधाम्निः अद्भुतधाम्निः यत्र प्राक्तनचक्रवर्तिना केनचित् अपि जन्म न अलभ्यत
तथाविधं सप्रम् अयाप्य शिवप्रसादात् नृपतेः नन्दनः अजायत ।
सामुद्रिको भवति सावृत्ते यत्र सन्ने प्राक्तनः पूर्वजासदृशासी चक्रवर्तिः सार्वभौमदध-
तेन केनचिदपि राशा जन्म जन्तु, 'जन्तुर्जननजन्मानि जनिस्त्यसिद्ध्युच्यते' इत्यमरः ।
मात्रलभ्यत न केने तथाविधं सानं समुत्तमवाप्य संप्राप्य शिवप्रसादात् नृपतेरजाय-
त इति शेषः नृपतेर्नृपमाह्वयमाह्वयत्वेन 'वर्षेति वृष्टी' पुनः शृङ्खुरजायत समुत्पन्नः ।

भाषा

जैसे अद्भुतगुणधरात युगलन में पूर्ववर्ति किसी भी सावर्भौम राजा ने जन्म नहीं पाया था ऐसे शुभ लग्न में भगवान् शंकर की कृपा से राजा को पुत्र हुआ ।

चतुर्भिः पताका-कलापकमित्यर्थः ।

सुरप्रसूनान्यपतत्सपट्पद-ध्वनीनि दध्वान सुरेन्द्रदुन्दुभिः ।

परं प्रसादं ककुभः प्रपेदिरे गुणैः कुमारस्य सहोत्थितैरिव ॥८६॥

अन्वयः

सपट्पदध्वनीनि सुरप्रसूनानि अपतन् । सुरेन्द्रदुन्दुभिः दध्वान । कुमारस्य सहोत्थितैः गुणैः ककुभः परं प्रसादं प्रपेदिरे इव ।

व्याख्या

पट्पदानां भ्रमराणां 'पट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरः । ध्वनिना शब्देन सहितानि सपट्पदध्वनीनि सुरप्रसूनानि देवकुसुमानि 'प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । आकाशावपतन् पुष्पघुष्टिर्वभूयेत्यर्थः । सुरेन्द्रस्य पाकजासनस्थ दुन्दुभिः दुन्दुमिति शब्देन भातीति दुन्दुभिः भेरी 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । दध्वान शब्दं चकार । कुमारस्य नवजातशिशोः सहोत्थितैर्जन्मना साकं समुत्पन्नैर्गुणैर्ब-
याशक्तिष्वादिमहापुरुषगुणैः ककुभः दिशः 'विशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । प्रसादं प्रसन्नतां निर्मलत्वं वा प्रपेदिरे इव प्राप्ता इव । भवोत्प्रेसात्तद्भारः ।

भाषा

आकाश से भीरी की गुजार से युक्त नन्दन वन के फूलों की वृष्टि होने लगी । देवों के राजा इन्द्र का गवाडा बजने लगा । कुमार के साथ उत्पन्न उसके उज्ज्वलगुणों से मानो सब दिशाएँ प्रसन्न अर्थात् उज्ज्वल हो गई ।

नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया निरन्तरारात्रिकदीपसम्पदा ।

श्रियं जगल्लोचनबालचन्द्रमाः समाजहारोदयसन्ध्ययेव सः ॥८७॥

अन्वयः

जगल्लोचनबालचन्द्रमाः सः नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया निरन्तरारात्रिक-
दीपसम्पदा उदयसन्ध्यया इव श्रियं समाजहार ।

व्याख्या

जगतां भुवनानां भुवनघटमनुष्णाणां लोचनानि भवनीनि तेषां कृते सुखंदाय-
कृत्वाद्वालचन्द्रमा बालेशशो से नवजातशिशुर्नवस्य नूतनस्य प्रतापस्य तेजसोऽ-
स्त्रेपुराणां किरणानां चक्रं वर्तुल्लकारं मण्डलं तद्वत्कान्त्या रमणीयमा 'निरन्तरमं-
विच्छिन्नं पटक्त्वाकारमाऽऽरात्रिकं बालस्य पुरस्तात् प्रज्वलितं दीपं भ्रामणं तस्य
दीपसम्पदा दीपसम्पत्त्या, उदयसन्ध्ययैव सायं सन्ध्ययैव धियं शोभां समाजहार
स्थोचकार । अर्थात् द्वितीयाचन्द्रः सन्ध्याकाले लोकैरारतिरयैव पूज्यते तद्वदयं
बाल आरातिरयैव शोभितोऽभूदिति भावः । अत्रोपमारूपकयोः सकारः ।

मीमांसा

१ जगत् भर के मनुष्यों की आँखों को ओमन्द देने वाला बालचन्द्र स्वरूप
बहु बालका, नूतन तेज की निरखों के चक्र के समान रमणीय सतत आरती के
दीपक की ज्योति से सायं काल की बालचन्द्र की शोभा को उत्पन्न कर
रहा था । प्रायः सभी लोग दूजों के चौद की सायं काल में आरती कर पूजा
करते हैं । वैसे ही यह भी आरती से शोभित हुआ ।

आसन्नरत्नगृहमिच्छिपु निर्मलासु लोकोत्तरेण वपुषा प्रतिविम्बितेन ।
सेवां स्मरिष्यति कृतज्ञतयेव दिग्भिरङ्गे गृहीत इव राजसुतो रराज ॥८८॥

अन्वयः

राजसुतः निर्मलासु आसन्नरत्नगृहमिच्छिपु प्रतिविम्बितेन लोकोत्तरेण
वपुषा (अयं) कृतज्ञतया सेवां स्मरिष्यति (इति) दिग्भिः अङ्गे गृहीत इव
रराज ।

व्याख्या

रातः सुतो राजपुत्रो निर्मलासु निर्मलकान्तिव्याऽस्तमाः समोपन्याश्च
रत्नगृहमित्तयो रत्नलचितगेहकुड्यानि तासु प्रतिविम्बितेन प्रतिच्छायां गतेन
लोकोत्तरेणाऽलौकिकेन वपुषा आरारेण 'गात्र वपुः सहननं आरारं वस्त्रं विग्रहः'
इत्यमरः । हेतुनाऽयं कुमारः कृतज्ञतया कृतमुषकृतं जानाति स्मरतीति कृतज्ञ-
स्तस्य भावः कृतज्ञता तथा सेवामस्मृत्या सेवां स्मरिष्यतीति दिग्भिःकाष्ठाभिरङ्गे
उत्तङ्गे गृहीत इव धारित इव रराज शुभम् । अत्रोपमेयात्कारः । वसन्त-
तिलवाच्छन्दः । उक्ता वसन्ततिलवा सप्रवात्रयोगः ।

अन्वयः

अथ विधातृवित् असौ अवनीनायः समुचिते कर्मणि आस्थापरेण पुरोधसा कथितं सर्वं विधाय प्रति सूनुस्पर्शात् मुहुः महोत्सवम् अन्वभूत् ।
हि इह गृहिणां गार्हस्थस्य इदं प्रधानं फलम् ।

व्याख्या

अथ पुत्रजन्मानन्तरं विधानं शास्त्रविधिं वेत्ति जानातीति विधानविच्छास्त्र-
विधिलोकोत्ती प्रसिद्धोऽवनीनायः पृथिवीपतिः समुचिते पुत्रजन्मसमयोचिते कर्मणि
धार्मिककृत्ये आस्था बृद्धभक्तिः परं प्रधानं यस्य स तेन धार्मिककार्येषु बृद्धभक्ति-
परायणेन पुरोधसा पुरोहितेन 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । कथितं सूचितं
सर्वं समग्रं धर्मकृत्यं जातकर्मादिकं विधाय सम्पाद्य प्रतिसूनुस्पर्शात् प्रत्येकं पुन-
स्पर्शावसरांमुहुः पुनः पुनः 'मुहुः पुनः पुनः अश्वदमीक्षणम्' इत्यमरः । महोत्सवं
महवानन्दमन्वभूदनुभविष्यमकुर्वन्त । हि यस्मात्कारणाविहाऽस्मिन् तत्सारे
गृहिणां गृहस्थाश्रमवासिनां जनानां गार्हस्थस्य गृहस्थधर्मस्येदं पुत्रमुखदर्शन-
रूपमेव प्रदानं मुख्यं फलम् । अत्रार्थान्तरव्यासालङ्कारः । हरिणीछन्दः ।
"रसयुगहर्षन्तौ श्री स्त्री गो यदा हरिणी तदा ।"

भाषा

पुत्र जन्म होने के अनन्तर शास्त्रीय विधियों को जाननेवाले उस राजा ने
श्रद्धालु कुलपुरोहित द्वारा कथित पुत्र जन्म के लिये उचित सब जातकर्म आदि
धर्म कृत्यों को विधिवत् कर पुत्रदेह के प्रत्येक स्पर्श के अवसर से बार २ परम
आनन्द का अनुभव किया । क्योंकि इस सत्कार में गृहस्थाश्रम में रहने वाली
के लिये गार्हस्थ धर्म का पुत्र प्राप्ति ही मुख्य फल है ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री बिल्हणविरचिते
विश्वामाङ्गदेव-चरिते महाकाव्ये द्वितीय सर्गः ।

नेत्रान्जाश्रयुगाद्बुधिक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाज-धुघोत्तमात्समुदिता श्रीविश्वनाथः सु-
चक्रे, रामकुर्येत्पयिदतवरात्सप्राप्तसादाभ्यु-
ष्टीकायुग्ममिदं रमाकुरुष्या सर्गे द्वितीये ध्रुमे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

तृतीयः सर्गः

अथ नयजातराजकुमारं धर्षयति कविः—

स विक्रमेणाद्भुततेजसा च चेष्टाविशेषानुमितेन धासः ।

श्रीविक्रमादित्य इति चितीन्दोरवाप विख्यातगुणः समाख्याम् ॥१॥

अन्वयः

स विख्यातगुणः धासः चेष्टाविशेषानुमितेन विक्रमेण अद्भुततेजसा च चितीन्दोः श्रीविक्रमादित्यः इति समाख्याम् अथाप ।

व्याख्या

सः प्रसिद्धो विख्यातगुणः प्रसिद्धगुणो बालो बालकश्चेष्टाविशेषेणाऽऽकारेङ्गितादिव्यवहारेणाऽनुमितो बिभ्रातस्तेन विक्रमेण धौर्षेणाऽद्भुततेजसाऽऽश्चर्यचुम्बितापेन च क्षिते पृथिव्या इन्दुवच्चन्द्र (प्रजासहस्रवत्पात) तस्माद्वाहवमल्लदेवगुणात् श्रीविक्रमादित्य इति विक्रमेण पराक्रमेण तेजसा चाऽऽदित्यस्वरूप इति सामान्यवर्णनात्प्राप्तं नाम 'व्याख्याम्हे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । अथाप प्राप ।

भाषा

प्रसिद्ध गुणो से युक्त उस बालक ने अपने विशेष लक्षणो से अनुमित आश्चर्य करक तेज तथा भावि विक्रम का परिचय देकर पृथ्वी के चन्द्र स्वरूप राजा आहवमल्लदेव से विक्रम में ओर तेज में सूर्य की समानता का सूचक श्री विक्रमादित्य यह अन्वयण नाम पाया ।

भाषा

राजकुमार के अलौकिक शरीर की परछाही, पास की स्तनों से जड़ी पर की साफ दीवारों पर पड़ने के कारण, मानो दिशाओं से वह राजपुत्र, यह समझ कर कि यह बड़ा होने पर कृतज्ञता से हमारी सेवाओं को स्मरण करेगा, गोदों में लिया हुआ शोभित होता था ।

अकथयद्वनीन्दोर्नन्दनोत्पत्तिवार्ता

प्रथमममरघुन्दानन्दिनान्दीनिनादः ।

तदनु तदनुरूपोत्साहतः सुन्दरीणां

त्वरितगमनलीलागद्गदो वाग्विलासः ॥८६॥

अन्वयः

अमरघुन्दानन्दिनान्दीनिनादः प्रथमम् अवनीन्दोः नन्दनोत्पत्तिवार्ताम् अकथयत् । तदनु तदनुरूपोत्साहतः सुन्दरीणां त्वरितगमनलीलागद्गदः वाग्विलासः (अकथयत्) ।

व्याख्या

अमरघुन्दानां देवसमूहानामानन्दी सुखप्रदो मान्दीनिनादो मङ्गलध्वनिः प्रथमं पूर्वावनीन्दोराहवमल्लदेवनृपं (कर्मणि षष्ठी) मन्दनस्य पुत्रस्योत्पत्तेर्जन्मनो वार्ता वृत्तान्तं 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः' इत्यमरः । अकथयदसूचयत् । तदनु तत्पश्चात् तस्य पुत्रजन्मनोऽनुरूपो योग्यो य उत्साहो हर्षातिरेकस्तस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' । सुन्दरीणामन्तःपुरललानां त्वरितं शीघ्रञ्च तद् गमनं तस्य लीलाया विलासेन गद्गदोऽयिस्पष्टः कम्पभागरश्च वाग्विलासः कलकलशब्दः पुत्रोत्पत्तिवृत्तान्तं राज्ञोऽकथयत् व्यवेदयत् । अत्राऽऽकामातिशयोक्त्यलङ्कारः । मालिनीच्छन्दः । "जनमययुतेयं मालिनी भोगिलोकः" ।

भाषा

देवताओं की आनन्द देने वाली मङ्गलध्वनि के हारे ने राजा को पहिले पहिले पुत्र उत्पन्न होने की सूचना दी । इसके बाद पुत्रोत्पत्ति के अनुरूप हर्ष से अन्तः पुर की ललनाओं के शीघ्रता से इधर उधर चलते २ गद्गद होकर बोले हुए कलकल शब्दों ने राजा को पुत्रोत्पत्ति से सूचित किया ।

चञ्चचारणदीयमानकनकं संनद्धगीतध्वनि

स्फूर्जद्गायकलुण्ठ्यमानकरटि प्रारब्धनृत्तोत्सवम् ।

पूर्णं मङ्गलतूर्यदुन्दुभिरवैरुचालवैतालिक-

श्लाघालङ्घितपूर्वपार्थिवमथ त्माभर्तुरासीद्गृहम् ॥६०॥

अन्वय

अथ त्माभर्तुः गृहं चञ्चचारणदीयमानकनकं संनद्धगीतध्वनि स्फूर्जद्गायकलुण्ठ्यमानकरटि प्रारब्धनृत्तोत्सवं मङ्गलतूर्यदुन्दुभिरवैः पूर्णम् उत्तालवैतालिकश्लाघालङ्घितपूर्वपार्थिवम् आसीत् ।

व्याख्या

अथ पुत्रोत्पत्तिवार्ताप्रसरानन्तरं त्माभर्तुः पृथ्वीपतेराहवमल्लदेवस्य गृहं प्राप्ता-
दस्यञ्चद्वन्द्वो हर्षेण अञ्जलचित्तेभ्यश्चारणेभ्यः कुशीलेभ्यो 'चारणास्तु कुशी-
सवाः' इत्यमरः । दीयमानं वित्तोद्योगं कनकं सुवर्णं यस्मिन्तत्, संनद्धो जायमानो
गीतानां स्त्रीकर्तृकगायनानां 'सोहर इति लोके प्रसिद्धम्' ध्वनिः शब्दो यत्र तत्,
स्फूर्जन्तो हर्षेण बिलसन्तो नायका नायकास्तैर्लुण्ठ्यमाना हठाद्गुह्यमाणाः करटिनो
हस्तिनो यत्र तत्, प्रारब्धः समारम्भो नृत्तोत्सवो नृत्यसमारम्भो यत्र तत्, मङ्गलं
मङ्गलरूपस्तूर्यदुन्दुभिरवो पाद्यविशेषशब्दस्तैः पूर्णं परिपूर्णम्, उत्ताला अत्युष्णः
शब्दायमाना वैतालिकाः स्तुतिपाठकास्तैः श्लाघया प्रशंसया लङ्घिता अतिक्रान्ता अघ-
रीकृता इत्यर्थः । पूर्वपार्थिवः पूर्ववर्तिनृपा यस्मिन्तदासीत् । तादृशं गृहमासीदिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । सूर्याश्विर्वैसजस्तथाः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

भाषा

पुत्र होने की खबर फैलने के बाद राजा के महल में अत्यन्त प्रसन्न मटो को
इनाम में सोना दिया जाने लगा, सोहर का गान प्रारम्भ हो गया, हर्ष से मस्त गवैये
हाथियों को जवर्दस्ती इनाम में लेने लगे, नाच आरम्भ हो गया, मङ्गलमय सुरही
और दुन्दुभी का नाद छा गया और बड़े ऊँचे शब्दों में स्तुति-पाठक लोग पूर्ववर्ती
राजाओं से तुलना करते हुये, इस राजा का वर्णन अधिक बढ़ाकर करने लगे ।

अथ संनद्धे कर्मण्यास्थापरेण पुरोधसा

कथितमवनीनाथः सर्वं विधाय विधानवित् ।

प्रति मुहुरसौ सनुस्पर्शान्महोत्सवमन्वभू-

दिह हि गृहिणां गार्हस्थस्य प्रधानमिदं फलम् ॥६१॥

देवस्य चालुक्यविभूषणस्य भार्या यशोरञ्जितदिङ्मुखेन ।
तेनावदातद्युतिना रराज साम्राज्यलक्ष्मीरिव विक्रमेण ॥२॥

अन्वयः

चालुक्यविभूषणस्य देवस्य भार्या यशोरञ्जितदिङ्मुखेन अवदातद्युतिना
तेन साम्राज्यलक्ष्मीः विक्रमेण इव रराज ।

व्याख्या

चालुक्यस्य चालुक्यवंशस्य विभूषणमलङ्काररत्नस्तस्य देवस्य रात आहव-
मल्लदेवस्य भार्या जाया 'भार्या जायाऽयं पुं भूमिं बाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः ।
यशसा कीर्त्या रञ्जितानि प्रसादितानि दिशामाशानां मुक्ताग्यप्रभागा येन स तेनाऽ-
वदाता सिता युतिः कान्तिर्यस्य तेन धवलकान्तिना 'अवदातः सितो गौरी वलसो
धवलोऽर्जुनः' । इत्यमरः । तेन राजकुमारेण विक्रमेण साम्राज्यस्य सार्वभौमत्वस्य
लक्ष्मीः धीर्विक्रमेण शीर्षेणैव रराज शोभिताऽभूत् । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

जित प्रकार साम्राज्य की लक्ष्मी (विक्रम) पराक्रम से शोभित होती है
उसी प्रकार चालुक्यवंश के भूषण राजा आहवमल्लदेव की रानी सब दिशाओं
के अग्र भागों को अपने यश से उज्ज्वल करने वाले गौर वर्ण अपने पुत्र विक्रम
से शोभित हुई ।

अथ बालसीता धरंयति कविः—

आलम्ब्य हारं करपद्मेन पयोधरं पातुममौ प्रवृत्तः ।

भोगेष्ववाद्या गुणिनो ममेति स्वभावमात्मीयमिवाभ्यधत् ॥३॥

अन्वयः

असौ हारं करपद्मेन आलम्ब्य पयोधरं पातुं प्रवृत्तः (सन्) मम
भोगेषु गुणिनः अवाद्याः इति आत्मीयं स्वभावम् अभ्यधत् इव ।

व्याख्या

असौ बालो स्यामातुर्हारं मुक्ताहारं करपल्लवेन हस्तपल्लवेनाऽऽलम्ब्य विधृत्य
पयोधरं स्तनं पातुं स्तनगतदुग्धपानं कर्तुं प्रवृत्तो लग्नस्तन् मम भोगेषु भोग्य-

चस्तुषु गुणिनो गुणवन्तः पुण्यां हारद्वयं शिल्लष्टगुणपदार्थसूत्रसंप्रयिता अतस्तेऽपि गुणिनोऽबाह्या मन्तरङ्गा मया सह गुणवन्तोऽपि भोग्यवस्तुषु सुखमनुभवन्ति त्वत्पात्मीयं स्वभावं स्वकीयां प्रकृतिमभ्यस्यतेव कथितवानिष ।- नाहं स्वोपभोग्य-वस्तुषु गुणिनो विहायोपभोगे प्रवृत्तो भविष्यामीति सूचयन्निव गुणिनं मुक्ताहारं करेण धृत्वा स्तनपानरूपोपभोगे प्रवृत्त इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षाशङ्कारः ।

भाषा

यह बालक अपनी माता के मोती के हार को अर्थात् गुणी को अपने कोमल-पत्ते के ऐसे सुबुमार हाथ से पकड़ कर स्तनपान करता हुआ मानो अपने स्वभाव को प्रकट करता था कि उसके उपभोगों में गुणिलोग कभी भी छूट नहीं सकते अर्थात् वह गुणियों को अपने उपभोगों में सदैव साथ रखेगा । (गुण शब्द का अर्थ डोरा होने से डोरे में परोया मोती का हार भी गुणी कहा जा सकता है ।)

मातृस्तनोत्सङ्ग-विलासहार-प्रभा प्रविश्येय विनिःसरन्ती ।
तस्यानिमित्तस्मितचन्द्रिकाभू-नरेन्द्रनेत्रोत्सववैजयन्ती ॥४॥

अन्वयः

तस्य मातृस्तनोत्सङ्गविलासहारप्रभा प्रविश्य विनिःसरन्ती इय अनि-मित्तस्मितचन्द्रिका नरेन्द्रनेत्रोत्सववैजयन्ती अभूत् ।

व्याख्या

तस्य बालकस्य मातुः स्तनी कुक्षी मातृस्तनी तपोस्तङ्गे मध्ये विलासहारो विलासार्थं धृतो मुक्ताहारस्तस्य प्रभा वान्तिर्बालं प्रविश्यान्त्यन्तरं गत्वा पुनः विनिःसरन्तीव बहिरागतेव नास्ति निमित्त कारणं यस्मिंस्तत् स्मितमोघदास एव चन्द्रिका उपोत्तना 'चन्द्रिका कौमुदी उपोत्तना' इत्यमरः । चन्द्रप्रकाश इत्यर्थः । नरेन्द्रस्य राज्ञो नरेन्द्रोत्सवस्य नयनानन्दस्य 'लोचनं नयनं नेशमोक्षणं घटारक्षिणी' इत्यमरः । वैजयन्ती वितापवित्री पताका तत्स्वरूपाऽभूत् । इत्येतयर्णा मुक्ताहारवान्तिरेव बालं प्रविश्य बालकस्याङ्गारनेपदात्स्वरूपचन्द्रिका-रूपेण बहिरागता नृपस्य नयनानन्दरूपो बभूवेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षाशङ्कारः ।

भाषा

उस बालक की माता के नुपों के मध्य में बिलसित मोती के हार की छन्द

नान्ति, मानो उस बालक के भीतर प्रविष्ट होकर उसके स्वाभाविक मुसमान रूप सफेद चन्द्रिका के रूप में फिर बाहर निकलती हुई राजा के नेत्रों के आनन्दोत्सव को सूचित करने वाली पताका थी । अर्थात् राजा को बालक के अवतारण स्वाभाविक रिक्त से अत्यन्त हर्ष होता था ।

मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीप-प्रभालता तस्य समुल्लसन्ती ।

विपक्षकण्ठक्षतजानुलिप्ता कृपाणलेखा सहजेव रेजे ॥५॥

अन्वयः

तस्य मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीपप्रभालता समुल्लसन्ती सती विपक्षकण्ठ-क्षतजानुलिप्ता सहजा कृपाणलेखा इव रेजे ।

व्याख्या

तस्य बासकास्य मुष्टयो, प्रविष्टा प्राप्ता याऽयणा रक्तवर्णा रत्नदीपाना प्रभारूपिणी लता कान्तिवल्ली सा समुल्लसन्ती तुशोभिता सती विपक्षाणा शत्रूणां बाणछास्तेषा क्षतजं हृदिरं तेनाऽनुलिप्ताऽनुरञ्जिता सहजा सहबोत्पन्ना स्वाभाविकी जन्मसिद्धा कृपाणलेखेव खड्गलेखेव रेजे समलङ्कृताऽस्तीत् । बालकमुष्टि-प्रविष्टरत्नदीपरक्तवर्णकान्ति शत्रुकण्ठहृदिरानुलिप्तसहजकृपाणलेखेव शुशुभ इति भावः ।

भाषा

उस बालक की मुट्ठी में प्रवृष्ट रत्नदीप की लाल रंग की कान्ति, शत्रुओं के कटे हुए गलों के खून से रानी, जन्म सिद्ध, साथ ही में उत्पन्न तलवार की धार के ऐसी शोभित होती थी ।

स्यक्तोपविष्टान्यदसौ कुमारः समुत्थितानां सविधे जगाम ।

आगामि तेनाधिकमुबतात्मा नीचेपु वैमुख्यमिवाचचक्षे ॥६॥

अन्वयः

यन् असौ उन्नतात्मा कुमारः उपविष्टान् त्यक्त्वा समुत्थितानां सविधे जगाम तेन नीचेपु आगामि अधिकं वैमुख्यम् आचक्षे इव ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणावसी स उन्नतोऽम्बुदपोन्मुख आत्मा यत्स स. कुमारो राजपुत्र उपविष्टान् भूमावासीनान् पुण्यान् त्यक्त्वा विहाय तद्वृत्तज्ञं परित्यजेत्यर्थः । समुत्थितानामूर्ध्वंस्थानां पुण्याणां सविधे तदङ्गेषु जगाम स्वेच्छया गतवान् तेन कारणेन नीचेषु नीचजनेष्वपायामि भविष्यदधिकमतस्त्वं खैमुह्यं विद्वद्विशि गतं मुखं यस्य स तस्य भावो खैमुह्यं नीचप्रतिकूलत्वश्चिन्माचक्ष इव जगादेवाऽसूचयवि-
वेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चूँकि यह उन्नत आत्मा वाला बालक बैठे हुए मनुष्यों की गोदों को छोड़ कर पड़े भये हुए मनुष्यों की गोदों में जाता था इससे मानो उसने प्रकट कर दिया कि वह भविष्य में नीचे या नीच मनुष्यों से अधिक विमुख रहेगा ।

धात्रेयिकाया स्मितपूर्वकं यददत्त हुङ्कारमसौ कुमारः ।

अपूरयत्तेन नृपस्य कर्णौ पेयूपगण्डूपपरम्परामिः ॥७॥

अन्वयः

यत् असौ कुमारः धात्रेयिकायाः स्मितपूर्वकं हुङ्कारम् अदत्त तेन पेयूप-
गण्डूपपरम्परामिः नृपस्य कर्णौ अपूरयत् ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणावसी पूर्वोक्तः कुमारो राजपुत्रो धामेयिकाया उपमातुः स्मितपूर्वकं सस्मितं हुङ्कारस्य बालत्वाभाविकारम्भदत्त दत्तवान् तेन कारणेन पेयूपस्याऽमृतस्य गण्ड्यं मूलपूर्तिः 'गण्ड्यो मुखपूर्तो रमादगमहस्ताऽनु-
सायवि । प्रतुरया प्रमितेऽपित्यात्' इति हंसः । तेषां परम्परामिः शततप्रयो-
गैर्नृपस्य राज्ञः कर्णौ ओत्रेऽपूरयत् संपूरितवान् । उपमात्रे हुङ्कारवान्पद्माल-
सीलया राजाऽन्यपरिपूर्णमानसो क्षमूषेति यावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

यह बालक अपनी दाईं ने पुचकारने पर मुसुराते हुए हुंकारों भरता था इससे वह राजा के दोनों कानों को अमृत के गण्डूय की परंपरा से भर देता था । अर्थात् उन हुंकारियों को सुन कर राजा को परम आनन्द होता था ।

यदुत्थितः सोऽङ्गुलिसंग्रहेण यत्किञ्चिदव्यक्तमवोचतापि ।
अभीक्षणमक्षणोः श्रवसोश्च तेन क्षमापतेः संवननं बभूव ॥८॥

अन्वयः

यत् सः अङ्गुलिसंग्रहेण उत्थितः अपि यत् किञ्चित् अव्यक्तम्
अवोचत् तेन क्षमापतेः अक्ष्णोः श्रवसोः च अभीक्षणं संवननं बभूव ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् स बालकोऽप्येषा जनानामङ्गुलिसंग्रहेणाङ्गुलिं घृत्योत्थितं
समुत्पानं कृतवान् 'अङ्गुल्यं करशालात्सु' इत्यमरः । अपि चाऽप्यन्व
यत्किञ्चिदव्यक्तमवोचत् सजगाद तेन कारणेन क्षमायां पतिं स्वामी
तस्याऽवनिभर्तु 'क्षितिक्षात्सो क्षमा मुच्यते क्षम इष्यते हिते त्रिषु ।' 'यद्य प्रिय
पतिर्भर्ता' इत्यमरः । अक्ष्णोर्नयनयो 'लोचनं नयनं नेत्रं भीक्षणं चक्षुराक्षिणी'
इत्यमरः । श्रवसोश्च कर्णयोश्च 'कर्णशब्दप्रही धोत्र धृति स्त्री भवणं धव'
इत्यमरः । अभीक्षणं पुनः पुनः 'बहु पुनः पुनः शश्वदभोक्षणमसकृत्समा' इत्यमरः ।
संवननं वशीकरणं 'वशाक्रिया संवननं' इत्यमरः । अभूत् बभूव । तस्य बालस्यो-
ङ्गुलिं सगृह्योत्थयान् दृष्ट्वा यत्किञ्चिदव्यक्तं सभाषणञ्च धृत्वा राजा वशीकरण-
मन्त्राभिभूत इव जातः । सर्वं कार्यजातं त्यक्त्वा तदवलोकनं भवणयोर्मग्न
इति भावः ।

भाषा

चूँकि यह बालक दूसरी की अंगुली पकड़ कर उठने लगा और साफ २
समस्त में न आने वाले शब्दों की बोलन लगा इससे राजा की आँखों व कानों का
बार २ वशीकरण होता था । अर्थात् राजा सब कामों को छोड़ इस बालक
की लीला देखने में ही परम मुदित होता था ।

क्रमेण सम्पादितचूलकर्मा चालुक्यभूपालधुरन्धरस्य ।
विनोदलीलाकुसुमोचयानां स नन्दनो नन्दनतामवाप ॥९॥

अन्वयः

क्रमेण सम्पादितचूलकर्मा सः नन्दनः चालुक्यभूपालधुरन्धरस्य
विनोदलीलाकुसुमोचयानां नन्दनताम् अवाप ।

व्याख्या

क्रमेण जातकर्मादिसंस्कारानन्तरं सम्पादितं निष्पादितं ब्रूतकर्म ब्रूडाकर्म-
संस्कारो यस्य सः सम्पादितब्रूतकर्म स नन्दयतीति नन्दनः सर्वजनानन्ददाता
पुत्रदचालुष्यचंशीपा ये भूपाला नरेश्वरास्तेषां धुरन्धरस्याऽऽगम्यस्याऽऽहमस्त-
देवस्य विनोदलीला मनस आनन्दविहारलीला एव कुसुमानि पुष्पाणि 'स्त्रियः
सुमनसः पुष्पं प्रसन्नं कुसुमं सुभम्' इत्यमरः । तेषामुच्चपास्तमूहाः 'समुदाय-
स्तमुदयः समप्रामदचयो गणः' इत्यमरः । तेषां नन्दयतामिन्द्रस्य नन्दनवनना-
मककाननस्वरूपतामवाप प्राप्तवान् । यथा नन्दनवने पुष्पोच्चयानामियता
नास्ति तथंयास्त्य राज्ञो मनसि विनोदलीलानामत्याधिक्य बभूवेति भाषः ।
पुत्रे नन्दनवनत्वारोपे विनोदलीलासु कुसुमस्वारोपस्य कारणत्वात्परम्परितं
कथयाम् । 'नियतारोपणोपायः स्वादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितं शिल्पे
षाचके भेदभाजि वा ॥'

भाषा

धीरे २ जातकर्मादि संस्कारो के अनन्तर ब्रूतकर्म संस्कार होने के बाद वह
राजपुत्र, चालुक्य बंशीय राजाओं में श्रेष्ठ आहमस्तदेव राजा के मानसिक
आनन्द विहार लीला रूपी पुष्पसचयों का इन्द्र का नन्दनवन ही हो गया ।
अर्थात् जिस प्रकार नन्दन वन में अगणित पुष्प समुदाय होते हैं वैसे इस राजा
के मन में इस बालक को देख कर अपरिमित आनन्द विहार लीलाओं का
प्रादुर्भाव हुआ ।

उत्सङ्गमारुक्ष नरेश्वरस्य स पांसुलीलापरिधूसराङ्गः ।

निजाङ्गतः संगलितैः परागैश्चक्रे मनःकर्मणचूर्णयोगम् ॥१०॥

अन्वयः

पांसुलीलापरिधूसराङ्गः सः नरेश्वरस्य उत्सङ्गम् आरुक्ष निजाङ्गतः
संगलितैः परागैः मनःकर्मणचूर्णयोगं चक्रे ।

व्याख्या

पांसुषु धूलिषु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियमां धूतिः पातुर्नो न द्वयो रजः' इत्यमरः ।
लीला श्रीडा तथा परिधूसराणीयत्वाद्भ्रूतकर्म यस्य सः 'हरिणः पाण्डुरः
पाण्डुरीयत्वाद्भ्रूतस्य धूसरः' इत्यमरः । धूलिक्रीडनेन धूलिधूसरिताङ्गः स बालकः

नराणामीश्वरस्तस्य भानवेश्वरस्य रीतिं उत्ताङ्गमङ्कुमारह्य स्थित्वा निजाङ्गतः
स्थीयावयवेभ्यः संगलितैरप्यपतितैः परावर्धूलिभिर्जनेश्वरस्य मनसो हृदयस्य
कामणं भूलोपधिद्वारा वशाकिया 'मूलकमे तु कामणम्' इत्यमरः । तत्कृते
यच्चूर्णमोषधिचूर्णं तस्य योगं योजनं चक्रे विहितेषान् । कुमाराङ्गलित-
धूलिभिर्नृपस्य प्रेमपूरितं हृदयं वशीकृतमिव संजातमिति भावः । अत्र
निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

मिट्टी में खेलने से धूल से भरे शरीर वाला अतएव कुछ सफेद वर्ण का
दिखलाई पड़ने वाला वह बालक, राजा की षोड में बैठ कर अपने शरीर से
झड़ी हुई धूल से मानो राजा के मन को वशीकरण करने का औपधिचूर्ण प्रयोग
करता था ।

राज्ञां प्रणामाञ्जलिसम्पुटेषु किमप्यवज्ञामुकुलीकृताक्षः ।

तस्यैकहस्ताम्बुरुहप्रणामे कृतार्थमात्मानममंस्त देवः ॥११॥

अन्वयः

राज्ञां प्रणामाञ्जलिसम्पुटेषु किमपि अवज्ञामुकुलीकृताक्षः देवः तस्य
एकहस्ताम्बुरुहप्रणामे आत्मानं कृतार्थम् अमंस्त ।

व्याख्या

राज्ञां सामन्तभूषाणां प्रणामार्थं विहितमञ्जलिसम्पुटं तेषु सत्पु, द्वाभ्यां
युताभ्यां कराभ्यां सर्वे राजभिर्नमस्कारे कृते सतीति भावः । किमप्यतिर्वचनीय-
प्रकारेण हेतुपेत्यर्थः । अवज्ञायापेक्षया 'रीक्षावमाननायताग्रहेलनमपूक्षणम्'
इत्यमरः । मुकुलीकृते 'अमुकुलो मुकुलः कृतः इति मुकुलीकृतः' 'अभूततद्भावेच्चिः ।
कुङ्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । ईपत्सदकुचितेऽक्षिणो यस्य स देवो
राजाऽऽहवमल्लदेवस्तस्य बालकस्यैकहस्ताम्बुरुहमेककरकमलं समुत्पाप्य कृतः
प्रणामस्तस्मिन् सति आत्मानं स्वं कृतार्थं कृतकृत्यं सफलजन्मयन्तमित्यर्थः ।
अमंस्त मेने । नृपवर्द्धाञ्जलिभिः प्रणामे कृतेऽप्यथहेलनयाऽऽहवमल्लदेवस्य
बुद्धिस्तेषामुपरि संदृक्चित्तैवाऽऽसीत् । परञ्च बालकृतैकहस्तप्रणामे तु स
प्रसन्नतया कृतकृत्यो बभूव ।

भाषा

अन्य सामन्त राजाओं से दोनों हाथ जोड़कर प्रणाम किये जाने पर भी अवहेलना से अपनी आँखों को कुछ सकुचित बना लेने वाला राजा बाह्यमत्स्यदेव, उस बालक के एकही हाथ से प्रणाम किए जाने पर अपने को कृतकृत्य समझता था।

प्रतिक्षणं कुन्तलपार्थिवस्य वितन्वतस्तन्मुखचुम्बनानि ।

तदीयदन्तच्छदजन्मनेव रागेण चेतः परिपूर्णमासीत् ॥१२॥

अन्वयः

प्रतिक्षणं तन्मुखचुम्बनानि वितन्वतः कुन्तलपार्थिवस्य चेतः तदीयदन्त-
च्छदजन्मना रागेण इव परिपूर्णम् आसीत् ।

व्याख्या

प्रतिक्षण निरन्तर तस्य बालस्य मुखस्याङ्गनस्य चुम्बनानि वितन्वतो विवधतः कुन्तलस्य कुन्तलछेदस्य पार्थिवो राजा तस्य चेतो मानसं वन्ताश्छाद्यन्ते तिरोधीयन्तेऽनेनेति दन्तच्छदोऽधरः 'ओष्ठोऽधरो तु दन्तच्छदी' 'दशनवाससी' इत्यमरः । तस्माज्जगम यस्य स तेन बालाधरस्त्वितेन रागेणैवाऽऽवगर्भतेव मानसपक्षे प्रेम्णा परिपूर्णं गुरितं बभूव ।

भाषा

क्षण क्षण में उस बालक के मुख को चुम्बने में प्रवृत्त उस कुन्तलधर के राजा का हृदय मानो उस बालक के अयोध ॥ उत्पन्न होने वाले राग (कालिमा) से लाल हो गया था या राग (प्रेम) से भर गया था ।

मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलाप-कुरङ्गभीत्यर्थमिवापितेन ।

कण्ठावसक्तेन स राजद्वनुरराजत व्याघ्रनखाङ्कुरेण ॥१३॥

अन्वयः

सः राजसूनुः मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलापकुरङ्गभीत्यर्थम् इव अपितेन
कण्ठावसक्तेन व्याघ्रनखाङ्कुरेण अराजत ।

अन्वयः

प्राप्तोदयः परिवर्द्धमानः बालचन्द्रः सः पादनखैः शीतरश्मेः बालैः
अपत्यैः सहखेलनाय अभ्यर्थमानः इव चकासे ।

व्याख्या

प्राप्त उदय उत्पत्तिरौघस्त्यं वा येन सः परिवर्द्धमानो वर्द्धि प्राप्नुवन् बालचन्द्र
इवेति बालचन्द्रः कुमारो नवीनचन्द्रो वा सः पादनखैरर्द्धचन्द्राकारैः इवेतंश्च
प्रतिबिम्बितचन्द्रैर्वी शीतो रश्मिः किरणो यस्य सः 'किरणोऽलममूलांशु गभस्ति-
पुणिरश्मयः' इत्यमरः । शीतरश्मिस्तस्य शीतरश्मेश्चन्द्रस्य बालैर्बालैरुपरपत्यैः
पुत्रैः सहखेलनाय सहकीडनायाऽभ्यर्थ्यमानः प्रार्थ्यमान इव चकासे विदिद्युते ।
पादमलामामुपरि चन्द्रशिशुत्योत्प्रेक्षा । राजकुमारस्य बालचन्द्रेण सहामेवाद्विप-
कालङ्कारः । अयं बालचन्द्रः शीतरश्मेर्बालैः क्रीडार्थं प्रार्थित इवाऽभूत् इति
बालस्वभावोक्तिर्यज्यते ।

भाषा

उदित भया हुआ और बढ़ता हुआ, बालचन्द्र के समान वह कुमार, पाव के
नखों के स्वच्छ तथा अर्धचन्द्राकार होने से या पाव के स्वच्छ नखों में प्रतिबिम्बित
चन्द्र होने से मानो चन्द्रमा के छोटे २ बच्चों से साथ खेलने के लिये पाव पटक
प्रार्थना करने लगे के ऐसा बोधित हो रहा था । अर्थात् पाव के नखों के मध्य
से चन्द्र के बालक पाव पटक उसके साथ खेलने की प्रार्थना करते थे ।

परां प्रतिष्ठां लिपिषु क्रमेण जगाम सर्वासु नरेन्द्रसूनुः ।

पुण्यात्मनामत्र तथाविधानां निमित्तमात्रं गुरवो भवन्ति ॥१७॥

अन्वयः

नरेन्द्रसूनुः क्रमेण सर्वासु लिपिषु परां प्रतिष्ठां जगाम । अत्र तथा-
विधानां पुण्यात्मनां गुरवो निमित्तमात्रं भवन्ति ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य मनुष्येन्द्रस्य सूनुः पुत्रः क्रमेण शनः शनः सर्वास्त्रलिङ्गसु लिपि-
ष्वक्षरविन्यासेषु 'लिपिरक्षरविन्यासे लिपिलिखिते त्रिषु' इत्यमरः । परामु-
त्कृष्टां प्रतिष्ठां काष्ठां मुत्कर्षमित्यर्थः 'काष्ठोत्कर्षे स्थितो दिशि' इत्यमरः ।

जगाम प्राप । अत्र संसारे तथाविधानां नृपकुमारसदृशानामलौकिकानां पुण्या-
त्मनां सुकृतिनां गुरुव उपदेशका निमित्तमात्रं कारणमात्रं भवन्ति । पुण्यैरेव
सर्वा विद्या अनायासेन ते प्राप्नुवन्ति गुरुवस्तु निमित्तमात्रं भवन्तीति भावः ।
अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

यह राजपुत्र घीरे २ सत्रभ्र वर्णमालाजो को अच्छी तरह से जान गया ।
इस संसार में ऐसे पुण्यात्माजो के शिक्षकगण केवल निमित्त के लिये ही होते हैं ।

अभ्यासहेतोः क्षिपतः पृषत्कान् नरेन्द्रसूनोः सकलासु दिक्षु ।
प्रहारभीतेषु परिभ्रमन्ती पार्थस्य कीर्तिरिरलीबभूव ॥१८॥

अन्वयः

अभ्यासहेतोः सकलासु दिक्षु पृषत्कान् क्षिपतः नरेन्द्रसूनोः प्रहारभीता
परिभ्रमन्ती पार्थस्य कीर्तिरिरलीबभूव ।

व्याख्या

अभ्यासहेतोर्बाणविश्लेषणाभ्यासदादर्थस्य सकलासु रामप्राप्तु दिक्षु काष्ठासु
'दिशस्तु ककुभ काष्ठा आकाशचरितश्च ताः' इत्यमरः । चतुर्दिक्ष्यत्यर्थः ।
पृषत्कान् बाणान् 'पृषत्कबाणविशिक्षा अग्निहमलगाशुगाः' इत्यमरः । क्षिपतोः
मुञ्चतोः नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्य प्रहारात्प्रहरणाद्भूतेषु भययुक्तेषु परिभ्रमन्ती-
सस्ततश्चलन्ती पार्थस्यार्जुनस्य कीर्तिर्बाणसन्धानयशो विरलीबभूव निबिडेतरा
बभूव व्यूनीबभूवेत्यर्थः । राजकुमारस्याभ्याससमय एव बाणसन्धानकीशलम-
र्जुनादप्यधिकमासीदिति भावः ।

भाषा

अभ्यास करने के लिये सब दिशाओं में बाणों को चलाने वाले उस
राजपुत्र के बाणों के प्रहार के समय से मानो डरी हुई, चारों ओर भागने वाली
(अर्जुन के पक्ष में) चारों ओर फैली हुई अर्जुन की बाण चलाने की क्षिति
समुचित हो गई । अर्थात् अभ्यास काल में ही वह राजपुत्र बाण चलाने की
कला में अर्जुन से भी कुशल था ।

व्याख्या

स राजपुत्रो मुखेन्वाधाननचन्द्रे सचाराय गमनाय कृतोऽभिलापो येन स कुरङ्गो
लाञ्छनमृगस्तस्य भीत्यर्थं भयोत्पादनम्येवार्जयतेन धारितेन कष्ठावसथेन कष्ठ-
सन्नेन व्याघ्रनस एवाङ्कुर स्तेनाऽराजत शुश्रूभे । बालमुखेन्दो लाञ्छनमृगस्य
गमनवारणाय व्याघ्रनखा कष्ठे समारोपिता । व्याघ्रनखेन तत्र व्याघ्रसत्ता-
मनुभाय मृगस्तत्र न गच्छति । अतएव बालस्य मुखचन्द्रो निष्कलङ्क इति
भावः । बालकस्याऽरिष्ट निवारणार्थं तस्य गले व्याघ्रनखपङ्क भारते प्रसिद्धम् ।
फलोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तेन मुखस्य निष्कलङ्कचन्द्ररूपत्वं ध्वन्यते ।

भाषा

वह राज पुत्र, मुखरूपी चन्द्र में आने की अभिलाषा रखन वाले लाञ्छन
मृग को डराने के लिए मानों गले में पहिने हुए व्याघ्रनखाकुर से शोभित
हो रहा था अर्थात् व्याघ्र के भय से मृग वहाँ नहीं जा सकता अत एव उसका
मुख रूपी चन्द्र निष्कलङ्क था । (लड़कों के गले में व्याघ्रनख पहनाने की
प्रथा भारत में बिरकाल से बली आई है ।)

क्रीडन्समुत्सारितवारनारी—मञ्जीरनादागत राजहंसः ।

एकः क्षितेः पालयिता भविष्यन् स राजहंसासहनत्वमूचे ॥१४॥

अन्वयः

क्रीडन्समुत्सारितवारनारीमञ्जीरनादागत राजहंसः सः एकः क्षितेः भवि-
ष्यन् पालयिता राजहंसासहनत्वम् ऊचे ।

व्याख्या

क्रीडन् 'मालोचितक्रीडाविलासं कुर्वन्' समुत्सारिता निवारिता वारनारीणां
वारङ्गनाम्ना 'वारहारी गणिका वेश्या रूप्याजीवा' इत्यमरः । मञ्जीरनादेन
नूपुरगन्धेनाऽऽगता राजहंसा मरालश्रेष्ठा 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणलौहित-
सिता' इत्यमरः । येन स एवम्भूतः स बालक एक एवैकाग्रयेव क्षिते सम्पूर्ण-
पृथिव्या भविष्यन् भावी पालयिता रक्षिता राजहंसानां श्रेष्ठनृपाणामसहनत्वं
तेषां महत्त्वसहनासहनत्वमूचे निवेदितवान् । शिल्पोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सेलते हुए, बेध्याबो के पंजेव के शब्दो को सुनकर आए हुए राजहस पक्षियो को भगा देने वाले उस बालक ने, सम्पूर्ण पृथ्वी का एक छत्र राजा हो कर भविष्य में अन्य श्रेष्ठ राजहसा अर्थात् राजाभा के महत्व की असहनशीलता का परिचय दिया ।

स पीडयन्नायसपञ्जरस्थान् क्रीडापरः केसरिणां किशोरान् ।

समाददे भाविरिपुद्विपेन्द्र-युद्धोपयोगीष तदीयशौर्यम् ॥१५॥

अन्वयः

क्रीडापरः सः आयसपञ्जरस्थान् केसरिणां किशोरान् पीडयन् भाविरि-
पुद्विपेन्द्रयुद्धोपयोगि तदीयशौर्यं समाददे इव ।

व्याख्या

क्रीडापरो बालक्रीडासक्त स आयसपञ्जरस्थान् लौहनिर्मितपिञ्जरस्थितान् लोहोष्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालापसायसी' इत्यमर । केसरिणां सिंहानां किशोरान् शिशून् पीडयन् बाधमानो भाविषु भविष्यत्सु रिषव एव द्विपेन्द्रास्तेषां शत्रुगजेन्द्राणां युद्धेषु जन्मेषु 'युद्धमायोजनं जन्मं प्रथमं प्रविदारणम्' इत्यमर । उपयोगि कार्यसाध्यकं विजयकारीतिभावः । तदीयं सिंहशिशुसम्यग्धिशौर्यं पराक्रमं समाददे इव गृहीतवानिव । सिंहोऽन्नायासेन स्वशौर्येण गजं हन्ति तदीयशौर्येणाभ्यमपि भविष्यत् काले रिपुगजेन्द्रं हनिष्यतीति भावः । स्वकस्त-
कृतोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सेलकूद में लगे हुए उस बालक ने लोहे के पिजरे में के शेर के बच्चो को तग कर भावी शत्रुरूपी गजेन्द्रो के युद्ध में उपयोगी उनके शौर्य को मानो ले लिया । सिंह ही का शौर्य गजेन्द्रो के मारने में समर्थ होता है । इसलिये हराने शत्रुरूपी गजेन्द्रो को मारने के लिय माना इनसे शौर्य छीन लिया ।

प्राप्तोदयः पादनसैश्वकासे स बालचन्द्रः परिवर्द्धमानः ।

अभ्यर्थमानः सहसेलनाथ बालैरपत्यैरिव शीतरश्मेः ॥१६॥

लावण्यलुब्धाभिरलब्धमेव भूपालकन्यामधुपाङ्गनाभिः ।
कवित्ववक्तृत्वफला चुचुम्ब सरस्वती तस्य मुखारविन्दम् ॥१६॥

अन्वयः

कवित्ववक्तृत्वफला सरस्वती लावण्यलुब्धाभिः भूपालकन्यामधुपाङ्ग-
नाभिः अलब्धम् एव तस्य मुखारविन्दं चुचुम्ब ।

व्याख्या

कवित्वं काव्यकतृत्वं वक्तृत्वं वाग्मिता च फलं यस्याः सा सरस्वती वाग्देवता,
यस्यास्तमवधाने सति कवित्वं वक्तृत्वञ्चाज्जायासेनैव प्रतिकलतीति भावः ।
लावण्ये कुमारस्य सौन्दर्ये लुब्धाभिस्तद्वसाकाङ्क्षिणीभिर्भूपालानां रातां कन्या
राजकुमार्य एव मधुपानां भ्रमराणामङ्गनाः स्त्रियस्ताभिरलब्धमप्राप्तं तस्य
कुमारस्य मुखमेवाऽरविन्दं कमलं वा पुंसि पद्यं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्
इत्यमरः । चुचुम्ब तस्य मुखे निवासं चकारेत्यर्थः । सरस्वती कुमारवृत्तान्ते
नायकव्यवहारसमारोपास्तमातोक्तिरलङ्कारः । भूपालकन्यासु भ्रमराङ्गनात्वा-
भेदारोपान्मुखे चाऽरविन्दत्वाभेदारोपाद्रूपकालङ्कारः । तेन चाऽस्य विलक्षणं
कवित्वं वाग्मिवञ्च व्यज्यते ।

भाषा

उस राजकुमार के सौन्दर्य पर मोहित राजकन्या रूपी भ्रमराङ्गनाओं से
अप्राप्य उसके मुख कमल की कवित्व तथा वक्तृत्व शक्ति देनेवाली सरस्वती ने
चूमलिया । अर्थात् सरस्वती ने उसके मुख में चास कर लिया । अतएव वह
कुमार आत्मकाल में ही कविता बनाने में और मुनितपूर्ण बातें करने में अत्यन्त
निपुण हो गया ।

तं बालचन्द्रं परिपूर्यमाणं मालोक्य लावण्यकलाकलापैः ।
कुमुद्वतीनामिव कामिनीनां निशासु निद्रा विमुखीबभूव ॥२०॥

अन्वयः

निशासु लावण्यकलाकलापैः परिपूर्यमाणं तं बालचन्द्रम् आलोक्य
कुमुद्वतीनाम् इव कामिनीनां निद्रा विमुखीबभूव ।

व्याख्या

निशासु रात्रिषु लावण्यस्य सौन्दर्यस्य कलास्तासां कलायाः समूहास्तः परि-
पूर्णमात्रं तं यत्नः कुमारः चन्द्र इव शशीव नूतनचन्द्रो वा तं समालोक्य दृष्ट्वा
कुमुदतीनामिव कुमुदिनीनामिव कामिनीनामङ्गनाम्ना निद्रा विमुखोदभूवाऽपससार
गतेत्यर्थः । यथा निशासु नवीनचन्द्रं विलोक्य कुमुदिनी विकसिता भवति स्वकुङ्-
मलत्वरूपनिद्रा जहाति तथैव कामिन्योऽपि तमद्भूतसौन्दर्ययुक्तं कुमारं निरीक्ष्य
कामज्वरपीडिताः सत्यो रात्रौ निद्रा न सम्भवत्यस्य इति भावः । अत्र कुमुदती
कामिन्योर्दुर्गमोरेकक्रियाव्यवसायस्ययोगितालङ्कारः ।

भाषा

रात्रियों में जिस प्रकार कलासमूहों से कमल परिपूर्ण होने वाले नूतन
चन्द्रमा को देखकर कुमुदिनी विकसित हो जाती है और उसकी कलीस्वरूपी
निद्रा हट जाती है उसी प्रकार सौन्दर्य से परिपूर्ण होने वाले उस कुमार को
देखकर सुन्दरियों काम ज्वर से पीडित हो जाती है अतएव रात्रियों में उनकी
निद्रा दूर हो जाती है ।

धैर्येण तस्मिन्नवधीर्यं याति स्मरोत्सुकानां नगराङ्गनानाम् ।

आयद्धमुग्धभ्रुकुटिच्छटानां पेतुः सकोपं नयनोत्पलानि ॥२१॥

अन्वयः

धैर्येण अवधीर्यं याति तस्मिन् स्मरोत्सुकानाम् आयद्धमुग्धभ्रुकुटिच्छ-
टानां नगराङ्गनानां नयनोत्पलानि सकोपं पेतुः ।

व्याख्या

धैर्येण धीरतया स्वस्वाभाविकगुणेन साम्भौषण्यवधीर्यं कामिनीस्तरङ्गत
याति गच्छति तस्मिन् कुमारे स्मरेण कामवेगेनोत्सुकानामुद्वेलितमानसानामावृद्धाः
सङ्कुचिता अत एव मुग्धा मुन्दर्यो यः भ्रुकुटयस्तासां छटा शोभा यासां तासां
नगराङ्गनानां नागरिषुसुन्दरीणां नयनान्येषु नेत्राण्येषोत्पलानि इन्दीवराणि
तानि सकोपं क्रोधेन सहितं यथा स्वातयाऽनादरं दृष्ट्वा समुत्भूतेन क्रोधेन पेतुः
न्यपतन् । कामवेगेनोत्सुकानामङ्गनानां धीरतयाऽवधीरणात्तस्मिन् ताः कुपिताः
सजाता इति भावः ।

भाषा

स्वाभाविक धीरता से सुन्दरियों के आकर्षण में न पड़ कर उनकी अवहेलना करने वाले उस राजपुत्र पर, कामवेग से चलायमान मन वाली सद्बुद्धि अतएव सुन्दर भौवा की शोभा से युक्त नागरिक सुन्दरिया के नेत्र कमल, क्रोध से पड़ते थे । अर्थात् अपनी अवहेलना देखकर नागरिक सुन्दरियाँ भौवेँ बड़ाकर क्रोध से उसे देखती थी ।

लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि तत्र विवर्द्धमाने शनकैः कुमारे ।
कासामजायन्त न कामिनीनां निद्रादरिद्राणि विलोचनानि' ॥२२॥

अन्वयः

तत्र लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि कुमारे शनकैः विवर्द्धमाने सति कासा कामिनीनां विलोचनानि निद्रादरिद्राणि न अजायन्त ।

व्याख्या

तत्र कल्याणपुरे लावण्यस्य सौन्दर्यस्य वा लक्ष्मी श्रीस्तस्या कुलधाम कुलगृह तस्मिन् 'धाम तेजो गृहे मणौ' इत्यमर । सौन्दर्यभ्रोकुलगृहे तस्मिन् कुमारे राजपुत्रे शनकैः शनैः शनैर्विवर्द्धमाने सति वर्द्धिते सति कासा कामिनीनामङ्गनानां विलोचनानि नयनानि निद्रादरिद्राणि निद्रारहितानि नाज्जायन्त न जातानि अपिबु सर्वा कामिन्यो रात्रौ तस्य स्मरणाग्निद्रा न लेभिरे । तस्याद्भुत-सौन्दर्यधियमबलोऽय सर्वा अपि कामिन्य कामपरवशा सत्यो रात्रौ निद्रा न लेभिर इति भाव ।

भाषा

सौन्दर्य की शोभा के कुलगृह स्वरूप उस राजपुत्र के धीरे २ बड़े होने पर उस कल्याण पुर में कौन ऐसी युवतियाँ थी जिन्हें निद्रा का दारिद्र्य न हुआ । अर्थात् अलौकिक सौन्दर्य से सुसोमित उस राजपुत्र को देख कर सब युवतियाँ काम पीड़ित हो निद्रा से वञ्चित हो गई ।

तेजस्विनामुन्नतिमुन्नतात्मा सेहे न बालोऽपि नरेन्द्रसूनुः ।
देवोऽपि भास्वाञ्छरणेच्छयेव समाश्रितो विष्णुपदं रराज ॥२३॥

अन्वयः

उन्नतात्मा बालः अपि नरेन्द्रसूनुः तेजस्विनाम् उन्नतिं न सेहे ।
भास्वान् देवः अपि शरणेच्छया इव विष्णुपदं समाश्रितः रराज ।

व्याख्या

उन्नत उन्नतिप्रवण आत्मा यस्य स बालोऽपि स्वल्पवयस्कोऽपि नरेन्द्रसूनु
राजपुत्रस्तेजस्विनां तेजसा जाज्वल्यमानानामुन्नतिमभ्युदयं न सेहे न सोढुं शक्नाक ।
यतो भास्वान् सूर्यो देवोऽपि विबुधोऽपि 'अमरा गिरा देवास्त्रिदशा विबुधाः
सुराः' इत्यमरः । शरणेच्छयेव स्वरक्षा याचमान इव विष्णुपदं विष्णोर्भगवतः
पदं वरज विष्णुपदमाकाश वा 'विदद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी'
इत्यमरः । समाश्रित प्राप्तो रराज शुशुभे । तस्य बाल्यकालादेव तेजस्पुन-
त्यसहस्रवर्षाभाससूर्यो देवोऽपि भीत्या विष्णुपदं गत इव शुशुभे इति भावः ।
अत्र हेतुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उन्नतात्मा वह राजपुत्र, बालक होते हुए भी, तेजस्वियों के अभ्युदय को
नहीं सहन कर सकता था । इसीलिये मानी, सूर्य, देव होते हुए भी, इससे
जपनी रक्षा करने के लिये भगवान् विष्णु की शरण में गया था आकाश में
शोभित हुआ ।

उच्चैः स्थितं तस्य किरीटरत्नं तेजोधनानामुपरि स्थितस्य ।
क्षमामिव प्रार्थयितुं लुलोठ संक्रान्तिमङ्गथा मणिपादपीठे ॥२४॥

अन्वयः

तेजोधनानाम् उपरिस्थितस्य तस्य उच्चैः स्थितं किरीटरत्नं मणिपादपीठे
संक्रान्तिमङ्गथा क्षमां प्रार्थयितुम् इव लुलोठ ।

१ किमपेक्ष्य फल पयोधरान् ध्वनत प्रार्थयते मृगाधिप ।

प्रकृति. खलु सा महीपसः सहते नान्यसमुन्नति मया ॥ श्रयुक्ते ।

भारवि (किराजानुनीये २ सर्गे २१ श्लोक)

व्याख्या

तेज एव दीप्तिरेव धनं येषां ते तेजोयनास्तेषां तेजस्विनामुपरि सर्वोत्कर्षेण स्थितस्य विद्यमानस्य तस्य राजमुनोरुच्चैः शिरसि स्थितं विराजमानं किरीट-
रत्नं मुकुटरत्नं मणिभो रत्नादिभिर्निर्मिते पादपीठे पादाधारपीठे सक्रान्तिभङ्गघा-
प्रतिविम्बव्याजेन क्षमां प्रार्थयितुमिव याचितुमिव लुलोठ पपात । अनोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

भाषा

सब तेजस्वियो में श्रेष्ठ इस राजपुत्र के, मस्तक पर का मुकुटमणि, रत्न
जडित पाव रखने की चौकी पर पड़ी अपनी परछाही के मीप से (उस तेजस्वी
के भी ऊपर बैठने के अपराध से) मानो क्षमा याचना करने के लिये उसके पैरो
पड़ता था ।

अत्रान्तरेऽभूजयसिंहनामा पुत्रस्वृतीयोऽपि नराधिपस्य ।
स्वमेऽपि संवादयशोदरिद्रिचन्द्रार्द्धचूडस्य न हि प्रसादः ॥२५॥

अन्वयः

अत्र अन्तरे नराधिपस्य जयसिंहनामा तृतीयः अपि पुत्रः अभूत् ।
हि चन्द्रार्द्धचूडस्य प्रसादः स्वमे अपि संवादयशोदरिद्रिः न (भवति) ।

व्याख्या

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवकाशे 'अन्तरमवकाशावधिपरिपानान्तधिभेदसाधर्म्यं' इत्य-
मरः । नराधिपस्याऽऽह्वमल्लदेवराजस्य जयसिंहनामा जयसिंहनामकस्तृती-
योऽपि पुत्रः सूनुरभूदजायत । हि यस्मात्कारणात् चन्द्रार्द्धचूडायां शिरसि यस्य
तस्य शिवस्य प्रसादोऽनुग्रहः स्वप्नेऽपि कथमपीतिभावः । संवादस्य स्यानुकूल-
फलदानरूपस्य वचनस्य यद्यशस्तेन दरिद्रो रहितो न, न भवतीत्यर्थः ।
शिवप्रसादप्राप्तिप्रयोजकवचनस्य सदैव सत्यत्वमिति कुतस्तद्वचनस्य मिथ्या-
भाव प्रसङ्ग इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धोक्तस्य द्वितीयार्द्धोक्तेनाऽर्थेन समर्पना-
दर्थान्तरन्यासालङ्कारः । "सामान्यं वा विशेष्येण विशेषस्तेन वा यवि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणैतरेणाऽर्थान्तरन्यासोऽप्यु-
क्तः ।" इति लक्षणात् ।

भाषा

इसी बीच में आहवमल्लदेव राजा की जयसिंह नामक तृतीय पुत्र भी हुआ । क्योंकि भगवान् शङ्कर की कृपा, स्वप्न में भी, वचनानुकूल फलप्रदान के यश से वञ्चित नहीं हो सकती ।

सर्वासु विद्यासु किमप्यकुण्ड-भुत्कण्ठमानं समरोत्सवेभ्यः ।

श्रीविक्रमादित्यमथावलोक्य स चिन्तयामास नृपः कदाचित् ॥२६॥

अन्वयः

अथ कदाचित् सः नृपः श्रीविक्रमादित्यं सर्वासु विद्यासु अकुण्ठं समरोत्सवेभ्यः किमपि उत्कण्ठमानम् अवलोक्य चिन्तयामास ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर कदाचित् कस्मिंश्चित्समये सः प्रसिद्धो नृपो भूपतिराहवमल्लदेवः श्रीविक्रमादित्यं तन्नामकं त्वमुतं सर्वासु सकलासु विद्यासु शस्त्रशास्त्रविद्यास्वकुण्ठ-ममनर्षं निपुणमित्यर्थः 'कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः' इत्यमरः । समरोत्सवेभ्यो मुद्रकार्येभ्यः किमपि अनिर्वचनीयतयोत्कण्ठमानं समुत्सुकमवसरेषु दृष्ट्वा चिन्तयामास विचारयामास ।

भाषा

कुछ काल के अनन्तर, समस्त शस्त्र और शास्त्र विद्याओं में निपुण अपने मध्यम पुत्र श्री विक्रमादित्य की सग्राम महोत्सवों के लिए विशेष लालायित देखकर राजा आहवमल्लदेव सोचने लगे ।

अलङ्करोत्यद्भुतसाहसङ्कः सिंहासनं चेदयमेकवीरः ।

एतस्य सिंहीमिव राजलक्ष्मीमङ्कास्थितार्कः क्षमतेऽभिर्योक्तुम् ॥२७॥

अन्वयः

अयम् अद्भुतसाहसङ्कः एकवीरः सिंहासनम् अलङ्करोति चेत् (तर्हि) एतस्य अङ्कस्थितो सिंहीम् इव राजलक्ष्मीम् अभिर्योक्तुं कः क्षमते ।

व्याख्या

अयमद्भुतमाश्चर्यावलम्बि साहस विप्रमोऽङ्कु चिह्न यस्य स 'कलङ्काङ्कुरो लाञ्छनञ्च चिह्न लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमर । एकवीरोऽद्वितीयशूरो विक्रमाङ्कुरदेव सिंहासन राज्यसिंहासनमलङ्कुरोति विभूषयति चेद्यदि तर्हि एतस्य राजकुमारस्याऽङ्कुरस्थितामृतसङ्गे स्थिता विराजमाना सिंहोमिव मृगेन्द्राङ्गनामिवाऽपरिभवनीयामत एवाऽजेया राजलक्ष्मीं नृपथियमभियोक्तुमाश्रितुं हठाद् गृहीतुमित्यथ । क को वा क्षमते प्रभवति न कोपीत्यर्थ ।

भाषा

यदि अब्भुतराहुरा के लक्षणों से युक्त यह अद्वितीय वीर विक्रमाङ्कुरदेव राजसिंहासन (राजगद्दी) को सुशोभित करेगा तो इसकी गोद में रहने वाली सिंहिनी के समान राजलक्ष्मी को कौन छूट सकेगा । अर्थात् सिंहिनी के समान प्रबल इसकी राजलक्ष्मी से कौन छूट छाड करेगा अर्थात् उसको छीनने का प्रयत्न करेगा ।

करोमि तायद्युवराजमेन-मत्यक्तसाम्राज्यभरस्तनूजम् ।

तद्वयी संश्रयणादधातु धुनीव साधारणतां नृपश्रीः ॥२८॥

धन्वय

अत्यक्तसाम्राज्यभर (अह) एनं तनूजं तायत् युवराज करोमि । नृपश्रीः धुनी इय तद्वयीसंश्रयणात् साधारणता दधातु ।

व्याख्या

न त्यक्त परित्यक्त साम्राज्यस्य सम्पूर्णराज्यस्य भरो भारो येन त एवम्भूतोऽहमेन विक्रमाङ्कुरदेवनामकं तनूजं, तथा क्षरीरात् जायत इति तनूजस्त तनूज पुत्र तायत् युवराज करोमि राज्यकाम्यभारग्रहणे नियुक्त विदधामि । नृपश्री राजलक्ष्मी धुनीव नदीय अथ नदी सरित् । तरयिणी शैवलिनो तटिनो ह्लादिनी धुनी' इत्यमर तदयोर्द्वयी तद्वयी तस्या संश्रयणादाश्रयणात् साधारणतामुभयावलम्बित्वात् सामान्यस्वरूप दधातु । विस्तोभ न गच्छत्विति भाव ।

भाषा

मे अपन साम्राज्य का भार न छोडते हुए इस विक्रमाङ्कुरदेव को सम्प्रति युवराज पद पर नियुक्त कर देता हूँ । ऐसा कर देन से दोनों तटों के आश्रय

से स्वाभाविक रूप से बहने वाली नदी के समान हम दोनों के आश्रय में रहने वाली राजलक्ष्मी समान रूप से चलती रहेगी ।

एवं विनिश्चित्य कृतप्रयत्न-मूचे कदाचित्पितरं प्रणम्य ।

सरस्वतीनूपुरसिञ्जितानां सहोदरेण ध्वनिना कुमारः ॥२६॥

अन्वयः

कुमारः कदाचित् एवं विनिश्चित्य कृतप्रयत्नं पितरं प्रणम्य सरस्वतीनूपुरसिञ्जितानां सहोदरेण ध्वनिना ऊचे ।

व्याख्या

कुमारो विक्रमाङ्गदेवः कदाचित् कस्मिंश्चित्काले एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विनिश्चित्य निश्चय विधाय कृतः समारब्धः प्रयत्न उद्योगो येन तं पितर जनक-मातृप्रमत्तदेव प्रणम्य नमस्कृत्य सरस्वत्या वाग्देव्या नूपुराणां मञ्जीराणां 'पादांगुलिं तुलाकोटि मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सिञ्जितानां स्वनानां सहोदरेण सदृशेन मधुरेणेत्यर्थः ध्वनिना शब्देन बचसा वा ऊचे जगाद । सुमधुर-कर्णप्रियशब्देन स्वपितर जगादिति भावः ।

भाषा

किसी समय राज कुमार ने, पूर्वोक्त निश्चय कर तदनुरूप कार्य करने में प्रवृत्त अपने पिता आहवमत्तदेव को, सरस्वती के वंश के ध्वनि के सदृश सुमधुर और कर्णप्रिय शब्दों में कहा ।

आज्ञा शिरश्चुम्बति पार्थिवानां त्यागोपभोगेषु वशे स्थिता श्रीः ।

तव प्रसादात्सुलभं समस्त-भास्तामयं मे युवराजभावः ॥२७॥

अन्वयः

आज्ञा पार्थिवानां शिरः चुम्बति, श्रीः त्यागोपभोगेषु वशे स्थिता, तव प्रसादात् समस्तं सुलभम् । मे युवराजभावः आस्ताम् ।

व्याख्या

आज्ञा नदीप्रदेशः पार्थिवानां राजा शिरः क्षीयं चुम्बति सत्वाश्रमति । सर्वे राजानो भमाऽऽज्ञापालनं कुर्वन्तीति भावः । श्रीर्धनादिसमृद्धिस्त्यागेषु दानेषु-

पभोगेषु सम्भोगेषु वशे स्थिता ममाऽऽयीना दानसम्भोगादिषु नास्ति मे द्रव्याभाव इत्यर्थः । तव प्रसादादननुग्रहात्समस्त समग्र वस्तुजात सुलभ सुखेन लभ्य, मे मम युवराजभावो यौवराज्ये नियोजनमास्ता विरमतु ।

भाषा

मेरी आज्ञा का सब राजा लोग पालन करते हैं । दान और उपभोग के लिये मुझे द्रव्य की कमी नहीं है । आप के अनुग्रह से मुझे सब सुलभ है । मुझे युवराज बनाने का विचार स्थगित किया जाय ।

जगाद् देवोऽथ मदीप्सितस्य किं वत्स धत्से प्रतिकूलभावम् ।
ननु त्वदुत्पत्तिपरिश्रमे मे स चन्द्रचूडाभरणः प्रमाणम् ॥३१॥

अन्वयः

अथ देवः जगाद् । वत्स मदीप्सितस्य प्रतिकूलभावं किं धत्से ।
ननु मे त्वदुत्पत्तिपरिश्रमे सः चन्द्रचूडाभरणः प्रमाणम् ।

व्याख्या

अथ स्वपुत्रवचनश्रवणानन्तरं देवो राजा जगात् कथयामास । हेवत्स ! हे पुत्र ! मदीप्सितमभीष्टं मदीप्सितं तस्य मदीप्सितस्य मनोरथस्य प्रतिकूलभावः प्रतिकूल्य विरोधमित्यर्थः । किं किमर्थं धत्से करोषि । मन निश्चयेन मे मम सर्वोत्पत्तिजन्म त्वदुत्पत्तिस्तत्र परिश्रमस्तपस्यादिकरणं तस्मिन् स चन्द्रचूडाया शिरसि आभरणं भूषणं यस्य स शिवः प्रमाणं साक्षी । ॥ शिव एव जानाति तव जन्महेतोः यावृश कठिनतपश्चरणं मयाऽऽनुष्ठितमतो मम मनोरथस्य विरोधं विहाय तत्साधयेति भावः ।

भाषा

पुत्र की ऐसी उक्ति को सुनने के अनन्तर राजा ने कहा । बेटा ! मेरे अभीप्सित कार्य का क्यों निरोध करते हो । तुम्हारा जन्म होने के लिये मुझ तपश्चरणादि अनुष्ठान में कैसा परिश्रम करना पड़ा है यह चन्द्रशेखर शंकर ही जानते हैं । इसलिये मेरी इच्छा का विरोध न करो ।

धत्से जगद्रक्षणयामिः न चेच्चमङ्गीकृत्यौवराज्यः ।
मौर्वीरवापूरितदिङ्मुखस्य ब्रान्तिः कथं शाम्यतु मद्भुजस्य ॥३२॥

अन्वयः

त्वम् अन्नीकृतयौवराज्यः (सन्) जगद्रक्षणायामिक्तत्वं न धत्से चेत्
मौर्वीर्यापूरितदिह्मुखस्य मदमुजस्य छान्तिः कथं शाम्यतु ।

व्याख्या

स्वमङ्गीकृत परिपूहीत यौवराज्य युवराजकर्म येन स एवम्भूतस्सन् जगतो
भुवनस्य 'विष्टप भुवन जगत' इत्यमर । रक्षणं पालनं तस्य मानिकत्वं प्रहरित्व
न धत्से न वहसि चेत् मौर्व्या उवाचा रवेण आवेनाऽपूरितानि दिशा मुक्तानि येन
स तस्य मदभुजस्य मम बाहो 'भुज बाहु प्रवेष्टो शो' इत्यमर । क्लान्ति
परिधास्ति कथं केन प्रकारेण शाम्यतु शान्तिमेतु । मनुष्याभितस्य रक्षणे यदि
एव दीक्षितो न भविष्यति तर्हि मत्कठोरपरिधमस्य साफल्यं कुत इति भावः ।

भाषा

अगर तुम युवराज गद को स्वीकार कर जगत की रक्षा के लिये पहरेबारी
गही करोगे तो प्रत्यञ्चा के शब्दों से सब दिशाओं को सर देने वाली अर्थात्
गुजान वाली मेरी इस भुजा की धकावट कैसे दूर होगी । अर्थात् मेरी जीती
हुई पृथ्वी के यदि तुम पहरे दार न बनोगे तो मेरा इस समस्त पृथ्वी को जीत
कर अपन अधीन करने का कठोर परिश्रम कैसे सफल होगा ।

आकर्ण्य कर्णाटपतेः सखेद-मित्थं वचः प्रत्यवदत्कुमारः ।

सरस्वतीलोलदुकूलक्रान्तां प्रकाशयन्दन्तमपूखलेखाम् ॥३३॥

अन्वयः

कुमारः कर्णाटपतेः इत्थं सखेद वचः आकर्ण्य सरस्वतीलोलदु-
कूलक्रान्ता दन्तमपूखलेखा प्रकाशयन् प्रत्यवदत् ।

व्याख्या

कुमारो राजकुमार कर्णाटपतेर्दक्षिण भारतस्थितकर्णाटकदेशाधिपतेराहव-
मल्लदेवस्येत्थमेवम्भूत खेदेन पुष्पेन सहितं यत्तु खेदप्रकाशकं यच्चो धामोमाकर्ण्य
निशम्य सरस्वत्या वामधिष्ठातृदेव्या लोलं चञ्चलं यददुकूलं वस्त्रं तद्वत् कान्ता
शुभ्रत्वेन रमणीया दन्तानां रत्नानां मयूखा किरणां सेषां लेखां यन्ति
'वीर्यालिरावन्ति यन्ति' अेषां लेखास्तु राजप, इत्यमर । तां प्रकाशयन्
प्रकटयन् प्रत्यवदत् प्रत्युत्तरं ददौ । अत्रोपमाकङ्कारः ।

भाषा

दक्षिण भारत स्थित कर्णाटक देश के राजा आहवमल्लदेव की अर्थात् अपने पिता की ऐसी दुःखमयी बाणी को सुनकर सरस्वती के चञ्चल सफेद वस्त्र के समान शुभ्र दाता के किरणा की पक्ति को प्रवट करते हुए, राजकुमार ने प्रत्युत्तर दिया ।

वाचालतैषा पुरतः कवीनां कान्त्या मदोऽयं सविधे सुधांशोः ।
त्वत्संनिधौ पाटवनाटनं यत् तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ॥३४॥

अन्वयः

यत् त्वत्संनिधौ पाटवनाटनम् एषा कवीना पुरतः वाचालता, अयं सुधांशोः सविधे कान्त्याः मदः तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ।

व्याख्या

यत् यद्यपि त्वत्तव सनिधौ समीपे पाटवस्य चातुर्यस्य नाटन प्रकाशनमेवा कवीना वर्णनाद्यादुरीसम्पन्नाना षण्डिताना पुरतोऽग्रे वाचालता मुखरताभिष्य-
वितरेव न तु किञ्चिदुचितं घचनमिति । (अथ च) अयं (इदमित्युचितम्)
सुधांशो सकलकान्तिनिधानस्येन्दोस्तविधे सनिकटे कास्त्या शोभाया 'शोभा
कान्तिर्द्युतिश्छवि' इत्यमरः । मदः स्वाभिमानप्रकाशनमेव । यथा चन्द्रसमीपे
कान्तिमवप्रकाशनं कविसमीपे वचोभिनाटनं च अयं तथैव तव समीपे मदीयो-
क्तिरिति भावः । तथाप्येव सत्यपि निष्प्रयोजनकत्वेऽपि त्वमि भक्त्या, पूज्येज्य-
नुरागो भक्तिस्तया किमपि किञ्चिद्वचो ब्रवीमि वक्षिम् । निदर्शनाऽलङ्कारः ।

भाषा

यद्यपि आप के समक्ष मेरा चातुर्य प्रकाशन करना विद्वानों के समुल्ल-
सखरता अर्थात् यशसाद करना है और कान्ति निधान चन्द्रमा के समुल्ल कान्ति
की शोखी व्यापारना है । तो भी आप में जो मेरी भक्ति है अर्थात् पूज्यत्व
बुद्धि है उससे कुछ कहता हूँ ।

विचारचातुर्यमपाकरोति तातस्य भूयान्मयि पक्षपातः ।
ज्येष्ठे तनूजे सति सौमदेवे न यौवराज्येऽस्ति ममाधिकारः ॥३५॥

अन्वयः

तातस्य मयि भयान् पक्षपातः (तातस्य) विचारचातुर्यम् अयाक्रोति ।
(तातस्य) ज्येष्ठे तनूजे सोमदेवे सति मम यौवराज्ये अधिकारः न अस्ति ।

व्याख्या

तातस्य पितुर्मयि भूयानधिकः पक्षपातः स्नेहान्मदीपपक्षग्रहणं तातस्य
विचारस्य विवेकस्य चातुर्यं नैपुण्यमपाकरोति दूरोकरोति । अस्मिन्विषये
भवदुक्तो विवेकपुरस्सरविचारप्रावीण्यं न दुश्चत इत्यर्थः । यतस्तातस्य ज्येष्ठे
पुत्रे सोमदेवे तस्मान्ममे सति विद्यमाने सति धर्मशास्त्रमर्पादपि मम तस्मात्
कनीयसो यौवराज्ये युवराजपदेऽधिकारो योग्यत्वमौचित्यञ्च नास्ति न विद्यते ।

भाषा

आप का मेरे प्रति अधिक पक्षपात, आप की विवेकयुक्त विचार की पटुता
को दूर कर रहा है । आप के ज्येष्ठ पुत्र सोमदेव के रहते हुए मेरा युवराज
पद पाने का कोई अधिकार नहीं है ।

चालुक्यवंशोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वमाचारविपर्ययस्य ।

अहो महद्वैशसमाः किमन्य-दनङ्कुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥३६॥

अन्वयः

यदि चालुक्यवंशः अपि आचारविपर्ययस्य पात्रत्वं प्रयाति (तर्हि) आः
किम् अन्यत्, अहो महत् वैशसम्, अयं कलिकुञ्जरः अनङ्कुशः अभूत् ।

व्याख्या

यदि चालुक्यवंशस्य वंश कुलमध्याऽऽचारो धर्मानुकूलमर्पादां तस्य विपर्ययो
वैपरीत्यं तस्य पात्रत्वं भाजनत्वं प्रयाति पच्छति तर्हि आ. ! इति खेदे ।
किमदग्यद्वस्तु । अहो ! इत्यादिचयं । महद्वैशसं स्यात् महदनयं प्रयोजकं स्यात् ।
“वैशसं हिता” । अतोऽयं कलिकुञ्जरः कलिरूपहस्तयनदङ्कुशो निरदङ्कुशो
निष्प्रतिबन्धक इत्यर्थः । अभूजस्तः । मर्पादां त्यागे चालुक्यवंशस्य कलिकाल-
पराभूत इत्यपवादः स्यादिति भावः ।

भाषा

यदि चालुक्यवंश भी अनाचार का स्थान बन गया तो घड़े आरक्षक और

दुख से कहना पड़ता है कि इतना बड़ा अनर्थ और क्या हो सकता है । यह कलि रूपी हाथी निरङ्कुश हो गया । अर्थात् अब कलि के प्रचार में कोई रोक टोक न रह गई ।

लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं तदादौ तातस्य योग्यः स्वयमग्रजो मे ।
कार्यं विपर्यासमलीमसेन न मे नृपश्रीपरिरम्भणेन ॥३७॥

अन्वयः

तत् आदौ मे अग्रजः तातस्य लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं स्वयं योग्यः ।
विपर्यासमलीमसेन नृपश्रीपरिरम्भणेन मे न कार्यम् ।

व्याख्या

तत्तत्तात्कारणात् धर्मानुकूलमर्पावानुरोधात् मे ममाग्रजो ज्येष्ठभ्राता
तातस्य पितुस्तथ लक्ष्म्याः धियः करं हस्तं ग्राहयितुं तातरूपप्रयोजककर्तृक-
ज्येष्ठभ्रातृप्रयोज्यकर्तृकलक्ष्मीसम्बन्धिकरणग्रहणं सम्पादयितुं स्वयमात्मना योग्य-
स्त्वमर्थः । विपर्यासिनं प्रातिकूल्येन वैपरीत्येन वा 'स्यादुधत्वात्तो विपर्यासो
व्यत्ययश्च विपर्यये' इत्यमरः । मलीमसेन कलङ्कितेन 'मलीमसं तु मलिनं कञ्चरं
मलदूषितम्' इत्यमरः । नृपश्रियो राजलक्ष्म्याः परिरम्भणेन समालिङ्गनेन
ग्रहणेनेत्यर्थः । मे भव न कार्यं न किञ्चित्प्रयोजनम् ।

भाषा

इसलिये पहिले मेरे ज्येष्ठ भ्राता स्वयं आप के राजश्री का हाथ पकड़वाने
के योग्य है । क्रमराहित्य के या प्रतिकूलता के कलङ्क से कलङ्कित राजलक्ष्मी
को स्वीकार करने से मुझे कोई प्रयोजन नहीं है ।

ज्येष्ठं परिम्लानमुखं विधाय भवामि लक्ष्मीप्रणयोन्मुखश्चेत् ।
किमन्यदन्यायपरायणेन मयैव गोत्रे लिखितः कलङ्कः ॥३८॥

अन्वयः

ज्येष्ठं परिम्लानमुखं विधाय (अहम्) लक्ष्मीप्रणयोन्मुखः भवामि
चेत् (तर्हि) अन्यायपरायणेन मया एव गोत्रे कलङ्कः लिखितः, किम्
अन्यत् ।

व्याख्या

ज्येष्ठं भ्रातरं सोमदेवं परिभ्रान्तं क्रमप्राप्तराज्यलक्ष्मीपरिग्रहाप्राप्त्या मलिनं मुखं वदनं यस्य तं विषाय कृत्वाऽहं लक्ष्म्या प्रणय स्नेहस्तस्मिन्नुमुख प्रवण परायणो वा भवामि चेत् तर्हि अन्यायेऽन्याययुक्तकार्ये परायणो लग्नस्तेन मया विक्रमाङ्कदेवेनैव गोत्रे विशुद्धचालुक्यवशे कलङ्कः कालुष्यं लिखितः सम्पादितः । किमन्यदन्यायकार्यम् ? अन्यस्याऽन्यायकार्यस्याऽन्वेष्टनप्रयासो व्यर्थ एवेति भावः ।

भाषा

यदि मैं अपने बड़े भाई सोमदेव को क्रमप्राप्त राज्यलक्ष्मी के न प्राप्त होने से उदास बनाकर स्वयं लक्ष्मी के प्रेम में तत्पर हो जाऊँ, तो अन्याय युक्त कार्य करने में तत्पर, मैंने ही इस शुद्ध चालुक्य वंश में कलङ्क लगाया । और क्या अन्याय का कार्य हो सकता है ?

तातश्चिरं राज्यमलङ्करोतु ज्येष्ठो ममारोहतु यौवराज्यम् ।
सलीलमाक्रान्तदिगन्तरोऽहं द्वयोः पदातिव्रतमुद्वहामि ॥३६॥

अन्वयः

तातः चिरं राज्यम् अलङ्करोतु, मम ज्येष्ठः यौवराज्यम् आरोहतु, अहं सलीलम् आक्रान्तदिगन्तरः सन् द्वयोः पदातिव्रतम् उद्वहामि ।

व्याख्या

तातः पिता चिरं चिराय 'चिराय चिररात्राय चिरस्थाद्यादिचिरार्थकाः' इत्यमरः । राज्यमलङ्करोतु विभूषयतु । मम ज्येष्ठो ज्येष्ठभ्राता सोमदेवो यौवराज्यं युवराजपदमारोहतु अपि तिष्ठतु । अहं लीलया सहितं सलीलं सहेलं यथास्वातपाऽऽक्रान्तानि समधिष्ठितानि विगन्तराणि येन स माक्रान्तदिगन्त-रस्सन् द्वयोस्तातस्य भ्रातुश्च पदातेः पत्नेः 'पदातिपत्तिपदगपादातिक पदाजयः' इत्यमरः । पत्नं निबधममुद्वहामि धारयामि । अहं तव ज्येष्ठभ्रातुश्च पादातिको भूवोभयोः सेवां करिष्यामीति भावः ।

भाषा

आप चिरकाल तक राज्य को शोभित करते रहें । बड़े भाई युवराज पद पर आरूढ़ हो । मैं, बात की बात में समग्र दिशाओं में आक्रमण करता हुआ, आप दोनों का प्यादा बनकर रहूँगा ।

रामस्य पित्रा भरतोऽभिपिक्तः क्रमं समुल्लङ्घ्य यदात्मराज्ये ।
तेनोत्थिता स्त्रीजित इत्यकीर्तिरद्यापि तस्यास्ति दिगन्तरेषु ॥४०॥

अन्वयः

यत् रामस्य पित्रा आत्मराज्ये क्रमं समुल्लङ्घ्य भरतः अभिपिक्तः तेन
उत्थिता स्त्रीजितः इति तस्य अकीर्तिः अद्य अपि दिगन्तरेषु अस्ति ।

व्याख्या

यत् रामस्य पित्रा बशरथेनाऽऽत्मनः स्वस्य राज्ये क्रमं नियमोचितपरिपाटी-
क्रमं समुल्लङ्घ्यघातकस्य भरतः स्वकनीयान्पुत्रोऽभिपिक्तोऽभिपेकतिलकाङ्घ्रितः
कृतस्तेनाऽनघितकार्येणोत्थिता समुत्पन्ना स्त्रिया भार्यया जितो वशीकृत इति
तस्याऽकीर्तिरपमशोऽद्याप्यद्यावधि दिगन्तरेषु सर्वविस्वस्ति विद्यते ।

भाषा

चूंकि रामजी के पिता बशरथ राजा ने कुलपरम्परागत क्रम का उल्लंघन
कर बड़े भाई के रहते हुए छोटे भाई, भरत का राज्याभिषेक किया, इस अनु-
पित कार्य से उत्पन्न, स्त्री का वशीभूत, ऐसी उसकी अपकीर्ति अभी भी सब
दिशाओं में अर्थात् सर्वत्र फैली हुई है ।

तदेव विश्राम्यतु कुन्तलेन्द्र यशोविरोधी मयि पक्षपातः ।
न किं समालोचयति क्षितीन्दुः-आयासशून्यं मम राज्यसौख्यम् ॥४१॥

अन्वयः

हे कुन्तलेन्द्र । तत् एषः मयि यशोविरोधी पक्षपातः विश्राम्यतु ।
क्षितीन्दुः मम आयासशून्यं राज्यसौख्यं किं न समालोचयति ।

व्याख्या

हे कुन्तलेन्द्र ! कुन्तलदेशाधिप ! तत्स्मात्कारणदेव मयि मत्सम्बन्धे
यशसः कीर्तेर्विरोधी प्रतिबन्धको दुष्कीर्तिजनकः पक्षपातो विश्राम्यतु विश्रान्तिमेतु,
न जायतामित्यर्थः । क्षितीन्दुः पृथिवीन्दुर्भवान् ममाऽऽयासेन परिधमेण शून्यं
रहितमनायासप्राप्तमित्यर्थः । राज्यसौख्यं किं न समालोचयति, कथं न पश्यति ।
अहं त्वनायासेनैव राज्यसौख्यमनुभवामीति भवान् जानात्येवेत्यर्थः ।

भाषा

इसलिए, हे कुन्तलदेशाधिपति ! मेरे प्रति जो आपका अपकीर्तिजनक पक्षपात है उसे छोड़ दीजिये । क्या राजा साहेब (आप) नहीं देखते हैं कि मैं अनायास ही सब राज्य का सोख्य पा रहा हूँ ।

पुत्राद्वचः श्रोत्रपवित्रमेवं श्रुत्वा चमत्कारमगानरेन्द्रः ।
इयं हि लक्ष्मीर्धुरि पांसुलानां केयां न चेतः कलुपीकरोति ॥४२॥

अन्वयः

नरेन्द्रः पुत्रात् एवं श्रोत्रपवित्रं वचः श्रुत्वा चमत्कारम् अगात् । हि पांसुलानां धुरि (स्थिता) इयं लक्ष्मीः केयां चेतः न कलुपीकरोति ।

व्याख्या

नरेन्द्रो राजाऽऽहवमल्लदेवः पुत्रात्पुनर्विक्रमाद्भुदेवादेवमेवभूतं श्रोत्रपवित्रं कर्णपूतं कर्णमुल्लदायकमित्यर्थः । वचो वाणीं श्रुत्वा निशम्य चमत्कारमाश्चर्य-मगात्प्राप्तः आश्चर्यचकितो बभूवेत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् पांसुलानां स्वैरि-णीनां धुरि अग्रभागे स्थितेयं लक्ष्मीः धीः सम्पत्तिरित्यर्थः । केयां पुरुषाणां चेतो मनः 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । न कलुपी-करोति न मलिनिकरोति । अपि तु लक्ष्मीः सर्वानेव सम्भारान्छिष्यावयतीति भावः ।

भाषा

इस प्रकार पुत्र की कर्ण को पवित्र करने वाली अर्थात् कान को अच्छी लगाने वाली वाणी को सुनकर राजा को आश्चर्य हुआ । क्यों कि स्वेच्छा-चारिणियों में अग्रणी लक्ष्मी किनके चित्तों को मलिन नहीं करदेती । अर्थात् लक्ष्मी की प्राप्ति में सभी मनुष्यों का मन कलुषित हो जाता है ।

सस्नेहमङ्गे विनिवेश्य चैन-मुवाच रोमाञ्चतरङ्गिताङ्गः ।
क्षिपन्निवात्युज्ज्वलदन्तकान्त्या प्रसादमुक्तावलिमस्य कण्ठे ॥४३॥

अन्वयः

रोमाञ्चतरङ्गिताङ्गः एनम् अङ्गे सस्नेहं विनिवेश्य अस्य कण्ठे अत्युज्ज्व-लदन्तकान्त्या प्रसादमुक्तावलिं क्षिपन् इव च उवाच ।

व्याख्या

रोमाञ्चन रोमहर्षणेन तरङ्गितानि युषतान्यङ्गानि यस्य स राजाऽहवमल्लदेव
एनं विक्रमाङ्कदेवमङ्क उत्सङ्गे सस्नेहं प्रेमोत्सासपूर्वकं यथास्पातया विनिवेश्य
संस्थाप्याऽस्य पुत्रस्य कण्ठे गलभागेऽयुष्यलाऽतिविशदा दन्तानां 'रदना दन्ता
रदाः' इत्यमरः । कान्तिः प्रभा तथा धवलदन्तकान्तिछन्नना प्रसादरूपा या
मुक्तानां मौक्तिकानामावलिर्माला तां क्षिपन्निव च निदधदिव चोवाच जगाद ।

भाषा

सब अङ्गों में रोमाञ्च से युक्त उस राजा आहवमल्ल देव ने अपने पुत्र
विक्रमाङ्क देव को प्रेम पूर्वक अपनी गोद में बैठकर और उसके गले में अपनी
श्वेत दन्तकान्ति के मिय से मानो प्रेम से समर्पित मौक्तियों की माला को
पहनाते हुए, कहा ।

भाग्यैः प्रभूतैर्भगवानसौ मे सत्यं भवानीदयितः प्रसन्नः ।

चालुक्यगोत्रस्य विभूषणं यत् पुत्रं प्रसादीकृतवान्भवन्तम् ॥४४॥

अन्वयः

असौ भगवान् भवानीदयितः मे प्रभूतैः भाग्यैः सत्यं प्रसन्नः । यत्
चालुक्यगोत्रस्य विभूषणं भवन्तं पुत्रं प्रसादीकृतवान् ।

व्याख्या

यसो भगं विद्यते यस्मिन् स भगवान् 'भगं श्री काममाहात्म्यवीर्यपत्नार्क-
कीर्तिषु' इत्यमरः । 'भगं श्री योनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्य-
श्वर्यपत्नेषु धर्मं मोक्षेऽप्य ना रवी' । इति मेदिनी । भवान्याः पार्थव्या दयितो
वल्लभः 'अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । शिवो मे
प्रभूतैर्बहुलैर्भाग्यैर्भगधेयैः 'देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः ।
सत्यं भुवं प्रसन्नः प्रीतः । यद्यस्मात्कारणात् चालुक्यगोत्रस्य चालुक्यवंशस्य
विभूषणमलङ्कारभूतं भवन्तं त्वां पुत्रं पुत्रत्वेन प्रसादीकृतवान् दत्तवान् ।
त्वत्सदर्शं चालुक्यवंशालङ्कारभूतं पुत्रं प्रसादीकृत्य तेन शिवेन महाननुग्रहः
प्रदात इति भावः । 'भवानीदयितः' इति चिन्त्यम् ।

व्याख्या

यस्या राजलक्ष्म्या कृते भूमि विभ्रति पालयन्तीति भूमिभूतस्तेषा पृथिवी-
पालानां पुमारा पुत्रा राजकुमारा इत्यर्थः । केषा नयस्य नीतेविप्लवा विपरि-
सास्तेषा नयविप्लवानामनीतीना पात्र भाजन न, न जाता । सा उन्मत्ता
मदान्या ये मातङ्गा गजा 'गजेऽपि नागमस्तङ्गा' इत्यमरः । तेषा सहस्र
सद्वर्गुर्बा भारयती स्पृहणीया च राज्यलक्ष्मीस्ते स्वदर्थं तृणवत्लघुरल्पीयसी
तुच्छा च । अन्येराजकुमारा राज्यलक्ष्मीं सबतोऽधिका मन्यमानास्तदधमनीति-
माचरन्ति परन्तु स्वकृते सा तुच्छेति भावः ।

भाषा

जिस राज्यलक्ष्मी के लिये अन्य राजाओं के पुत्र गण क्या २ अनीति नहीं
कर डालते वह सहस्रो मदोन्मत्त हाथियों से भी भारी तथा बहुमूल्य राज्यलक्ष्मी
तुम्हारे लिये तृण के समान हलकी है अर्थात् तुच्छ है ।

लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गतेयं रक्तासवैस्तृप्यति राक्षसीन ।

लक्ष्मीरसौ त्वद्भुजदण्डवद्धा पात्रं भवित्री विनयव्रतस्य ॥४७॥

अन्वयः

इयं लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गता लक्ष्मीः राक्षसी इव रक्तासवैः तृप्यति ।
असौ त्वद्भुजदण्डवद्धा सती विनयव्रतस्य पात्र भवित्री ।

व्याख्या

इयं पूर्ववर्णिता लङ्काया रावणनगर्या समीपे योऽम्बुधिस्तमुद्रस्तस्मात्निर्गता
जाता लक्ष्मी श्री राक्षसीव रक्तानि रुधिराण्येवाऽस्य भागानि तैस्तृप्यति
तृप्तिमाप्नोति । यया लङ्काया जाता काचिद्राक्षसी रुधिरपानेनैव तृप्यति
तथैव लङ्कानिकटस्थसमुद्रजा लक्ष्मीरपि रुधिरप्रवाहेन तृप्यतीति भावः । असौ
लक्ष्मीस्त्वद्भुजावेव वण्डी तपोर्वद्धा त्वद्भुजयोर्वण्डेन शासनं वा यद्धा सती
विनयव्रतस्य विनम्रताशिक्षाया पात्रमास्पदं भवित्री भविष्यति । लोके
वण्डेनैव दुर्दिनीतानां शासनं भवति । दुर्दिनीता विनीताश्च सपाद्यन्ते, क्रूरस्यञ्च
विह्वल्यन्ते, सुस्यभायश्च रास्याप्यन्ते इति भावः ।

भाषा

लङ्का के पास के समुद्र में से उत्पन्न यह लक्ष्मी, राक्षसी के समान रक्त रूपी सुरा से तृप्त होती है। परन्तु यह तुम्हारे भुजदण्ड से बँध जाने पर विनम्र हो जाएगी। अर्थात् लङ्का में उत्पन्न राक्षसी जिस प्रकार रक्त पान कर तृप्त होती है वैसे ही यह लङ्का के समीपवर्ती समुद्र से उत्पन्न होने वाली लक्ष्मी रक्त प्रवाह से तृप्त होती है। यह लक्ष्मी तुम्हारे भुजाओं के दण्ड से दण्डित होकर या तुम्हारी भुजा के आश्रय में आने पर भविष्य में नष्ट हो जाएगी।

जानामि मार्गं भवतोपदिष्टं ममापि चालुक्यकुले प्रसूतिः ।

किन्त्यत्र लक्ष्मीर्गुणबन्धहीने निसर्गलोला कथमेति दार्ढ्यम् ॥४८॥

अन्वयः

भवता उपदिष्टं मार्गं जानामि । (पतः)मम अपि चालुक्यकुले प्रसूतिः । किन्तु गुणबन्धहीने अत्र निसर्गलोला लक्ष्मीः कथं दार्ढ्यम् एति ।

व्याख्या

भवतोपदिष्टं कथितं मार्गं नयवर्त्मं जानामि वेद्यि । यतो ममापि चालुक्यवंशे नीतिमार्गावलम्बिनि चालुक्यपुत्राणां कुले प्रसूतिरुत्पत्तिः । अहमपि स्वतन्त्रवृत्तौ नीतिमार्गकुलाले चालुक्यवंशे जात इति स्ववृत्तं तर्कं नयवर्त्मं जानामीति भावः । किन्तु परन्तु गुणानां शौर्यादीनां पक्षे रणजनां वन्धः संघः पक्षे ग्रन्थिस्तेन हीने रहितेऽत्र अस्मिन् ज्येष्ठे पुत्रे सोमदेवे निसर्गात्स्वभावादेव लोला चञ्चलाऽस्थिरा लक्ष्मी राक्षसीः कथं केव प्रकारेण दार्ढ्यं दृढतां स्थिरतामित्यर्थः । एति प्राप्नोति सम्पत्प्राप्त्यतीति भावः । दृढबन्धनेन बद्ध एव पदार्थो निश्चलो भवतीति नियमः ।

भाषा

तुमने जो नीतिमार्ग दिखाया है उसे मैं भी जानता हूँ। क्योंकि नि मेरा भी जन्म नीति कुशल चालुक्य राजाओं के वंश में ही हुआ है। परन्तु शौर्यादिगुणों के संघ से रहित अथवा बंधन योग्य ग्रन्थियुक्त रक्षी से रहित मेरे ज्येष्ठपुत्र सोमदेव के युवराज पद पर बैठने पर यह स्वभावतः चञ्चला राज्यालक्ष्मी इससे

कैसे दृढ़ता पूर्वक बाधी जा सकती है अर्थात् बिना बंधे कैसे अपनी चञ्चलता छोड़ कर साथ रह सकती है ।

किञ्चिन् मे दूषणमस्ति पृच्छ दैवज्ञचक्रं यदि कौतुकं ते ।

एतस्य साम्राज्यममन्यमानाः पापग्रहा एव गृहीतपापाः ॥४६॥

अन्वयः

मे न किञ्चित् दूषणम् अस्ति । यदिते कौतुकं (तर्हि) दैवज्ञचक्रं पृच्छ । पापग्रहाः एव गृहीतपापाः (सन्तः) एतस्य साम्राज्यम् अमन्यमानाः (सन्ति) ।

व्याख्या

मे ममाङ्ग न किञ्चिद्दूषणं न कोऽपि दोषोऽस्ति । नाऽहं सोमदेवस्य पौराज्यवानप्रतिबन्धक इति भावः । यदि ते तव कौतुकं कुतूहलम् 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः । ज्ञातुं महती समुत्कण्ठा भवेदित्यर्थः । तर्हि वैयं जानन्तीति देवज्ञा ज्योतिषिका 'सायत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि' इत्यमरः । तेषां चक्रं समूहं पृच्छ । पापग्रहा क्रूरग्रहा अनिष्टग्रहा इत्यर्थः । गृहीतानि पापानि दुष्कृतजन्यादृष्टानि येनैते गृहीतपापा सन्त एतस्य सोमदेवस्य साम्राज्यं सन्नादपदेऽपि रोहममन्यमाना सन्ति न स्वीकुर्वन्ति न समर्पयन्तीति भावः ।

भाषा

सोमदेव को भुवराज न बनाने में मेरा कोई दोष नहीं है । यदि तुमको यह जानने की उत्कट इच्छा हो तो ज्योतिषियों से पूछो । (तब तुमको विदित होगा कि) सोमदेव के पापग्रह अनिष्ट कारक होकर इसका साम्राज्य होने में प्रतिबन्धक हैं ।

साम्राज्यलक्ष्मीदयितं जगाद त्वामेव देवोऽपि मृगाङ्गमौलिः ।

लोकस्तुतां मे बहुपुत्रतां तु पुत्रद्वयेन व्यतनोत्परेण ॥५०॥

अन्वयः

मृगाङ्गमौलिः देवः अपि त्वाम् एव साम्राज्यलक्ष्मीदयितं जगाद । लोकस्तुतां मे बहुपुत्रतां तु परेण पुत्रद्वयेन व्यतनोत् ।

व्याख्या

मृगाङ्गुलचन्द्रः 'अगो जीवाङ्गुलः सोमो म्लौर्मृगाङ्गुः कलाविधिः' इत्यमरः ।
मीतो मस्तके यस्य स मृगाङ्गुमीलिचन्द्रमीलिर्देव शिवोऽपि स्वामेव भवन्तमेव
साम्राज्यलक्ष्याः साम्राज्यस्थितौ दक्षित वत्सर्गं 'दक्षित वत्सर्गं प्रियम्' इत्यमरः ।
जगदोवाच कथितवानित्यर्थः । लोकोर्जनैः स्तुता प्रशंसिता जनप्रसिद्धामित्यर्थः ।
मे मम बहुपुत्रतामनेकतनयत्वं तु परेण स्वदतिरिचतेन पुत्रद्वयेन व्यतनोत् कृतवान् ।

भाषा

अबान् बङ्कर ने भी मुन्ही को साम्राज्यलक्ष्मी का प्रिय बताया था ।
ससार में प्रशंसित अनेक पुत्रवत्ता को चकर ने मुझे अन्य दो पुत्रों को देकर
पूर्ण कर दिया ।

तन्मे प्रमाणीकुरु वत्स वात्स्यं चालुक्यलक्ष्मीश्चिरमुन्नतास्तु ।
निर्मत्सराः क्षोणिभृतः स्तुवन्तु ममाकलङ्कं गुणपक्षपातम् ॥५१॥

अन्वयः

हे वत्स ! तू मे वात्स्यं प्रमाणीकुरु । चालुक्यलक्ष्मीः चिर
उन्नता अस्तु । निर्मत्सराः क्षोणिभृतः मम अकलङ्कं गुणपक्षपातं स्तुवन्तु

व्याख्या

हे वत्स पुन तत्तत्स्वात्कारणान्मे मम वात्स्यं वचनं प्रमाणीकुरु स्वीकुरु
मीवराज्यं गुहाणेत्यर्थः । चालुक्यवत्स्य लक्ष्मी राज्यभीक्ष्वर चिरका
मुन्नता मुद्धिमभ्युपेतास्तु । वत्सरेणाज्यशुभद्वेषेण परतन्वत्प्राप्तनेनेत्यर्थं
'मत्सरोऽज्यशुभद्वेषे तद्वत्कृष्णयोस्त्रिषु' इत्यमरः । रहिता होनाः क्षोणि
राजादे ममाङ्गलङ्कं दोषरहितं गुणैः औपमिश्रं पक्षपातं गुणैकरामित्यर्थः
स्तुवन्तु प्रशंसन्तु ।

भाषा

हे पुत्र ! इसलिये मेरी बात को मानो जबकि युवराज पद को
करो (जिससे) चालुक्यवत्स की राज्यलक्ष्मी चिरकाल तक उन्नत
मात्सर्यहीन अन्य राजा लोग मेरे अनिन्दनीय, गुण के पक्षपात की प्रशंसा

श्रुत्येति वाक्यं पितुरादरेण जगाद भूयो विहसन्कुमारः ।
मद्भाग्यदोषेण दुराग्रहोऽयं तातस्य मत्कीर्तिकलङ्कहेतुः ॥५२॥

अन्वयः

कुमारः पितुः इति वाक्यम् आदरेण श्रुत्या विहसन् (सन) भूयः
जगाद । अयं तातस्य दुराग्रहः मद्भाग्यदोषेण मत्कीर्तिकलङ्कहेतुः (अस्ति)

व्याख्या

कुमारो राजकुमारो विक्रमाङ्कदेवः पितुर्जनकस्याऽऽहवमत्स्यदेवस्येतीत्यं वाक्यं
वचनमादरेण समादरेण श्रुत्वा निश्चयं विहसन् हास्यं कुर्वन्तन् भूयः पुनरपि
जगादोक्तवान् । अयं पूर्वोक्तः तातस्य जनकस्य भवतो दुराग्रहो दुरभिवेशो
मह्यं राज्यलक्ष्मीसमर्पणरूपाभिवेशो मम माम्यस्य दिष्टस्य 'दैवं दिष्टं नागधेयं
भाग्यं इत्री नियतिविधिः' इत्यमरः । दोषेण विपर्ययेन मम कीर्तियशसः कलङ्कस्य
मलिनीकरणस्य हेतुः कारणमस्ति । सत्यपि ज्येष्ठे भ्रातरि मम दुर्भाग्यजनितेन
भवतो दुराग्रहेण मे धीवराज्यग्रहणं मत्कीर्तिमलिनीकरणकारणमेव भविष्यतीति
भावः ।

भाषा

राजा की उपर्युक्त बातों को आदर पूर्वक सुनकर राजकुमार विक्रमाङ्कदेव
ने हँसते हुए फिर से कहा कि यह पिता जी का दुराग्रह, मेरे दुर्भाग्य से, मेरी
कीर्ति में कलङ्क लगने का कारण है ।

यदि ग्रहास्तस्य न राज्यदूताः कारुण्यशून्यः शशिशेखरो वा ।
तैरेव तातो भविता कृतार्थस्तद्द्वार्यतां कीर्तिविपर्ययो मे ॥५३॥

अन्वयः

यदि तस्य ग्रहाः राज्यदूताः न, वा शशिशेखरः कारुण्यशून्यः (तथापि)
तैः एव तातः कृतार्थः भविता । तन् मे कीर्तिविपर्ययः चार्यताम् ।

व्याख्या

यदि तस्य सोमदेवस्य ग्रहा जन्माङ्गस्थितग्रहाः 'ग्रहो निग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु
रणोलभे । सूर्यादौ पूतनादौ च संहिरेयोपरागयोः' इति विश्वः । राज्यस्य

साध्याज्यस्य दूता सदेशहरो 'स्यात्सदेशहरो दूतो दूत्य तद्भावकर्मणि' इत्यमरः । न, न सन्ति । तद्वाज्यसूचका न सन्तीति भावः । अथवा शशिशेखरश्चन्द्र-मौलि शिव कारुण्येन दयया शून्यो रहितः । यदि शिव स्वदयया तस्मै राज्यमुखभोगः ॥ ददाति चेदिति भावः । तथापि तैरेव ब्रह्म राज्यमुखभोगास-सूचकं देव तात पिता भवान् कृतार्थं कृतकार्यस्सफलमनोरथ इत्यर्थः । भविता भविष्यति । सत्तस्मात्कारणान्ते मम कीर्तिविपर्ययो दुर्ग्रहो वार्यतामपग्रहो न विधातव्यमित्यर्थः ।

भाषा

यद्यपि सोमदेव के ब्रह्म उसके राज्योपभोग सूचक नहीं हैं या यो कहें कि भगवान् शंकर की उसपर दया नहीं है । तो भी उन्हीं ब्रह्मों से आप की मनोरथ सिद्धि होगी । इसलिये मेरे अपग्रह को न होने दीजिये ।

**अशक्तिरस्यास्ति न दिग्जयेषु यस्यानुजोऽहं शिरसा धृताज्ञः ।
स्थानस्थ एवाद्भुतकार्यकारी विभर्तु रक्षामणिना समत्वम् ॥५४॥**

अन्वयः

यस्य शिरसा धृताज्ञः अहम् अनुजः अस्थ दिग्जयेषु अशक्तिः न अस्ति । स्थानस्थः एव अद्भुतकर्मकारी (सन्) रक्षामणिना समत्वं विभर्तुः ।

व्याख्या

यस्य सोमदेवस्य शिरसा नतमस्तकेन धृता सभिषाता आताऽऽवेशो येन सोऽह-मनुजः कनीयान्भ्राताऽस्मि । अस्थ मम भ्रातुस्सोमदेवस्य दिशः जयो विजय-स्तेषु दिग्विजयकर्मण्यशक्तिरसामर्थ्यं नास्ति न सम्बति । ॥ स्थाने तिष्ठतीति स्थानस्य स्वस्थाने स्थित एवाद्भुतान्वाङ्मयंकराणि कर्माणि करोतीत्यद्भुत-कर्मकारी सर्वसाधारणजनसाध्यादचर्यजनककृत्यससाधकस्सन् रक्षामणिना सर्वे रक्षणलभरूपाधिनप्रभावशालिना मणिना सह समत्वं तावुश्य विभर्तेतु । यथा रक्षामणि स्वस्थानस्थितस्सन् यस्य शरीरे तिष्ठति तस्य सर्वतो भावेन रक्षणं करोति तर्पेव मे भ्राता स्वस्थानस्थितः सन्मत्साहाम्येनाद्भुतकर्मकारी भूत्वा सकलजनसंरक्षको भवत्विति भावः ।

भाषा

आज्ञा का शिरसा पालन करने वाला जिसका मैं छोटा भाई हूँ उसके दिग्विजय में असामर्थ्य सम्भावित नहीं हो सकता है। वह अपने स्थान पर ही रहकर आश्चर्यजनक काम करता हुआ रक्षामणि की समानता को प्राप्त हो। अर्थात् रक्षामणि जहाँ बंधा रहता है वही रहकर सम्पूर्ण विघ्नो को अपने प्रभाव से दूरकर सब प्रकार का आश्चर्यजनक काम कर मनुष्य की रक्षा करता है वैसे ही सोमदेव अपने स्थान पर ही रहकर मेरी सहायता से आश्चर्यजनक कार्य करने के यश का भागी होकर प्रजा की रक्षा करे।

इत्यादिभिश्चित्रतरैर्वचोभिः कृत्वा पितुः कौतुकमुत्सवश्च ।
अकारयज्ज्येष्ठमुदारशीलः स यौवराज्यप्रतिपत्तिपात्रम् ॥५५॥

अन्वयः

उदारशीलः सः इत्यादिभिः चित्रतरैः वचोभिः पितुः कौतुकम् उत्सवं च कृत्वा ज्येष्ठं यौवराज्यप्रतिपत्तिपात्रम् अकारयत् ।

व्याख्या

उदारमसंकुषितं शीलं स्वभावो यस्य स उदारशील उदारस्वभावः स राजपुत्रो विक्रमाङ्गदेव इत्यादिभिरेवम्भूतैश्चित्रतरैर्विचित्रैर्वचोभिर्वाक्यैः पितुराह-
ममल्लदेवस्य कौतुकं कौतूहलमुत्सवमानन्दावसरञ्च 'उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः' इत्यमरः । कृत्वा जनयित्वा ज्येष्ठं ज्येष्ठभ्रातरं सोमदेवं यौव-
राज्यस्य युवराजपदस्य प्रतिपत्तिः स्वीकृतिस्तस्य पात्रं स्थानमकारयत् कारित-
वान् । स्वययःप्रसरैर्ज्येष्ठभ्रातुर्यौवराज्यपदप्रदानस्वीकृतिं सम्पदामिति भावः ।

भाषा

उदार स्वभाव वाले उस राजपुत्र विक्रमाङ्गदेव ने ऐसी २ अनेक आश्चर्य-
जनक बातें कहकर अपने पिता आह्वमल्लदेव राजा के कूतूहल और आनन्द के
अवसर को उत्पन्न कर, अपने बड़े भाई सोमदेव को युवराज पद पर नियत
करने की स्वीकृति बराली ।

स्वयं समाधास्यति चन्द्रमौलि-रम्लानकीर्तिरभिवाञ्छितं मे ।
कार्यं विचार्येति सुतोपदिष्टं स सर्वमुर्वीपतिरन्वतिष्ठत् ॥५६॥

अन्वयः

चन्द्रमौलिः स्वयम् अम्लानकीर्तः मे अभिवाञ्छितं समाधास्यति इति विचार्य सः उर्वीपतिः सुवोपदिष्टं सर्वं कार्यम् अन्वतिष्ठत् ।

व्याख्या

चन्द्रमौलिः शशिशेखरः शिवस्वयमेवाऽम्लाना निष्कलङ्का कीर्तयंशो यस्य तस्य मे भगवन्भिवाञ्छितमीप्सित समाधास्यति पूरयिष्यतीतीत्यं विचार्य निश्चित्य सः प्रसिद्ध उर्वी वसुंधरायाः 'सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वा वसुन्धरा' इत्यमरः । पति स्वमी राजाऽऽहवमल्लदेवः सुतेन पुत्रेणोपदिष्ट समन्वितं सर्वं पूर्णं कार्यं यौवराज्यप्रदानकार्यमन्वतिष्ठच्छकार ।

भाषा

चन्द्रशेखर भगवान् शंकर, स्वयं ही, निष्कलङ्क कीर्तिवाले मेरी अनिष्ट सिद्धि करेंगे, ऐसा विचार करके उस राजा आहवमल्लदेव ने पुत्र द्वारा कथित, यौवराज्य प्रदान रूप कार्य को पूर्णता से सम्पन्न किया ।

ज्येष्ठे कृतेऽपि प्रतिपत्तिपात्रे तमेव लक्ष्मीरनुमन्यते स्म ।

पूरेण निम्ने निहिताऽपि सिन्धु-रपेक्षते सागरमार्गमेव ॥५७॥

अन्वयः

ज्येष्ठे प्रतिपत्तिपात्रे कृते अपि लक्ष्मीः तम् एव अनुमन्यते स्म । पूरेण निम्ने निहिता अपि सिन्धुः सागरमार्गम् एव अपेक्षते ।

व्याख्या

ज्येष्ठे ज्येष्ठभ्रातरि सोमदेवे प्रतिपत्तिपात्रे यौवराज्यदानपात्रे कृतेऽपि सम्पादितेऽपि लक्ष्मी राज्यधीस्तमेव विक्रमाद्भुदेवमेवाऽनुमन्यते स्म तस्मिन्नेव सन्मार्गे प्रणयिताञ्च प्रदर्शयति स्मेति भावः । पूरेण जलप्रवाहेण निम्ने नीचस्थाने गते वा निहिता प्रस्थापिताऽपि सिन्धुर्नदी सागरस्य समुद्रस्य मार्गमेव पन्थानमेवाऽपेक्षते प्रतीक्षते । दृष्टान्तस्तद्भूतः ।

भाषा

बड़े भाई सोमदेव को युवराज पद पर आस्थाकर देने पर भी राज्य श्री विक्रमाद्भुदेव के ही अनुकूल थी । जल प्रवाह के कारण नीचे स्थान पर भी

बहने वाली नदी, समुद्र में जा मिलने की ही अपेक्षा रखती है । अर्थात् सिफारिश से गुणहीन सोमदेव के युवराज पद पर स्थित होने पर भी राज्य-
श्री विरुमाङ्कदेव को ही अपनाती थी क्योंकि जल प्रवाह से नीच स्थान में
बहने वाली नदी समुद्र में ही मिलने की अपेक्षा रखती है ।

देवोपदेशाद्गुणदर्शनाच्च स एव चित्ते नृपतेरुवास ।

यथा स्तुतं रत्नपरीक्षकेण दृष्टप्रभावं च महार्हरत्नम् ॥५८॥

अन्वयः

सः एव देवोपदेशात् गुणदर्शनात् च नृपतेः चित्ते उवास । यथा
रत्नपरीक्षकेण स्तुतं दृष्टप्रभावं च महार्हरत्नम् ।

व्याख्या

स एव विक्रमाङ्कदेव एव देवोपदेशावाऽऽकाशवाण्या. श्रवणात् गुणदर्शनाद्वि-
क्रममाङ्कदेवे शौर्यादिगुणानामनुभवान्च नृपते रत्नचिह्ने मनसि 'चित्तं तु चेतो
हृदयं त्याज्यं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । उवास स्थितिं चकार । यथा रत्न-
परीक्षकेण घटकिकेन स्तुतं प्रशंसितं दृष्टोऽनुभूतः प्रभायः सामर्थ्यं यस्य तत्
दृष्टप्रभावमनुभूतसामर्थ्यञ्च महार्हरत्नं मह्यं रत्नम् । घटकिकेन प्रशंसित-
मनुभूतसामर्थ्यं च बहुमूल्यं रत्नं रत्नो हृदये वक्ष्यते धार्यते तथेवाऽऽकाशवाण्या,
प्रशंसितोऽनुभूतगुणश्च विक्रमाङ्कदेवो रत्नो हृदये स्थित इति भावः ।

भाषा

जोहरी द्वारा प्रशंसित और अनुभूत सामर्थ्य वाले बहुमूल्य रत्न के समान
आकाशवाणी द्वारा प्रशंसित और अनुभव में आये हुए उसके गुणों से विक्रमाङ्क
देव ने राजा आहवमल्ल के हृदय में स्थान प्राप्त कर लिया । अर्थात् जिस
प्रकार जोहरी द्वारा प्रशंसित और अनुभव में आए हुए उसके सामर्थ्य से
बहुमूल्य रत्न को राजा हृदय पर धारण कर लेता है वैसे ही आकाशवाणी से
प्रशंसित और अनुभव में आए हुए उसके गुणों से विक्रमाङ्क देव ने राजा के
हृदय में स्थान प्राप्त कर लिया ।

स यौवराज्यश्रियमाश्रितस्य ज्येष्ठस्य राज्ये च पितुः स्थितस्य ।

कार्यं द्वयोरप्यखिलं बभार भूशेषयोर्भारमिवादिकूर्मः ॥५९॥

अन्वयः

सः यौवराज्यश्रियम् आश्रितस्य ज्येष्ठस्य, राज्ये स्थितस्य पितुः च द्वयोः अपि अखिलं कार्यम्, आविकूर्मः भूशोषयोः भारम् इव बभार ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो यौवराज्यश्रियं यौवराज्यलक्ष्मीमाश्रितस्य समाश्रितस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभ्रातुः सोमदेवस्य, राज्ये राज्यसिंहासने स्थितस्य वर्तमानस्य पितुस्तातस्य च द्वयोरुभयोरप्यखिलं समस्तं 'विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिलिलाखिलानि निःशेषम्' इत्यमरः । कार्यं युवराजप्रमुक्तं राजप्रमुक्तञ्च कार्यमित्यर्थः । आदिकूर्मो विष्णोः प्रथमावताररूपः कच्छपो भूः पृथ्वी शोयो नागराजोऽनन्तस्त-
योभारनिव बभार पारयामास । यथाऽदिकच्छपो भूपस्तद्वारकस्य नागरा-
जस्यापि भार दधाति तथैव विक्रमाङ्गदेवः स्वज्येष्ठभ्रातुस्तपितुश्च कार्यभार-
मवहदिति भावः ।

भाषा

भगवान् विष्णु का आदि अवतार कच्छप जैसे पृथ्वी और पृथ्वी का भार उठाने वाले शेषराज दोनों का बोझ उठाये रहता है उसी प्रकार विक्रमाङ्गदेव ने युवराज पद पर स्थित अपने बड़े भाई तथा राजगद्दी पर विराजित अपने पिता इन दोनों का सम्पूर्ण कार्य भार अपने ऊपर ले लिया ।

आज्ञापयामास च वन्दिताङ्गं तमेव सर्वत्र रणोत्सवेषु ।

पपौ च भूपस्तदुपार्जितानि यशोवर्तसानि जयामृतानि ॥६०॥

अन्वयः

सः भूपः वन्दिताङ्गं तम् एव सर्वत्र रणोत्सवेषु आज्ञापयामास, तदुपार्जितानि यशोवर्तसानि जयामृतानि च पपौ ।

व्याख्या

स भूपो राजाऽऽहवन्तलदेवो वन्दिता सम्मानिताऽज्ञा येन तं सम्मानिताङ्गं तं विक्रमाङ्गदेवमेव सर्वत्र रणोत्सवेषु युद्धोत्सवेषु गमनार्थमाज्ञापयामास निवो-
जितवान् । तेन विक्रमाङ्गदेवेनोपार्जितानि समानीतानि यदाः कीर्तिरेवाऽयत्तंगो
भूषणं मेदां तावति । एतेन यदाः पुष्पताम्यं गम्यते । जया विजया एवाऽ-

मृतानि पीयूषाणि तानि च पयो पिवति स्म । युद्धे सर्वत्र विजयप्राप्त्या
तदीपकीर्तिं निशम्य परमतृप्तोऽभूदिति भावः । अत्र जयस्य अमृतत्वेन रूपकं
शब्दोपात्तं, यदाति च गुप्पारोपोऽर्थलभ्य इति एकदेशविर्वाति-रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

राजा आहवमल्लदेव सर्वत्र सग्रामोत्सवो में आज्ञाकारी विक्रमाङ्कदेव को
ही जाने की आज्ञा देता था और उसके द्वारा उपाजित यश से सुशोभित
विजयहृषीकेश का पान किया करता था ।

तत्कुम्भिकुम्भस्थलचीनपिष्ट-विपाटलो वारिनिधिर्वभासे ।

आपूरितश्चोलबलक्षयोत्थ-रक्तापगानामिव मण्डलेन ॥६१॥

अन्वयः

तत्कुम्भिकुम्भस्थलचीनपिष्टविपाटलः वारिनिधिः चोलबलक्षयोत्थर-
क्तापगानां मण्डलेन आपूरितः इव वभासे ।

व्याख्या

तस्य विजयमाङ्कदेवस्य कुम्भिकुम्भो दन्तिनस्तेषां कुम्भस्थलानि मण्डस्थलानि तेषु
मण्डचीनपिष्ट चीनदेशमयं चूर्णं सिन्दूरं तेन विपाटलो रक्तवर्णो वारिनिधिर्जल-
निधिस्तमुद्रश्चोलानां चोलनृपाणां बलं सैन्यं 'बलुघिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीक-
मस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां क्षयेन नाशेनोत्था जाता रक्तस्य रश्मिरस्याऽपग-
नद्यः "अपां समूहो आपं तेन मण्डलीत्यापगा" समूहे अण् । तासां मण्डलेन
समूहेनाऽऽपूरितत्वंवलित इव वभासे द्युति संप्राप । लोके सिन्दूरेण गजगण्डस्थलानि
शोभार्थं लिप्यन्ते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विजयमाङ्कदेव के हाथियों के गण्डस्थलो पर लगाये हुए सिन्दूर से सिन्दुरिया
रंग का समुद्र मानो चोलदेशीय राजाओं की सेना के काटे जाने से उत्पन्न खून
की नदियों के समूह से भरा भासित होता था ।

चालुक्यरामे हरिवाहिनीभिः सहागते तत्र तटीं पयोधिः ।

प्रादुर्भवन्मौक्तिकशुक्तिभङ्गया मयेन दन्तानिव निश्चर्क्य ॥६२॥

‘स्पाञ्चैत्रे चैत्रिको मघः’ इत्यमरः । विना विनैव चन्दनस्य चन्दनवृक्षस्य वायुः
पवनश्चन्दनवायुदक्षिणानिल इत्यर्थः । आसीत् प्रादुर्बभूव । तद्वाहिन्यामसंस्थाता
गजा आसन्नितिभावः । अत्र चैत्रं विना चन्दनवायुप्रवृत्तेर्विभायनालङ्कारः ।
“विभायना विना हेतुं कार्योत्पत्तियुज्यते ।”

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के मलयाचल के कुञ्ज में प्रविष्ट होने पर उसकी सेना के
हाथियों के कानरूपी ताड़ के पत्तों से, चैत्र का महीना न होने पर भी, विरहिणियों
को सन्तप्त करने वाला, चन्दन की सुगन्ध से युक्त दक्षिणानिल बहने लगा ।

अदर्शयत्कामपि राजहंस-लीलामसौ कुन्तलराजसूनुः ।
निक्षिप्रधाराजलसङ्गतं यद् द्विषां यशः क्षीरमिव आचक्य ॥६४॥

अन्वयः

असौ कुन्तलराजसूनुः काम् अपि राजहंसलीलाम् अदर्शयत् । यत्
निक्षिप्रधाराजलसङ्गतं द्विषां यशः क्षीरम् इव आचक्य ।

व्याख्या

असौ कुन्तलराजस्य कुन्तलवेशाधिपस्य सूनुः ‘पुत्रो विक्रमाङ्कदेवो कामपि
विचित्रां राजहंसस्य राजधेष्ठस्य हंसपक्षिणो वा लीलां श्रीडाविलासमदर्शयत्
प्रकटयाम्बभूव । ‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैस्सिताः’ इत्यमरः द्रष्टृमा-
स्कारणात् निर्गतस्त्रिशङ्खयोऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिशः खड्गः ‘तूष्ण्यां खड्गे तु
निस्त्रिशं चन्द्रहासात्तिरिष्टमः’ इत्यमरः । तस्य धाराजलेन सीक्षणाप्रभागजलेन
सङ्गतं निमित्तं द्विषां शत्रूणां ‘द्विद्विपक्षा हितामित्रदस्पृशाप्रवशत्रयः’ इत्यमरः ।
यशः कीर्तिं क्षीरमिव दुग्धनिवाऽऽचक्यं पुण्यं कृतवान् । हंसो मिथुन-
नीरक्षीरयोः क्षीरं पिबति नीरं त्यजतीति प्रसिद्धिः । कुन्तलराजपुत्रोऽपि स्वखड्ग-
धाराजलमिश्रितशत्रुयशसो यशः पुण्यत्वेन स्वीचकारेति भावः । श्लेषानुप्राणि-
तातिशयोक्तिनिदर्शना धातुलङ्कारः ।

भाषा

उस कुन्तलवेश के राजपुत्र ने घेष्ठराजा की या राजहंस पक्षी की एक विलक्षण
लीला दिखाई । जिस प्रकार राजहंस पानी और दूध मिला देने पर पानी से

थ को जलम कर पी जाते हैं उसी प्रकार इस राजकुस ने खज्ज की धार के तनी से मिले हुए शत्रुओं के दूध को दूध के समान जलम कर अपनी ओर लीच लिया अर्थात् स्वीकार कर लिया ।

तस्मिन् समाकर्षति चापदण्डं वीरप्रकाण्डे विजयोद्यमेषु ।
सुरान्ध्रभूयन् द्रविडाङ्गनानामुष्णोष्णानिःश्वासविधूसराणि ॥६५॥

अन्वयः

वीरप्रकाण्डे तस्मिन् विजयोद्यमेषु चापदण्डं समाकर्षति (सति)
द्रविडाङ्गनाना मुखानि उष्णोष्णानिःश्वासविधूसराणि अभूवन् ।

व्याख्या

प्रशस्तो वीरो वीरप्रकाण्डस्तस्मिन् 'भतलिकामर्षयित्वा प्रकाण्डमुद्रतलजो ।
प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । तस्मिन्विक्रमाङ्गदेवे विजयोद्यमेषु विजय
यात्रामु चापदण्डं धनुर्दण्डं समाकर्षति सति द्रविडदेशीयाङ्गनानां चोलदेशीयनारीणां
घोलीनामिदमर्थः । भुक्तानि वदनान्मुष्णादप्युष्ण इत्युष्णोष्णो निश्वासा-
शोकजनितोष्णवासरेण विधूसराणोष्णान्ध्रानि कान्तिरहितानीत्यर्थः । ईदृश्या-
प्यस्तु धूसर' इत्यमरः । अभूवन् अभूवन् । अत्र चापदण्डाकषणमात्रेण
मुखानां विधूसरत्वोक्त्याऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भरण

युद्ध यात्राया में वीरो में श्रेष्ठ उस विधमाङ्गदेव के धनुष तानन पर चोल
देश की नारियो के मुख, गरम २ उच्छ्वास लेन से कुछ सफ़ेद पड़ जाते थे
अर्थात् काँति हीन हो जाते थे ।

तस्मिन्विरुद्धे गिरिनिर्मराम्बु अमातिरेकात्पशुवन्निषीय ।
मातेति चोलः चित्तिमादिभर्ता कृत्वा स्तनास्वादमिवोत्समज ॥६६॥

अन्वय

तस्मिन् विरुद्धे (सति) आदिभर्ता चोलः अमातिरेकात् गिरिनिर्मराम्बु
स्तनास्यादम् पशुवत् निषीय क्षिति माता इति कृत्वा उत्समजः ।

व्याख्या

तस्मिन्विप्रमाङ्गदेवे विरुद्धे विपक्षतां गते सत्याऽऽक्रान्तवति सतीत्यर्थः ।
 आदौ पूर्वं भर्ता पतिश्चोलश्चोलदेशीयनृपः अमस्य परिश्रमस्याऽतिरेकादाधिक्यात्
 गिरीणां शैलानां 'अविगोत्रगिरिप्रावाचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । निर्भराः
 स्रोतांसि तेषामम्बु जलं स्तनयोः कुचयोरास्वादं दुग्धमिव पशुवत् पानाभावान्मु-
 लेनैव पशुवन्निपीय शोत्वा क्षितिं चोलदेशभूमिं माता जननीति वृत्तेति हेतोस्त-
 सर्जं त्यक्तवान् । पूर्वमयं चोलभूमेर्भर्ता । विप्रमाङ्गदेवेनाऽऽक्रान्ते चोलदेशे
 युद्धजनितपरिश्रमस्य पश्चात्पलायनजनितपरिश्रमस्य चाऽधिक्यात् पानाभावात्
 स्तनपानमिव गिरिनिर्भराम्बुन पशुवन्मुलेनैव पानात् सा चोलभूमिं सम्प्रति
 जननीव जातेति हेतोस्तस्या उपभोगो भर्तृत्वेन निषिद्ध इति धिया ता मुमोषे-
 त्यर्थः । चोलभूमिं त्यक्त्वाऽन्यत्र पलायित इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः,
 परमयौचित्यं चिन्त्यमेव ।

भाषा

उस विक्रमाङ्गदेव के चोलदेश पर आक्रमण करने पर, चोलभूमि का पहिले
 जो पति था अर्थात् राजा था, वह चोलराज युद्ध के और भागने के अधिक
 परिश्रम से बहुत व्यासा होकर, पहाड़ियों के शरनो का जल, गिलास न होने से
 चोल भूमि के स्तनपान के समान पशुओं के ऐसे मुख से पीकर, चोल भूमि की
 स्तनपान कराने वाली जननी है ऐसा समझ कर और उसका अब उपभोग
 करना ठीक नहीं ऐसा सोचकर, मानो उसे त्याग कर चला गया । अर्थात्
 विक्रमाङ्गदेव के आक्रमण करने पर वह चोल भूमि छोड़ कर भाग गया ।

स मालवेन्दुं शरणं प्रविष्टमकण्टके स्थापयति स्म राज्ये ।

कन्याप्रदानच्छलतः क्षितीशाः सर्वस्वदानं बहवोऽस्य चक्रुः ॥६७॥

अन्वयः

सः शरणं प्रविष्टं मालवेन्दुम् अकण्टके राज्ये स्थापयति स्म । बहवः
 क्षितीशाः कन्याप्रदानच्छलतः अस्य सर्वस्वदानं चक्रुः ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवः शरणं रक्षायाचनाय प्रविष्टं समागतं मालवेन्दुं मालवदेश-
 राजानमकण्टके प्रतिबन्धशून्ये बाधारहिते इत्यर्थः । राज्ये स्थापयति स्म

प्रतिष्ठापयति स्म । बहवो बहुसंख्यकाः क्षितीश राजानः कन्यायाः स्वदुहितुः प्रदानं - पाणिग्रहणरूपेण समर्पणं तस्य च्छलेन 'व्याजेनाऽस्याऽस्मै' राजकुमारस्य सर्वस्वस्य सर्वधनराज्यादेः प्रदानं चक्रुः सर्वस्वं धनराज्यादिकं यावद्वस्तु ददुः । "अस्य सर्वस्वदानं चक्रुः" इत्यत्र "अस्ये"ति षष्ठीप्रयोगश्चित्तव्यः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने शरण में आए हुए मालवा के राजा को निष्कण्टक राज्य पर पुन बंटा दिया । बहुत से अन्य राजाओं ने अपनी कन्याओं का उसके साथ विवाह कर देने के मिश्र से अपना सर्वस्व उसको समर्पण कर दिया ।

त्रिलोकवीरः कियतो विजिग्ये न दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानाम् ।
दोर्विक्रमेणान्द्रुतसाहसेन महाहवानाह्वमल्लसूनुः ॥६८॥

अन्वयः

त्रिलोकवीरः आह्वमल्लसूनुः अन्द्रुतसाहसेन दोर्विक्रमेण दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानां कियतः महाहवान् न विजिग्ये ।

व्याख्या

त्रिलोके भुवनत्रये वीर एकशूर आह्वमल्लस्य सूनुः पुत्री विक्रमाङ्कदेवोऽ-
द्भुत चित्रं साहसं दमो यस्य सः 'साहसं तु दमो दण्डः' इत्यमरः । तेन
द्यौष्णोर्भुजयोर्विक्रमः पराक्रमस्तेन दुःखेन दमयितुं दान्तुं दण्डयितुं शक्यो दुर्दमास्तेषां
दुर्दमानां दुर्नैपानां प्रतिपार्थिवानां विपक्षिनृपाणां शत्रूणामित्यर्थः । कियतः
कतिसंख्याकान् महाहवान् महासमराल्ल विजिग्ये न जयति स्म । बहुतांत्वानि
महायुद्धानि जयति स्मेति भावः । अत्रार्थापत्त्यलङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोकों में अपनी वीरता का रानी न रखने वाले आह्वमल्ल राजा के पुत्र विक्रमाङ्क देव ने, विचित्र दमनशक्ति से युक्त अपनी भुजाओं के पराक्रम से अनेक दुर्दान्त विपक्षी राजाओं के अर्थात् शत्रुओं के कितने महायुद्धों को नहीं जीता । अर्थात् अनेक महायुद्धों को जीता ।

उत्कन्धरानेव रण्णाङ्गणेषु यस्यातितुङ्गस्य हठात्प्रहर्तुः ।

न नम्रभावादपरो नृपाणां मासौत्कृपाण्यप्रतिपेधमार्गः ॥६९॥

अन्वयः

अतितुङ्गस्य रणाङ्गणेषु उत्कन्धरान् एव हठात् प्रहृतुं यस्य कृपाण-
प्रतिषेधमार्गः नृपाणां नम्रभावात् अपरः न आसीत् ।

व्याख्या

अतितुङ्गस्यात्युच्चस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रितास्तुंगे' इत्यमरः । रणाङ्गणेषु
समरभूमिपूर्वगतोन्नता कन्धरा प्रीवा येषां तानेव अर्धस्थितप्रोवानुद्धतानेवेत्यर्थः ।
नृपान् हठात्प्रसभं प्रहर्तुं नाशयितुं यस्य राजकुमारस्य कृपाणस्य जङ्गस्य प्रहारस्ये-
त्यर्थः । प्रतिषेधो निषेधस्तस्य मार्गः पन्थाः कृपाणप्रहारजनितस्वनाशाद्वक्ष्योपाय
इत्यर्थः । नृपाणां विपक्षाणां राज्ञां नम्रभावाद्दिनयेन पराजयस्वीकारावपरोक्ष्यो
नाऽऽसीत् । ये जलूप्रतां प्रीवां कृत्वा तेन सादंमभिमानेन युद्धाय समागता-
स्तेषामेव नाशो जातः । ये जलु नम्रभावादस्य पुरतः पराजयं स्वीचक्षुस्ते तु
सुरक्षिता इति भावः ।

भाषा

रणभूमि में अभिमान से ऊँची गर्दन कर युद्ध के लिये आने वालों को ही
चुन २ कर मारने वाले उस अत्युन्नत राजपुत्र की तलवार के प्रहार से
विपक्षी राजाओं को बचने का उपाय, नम्रता से पराजय स्वीकार कर लेने के
अतिरिक्त दूसरा नहीं था ।

व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन तेनोदरे हाररुचिच्छटाभिः ।

नाभीसरोजोद्गमवारणाय संचारिता चन्द्रमसः प्रमेव ॥७०॥

अन्वयः

व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन तेन उदरे हाररुचिच्छटाभिः नाभीसरोजोद्ग-
मवारणाय चन्द्रमसः प्रभा संचारिता इव ।

व्याख्या

व्याजेन छलेन विष्णुमाञ्जुदेव रूपेणेत्यर्थः । अवतीर्णः पृथ्वीतले समागतस्तेन
जनार्दनेन विष्णुना तेन राजकुमारेणोदरे कुक्षौ 'पिचण्डकुक्षौ जठरोदरं तुन्द्रम्'
इत्यमरः । हारस्य मुक्ताहारस्य रुच्योनामृज्ज्वलकान्तीनां छटाभिश्शोभाभिः
नाभ्यां विष्णुवत्स्वनाभ्यां सरोजस्य कमलस्योद्गम उत्पत्तिस्तस्य वारणाय

दूरीकरणाय चन्द्रमसः सुधाशोः प्रभा ज्योत्स्ना संचारितेव प्रसारितेव । विष्णु-
रूपोऽपि स नाभिकमसोत्पत्तिमुदरस्य—हारजनितोज्ज्वलकान्तिभिश्चन्द्रमसो
ज्योत्स्नेव प्रसार्य निवारितवान् । यतः कमलानि न चन्द्रिकायां विलसन्ति
प्रादुर्भवन्तीति भावः । अत्र सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्क देव के छत्र से अवतीर्ण विष्णु ने अपनी नाभी में से कमल की
उत्पत्ति को रोकने के लिये, अपने पेट पर के मोती के हार को उज्ज्वल कान्ति
से मानो चन्द्रमा की चादनी फैला दी थी । अर्थात् चन्द्रिका में कमल नष्ट
होते हैं इसलिये मोती के हार की मानो चादनी की ऐसी चमक फैला कर कमल
की उत्पत्ति रोक दी ।

न भोजराजः कविरञ्जनाय मुञ्जोऽथवा कुञ्जरदानदक्षः ।

हस्ताम्बुजे तस्य गुणिप्रियस्य सहर्षमाधिष्कृतहेमवर्पे ॥७१॥

अन्वयः

गुणिप्रियस्य तस्य सहर्षम् आधिष्कृतहेमवर्पे हस्ताम्बुजे (सति) कुञ्जर-
दानदक्षः भोजराजः अथवा मुञ्जः कविरञ्जनाय न ।

व्याख्या

गुणिनो गुणवन्तः प्रिया यस्य स तस्य गुणिप्रियस्य तस्य राजकुमारस्य
विक्रमाङ्कदेवस्य हर्षेण सहित सहर्षं सानन्दमाधिष्कृतं प्रकटीकृतं हेमन्तः सुवर्णस्य
वर्णं वृष्टिर्येन ॥ तस्मिन् हस्त एवाम्बुज कमलं तस्मिन् करकनसे विराजमाने
सति कुञ्जरानां हस्तिना दानं प्रदानं तस्मिन् दक्षः प्रवीणो भोजराजो भाराधी-
शोऽथवा मुञ्जस्तत्पूज्यवर्ती मुञ्जनामनुषः कवीनां रञ्जनं प्रसन्नीकरणं तस्मै
करिदानद्वाराऽपि कवीनां मनः प्रसादाय न, न तथा समर्थ इति भावः ।

भाषा

गुणिजनो से प्रेम रखने वाले उस राजकुमार के, प्रसन्नतापूर्वक सुवर्ण की
वृष्टि करने वाले कर कमल के रहते हुए अर्थात् अपने हाथ से गुणियो को
सहर्षं सुवर्ण दान करते रहने पर, कवियो को हाथियो ना प्रदान करने में प्रवीण
राजा भोज या राजा मुञ्ज, कवियो को प्रसन्न करने में, वैसे समर्थ नहीं हुए ।

तस्यारिलक्ष्मीपरिरम्भकेलि—समुत्सुकप्राज्यभुजद्वयस्य ।
केयूररत्नाङ्कुरकण्टकानां तैक्ष्ण्यं कृपाणाहतिमिनिरस्तम् ॥७२॥

अन्वयः

अरिलक्ष्मीपरिरम्भकेलिसमुत्सुकप्राज्यभुजद्वयस्य तस्य केयूररत्नाङ्कुर-
कण्टकानां तैक्ष्ण्यं कृपाणाहतिमिः निरस्तम् ।

व्याख्या

अरीणां शत्रूणां लक्ष्मीः श्रीस्तस्याः परिरम्भ आलिङ्गनमेव केलिः क्रीडा
तस्यां समुत्सुकं समत्कण्ठितं प्राज्यं विद्यालं भुजद्वयं बाहुयुगलं यस्य तस्य
राजकुमारस्य केयूरेऽङ्गदे स्थितानि रत्नानि तेषामङ्कुरा अप्रभागा एव कण्ट-
कानि तेषां तैक्ष्ण्यं तीव्रता कृपाणः शत्रूणां खड्गं राहतयः प्रहारास्तैर्निरस्तं कृतम् ।
कृपाणाहतिभिः केयूररत्नाङ्कुरकण्टकानां तैक्ष्ण्यनिराकरणादालिङ्गनं निष्प्रत्यूहम-
भवदिति भावः । एतेन लक्ष्म्यास्तस्य राजकुमारस्य सर्वतोभावेन स्वीकरणं
ध्वन्यते तेन रसाभासध्वनिः ।

भाषा

शत्रुओं की लक्ष्मी की आलिङ्गनरूपी क्रीडा में उत्सुक लम्बी २ दो भुजाओं
वाले उस राजकुमार के विजायट में जड़े हुये रत्नों का अप्रभाग रूपी काटो
का तीखापन, शत्रुओं के खड्ग के प्रहारी से गूट हो गया था । अतएव
आलिङ्गन में लक्ष्मी को उन काँटों के गड़ने की आशंका न थी ।

एकातपत्रोर्जितराज्यलोभाञ्छत्रान्तराणामिव वारणाय ।
स भूभृतामुन्नतवंशभाजां दण्डानशोपाञ्छतथा वभञ्ज ॥७३॥

अन्वयः

सः एकातपत्रोर्जितराज्यलोभात् छत्रान्तराणां वारणाय इव उन्नतवंश-
भाजां भूभृताम् अशोपान् दण्डान् शतधा वभञ्ज ।

व्याख्या

स राजकुमार एकमेवातपत्रं छत्रं यस्मिन्तदेकातपत्रमेकच्छत्रमूर्जितं समृद्धि-
मद्विशालं राज्यं तस्य लोभात्तस्य प्रतिष्ठावाञ्छयाऽन्यच्छत्रं छत्रान्तरं तेषामन्य

पूर्वाक्षेत्रेः पूर्वाचलस्य ऋटकेषु नितम्बेषु 'कटकोऽस्त्री नितम्बोद्रेः' इत्यमरः ।
 प्रालेपमिव हिममिव शुद्धं श्वेतवर्णं यद्य कीर्तिं गायन्ति स्म सङ्गीतपुरस्सरं
 स्तुवन्ति स्म ।

भाषा

युद्ध में गौड या बंगाल के राजा को जीत कर उसके हाथियों को छीन
 लेने वाले, कामरूप या असम के राजा की समृद्ध प्रतापश्री को समूल नष्ट
 कर देने वाले उस राजकुमार विनमाङ्गदेव की वरफ के समान श्वेत कीर्ति को,
 सूर्य के रश्मि के पहिओ की घड़घड़ाहट से प्राप्त बाल की निद्रा के आनन्द से
 वञ्चित अर्थात् जागपड़ी हुई सिद्ध नामक देव बन्ध्याएँ, पूर्वाचल के नीचे के
 भागों में गाया करती थी ।

आसीत्तस्य समुत्सुकः सुरपतिः संग्रामसंदर्शने
 सेहे किन्तु न गाढपीडितधनुष्टङ्कारमुच्चैःश्रवाः ।

आरूढः सुरवारणं रणरसक्रुद्धेभगन्ध—ग्रहात्
 तेनाप्येष पलायनप्रणयिना दूरं समुत्सारितः ॥७५॥

अन्वयः

सुरपतिः तस्य संग्रामदर्शने समुत्सुकः आसीत् । किन्तु उच्चैःश्रवाः
 गाढपीडितधनुष्टङ्कारं न सेहे । (अतः) एषः सुरवारणम् आरूढः ।
 (किन्तु) रणरसक्रुद्धेभगन्धग्रहात् पलायनप्रणयिना तेन अपि एषः दूरं
 समुत्सारितः ।

व्याख्या

सुराणां देवानां पतिः स्वामीन्द्रस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य सप्राप्ताणां युद्धानां
 दर्शने कौतुकेन निरीक्षणे समुत्सुक उत्कण्ठित आसीत् । विक्रमाङ्गदेवस्य विचित्र
 युद्धकला सर्वतो निगम्य तस्य युद्धदर्शने कौतुकयुक्तरागं समुत्सुक आसीदिति
 भावः । किन्तु उच्चैःश्रवा इन्द्राश्वः 'हय उच्चैः श्रवाः सुतो मातलिर्नन्दनं वनम्'
 इत्यमरः । गाढं यथास्यात्तया पीडित धनुः शरासन तस्य टङ्कारं शब्दं न सेहे
 न सोढुं समर्थः । टङ्कारशब्दं श्रुत्वा पलायित इति भावः । अत एव इन्द्रः
 सुरवारणमैरावतमारूढोधिष्ठितः । किन्तु रणरसेन सप्राप्तरसेन क्रुद्धाः कुपिता
 इभा गजास्तेषां गन्धस्य ग्रहणं ग्रहणात् पलायने वेगेन दूरापसरणे प्रणयः

प्रीतियस्य तेन पलायनोत्तरलितमनसा तेनैरावतेनाऽप्येष दूरं रणभूमितो महदन्तरं
समुत्सारितोऽपनीतः । विक्रमाङ्गदेवस्य गजा गन्धगजा आसन्निति भावः ।
यस्य गन्धं समाध्नाय पलायन्तेऽपरे गजाः । स सुगन्धगजः श्रोत इति । अत्राति-
शयकोवितरलङ्कारस्तेनाऽस्य लोकोत्तरं शीर्यं ध्वन्यते ।

भाषा

इन्द्र को इस विक्रमाङ्ग देव का संग्राम देखने की उत्कण्ठा हुई । परन्तु
इन्द्र का घोड़ा उर्ज्वश्रवा, इस राजकुमार के कान तक खींच कर चलाये
जाने वाले धनुष के टङ्कार को न सहन कर सका । अर्थात् उसके धनुष के
टङ्कार से भडक गया । इसलिये इन्द्र ऐरावत नाम के अपने हाथी पर सवार
हुआ । परन्तु इस राजकुमार के युद्ध की भावना से क्रोधयुक्त गन्ध गजों की
गन्ध से (भयभीत होकर) भाग जाने में ही प्रेम रखने वाला अर्थात् अपना
कल्याण समझने वाला ऐरावत भी इन्द्र को युद्धभूमि से दूर भगा ले गया ।

काञ्ची पदातिभिरमुष्य विलुण्ठिताभूद्-

देवालयध्वजपटावलिमात्रशेषा ।

लुपटाकलुप्तनिखिलाम्बरडम्बराणां

कौपीनकार्पणपरेव पुराङ्गनानाम् ॥७६॥

अन्वयः

अमुष्य पदातिभिः विलुण्ठिता (सती) देवालयध्वजपटावलिमात्रशेषा
काञ्ची लुपटाकलुप्तनिखिलाम्बरडम्बराणां पुराङ्गनानां कौपीनकार्पणपरा-
श्य अभूत् ।

व्याख्या

अमुष्य विक्रमाङ्गदेवस्य पदातिभिः पादचारिसंनिर्कंविलुण्ठिता हटादपहृत-
सर्वस्वा सती देवानामालया देवालया देवमन्दिराणि तेषां ध्वजेषु पताकासु
संसक्ता या पटावलिस्तन्मात्रमेव पताकाङ्गकान्येव शेषोऽवशिष्टवस्त्रभागो यस्यां
सा काञ्ची तन्नाम्नी चोत्तरावधानी लुपटाकहंतादपहरणशीलैर्दुष्टान्यपहतानि
निखिलाम्बराणामखिलवस्त्राणां डम्बराण्याटोपा यत्रां तास्तासां पुराङ्गनानां

काञ्चीनगरस्थीणां कौपीनकं गुह्याच्छादनवस्त्रं तस्याऽर्पणे परा तत्परेवाऽभूत् ।
सर्वतो भावेन काञ्चीनगरी पदातिभिर्लुण्ठितेति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव की पैदल सेना से लूटी जाने पर केवल देव मन्दिरों की पताकाओं में ही वस्त्रों का अस्तित्व रखने वाली चोलराजा की प्रधान नगरी काञ्ची, लुटेरों द्वारा अपहृत वस्त्र समूह वाली नागरिक स्त्रियों को मारों गुह्याङ्ग ठकने के लिये लगेटी ही देने में तत्पर थी अर्थात् समर्थ थी । अर्थात् पूरी तरह से काञ्ची नगरी को सैनिकों ने लूट लिया था ।

अत्र द्राविडभूमिपालदलनक्रीडारसोद्दामरे

कोदण्डध्वनिमिविंधुन्वति घनध्वनानुकारैर्जगत् ।

वैदेहीरमणस्य रावणशिरच्छेदेऽप्यशान्तक्रोधः

प्रत्यावृत्तिरकाण्डकम्पतरलैराशङ्कि लङ्काचरैः ॥७७॥

अन्वयः

द्राविडभूमिपालदलनक्रीडारसोद्दामरे अत्र घनध्वनानुकारैः कोदण्ड-
ध्वनिभिः जगत् विधुन्वति (सति) अकाण्डकम्पतरलैः लङ्काचरैः रावण-
शिरच्छेदे अपि अशान्तक्रोधः वैदेहीरमणस्य प्रत्यावृत्तिः आशङ्कि ।

व्याख्या

द्राविडश्चतौ भूमिपालश्च द्राविडभूमिपालश्चोलवेश्वराजस्तस्य दलनस्य
पीडनस्य वा क्रीडा लीलास्तस्या रसे उद्दामर अत्युत्सुकस्तस्मिन्प्राशस्मिन्विक्र-
माङ्कदेवे घनानामेधानां ध्वनौ निस्वनस्तदनकारैस्तत्सदृशैः कोदण्डस्य धनुषो
ध्वनिभिरशब्दैर्जगत्लोकं विधुन्वति कम्पयति सति अकाण्डेऽसमय एव कम्पो भयेन
कम्पनं तेन तरलंश्चञ्चलंलङ्काचरै राक्षसै रावणस्य लङ्कापतेः शिरसां छेदे कर्तने
पृतेऽप्यशान्ता क्रुधं क्रोधो यस्य तस्य वैदेह्या रमणस्य श्री रामचन्द्रस्य प्रत्यावृत्तिः
पुनरावर्तनं पुनरागमनमित्यर्थः । आशङ्कि वितर्कितम् । कोदण्डप्रयोगेऽयं
श्री रामचन्द्रवत् क्रुशत् भासीदिति भावः । उत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

चोलदेश के राजा को परास्त करने के क्रीडारस में समुत्सुक, राज कुमार

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री चिल्हण विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

चतुर्थः सर्गः

कार्यतो युवराजत्वे राजसूनुस्वस्थितः ।

स दिग्विजयमन्याज-वीरः स्मर इवाकरोत् ॥१॥

अन्वयः

कार्यतः युवराजत्वे अवस्थितः अन्याजवीरः सः राजसूनुः स्मरः इव दिग्विजयम् अकरोत् ।

व्याख्या

कार्यतस्तत्पूर्णराज्यकार्यकारित्वाद्युवराजत्वे युवराजकार्यसम्पादनेऽवस्थितः प्रतिष्ठितो न तु युवराजपदे समभिषिक्तस्तत्र तु तदग्रजस्तोमदेवो नाम राजपुत्रोऽभिषिक्त आसीत् । व्याजेन कपटेन वीरो व्याजवीरः स न भवतीत्यव्याजवीरो निष्कपटवीरः सत्यशूर इत्यर्थः । सः प्रसिद्धो राजसूनुं पुत्रः 'आत्मजस्तनयः सूनुस्तुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी' इत्यमरः । विक्रमाङ्कदेवः स्मर इव काम इव 'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । दिशामाज्ञानां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । लक्षणया दिक्षु स्थितानां राज्ञामन्यजना-नाञ्च विजयं जयमकरोत् । पृथ्वीस्थराकलभूपानां पराजयं विधाय तान् स्ववशे कृतवानित्यर्थः । राजसूनोस्मरेण साधर्म्यविगमादुपमालङ्कारः 'साधर्म्यमुपमा भेदे' । सर्गोऽस्मिन्ननुष्टुप् छन्दः । 'कलोके षष्ठं गरुडैः सधेन लघु पञ्चमम् । द्विचतुः पादपोहंस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥' इति लक्षणात्

मापा

सम्पूर्णं राज्य कार्य करने के लिये युवराज पद पर अभिषिक्त न होते हुए

भी उस पद पर स्थित, उस सत्य शूर राज पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने कामदेव के सगान समस्त दिशाओं को अर्थात् समस्त दिशाओं के राजाओं को तथा अन्य लोगो को जीत लिया अर्थात् अपने वश में कर लिया ।

अभज्यन्त गजैस्तस्य लीलया मलयद्रुमाः ।

समं केरलकान्तानां चूर्णकुन्तलवलिभिः ॥२॥

अन्वयः

तस्य गजैः लीलया मलयद्रुमाः केरलकान्तानां चूर्णकुन्तलवलिभिः समम् अभज्यन्त ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य गजैर्हन्तिभिर्लीलया क्रीडया मलयस्य मलयाद्रुमा वृक्षाः केरलकान्तानां केरलदेशीयप्रमणीना चूर्णकुन्तला अलका, 'अलकाश्चूर्ण-कुन्तला,' इत्यमरः । एवं धल्लयो लतास्ताभिः समं सहाऽभज्यन्त भग्नौ भूमौ निपातिता इत्यर्थः । गजसेनया पत्नीनां विनाशे केरलदेशीयनारीणां चूर्णकुन्तला वेशाचाररीत्या तासां मुण्डनेन भूमीं पतित्वा मलयद्रुमाश्च संवर्जंभूमौ पातिताः । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । द्रुमाणां वाते बल्लयोर्जयः पतन्त्येवेति सूच्यते ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथियों ने मलयाचल के चन्दनवृक्षाँ के साथ ही केरल-देशीय स्त्रियों के केशपाश रूपी लता को भी तोड़ कर पृथ्वी पर गिरा दिया । अर्थात् गज सेना से उनके पतिवो का नाश हो जाने पर देसाचारानुसार उन स्त्रियों के विधवा हो जाने से केश भी मूँड दिये गये थे और वे पृथ्वी पर गिर गये ।

मदस्तम्वेरमैस्तस्य मलये निर्दुर्मोक्षे ।

मन्ये चन्दनवायूनामभृद्दूर्भिश्चमवयम् ॥३॥

अन्वयः

तस्य मदस्तम्वेरमैः मलये निर्दुर्मोक्षे (सति) चन्दनवायूनाम् अक्षयं दूर्भिक्षम् अभूत् (इति) मन्ये ।

ध्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य मदो दानमस्त्येषु ते मदा मदयुक्ताः 'अर्श आदिभ्योऽ-
जित्यच् प्रत्ययः' । स्तम्बेरमा गजाः 'इभः स्तम्बेरमः पक्षी' इत्यमरः । तमदोन्मत्त-
गर्जमेलये मलयपथंते न सन्ति द्रुमा अस्मिन्निति निर्द्रुमः न निर्द्रुमोऽनिर्द्रुमः,
अनिर्द्रुमो निर्द्रुमः कृत इति निर्द्रुमोऽकृतस्तस्मिन् 'अभूततद्भावे संपद्यकर्तरि
चिवरित्ति चिबः प्रत्ययः' । भक्षणाङ्गुलजनाच्च वृक्षरहिते कृते सति चन्दनवायूनां
चन्दनद्रुमसम्पर्काच्छीतलसुगन्धिपवनानां दक्षिणानिलानामित्यर्थः । भक्षयम-
विनाशि चिरकालसम्भवीत्यर्थः । दुर्भक्षमभावोऽभूदित्यहं मन्ये तर्कयामि ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उसके मदोन्मत्त हाथियो द्वारा मलयाचल का, वृक्षों को तोड़ने और खाने से,
वृक्ष रहित कर दिये जाने पर चिरकाल के लिये शीतल, मन्द, सुगन्ध वायु का
(दक्षिणानिल का) अकाल पड़ गया होगा ऐसा मैं समझता हूँ ।

चन्दनस्यन्दिडिण्डीरच्छलेन मलयाचलः ।
पिण्डं श्रीखण्डवृक्षाणां परोक्षाणामिवाकरोत् ॥४॥

अन्वयः

मलयाचलः चन्दनस्यन्दिडिण्डीरच्छलेन परोक्षाणां श्रीखण्डवृक्षाणां
पिण्डम् इव अकरोत् ।

व्याख्या

मलयाचलो मलयाद्रिश्चन्दनाच्चन्दनवृक्षास्त्यन्दी प्रच्युतो शिण्डीरः फेनः
'शिण्डीरोऽधिकफः फेनः' इत्यमरः । तस्य कछलेन ध्याजेन परोक्षाणां भग्नानामत
एव परलोकगतानां श्रीखण्डवृक्षाणां चन्दनतरुणा पिण्डमिव आदपिण्डमिवाऽ-
करोत् कृतवान् । मृतेभ्यः सम्बन्धिभिः पिण्डदानं क्रियते तथैव मलयाचलः
स्योत्पन्नानां सम्प्रति नष्टानां चन्दनवृक्षाणां चन्दनस्यन्दिफेनस्याजेन पिण्डदानं
कृतवानित्यर्थः ।

भाषा

मलयाचल ने टूटे हुए चन्दन वृक्षों से चूने वाले (सफेद) फेनो के मिश्र से
मानो मरे हुए अर्थात् नष्ट भए हुए चन्दन-वृक्षों का पिण्डदान किया ।

सान्द्रचन्दननिस्यन्दपङ्क्तिलैस्तस्य वारणैः ।

क्षणमौर्वाग्निसन्तापः प्रविश्य शमितोऽम्बुधेः ॥५॥

अन्वयः

सान्द्रचन्दननिस्यन्दपङ्क्तिलैः वारणैः प्रविश्य अम्बुधेः और्वाग्निसन्तापः क्षणं शमितः ।

व्याख्या

सान्द्रो घनीभूतो यश्चन्दनस्य वीक्षणवृक्षस्य निस्यन्दः प्रसृतो द्रवीभूत-
पदार्थस्तेन पङ्क्तिलेशचन्दनवृक्षसंघर्षेण शवाहंशरीरं वारणं गजं, प्रविश्य समुद्रमध्ये
जलकीडार्थं गत्वाऽम्बुधेः समुद्रस्थोर्वाग्निरौर्वाग्निर्वाहवानिस्तस्मात्सन्तापः पीडा
क्षणं क्षणमात्रं शमितः शान्तिं नीतः । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः ।
तस्य 'शीतचन्दनस्यन्दसिप्ताङ्गेषु गजेषु समुद्रं प्रविष्टेषु समुद्रस्थं वडवानलतापः
क्षणं शान्तिं गत इति भावः । अम्बोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

मार्था

(अग्ने शरीरो को चन्दनवृक्षो ते रगड़ने के कारण) गाढ़े २ चन्दन के रस
से लयपथ उसके हाथियो ने समुद्र में स्नानादि कीडा के लिए प्रवेश कर
(चन्दन की ठण्डक से) समुद्र की वडवानल की गर्मी को थोड़े देर के लिये
शान्त कर दिया ।

और्वाग्नितप्तपाथोचौ चन्दनस्यन्दवासिताः ।

शीतोपचारसाम्राज्यं मेजुर्मलयनिभ्रगाः ॥६॥

अन्वयः

चन्दनस्यन्दवासिताः मलयनिभ्रगाः और्वाग्नितप्तपाथोचौ शीतोपचार-
साम्राज्यं मेजुः ।

व्याख्या

चन्दनस्य वीक्षणवृक्षस्य स्पन्देन प्रसृतजलेन वासिताः सुगन्धित्वमापन्ना
मलयस्य मलयादेर्निभ्रगा नद्यः 'शीतस्थिनी द्वीपवती स्वयतो निम्नपापगा'
इत्यमरः । और्वाग्निना वडवानलेन तप्त उदणता प्रापितः पाथोपिस्तमुद्रस्त-

स्मिन् शीतोपचारस्य सन्तापनिवारणपूर्वकशीतानघ्नस्य साक्षाज्यं वैशिष्ट्यं भेजुः
सिपेबिरे । समुद्रे चन्दनजलवासितानां नदीनां समागमात् समुद्रे शीत्यं जातं
चडयानलसन्तापश्च निवारित इति भावः ।

भाषा

चडयानल से तपे समुद्र में चन्दन के रस से सुवासित, मलयाचल की नदियां
शीतोपचार का काम करने लगीं ।

सखीव निखिलैस्तस्य सेनासीमन्तिनीजनैः ।

प्रीत्या मलयवायूनां जन्मभूमिरदृश्यत ॥७॥

अन्वयः

तस्य निखिलैः सेनासीमन्तिनीजनैः प्रीत्या सखी इव मलयवायूनां
जन्मभूमिः अदृश्यत ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य निखिलैस्तमस्तैः सेनायां सेनया सह समागताः
सीमन्तिग्योऽङ्गनास्तासां जनस्तमूहस्तैः प्रीत्या प्रेम्णा सखीव प्रेयसीव मलयवायूनां
दक्षिणानिलानां जन्मभूमिर्मलयपर्वतोऽदृश्यत परिवीक्षिता । संयोगावस्थायां
सुखप्रदानां दक्षिणानिलानां जन्मभूमिरङ्गनाभि सखीव प्रीत्या वृद्धेति भावः ।

भाषा

उसकी सेना में भी अङ्गनाओं ने दक्षिणानिल की जन्म भूमि मलयाचल को
(संयोगावस्था में दक्षिणानिल के सुखद होने के कारण) सखी के समान प्रेम
से देखा ।

मलयेन तदीयस्त्रीसुरभिश्चसितानिलैः । . . . .

गुहाश्चन्दनवायूनां बीजार्थमिव पूरिताः ॥८॥

अन्वयः

मलयेन तदीयस्त्रीसुरभिश्चसितानिलैः गुहाः चन्दनवायूनां बीजार्थं
पूरिताः इव ।

व्याख्या

मलयेन मलयपर्वतेन तस्य विक्रमाङ्गदेवस्येमा इति तदीयाः स्त्रियो नार्यस्तासां सुरभीणि सुगन्धीनि 'सुरभिर्घ्राणतर्पण । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्' इत्यनरः । इवसितान्येवाऽनिरास्तेस्तदीयाङ्गनासुगन्धिश्चसितानिर्लसुहा । इवश्चन्दनवामूनां श्रीलण्डानिलानां बीजाय बीजसंरक्षणाय पूरिता इव परिपूर्णाकृता इव । गजकृतसमस्तचन्दनयुक्षनादोऽपि आगामिनि समये कान्तासुरभिश्चसितरूपबीजः प्रभूताश्चन्दनघासवस्तमुत्पत्त्यन्तीति धिया मलयेन तासां इवसितानां गुहासु बीजरूपेण संप्रहः कृत इति भावः । इवसितानिर्लसुहापरिपूरणे चन्दनवायुरूप-बीजसंरक्षणस्य कलत्वेनोत्प्रेक्षणात्कलौत्प्रेक्षा, तथा च तदीयाङ्गनानां इवसिताऽ-निर्लस्तह मलयपवनानामुपमा गम्यते ।

भाषा

मलयापल ने, विक्रमाङ्गदेव के हाथियो द्वारा चन्दन वृक्षो का समूल नाश कर दिये जाने पर, चन्दन की सुगन्ध से युक्त वायुओ का बीज बनाए रखने के लिये मानो विक्रमाङ्गदेव की सेवा में की अङ्गनाओ के सुगन्धित सासी को गुहाओ में भर लिया ।

गजोन्मूलितनिक्षिप्तचन्दनद्रुमसम्पदः ।

स मून्यमिव रत्नानि जग्राह महतोऽम्बुधेः ॥६॥

अन्ययः

सः गजोन्मूलितनिक्षिप्तचन्दनद्रुमसम्पदः महतः अम्बुधेः रत्नानि मूलयम् इव जग्राह ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो गजेहंस्तिभिः पूर्वमुन्मूलिता उत्पाटिता पदबाधितस्तास्त-पातितार्चन्दनद्रुमास्तद्रुमसम्पदो यस्मिन् स नागसमूहोत्पाटितसंपातितचन्दनमही-च्छरुपसम्पत्तेर्महतोऽम्बुधेर्महासागरात् महासागरसञ्चारादित्यर्थः । रत्नानि समुद्रस्थितविविधरत्नासमूहान् मून्यमिव वसचन्दनद्रुमसम्पत्तेर्मून्यायेमिव जग्राह गृहीतवान् । परिवर्तिनामासङ्कारः । "परिवर्तिविनिमयः समन्वयवि-कर्मवेत्" इति लक्षणात् ।

भाषा

अपने हाथियो द्वारा उखाड कर फेंके हुए चन्दनवृक्षो की सम्पत्ति से मु विशाल समुद्र से मानो उस विक्रमाङ्कदेव ने मूल्य में रखने को ले लिया ।

शिलाभिः करटिक्षुण्णश्रीखण्डस्यन्दपाण्डुभिः ।

मलयस्तद्वलक्षोमादस्थिशेष इवाऽभवत् ॥१०॥

अन्वयः

मलयः करटिक्षुण्णश्रीखण्डस्यन्दपाण्डुभिः शिलाभिः तद्वलक्षोभ
अस्थिशेषः इव अभवत् ।

व्याख्या

मलयो मलयाचलः करटिभिर्गर्जः क्षुण्णास्तंमविताः श्रीखण्डाश्चन्दनवृक्षास्ते
स्यन्देन प्रसृतव्रव्येण पाण्डुवर्णाः शुभ्रवर्णास्ताभिः शिलाभिर्हंसुभिस्तस्य ३
सैन्यं तस्य क्षोभास्तपपात्तंमर्बनादित्यर्थं । अस्थीन्वेव शेषा अवशिष्टांशा य-
त इवाऽभवत् । शिलानु शुभ्रवर्णाभ्यादस्त्विस्वरूपस्योत्प्रेक्षणादुपप्रेक्षा ।

भाषा

उस राजा के हाथियो से नष्ट किए हुए चन्दन वृक्ष के रस से सफेद ३
हुई पत्थर की चट्टानो के मिय से मानो उस राजा की पलटनो से सम्मानि-
होने से मलयाचल की हड्डियाँ अवशिष्ट रह गई हो ऐसा बह दिखाई देता था

अम्भोधिः श्रीभुजङ्गस्य निद्रामङ्गविधायिना ।

चमूकलकलेनेव कुपितः क्षोभमाययौ ॥११॥

अन्वयः

अम्भोधिः श्रीभुजङ्गस्य निद्रामङ्गविधायिना चमूकलकलेन कुपितः ॥
इव क्षोभम् आययौ ।

व्याख्या

अम्भोधिस्तसमुद्रः शिपो लक्ष्म्या भुजङ्ग-पतिर्विष्णुस्तस्य विष्णोर्निद्राया भङ्गर-
विदधातीति तेन निद्राविच्छेदकारिणा चमूकलकलेन सेनासञ्चलनशब्देन कुपित-

स्सन्निव ऋद्धस्सन्निव सोम व्याकुलत्वमाययौ प्राप्त । समुद्रक्षोभे सेनाकलकल-
भ्रवणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

लक्ष्मीपति भगवान् विष्णु की निद्रा का भङ्ग करने वाले सेना के कोलाहल से मानो समुद्र कुपित होकर क्षुब्ध हो उठा ।

क्षुण्णास्तत्करिभिस्तोय-द्विपाङ्घ्रिनिगडोपमाः ।

शयानाः कुण्डलीभूय बाधितीरे महोरगाः ॥१२॥

अन्वयः

बाधितीरे तोयद्विपाङ्घ्रिनिगडोपमाः कुण्डलीभूय शयानाः महोरगाः
स्तत्करिभिः क्षुण्णाः ।

व्याख्या

वार्थ समुद्रस्य तीरे तट समुद्रतटे तोयस्य जलस्य द्विपा गङ्गास्तेषामङ्घ्रय
पादास्तेषां निगडानां झुल्लुलानामुपमा सादृश्यं येषां ते समुद्रगजनिगडोपमा
'अथ झुल्लुले । अन्दुको निगडोऽङ्घ्री स्यात्' इत्यमरः । कुण्डलीभूय मण्डलाकारेण
कुण्डलना विधाय शयाना मुपमा महोरगा उरसा गच्छन्तीत्युरगा मृहान्त उरगा
महोरगा महासर्पास्तस्य विक्रमाङ्कुरेवस्य करिभिर्हस्तिभिः क्षुण्णा गजपादं
सन्मर्दिताः । समुद्रतटे सर्पाणामाधिस्य स्वाभाविकमेव । अत्रोपमाजङ्कारः ।

भाषा

समुद्र तट पर जलहावियों के पाव में बाधने के सिनकड के उद्घाटन मण्डल-
बाँध कर सोए हुए बड़े २ साप, उस राजा के हावियों से कुचल दिये गए ।

दधिरे तद्रजाः पाद-लघुपायोधिमौक्तिकाः ।

क्षुण्णनवत्रपुञ्जस्य सौन्दर्यं सुरदन्तिनः ॥१३॥

अन्वयः

पादलघुपायोधिमौक्तिकाः तद्रजाः क्षुण्णनवत्रपुञ्जस्य सुरदन्तिनः
सौन्दर्यं दधिरे ।

ऽलभ्यत्वादधिकं शोकमाप्तेति भावः । कालकूटस्याऽप्युत्पत्तिः समुद्रादेव जातेति पौराणिकी कथाऽत्राऽनुसन्धेया । अत्राऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उसकी सेना द्वारा रत्नादि के लेलेने से लूट लिया गया हुआ समुद्र, दुःख से, मरने का उपाय सोचते हुए अपने कालकूट नामक विष को शकर में अपने गले में रख लिया है, यह सोचकर, बहुत शोक करने लगा । अर्थात् यदि वह विष उसके पास होता तो उसके साने से शीघ्र मृत्यु हो जाती ।

विद्रुमेषु समुद्रस्य कान्ताचिन्मौष्ठकान्तिषु ।

अराजन् राजपुत्रस्य प्रीतिपात्रीकृता दृशः ॥१७॥

अन्वयः

समुद्रस्य कान्ताचिन्मौष्ठकान्तिषु विद्रुमेषु राजपुत्रस्य प्रीतिपात्रीकृताः दृशः अराजन् ।

व्याख्या

समुद्रस्य पयोधेः कान्तामा रमणीया बिम्बफलवद्वत्वर्णा ओष्ठा अथ-
रास्तेषा कान्तिरिव कान्तिर्येषु तेषु विद्रुमेषु प्रवालेषु 'अथ विद्रुम' पुंसि प्रवालं
पुनर्पुंसकम् इत्यमरः । राजपुत्रस्य विक्रमाङ्गदेवस्य प्रीतेः स्नेहस्य पात्रीकृता
भागनीकृताः प्रेमाङ्गा इत्यर्थः । दुःखो नयनान्धराजन् शुशुभिरे लग्नानीति भावः ।

भाषा

स्त्रियो के बिम्ब फल के ऐसे लाल ओठों के समान दिखाई पड़ने वाले समुद्र के मूँगों पर उस राजपुत्र की प्रेम भरी दृष्टि पड़ी ।

तेन केरलमूपाल-कीलालकलुपीकृतः ।

अगस्त्यमुनिसंत्रासमत्पाज्यत पयोनिधिः ॥१८॥

अन्वयः

तेन केरलमूपालकीलालकलुपीकृतः पयोनिधिः अगस्त्यमुनिसंत्रासम्
अत्याज्यत ।

व्याख्या

तेन विक्रमाङ्गदेवेन केरलस्य^१ केरलदेशस्य नृपाल राजानस्तेषां कीलालेन हथिरेण 'शोणितेऽम्भसि कीलालम्' इत्यमरः । कलुषीकृतो मलिनीकृतोऽपवित्रीकृत इत्यर्थः । पयोनिधित्समुद्रोऽगस्त्यमुनेः कुम्भजमुनेस्संवासमाचमनप्रयेणैव सर्वेत्समुद्रजलरिक्तीकरणरूपं भयमत्याज्यत तद्भूयाधिवृतमकारयत । रक्तमिश्रितमपवित्रं समुद्रजलं कुम्भयोनि कदापि न पास्यतीति धिया निर्भयत्वमिति भावः ।

भाषा

उसने केरलदेश के राजाओं को मारकर उनके रक्त से समुद्रजल को मिश्रित कर अतएव अपवित्र कर समुद्र को अगस्त्य मुनि के भय से छुड़ा दिया । अर्थात् अगस्त्य मुनि अब रक्त मिश्रित अपवित्र जल की कदापि न पीएँगे इसलिये समुद्र को अब उनका भय न रहा ।

उदरालोडनोद्भ्रान्त-दन्तसंक्रान्तपन्नगेः ।

पाथोधेरन्त्रमालेव तदन्तिमिरकृष्यत ॥१६॥

अन्वयः

उदरालोडनोद्भ्रान्तदन्तसंक्रान्तपन्नगेः तदन्तिभिः पाथोवेः अन्त्रमाला इव अकृष्यत ।

व्याख्या

उदरस्य समुद्रकुलोदरालोडनान्मन्यनादुद्भ्रान्ता भयप्रस्ता दन्तेषु खनेषु संक्रान्ताः संलग्नाः पन्नगाः सर्पा येषां तैस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य दन्तिभिः करिभिः पाथोधेः पथोधेरन्त्रमाला इव पुरीतच्छेतिरिव 'अन्त्रं पुरीतत्' इत्यमरः । आन्त्रमालेवेत्यर्थः । अकृष्यताञ्जकृष्टा । अथ दन्ते उद्भ्रान्तसंलग्नसर्पेण्त्रमालाया उत्प्रेषणात्स्वरूपोत्प्रेषात्कारः ।

^१ केरलदेशो भारतस्य दक्षिणपश्चिमकोणे विद्यमान 'ट्रावकोर' सहितान्यभूमिमण्डलात्मक आसीत् ।

व्याख्या

पादेषु पदेषु लग्नानि संस्तुतानि पायोयेः समुद्रस्य मोक्तिकानि येषां ते चरणसंस्तुतमुक्ताकलापास्तस्य विष्णुमाङ्गदेवस्य गजा हस्तिनः क्षुण्णः पादसम्बन्धेन सर्वाङ्गितो नक्षत्रपुञ्जो तारकासमूहो येन तस्य “नक्षत्रमृष भं तारा तारकाप्युड् वा स्त्रियाम्” इत्यमरः । सुरदन्तिन ऐरावतस्य सौन्दर्यं शोभा शशिरे संप्राप्ताः । निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

उसके हाथी, जिनके पावों में समुद्र के मोती लगा गये थे, नक्षत्र समूहों को कुचलने वाले इन्द्र के ऐरावत हाथी की शोभा प्राप्त कर रहे थे ।

तस्य वाहनमेकैकं गाहमानममन्यत ।

मन्दुरास्मरणायातमुच्चैःश्रवसमम्बुधिः ॥१४॥

अन्वयः

अम्बुधिः तस्य गाहमानम् एकैकं वाहनं मन्दुरास्मरणायातम् उच्चैः-श्रवसम् अमन्यत ।

व्याख्या

अम्बुधिः समुद्रः तस्य विष्णुमाङ्गदेवस्य गाहमानं समुद्रं प्रविशन्तमेकैकमश्वं प्रत्येकं वाजिनं मन्दुरा वाजिशाला ‘वाजिशाला तु मन्दुरा’ इत्यमरः । तस्याः स्मरणेनाऽऽयातं मयीषा वाजिशाला समुद्रेऽवतिष्ठत इति स्मृत्या समागतमुच्चैः-श्रवतामिन्द्राश्वममन्यत येने । तस्य वाजिनोऽतीव धेच्छा इति भावः । समुद्रा-वेवोर्जने भवत उत्पत्तिरिति पौराणिकी कथाऽत्र सूचिता ।

भाषा

समुद्र ने, समुद्र में स्नान करने वाले उसके हर एक घोड़े की, अपनी अश्व-शाला का स्मरण कर ध्याया हुआ उच्चैःश्रवा नाम का इन्द्र का घोड़ा ही समझा । अर्थात् उसको हर एक घोड़ा, उच्चैःश्रवा के ऐसा ही था । उच्चै-श्रवा नामक इन्द्र के घोड़े की उत्पत्ति समुद्र में से ही हुई है ।

तदन्तिपदसंघट्ट—वृट्न्मौक्तिकशुक्तिकः ।

चक्रेऽम्बुधिर्मयोद्भ्रान्त-हृदयस्फुटनभ्रमम् ॥१५॥

अन्वयः

तदन्तिपदसंघट्टनमौक्तिकशुक्तिकः अम्बुधिः भयोद्भ्रान्तहृदय-
स्फुटनभ्रमं चक्रे ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाद्भुदेवस्य दन्तिनो हस्तिन 'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरवोऽनेकौ
द्विप' इत्यमर । तेषां पदानां चरणानां सघट्ट आमर्दस्तेन घटन्ति स्फुटन्ति
मौक्तिकानि मुक्ताफलानि यासु तां शुक्तयो मुक्तास्फोटो 'मुक्तास्फोटस्त्रिषां
शुक्ति' इत्यमर । यस्मिन् स्रोज्ज्मुधि सागरो भयेन प्राप्तेनोद्भ्रान्त बिह्वलं
पद्घुदयं तस्य स्फुटनं विच्छेदस्तस्य भ्रम भ्रान्तिं चक्रे । शुक्तिस्फोटजनित-
शब्देन समुद्रस्य हृदयं स्फुटति किमिति प्रेक्षकाणां भ्रान्तिजतिरिति भावः । अत्र
भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

उसके हाथियों के पाद के नीचे दब कर टूटने वाली चोटियों की तीसों से
ज्यादा जलने शब्दों से, प्रक्षको को, भय से बिह्वल समुद्र का हृदय ही तो नहीं
फट रहा है, ऐसा भ्रम हुआ ।

अन्विष्यन्मरणोपायं दुःखात्तत्सैन्यलुण्ठितः ।

कालकूटं हरप्रस्तं शुशोच ययसां निधिः ॥१६॥

अन्वयः

तत्सैन्यलुण्ठितः ययसा निधिः दुःखात् सरणोपायम् अन्विष्यन्
हरप्रस्तं कालकूटं शुशोच ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाद्भुदेवस्य सैन्यं दन्तिनो हस्तिनो हस्तेन दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरवोऽनेकौ
द्विप इत्यमर । तेषां पदानां चरणानां सघट्ट आमर्दस्तेन घटन्ति स्फुटन्ति
मौक्तिकानि मुक्ताफलानि यासु तां शुक्तयो मुक्तास्फोटो 'मुक्तास्फोटस्त्रिषां
शुक्ति' इत्यमर । यस्मिन् स्रोज्ज्मुधि सागरो भयेन प्राप्तेनोद्भ्रान्त बिह्वलं
पद्घुदयं तस्य स्फुटनं विच्छेदस्तस्य भ्रम भ्रान्तिं चक्रे । शुक्तिस्फोटजनित-
शब्देन समुद्रस्य हृदयं स्फुटति किमिति प्रेक्षकाणां भ्रान्तिजतिरिति भावः । अत्र
भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

चिकमाक्षुदेव के हाथियों के, समुद्र के भीतर घुस कर उसका मन्थन करने से, घबड़ा कर उनके दाँतों में लपटे हुए सर्पों से ऐसा प्रकट होता था मानों हाथियों ने समुद्र की अतडियाँ खींच ली हों ।

तद्भयात्सिंहलद्वीप-भूपतिः शरणागतः ।

विश्रामाश्रमपदे लोपामुद्रापतेर्मुनेः ॥२०॥

अन्वयः

तद्भयात् शरणागतः सिंहलद्वीपभूपतिः लोपामुद्रापतेः मुनेः आश्रमपदे विश्रामः ।

व्याख्या

तस्माद्विक्रमादित्याद्वय भीतिस्तस्माच्छरणमागतो रत्नार्थं तत्समीपे समुद्र-स्थितः सिंहलद्वीपस्य सीलोननाम्ना प्रसिद्धस्य द्वीपस्य भूपतिर्नृपतिर्लोपामुद्रायाः अगस्त्यपत्न्याः पतेर्मुनेरगस्त्यस्य अगस्त्यः कुम्भसम्भवः । भ्रंशवशजिरस्यैव लोपामुद्रा सयामिणी इत्यमरः । आश्रमपदे विश्राम विश्रान्तिमाजगाम । सिंहलद्वीपस्याऽपि घृष्टं विना विजयोजनेन कृत इति भावः । अगस्त्याश्रमप्राप्त्या तस्य तापसाश्रमस्वीकारोऽपि सूचितः ।

भाषा

उसके भय से शरण में आया हुआ सीलोन का राजा, अगस्त्यमुनि के आश्रम में विश्राम करने लगा अर्थात् राजपाठ छोड़कर तपस्या करने लगा ।

धुनानेन धनुश्चित्रं कृतास्तेन मुखेन्दवः ।

गाङ्गकुण्डपुरस्त्रीणां गलत्कुण्डलमण्डलाः ॥२१॥

अन्वयः

धनुः धुनानेन तेन गाङ्गकुण्डपुरस्त्रीणां मुखेन्दवः गलत्कुण्डलमण्डलाः कृताः (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

धनुश्चापं धनानेन संचालयता टङ्कारयता वा तेन विक्रमाङ्कदेवेन 'गाङ्ग
कुण्डस्य गाङ्गकुण्डचोलपुरनामकस्य पुरस्य नगरस्य स्त्रीणां ललनानां मुखेन्दव
आननचन्द्रा गतन्ति भूमौ यतन्ति कुण्डलमण्डलानि कर्णभूषणसमूहा येभ्यस्ते
सस्तोन्तंससमूहाः कृता विरचिता इति चित्रमाश्रयंकरम् । गाङ्गकुण्ड-चोलपुरस्य
विजयः कृतस्तेन युद्धे भूतानां पत्नीनां वाशात् स्त्रीणां भाभूषणत्यागः संजात इति
भावः । अथवा कर्णपोडकेन भयंकरधनुषटङ्कारेण धूर्तिताना कर्णानां सम्पन्ना-
त्तद्गतभूषणपतनं जातमिति भावः । अनधनु सम्पन्नेन कुण्डलानां निपत-
नोक्त्याऽस्तङ्गत्पलङ्कारः । 'कायंकारणयोर्भग्नदेशतायावसङ्गतिः' इति लक्षणात् ।

भाषा

उसके धनुष की टङ्कार करते रहने से गङ्गकुण्ड चोलपुर की स्त्रियों के
मुखचन्द्र, बाल के आभूषणों से रहित हो गए, यह एक आश्चर्य की बात है ।
अर्थात् धनुष के कर्ण के लिये असह्य टङ्कारों से बाल वा पर्दा फटने लगने से
बालों को जोर से हिलाने पर, उनमें के आभूषण गिर गए । अथवा पतिमरण
से आभूषण धारण करना बन्द हो गया ।

यशःकूर्चिकया चित्रं दिग्मितिपु निविष्टया ।

द्रविडीगण्डफलके तेनावर्त्यत पाण्डिमा ॥२२॥

अन्वयः

तेन दिग्मितिपु निविष्टया यशःकूर्चिकया द्रविडीगण्डफलके पाण्डिमा
अवर्त्यत इति चित्रम् ।

व्याख्या

तेन कुमारेण विक्रमाङ्कदेवेन दिश एव भित्तयस्तासु निविष्टया संप्रापितया
यशसः स्वकीर्तौ कूर्चिका यशोहृत्पद्मेतीकरणद्रव्यपदार्थस्य लेपनयन्त्रं तथा द्रविडीनां
द्रविडाङ्गनानां गण्डफलके वपोलस्थले पाण्डिमा शुक्लत्वमवर्त्यत प्रावर्त्यत
शुक्लत्वं कृतमित्यर्थः । इति चित्रमाश्रयंकरम् । पतिमरणात् खेदात्

१ राजेन्द्र चोल (गंगेचोण्ड) निर्मापिता चोलराज्यानी । बावेरीनघासलटे
दिशमानाऽनीत् । सम्प्रति गङ्गकुण्डचोलपुरनाम्ना प्रसिद्धा ।

कुङ्कुमादिरक्तोकरणलेपाभावाच्च शुक्लत्वं जातमिति भावः । अत्राज्य-
सङ्गत्यलङ्कारः ।

भाषा

दिशा रूपी भीती पर उसके यक्षरूपी सफेदी की कूची के फिरने से द्रविड़
देश की ललनाओं के कपोलस्थल सफेद, पड़ गये, यह एक आश्चर्य की बात है ।
अर्थात् द्रविड़ देश के वीरों को भारद्वाजने से उनकी स्त्रियों के कपोलस्थल दुःख
से अथवा केसरिया चन्दन आदि का प्रयोग न होने से सफेद पड़ गये थे ।

गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वाद् द्विपां तेन जिगीषुणा ।
अपि लूनशिरस्केव राजधानी व्यधीयत ॥२३॥

अन्वयः

जिगीषुणा तेन द्विपां राजधानी अपि गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वात् लूनशिरस्का
द्वय व्यधीयत ।

व्याख्या

जेतुमिच्छाजिगीषुस्तेन जिगीषुणा विजयीयिषा तेन विक्रमाङ्कदेवेन द्विपां
शत्रूणां 'द्विद्विपक्षाहितामित्र दस्युशात्रवशात्रवः' इत्यमरः । राजधानी धीयन्ते
राजानीऽस्यामिति घानी, राज्ञो घानी राजधानी प्रधानपुरी अपि गलितानि
भग्नानि सन्ति पतितान्युत्तुङ्गान्यत्युच्चानि शृङ्गाणि शिखराणि 'कूटोऽस्त्री
शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । यस्याः सा तस्या भावो गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वं
तस्मात् कारणात्लूनं चिह्नं शिरो मस्तकं यस्याः सा लूनशिरस्केव 'शेषाद्विभाषेति
कप्' व्यधीयत सम्पादिता । तस्या अत्युच्चप्रासादशिखरपतनात् राजधानी
छिन्नमस्तकेव भाति स्मेति भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

विजय की इच्छा रखने वाले विक्रमाङ्कदेव ने शत्रु की राजधानी के ऊँचे २
शिखरों के टूट कर नीचे गिर पड़ने के कारण, मानो उसे भी सिर कटी
बना दिया ।

तत्प्रतापमवोचन्त वस्रैर्विगलदश्रुभिः ।
पुरुन्ध्रयो नरेन्द्राणां जलाद्रीसमतां गतैः ॥२४॥

इत्थमर. । सूत्रं भग्नावशेषचिह्नस्पर्शेखं शेषोऽवशिष्टाशो यस्याः सा पक्षे
प्रकर्षेणऽऽकारे सूत्रमेव शेषो यस्याः साऽभूत् । श्लेषानुप्राणितः समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उस राजकुमार के मुजबल से ब्रह्म और क्षणभर में जिसके बहुमूल्य रत्न
गप्ट हो गए हैं ऐसी द्रविड राजा की राजधानी काञ्ची प्राकार (बाहरी दीवाल)
के गप्ट हो जाने से उसके चिह्न की लकीर मात्र शेष रह गई हो ऐसी हो गई
थी । पक्ष में उस राजकुमार के बाहु से हिलाई गई द्रविड देश की कामिनी
की करपनी, हिलाने से बहुमूल्य रत्नों के गिर पड़ने के कारण, आकार में डोरा
मात्र शेष रह गया हो, ऐसी हो गई थी ।

तेनानास्पदमात्मीय—प्रतापोत्कर्षरागिणा ।

चक्रेऽनङ्गप्रतापस्य वेङ्गिभूपाङ्गनाजनः ॥२६॥

अन्वयः

आत्मीयप्रतापोत्कर्षरागिणा तेन वेङ्गिभूपाङ्गनाजनः अनङ्गप्रतापस्य
अनास्पदं चक्रे ।

व्याख्या

आत्मनोऽयमित्यात्मीयः प्रतापः प्रभावस्तस्योत्कर्षोऽभिवृद्धिस्तस्य रागिणाऽ-
भिलाषुकेण तेन राजकुमारेण वेङ्गिभूपस्याऽङ्गनाजनो रमणीसमूहोऽनङ्गप्रतापस्य
कामदेवप्रभावस्याऽनास्पदमभाजनं चक्रे कृतम् । वेङ्गिभूपस्य पराजयादापत्ति-
सागरमनास्तदङ्गनाः कामसम्बन्धिविलासरतिक्रीडावीन् सकलान् मुञ्चान्विस्मृत-
वत्य इति भावः । अथवा पतिभरणात्तासां कामक्रीडा सर्वथा लुप्तेति भावः ।

भाषा

अपने प्रताप का उत्कर्ष चाहने वाले उस राजकुमार ने वेङ्गिभूपाल की
रानियों को कामदेव के प्रताप का अस्थान कर दिया । अर्थात् राजा के मर
जाने से उनमें काम वासना लुप्त हो गई ।

आक्रान्तरिपुचक्रेण 'चक्रकोटपतेः परम् ।
लिखिताश्चित्रशालासु तेनामुच्यन्त दन्तिनः ॥३०॥

अन्वयः

आक्रान्तरिपुचक्रेण तेन चक्रकोटपतेः चित्रशालासु लिखिताः दन्तिनः
परम् अमुच्यन्त ।

व्याख्या

आक्रान्तं समाक्रान्तं विजितमित्यर्थः । रिपुचक्रं शत्रुचक्रफलं येन तेन
विजितारिसमूहेन तेन विक्रमाङ्कदेवेन चक्रकोटनामकस्यानस्य पतिः स्वामी तस्य
चक्रकोटदेशाधिपस्य चित्राणां शालासु गृहेषु चित्रमन्दिरेषु लिखिताश्चित्रिता
दन्तिनो गजाः परं केवलममुच्यन्त मुक्ताः । चक्रकोटपतेस्सरला गजा स्वायत्तीकृता
इत्यर्थः । अत्र केवलं चित्रलिखिता गजा एव त्यक्ता इत्युक्त्या सर्वाऽपि गजसेना
स्वायत्तीकृतेति प्रतीत्याऽर्थापत्तिरलङ्कारः ।

भाषा

शत्रु समूह को जीतने वाले उस राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ने चक्रकोट के
राजा की चित्रशाला में चित्रित हाथियों को ही केवल छोड़ दिया अर्थात् उसके
सब हाथी ले लिये ।

कृतकार्यः पराधृत्य कियत्यप्यध्वनि स्थितः ।
अथ गम्यत्वमरतेरकस्मादेव सोऽगमत् ॥३१॥

अन्वयः

अथ कृतकार्यः सः पराधृत्य कियति अध्वनि अपि स्थितः (सन्)
अकस्मात् एव अरतेः गम्यत्वम् अगमत् ।

व्याख्या

अथ दिग्विजयानन्तरं कृतं कार्यं दिग्विजयरूपधृत्य येन तः सम्पादितोद्देश्यः

१ वैगिदेशस्योत्तरतश्चक्रकोटनगरमासीत् । एतत्प्रदेशो हस्तिनामधिपता
'आदने अकवरी' पुस्तकेनाऽपि समर्थ्यते ।

भाषा

उसके भुजबल ने चोलराजाओं के अन्त पुर की दरवानी, चञ्चल पूछ स्पी दण्डे को धारण करने वाले सिहों को सौंप दी। अर्थात् उस नगर से सब मनुष्यों के भाग जाने पर नगर के वीरान जगल हो जाने से उसके अन्त पुर को गुफा समझ उसमें छोर रहने लगे।

चिन्तया दुर्बलं देहं द्रविडो यत्पलायितः ।

संकटाद्रिदरीद्वार-प्रवेशे बहुमन्यत ॥२६॥

अन्वयः

यत्पलायितः द्रविडः संकटाद्रिदरीद्वारप्रवेशे चिन्तया दुर्बलं देहं बहु
अमन्यत ।

व्याख्या

‘पश्माद्रिकमाङ्कुदेवात्पलायित समराङ्गण स्वगृहञ्च परित्यज्य द्रुतगति-
मयलम्ब्य प्रधापितो द्रविडो द्रविडदेशानुप सकट सबाधमत्पादनासमित्यर्थः ।
‘सकट नातु सबाध’ इत्यमरः । पर्वते पर्वतस्य दरीणा कन्दराणा ‘दरी तु
कन्दरो वा स्त्री’ इत्यमरः । द्वार ‘स्त्री द्वाद्धारि प्रतीहार’ इत्यमरः । तस्य
प्रवेशस्तस्मिन् पर्वतकन्दराणामत्पादकाशद्वारप्रवेशे चिन्तया पराजयचिन्तया
दुर्बलं सामर्थ्यहीनमत एव कुश देह शरीर बहुमन्यत प्रशस्तितवान् । शरीरस्य
स्थूलत्वेऽत्पादकाशद्विदरीद्वारे प्रवेशाभावे स्वसरक्षणमसम्भवमिति स्वकुशार्थं
प्रशस्तितवानिति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कुदेव के भय से घर डुवार छोड़ कर भागा हुआ द्रविड देश का
राजा, पर्वत की कन्दराओं के सकुचित द्वार में (छिपने के लिये) घुसने योग्य,
चिन्ता से कुश भये हुए अपने शरीर की बहुत प्रशंसा करने लगा । अर्थात्
शरीर स्थूल होने से वह उस कन्दरा में न घुस सकता और उसको छिपने का
अवसर न मिलता । इसलिये अपने दुबले पतले शरीर की सराहना करने लगा ।

दृश्यन्तेऽद्यापि तद्भीति-विद्वतानां द्रुमालिषु ।

‘अलकाश्रोलकान्तानां कर्पूरतिलकाङ्किताः ॥२७॥

अन्वयः

द्रुमालिपु तद्भीतिविद्रुतानां चोलकान्तानाम् अलका. अद्यापि कर्पूरतिलकाङ्किताः दृश्यन्ते ।

व्याख्या

द्रुमाणा वृक्षाणामालयः पक्षयस्तासु द्रुमाणामालयो येषु वा धनेषु तस्माद्वा-
नकुमाराद्भीतिभयं तथा विद्रुतानां पलायितानां, चोलकान्तानां चोलदेशस्यका-
मिनोनामलका केषापाशः अद्यापि कर्पूरेण कर्पूरमिश्रितेन तिलकेनाङ्किता
शोभिता दृश्यन्ते इति विरोधः । पक्षः कर्पूरमामकतिलकनामकवृक्षैरङ्किता
सम्बद्धा इति परिहारः । पतिमरणात्तद्भीतिविद्रुतानां स्त्रीणां अलका कर्पूर-
तिलकेनाङ्किता दृश्यन्ते इति विरोधस्तत्परिहास्तु कर्पूरतिलकवृक्षेषु व्यासक्ता
अलका इति भावः । अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासात्कारः ।

भाषा

उस राजा के भय से वृक्षों के समूहों में से या जंगलों में से भागने वाली
चोत्र देश की नारियों के केश आज भी कर्पूरमिश्रित तिलक से शोभित दिखाई
देते हैं । विषदा होकर, भागने वाली स्त्रियों के केशों में तिलक, इस विरोध के
दूर करने के लिये उन स्त्रियों के कर्पूर और तिलक के वृक्षों से फसे हुए केश
दिखाई देते हैं ऐसा अर्थ करने से विरोध दूर हो जाता है ।

क्षणाद्विगलितानर्घ्यपदार्था द्रविडक्षितेः ।

प्राकारसूत्रशेषाभूत् काञ्ची तद्वाहुकम्पिता ॥२८॥

अन्वयः

तद्वाहुकम्पिता क्षणात् विगलितानर्घ्यपदार्था द्रविडक्षितेः काञ्ची प्राकार-
सूत्रशेषा अभूत् ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाद्भूदेवस्य बाहुना भुजेन कम्पिता धारिता पक्षे सवालितता
क्षणात् क्षणमात्रादेव विगलिता नष्टा पक्षे पतिता अनर्घ्यपदार्था बहुमूल्यरत्नादि-
पदार्था यस्यां सा द्रविडक्षितेद्रविडराजपुषिष्या काञ्ची सन्नामनगरी पक्षे
रत्नानां प्राकारस्य प्राचीरस्य 'प्राकारो वरुणः' स्यात् प्राचीरं प्रांततो यति'

स विक्रमाङ्गदेवः पराकृत्य निवृत्य कियत्यप्यन्यपि मार्गोऽपि स्थितस्तन् विजय-
प्रदेशात्परावृत्य स्वदेशमार्गं कियद्दूर समागतोऽपि सप्तकस्मादेवाज्ञाकितोपनत-
मरतेष्ट्वेगस्य गम्यत्व पात्रत्वमगमत् प्राप्तः ।

भाषा

बाद में दिग्विजय का कार्य सम्पन्न कर लौटते हुए मार्ग में कुछ दूर मी
आजाने पर, वह अकस्मात् अज्ञानि का पात्र बन गया अर्थात् वह उद्विग्न
हो उठा ।

स शङ्कातङ्कमासाद्य स्फुरणाद्वामचक्षुषः ।

श्रेयोऽस्तु तातपादानांमिति साक्षमवोचत ॥३२॥

अन्वयः

सः वामचक्षुषः स्फुरणात् शङ्कातङ्कम् आसाद्य तातपादानां श्रेयः अस्तु
इति साक्षम् अवोचत ।

व्याख्या

स राजकुमारो वाम दक्षिणेतर चक्षुर्नयन तस्य वामनयनस्य स्फुरणाच्च-
लनात् शङ्काया सन्देहस्याऽऽतङ्क भयमासाद्य प्राप्य तातपादानां पूज्यचरणानां
(मम पितुः) श्रेय कल्याणमस्तिविति वचोऽस्त्रेणाऽधुना सहित यथास्यात्तातपाऽवोच-
तोक्तवान् ।

भाषा

माई भास के फटकने से सन्देह से भयभीत होकर उसने भासू बहाते हुए
पिता जी का शुभ हो, ऐसा कहा ।

अहरयैः कैश्चिदागत्य चिन्तया शून्यचेतसः ।

तस्यामङ्गलवार्तव कापि कर्णे न्यधीयत ॥३३॥

अन्वयः

अहरयैः कैश्चित् इव आगत्य चिन्तया शून्यचेतसः तस्य कर्णों का अपि
अमङ्गलवार्ता न्यधीयत ।

व्याख्या

अवृश्परवृष्टिगोचरैः कंचिद्विवाऽनिदिष्टनामकं विवाऽऽपत्य संप्राप्य चिन्तयाऽऽ-
ध्यानेन 'स्याच्चिन्तास्मृतिराध्यानम्' इत्यमरः । शून्यं चेतश्चित्तं यस्य तस्य
यिवेकरहितहृदयस्य 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः' इत्यमरः । तस्य
विक्रमाङ्गदेवस्य कर्णे ओत्रे काऽपि कश्चित् विचित्राऽप्यमङ्गलवार्ताऽऽभूयतान्तो
ग्रधीयत स्यापिता कथितेत्यर्थः ।

भाषा

प्रत्यक्ष पहिचान में न आने वाले लोगो के समान कुछ लोगो ने मानो
आकर चिन्ता से शून्य हृदय उस राजपुत्र के कान में कोई अमङ्गल बात यही ।

शुभाशुभानि वस्तूनि संमुखानि शरीरिणाम् ।
प्रतिबिम्बमिवायान्ति पूर्वमेवान्तरात्मनि ॥३४॥

अन्वयः

संमुखानि शुभाशुभानि वस्तूनि शरीरिणाम् अन्तरात्मनि प्रतिबिम्बम्
इव पूर्वम् एव आयान्ति ।

व्याख्या

संमुखानि समुल्लमागतानि अधिकदृढवर्तीनीत्यर्थः । शुभं मङ्गल्यमशुभमङ्गल्यं
तानि मङ्गल्यमङ्गल्यानि वस्तूनि घटनाः शरीरिणां प्राणिनामन्तरात्मनि प्रति-
बिम्बमिव प्रतिच्छाद्यमिव प्रागेवाऽऽयान्ति पूर्वमेव समागच्छन्ति । भवितव्यज्ञायाः
परितानं प्राणिनान्तः प्रथममेव सूचितम्भवतीति भावः ।

भाषा

निश्चय भविष्य में होने वाली शुभ और अशुभ घटनाएँ, प्राणियों के हृदय
में प्रतिबिम्ब के समान पहिले ही प्रतिबिम्बित हो जाती हैं ।

अवगाहितनिःशेष-शास्त्रनिर्मलधीरपि ।
अकारणमसौ प्राप्तः कुमारो यदधीरताम् ॥३५॥

अन्वयः

यत् अवगाहितनिःशेषशास्त्रनिर्मलधी अपि असौ कुमारः अकारणम् अधीरतां प्राप्तः ।

व्याख्या

यद्यस्मात् कारणादवगाहितानि विलोडितानि नि शेषशास्त्राणि सकलागमा-
स्तैर्निर्मला विशदा धीर्बुद्धिर्यस्य स 'बुद्धिर्मनीषा धियणा धी प्रज्ञा शेमुषी मतिः'
इत्यमरः । निर्मयितसकलशास्त्रतत्त्वतया विशदप्रज्ञीऽपि असौ कुमारो विक्रमाङ्क-
देवोऽकारण कारणरहित यथा स्यात्तयाऽधीरता चाञ्चल्य प्राप्त । सचिन्तो
भूदित्यर्थः । यदित्यनेन पूर्वश्लोकार्थं सम्बद्धते ।

भाषा

इस कारण से सम्पूर्ण शास्त्रों के अध्ययन से निर्मल बुद्धि वाला भी वह
राजकुमार निष्कारण ही अधीर हो उठा ।

सर्वस्वदानमालोच्य दुर्निमित्तप्रशान्तये ।
अप्रयाणमसौ चक्रे ततः कृष्णानदीतटे ॥३६॥

अन्वयः

ततः असौ दुर्निमित्तप्रशान्तये सर्वस्वदानम् आलोच्य कृष्णानदीतटे
अप्रयाणं चक्रे ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरमसौ प्रसिद्ध कुमारो दुर्निमित्तस्य वामाक्षिस्फुरणरूपदुश्शकुनस्य
प्रशान्तये निवारणाय सर्वस्वस्य विजयापहृताना सकलवस्तूना दान पात्रेषु वितरणं
समालोच्य निर्धार्य कृष्णानद्यास्तटे तीरेऽप्रयाणमवस्थानं चक्रे । तत्रैव स्थितोऽभू-
दित्यर्थः ।

भाषा

इसके अनन्तर वह (बाई आँख का फटकना रूप) बुरे शकुन की शान्ति
के लिये, विजय में प्राप्त सब वस्तुओं का दान कर देने का निश्चय कर,
कृष्णा नदी के तट पर रुक गया ।

स तत्क्षणात्परिम्लान-मुखं संमुखपातिनम् ।
ददर्श राजधानीतः प्रधानं दूतमागतम् ॥३७॥

अन्वयः

सः तत्क्षणात् राजधानीतः आगतं परिम्लानमुष्टं संमुखपातिनं प्रधानं दूतं ददर्श ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवस्तत्क्षणात् तस्मिन्नेव समये राजधानीत कल्याणपुरत आगत प्राप्त परिम्लान म्लानिपरीत मुखमानन यस्य त चिन्तितवदनमित्यर्थ । समुलनग्रे पतति समागच्छतीति संमुखपाती त समुलमागच्छन्त प्रपान विशिष्ट दूत सदेशहर 'स्मात्सदेशहरो दूत' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ।

भाषा

उसी समय उसने कल्याणपुर से आए हुए उदास मुख वाले सामने उपस्थित मुख्य दूत को देखा ।

अथ कुलकेन दूतं धर्णयति कविः—

अप्रियावेदने जिह्वाभगम्य पराङ्मुखीम् ।
कथयन्तमिवानर्थं श्वासैरत्यर्थमायतैः ॥३८॥

अन्वयः

अप्रियावेदने जिह्वा पराङ्मुखीम् अवगम्य अत्यर्थम् आयतैः श्वासेः अनर्थं कथयन्तम् इव (तं राजनन्दनः पप्रच्छ ।) इति द्विषत्वारिशतमेन श्लोकेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

अप्रियास्पाशुभवृत्तान्तस्याऽऽवेदने कथने जिह्वा रसनां पराङ्मुखीं विमुखी-मनुवृत्तामित्यर्थः । अथवा श्वासाऽऽत्यर्थमत्यन्तमायतेर्दीर्घं 'इवासे' इवसने करणरूपमनिष्टं कथयन्तमिव विहाय तमिव (राजनन्दनं पप्रच्छेति द्विषत्वारि-शततमश्लोकेन सम्बन्धः) । अत्रोपेक्षातद्भारः ।

भाषा

अप्रिय बात कहने को जीम प्रस्तुत नहीं है ऐसा समझ कर मानो जोर २ से सास भर कर अनिष्ट बात कहने वाले (दूत को राजपुत्र ने पूछा ।) यह ४२ वे श्लोक से सम्बन्धित है ।

निर्यद्भिरतिमात्रोष्णैर्मुखनिश्वासवायुभिः ।

निवेदयन्तं दुर्वातीवज्ज्वलनमुपस्थितम् ॥३६॥

अन्वयः

निर्यद्भिः अतिमात्रोष्णैः मुखनिश्वासवायुभिः उपस्थितं दुर्वातीवज्ज्वलनं निवेदयन्तम् (दूतं पप्रच्छेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

निर्यद्भिर्निगच्छद्भिरतिमात्रोष्णैः प्रकामोष्णं मुखस्य ध्वनस्य निश्वासवायुभिः श्वसनपवनैरुपस्थितं विद्यमानं दुर्वातीवज्ज्वलन्त एव वज्राग्निः कुलिशवन्निहस्तं निवेदयन्तं प्रकटयन्तम् (दूतं पप्रच्छेति सम्बन्धः ।) मुखनिश्वासवायुकरणकदुर्वातीरूपवज्राग्निप्रकटनक्रियाया दूते उत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणिता ।

भाषा

विद्यमान दुर्वाता रूपी वज्राग्नि को अपने मुख से हाँपने में निकलने वाले अत्यन्त गरम २ द्वारा रूपी वायु से प्रकट करने वाले (राजदूत को पूछा ।) अग्नि के सत्ता से श्वासवायु का गरम हो जाना स्वाभाविक है ।

ककुभां भर्तृभक्तानां पृच्छन्तीनां नृपस्थितिम् ।

विद्रवन्तमिवाभान्तमत्यन्तत्वरितैः पदैः ॥४०॥

अन्वयः

नृपस्थितिं पृच्छन्तीनां भर्तृभक्तानां ककुभाम् अत्यन्तत्वरितैः पदैः विद्रवन्तम् इव आभान्तम् (दूतं पप्रच्छ ॥)

व्याख्या

नृपस्य राज्ञः स्थितिमवस्थां पृच्छन्तीनां जिज्ञासमानानां भर्तृभक्तानां स्वामि-

स्वरूपराजभक्तानां ककुभां दिशां दिशो दिग्भङ्गनाः प्रतीत्यर्थः । 'दिशस्तु ककुभः
काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । अत्यन्तस्वरितैरत्यन्तशीघ्रगामिभिः
पदैश्चरणैर्विद्वन्तमिव धावन्तमिवाऽऽभान्तं भाङ्गमानम् (दूतं पप्रच्छ ।)

भाषा

राजा की खबर पूछने वाली, अपने स्वामी की मक्त दिशाओं की तरफ
अत्यन्त वेग से भाग चलने वाले (दूत को देखा ।)

अनर्थवार्तावहन—महापातकदूषितम् ।

गणयित्वेव धैर्येण सर्वथापि निराकृतम् ॥४१॥

अन्वयः

अनर्थवार्तावहनमहापातकदूषितं गणयित्वा इव सर्वथा अपि धैर्येण
निराकृतं (दूतं पप्रच्छ ।)

व्याख्या

अनर्थवार्ताया अनिष्टवृत्तान्तस्य वहनेन प्रापणेन धारणेन वा यन्महापातकं
महापापं तेन दूषितं कलुषितहृदयं गणयित्वेव विदित्वेव धैर्येण धीरतया कर्त्रा
सर्वथापि सर्वप्रकारेणापि निराकृतं परित्यक्तं (दूतं पप्रच्छ ।) अनिष्टवृत्तात्तत्पारण-
महापापयेनं विगणय्य धैर्येणापि त्यक्तसङ्गमित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षाशङ्कारः

भाषा

अशुभ वार्ता को धारण करने के पाप से मानो दूषित समझ कर धैर्य से
एकदम परित्यक्त अर्थात् अधीर (दूतको पूछा ।) ।

कृतप्रणामनासन्नमथ तं राजनन्दनः ।

गुरालं तातपादानामिति पप्रच्छ वत्सलः ॥४२॥

अन्वयः

अथ वत्सलः राजनन्दनः आसन्नं कृतप्रणामं तं तातपादानां गुरालम्
इति पप्रच्छ ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं वत्सलः पितृविषयकस्नेहवान् राजनन्वनो राजकुमार आसन्नं समीपागतं कृतप्रणामं कृतनमस्कारं तं दूतं तातपादानां मम पितृवरणानां कुशलं श्रेममस्तीति 'कुशलं श्रेममस्त्रिग्राम्' इत्यमरः । पप्रच्छ पृष्टवान् ।

भाषा

इसके अनन्तर पास में आकर प्रणाम करने वाले उस दूत को पिता का प्रेम रखने वाले राजपुत्र ने पिता जी कुशल तो हैं, ऐसा पूछा ।

पञ्चभिः कुलकं, पञ्चश्लोकात्मकं कुलकं 'मम समाप्तमित्यर्थः ।

उपविश्य शनैः पार्श्वे स निरुत्साहया गिरा ।

कथयामास नासाग्र-विलुठद्वाष्पशीकरः ॥४३॥

अन्वयः

सः पार्श्वे शनैः उपविश्य नासाग्रविलुठद्वाष्पशीकरः (सन्) निरुत्साहया गिरा कथयामास ।

व्याख्या

॥ दूतः पार्श्वे समीपे शनैर्मन्दमुपविश्य स्थित्वा नासाग्रे नासिकाग्रे विलुठन्तो वर्तमाना वाष्पशीकरा अबुबिन्दवो यत्पर्यं भूतस्तन् 'शीकरोऽभ्युदगाः स्नुताः' इत्यमरः । निरुत्साहयोत्साहशून्यया गिरा वाचा 'गीर्वाण्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । कथयामास उवाच ।

भाषा

वह दूत धीरे से पास में बैठ कर, नासिका के अग्रभाग में आँसू की बूद से युक्त होकर अनुत्साहित वाणी से बोलने लगा ।

विधेहि दृढमात्मानं मावधीरय धीरताम् ।

कुमार व्यापिपत्येष दुर्वाताप्रत्ययाम्बुदः ॥४४॥

१ छन्दोवद्धपद पञ्च तेन मुक्तेन मुक्तकम् । द्वाभ्यान्तु युग्मकं सदानितकं त्रिभिरप्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ।

२ निरुत्सावयेत्यपि पाठः

अन्वयः

हे कुमार आत्मानं दृढं विधेहि धीरतां मा अवधीरय एषः दुर्वीर-
प्रलयाम्बुदः व्यापिपतिः ।

व्याख्या

हे कुमार ! हे राजकुमार ! विक्रमाश्रुदेव ! आत्मानं त्वं दृढं निश्चलं
विधेहि कुह । धीरतां धैर्यं माऽवधीरय मा तिरस्कुह । एष भूमे कपनीयो
दुर्वीररूपोऽमङ्गल्यवृत्तान्तरूपः प्रलयाम्बुदः प्रलयकालिकमेधो व्यापिपति व्यापारं
करोति । प्रलयकालिकमेधजन्यकष्टसमां कष्टप्रदां वार्तां श्रोतुं धैर्यमुक्तो
भवेति भावः ।

माथा

हे राजकुमार ! विक्रमाश्रुदेव ! अपने को कड़ा बनालो । धैर्य मत छोड़ो ।
आगे कहा जाने वाला बुरा वृत्तान्त रूपी प्रलयकाल का मेघ अब व्यापार करने
जा रहा है । अर्थात् प्रलयकाल के मेघ से होने वाले कष्ट के समान कष्ट
देने वाली दुःखद वार्ता अब मैं सुनाने जा रहा हूँ । इसलिये दृढ़ होकर
धैर्य से सुनो ।

आपाण्डुपाण्ड्यमालोल-चोलमाक्रान्तसिंहलम् ।

देवस्त्वद्विजयं श्रुत्वा भजे सुखमयीं स्थितिम् ॥४५॥

अन्वयः

देवः आपाण्डुपाण्ड्यम् आलोलचोलम् आक्रान्तसिंहलं त्वद्विजयं
श्रुत्वा सुखमयीं स्थितिं भजे ।

व्याख्या

देवो राजाऽऽहवमल्लदेव आपाण्डुरासमन्तात्पाण्डुः पाण्डुरः 'हरिणः पाण्डुरः
पाण्डुः' इत्यमरः । पाण्ड्यः पाण्ड्यनृपो येन तमासमन्तात्लोलचोलदेशभूपो
येन तमाशान्तः सिंहलः सिंहलद्वीपो येन तं तव भवतो विजयं विजिजयं पुराऽऽ-
कर्ण्य सुखमयीं सुखकानुभवभूतां स्थितिं भवत्यां भजे प्राप ।

भाषा

राजा बाह्वमल्ल देव ने पाण्डुराजा को निस्तेज करने वाले चोलराजा को भब्रडहट में डालने वाले और सीलोन के राजा को परास्त करने वाले तुम्हारे विजय को गुन कर सुखमय अवस्था का अनुभव किया । अर्थात् राजा को अत्यन्त हृषं हुआ ।

अक्राण्डे विधि चाण्डालस्तस्मै दाहज्वरं ददौ ।

न कैश्चिदपि लभ्यन्ते निष्कम्पाः सुखसंपदः ॥४६॥

अन्वयः

अक्राण्डे विधिचाण्डालः तस्मै दाहज्वरं ददौ । कैश्चित् अपि निष्कम्पाः सुखसम्पदः न लभ्यन्ते ।

व्याख्या

अक्राण्डेऽन्यसरे विधिर्ब्रह्मं चाण्डालो दुष्टकार्यकर्ता तस्मै दाहज्वरं^१ ज्वरविशेषं महासंतापकरं ज्वरमित्यर्थः । ददौ दत्तवान् । विधिवशादसमय एव स दाहज्वराक्रान्तोऽभूदित्यर्थः । कैश्चिदपि भाग्यवद्भिर्निष्कम्पाः कम्पेन चाञ्चल्येन रहिता निष्कम्पा विघ्नरहिताः सुखसम्पदः सुखसम्पत्तयो न लभ्यन्ते न प्राप्यन्ते । पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धेन समर्थनादव्यतिरिक्तत्वात्तद्वारः ।

भाषा

बेमीके ही चाण्डाल विधि ने राजा को दाहज्वर से पीड़ित कर दिया । कोई भी मनुष्य विघ्न रहित सुखसम्पत्ति को नहीं प्राप्त कर सकते ।

अपरिश्रान्तसन्तापश्चन्दनालेपनेन सः ।

त्वदङ्कपालीपैयूपमाचकाङ्क्ष पुनः पुनः ॥४७॥

^१ वेगस्तीक्ष्णोऽतिस्फारश्च निद्राल्पत्व तथा वमि ।

वण्ठोष्ठमुलनासाना पाक स्वेदश्च जायते ॥

प्रलापो वषत्रकटुता मूर्च्छादाहो मदस्तृपा ।

पीतविष्मूत्रनेत्रत्व पैतिके भ्रम एव च ॥

इति दाहज्वरलक्षणम् । (चक्रपाणिदत्तोक्तम्)

अन्वयः

सः चन्दनालेपेन अपरिश्रान्तसन्तापः सन् त्वदङ्कुपालीपेयूषं पुनः पुनः
आचकाहु ।

व्याख्या

स राजा दाहज्वरे संजाते सति चन्दनस्य ओखण्डस्याऽऽलेपेनाऽङ्गेषु सर्वतः
प्रलेपेन न परिश्रान्तः शान्तिमूपगतः संतापो दाहो यस्यैवभूतस्तन् तव विक्रमाङ्क-
देवस्याऽङ्कुपाली आश्लेषः स एव वेदूषममृतं हृदयस्य शंत्वापावकत्वात्पारि-
रम्भणरूपमुष्णं पुनः पुनः मुहुराचकाहुऽक्ष्णाभिलषितवान् ।

भाषा

दाहज्वर से पीड़ित वह राजा सर्वाङ्ग में चन्दन के लेप से भी शान्ति न
प्राप्त कर तुम्हारे आलिङ्गन रूप अमृत की कामना करने लगा ।

क्रमादर्धप्रबुद्धानि शिशिषे वीक्षितानि सः ।

वासवस्येव दूतेषु कुर्वन्गजनिमीलिकाम् ॥४८॥

अन्वयः

सः वासवस्य दूतेषु गजनिमीलिकां कुर्वन् इव क्रमात् अर्धप्रबुद्धानि
वीक्षितानि शिशिषे ।

व्याख्या

स राजा वासवस्येन्द्रस्य 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । दूतेषु संदेश-
हारकेषु स्वर्गदूतेष्वित्यर्थः । गजस्य हस्तिनो निमीलिकेव विमीलेव निमीलिका
सो हस्तिवृशद्व्यापारं कुर्वन्निव विस्तारयन्निवोपेतां कुर्वन्निवेत्यर्थः । क्रमात्
क्रमशोऽर्धप्रबुद्धान्यर्धविकसितानि वीक्षितानि दर्शनव्यापारान् शिशिषे कर्तुंभारेभे ।
शिशिसामुज्येच्छुः स नृपः स्वर्गदूतानपि न बहुमन्यते स्म । रोगस्याऽप्ताध्यत्वान्म-
रणकालिकार्धनिद्रितार्धप्रबुद्धनेत्रेऽप्यारयदिति भावः ।

भाषा

वह राजा मानो इन्द्र के दूतों पर अर्थात् स्वर्गदूतों के उभे बुलाने आने पर
हापी की आँखों के समान आँखें बनाता हुआ, अघसुखी आँखें ही रगने लगा ।

शिवसायुज्य की इच्छा रखने वाले उस राजा को मानो स्वर्गदूतों का कोई महत्व ही नहीं है ऐसा प्रकट करते हुए वह मरणकालिक अधखुली आँखें रखने लगा ।

अन्तर्दाहमिवालोक्ष्य प्रियां कीर्तिं विनिर्गताम् ।
दर्शयन्दशनज्योत्स्ना-मथोवाच स मन्त्रिणः ॥४६॥

अन्वयः

अथ सः मन्त्रिणः अन्तर्दाहम् आलोक्ष्य विनिर्गतां प्रियां कीर्तिं इव दशनज्योत्स्नां दर्शयन् उवाच ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं स राजा मन्त्रिण आमात्यान्मति मन्त्रिणामित्यर्थः अन्तर्दाहमन्तः सन्तापमालोक्य बुद्ध्या विनिर्गतां ग्रहिणि सुता प्रियां हृद्या कीर्तिमिव यथा इव शुक्लत्यादशनज्योत्स्ना दन्तचण्डिका 'चण्डिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । दर्शयन् प्रकटयन्नुवाच जगाद ।

भाषा

इसके बाद वह राजा मन्त्रियों को घबड़ाया हुआ देख कर, बाहर निकलने वाली अपनी (सफेद) प्रिय कीर्ति के समान दन्तकान्ति को फैलाते हुए कहने लगा ।

क्षिप्ता मुकुटमाणिक्य-पट्टिकासु महीभुजाम् ।
टङ्कनेव प्रतापेन निजाज्ञाक्षरमालिका ॥५०॥

अन्वयः

महीभुजां मुकुटमाणिक्यपट्टिकासु प्रतापेन टङ्कने इव निजाज्ञाक्षरमालिका क्षिप्ता ।

व्याख्या

महो भुञ्जन्ति ते महीभुजस्तेषां राज्ञां मुकुटानां किरीटानां माणिक्यान्वेद-मणय एव पट्टिणस्तासु प्रतापेन प्रभावेण टङ्कनेव पापाणवारणेनेव 'टङ्कः पापाणवारणः' इत्यमरः । निजस्य स्वस्याऽज्ञानामादेशानामक्षराणि तद्वोप-र-

अन्वयः

विमुद्राभिः विभूतिभिः भूमिः अदरिद्रोक्ता । साधूनां वेश्मसु श्रियः
कुलवधूसाम्यं नीताः ।

व्याख्या

विमुद्राभिरनन्ताभिर्विभूतिभिः ऐश्वर्योपायैर्भूमिरदरिद्रोक्ता समृद्धा कृता ।
साधूनां सज्जनानां वेश्मसु गृहेषु 'गृह गेहोदवसित वेश्म सद्य निकेतनम्' इत्यमरः ।
धियो लक्ष्म्य कुलवधूभिः प्रशस्तकुलोत्पन्नरमणीभिस्साम्यं समानता नीता
प्रापिता । यथा कुलवधू स्यायित्व निश्चलत्वं च भजते तथैव सता गेहेषु
लक्ष्म्या स्यायित्व निश्चलत्वं च प्रतिपादितमिति भावः ।

भाषा

मैंने दान देकर अपरिमित सम्पत्ति के साधनों से पृथ्वी की कमी दूर कर
दी । सज्जनों के घर में मैंने लक्ष्मी को कुलवधू के समान स्थायी और
निश्चल कर दिया ।

प्राप्तः कोदण्डपाण्डित्यजातलक्ष्मीसमागमः ।

काकुत्स्थनिबिडस्थामा धनुर्विक्रमलाञ्छनः ॥५३॥

अन्वयः

कोदण्डपाण्डित्यजातलक्ष्मीसमागमः काकुत्स्थनिबिडस्थामा विक्रम-
लाञ्छनः सूनुः (मया) प्राप्तः ।

व्याख्या

कोदण्डे धनुर्वि लक्षणया तद्विद्याया 'धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्'
इत्यमरः । पाण्डित्येन प्रावीण्येन जात प्राप्तो लक्ष्म्या सह समागमो मेलन
मस्य स, काकुत्स्थस्येव रामचन्द्रस्येव निबिड धनमधिकमित्यर्थः । स्याम
पराक्रमो यस्य स, 'द्विविण तर' सहोबलशौर्याणि स्याम क्षुण्ण च । शक्ति-
पराक्रम प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता इत्यमरः । 'विक्रम' पराक्रमो लालञ्छनं
लक्षणं चित्तं वा यस्य स विक्रमाङ्गदेवो नाम सूनु पुत्रो मया प्राप्तः ।

भाषा

मैंने धनुर्विद्या की पण्डिताई से लक्ष्मी का समागम प्राप्त करने वाला अर्थात्

धनुष चला कर सब राजाओं को जीत कर लक्ष्मी प्राप्त करने वाला श्री के समान अत्यधिक पराक्रमी, विक्रम चिह्न वाला अर्थात् विक्रमाब्धुदेव पुत्र पाया है ।

तेनैव युवराजत्वं समारोप्य यशस्विना ।

एष साम्राज्यमारस्य वोढा सोमेश्वरः कृतः ॥५४॥

अन्वयः

यशस्विना तेन एष एषः सोमेश्वरः युवराजत्वं समारोप्य साम्राज्यं वोढा कृतः ।

व्याख्या

यशः कीर्तिविद्यते यस्य स यशस्वी तेन यशस्विना कीर्तिमता तेन विक्रमाब्धुदेवेन एषोऽयं सोमेश्वरो मम ज्येष्ठपुत्रः सोमदेवो युवराजत्वं युवराजपदं समारोप्य प्रतिष्ठाप्य साम्राज्यस्य भारतस्य सकलराज्यकार्यभारस्य वोढा धारयिता कृतः ।

भाषा

उस यशस्वी विक्रमादित्य ने ही मेरे ज्येष्ठ पुत्र सोमदेव को युवराज पद पर बैठाकर सम्पूर्ण राज्य कार्य का भार उसको सौंप दिया ।

इति मे कृतकृत्यस्य माहेश्वरशिरोमण्योः ।

गिरिजानाथनगरे समारोहसमुत्सवः ॥५५॥

अन्वयः

इति कृतकृत्यस्य माहेश्वरशिरोमण्योः मे गिरिजानाथनगरे समारोहसमुत्सवः (अस्ति) ।

व्याख्या

इतीत्यं कृतानि साधितानि कृत्यानि सर्वकार्याणि येन स तस्य कृतकृत्यस्य सम्पादितसारिकसकलकृत्यस्य महेश्वरस्य शिवस्यैवेति माहेश्वराः शङ्कर-भक्तास्तोषां शिरोमणिर्मूर्धन्यस्तस्य मे मम गिरिजायाः पार्वत्या नाथस्य शिवस्य

पुरे शिवलोके कैलासे समारोहणं गमनमुत्सव आनन्दोऽस्ति । कृतकृत्यस्य मेऽधुना शिवलोकप्राप्तिः प्रभूतप्रमोदावहेति भावः ।

भाषा

इस प्रकार सासारिक समस्त कार्यों को सफलता पूर्वक सम्पादन करने वाले श्रीर शङ्कर के भक्त शिरोमणि, मेरा, पार्वतीपति महादेव की कैलास नगरी में जाना, उत्सव है ।

आत्मानमुन्मदद्वाःस्थ—गलहस्तिवसेवकाः ।

अगम्यमपि दैवस्य विदन्ति हतपार्थिवाः ॥५६॥

अन्वयः

उन्मदद्वाःस्थगलहस्तिवसेवकाः हतपार्थिवाः आत्मानं दैवस्य अगम्यमपि विदन्ति ।

व्याख्या

ह्यदि तिष्ठन्तीति द्वाःस्था द्वारपाला उन्मदा मदोन्मत्ताश्च ते द्वास्याश्चोन्मदद्वास्यास्तैर्यगलहस्तिता गले हस्तं बद्ध्वा दूरं प्रापितास्तेवका राजभक्ता यैस्ते हता अज्ञानेन हताः सम्यग्ज्ञानपरादमुखाः पार्थिवा राजान आत्मानं स्वं दैवस्य विद्येः 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । अगम्यमप्यवियमपि विदन्ति जानन्ति । अज्ञानिनो राजानो मदेन दैवमपि तिरस्कुर्वन्तीति भावः ।

भाषा

मदोन्मत दरबानों द्वारा गर्दनिया देकर राजभक्त लोगों को हटवा देने वाले अज्ञानी राजा लोग अपने को दैव से भी अगम्य समझने लगते हैं । अर्थात् दुरभिमान से दैव भी उनका कुछ बिगाड़ नहीं सकता ऐसा समझने लगते हैं ।

मम शुद्धे कुले जन्म चालुक्यवसुधामृताम् ।

कियत्योऽपि गताः श्रोत्र-मैत्रीं शास्त्रार्थविप्रुपः ॥५७॥

अन्वयः

चालुक्यवसुधामृतां शुद्धे कुले मम जन्म कियत्यः शास्त्रार्थविप्रुपः अपि श्रोत्रमैत्रीं गताः ।

व्याख्या

चालुक्यस्य चालुक्यवंशस्य वसुधां पृथ्वीं विभ्रति पालयन्तीति चालुक्यवसुधा-
भूतस्तेषां चालुक्यमूषालानां शुद्धे निर्मले कुले यत्र मम जन्म जनुः । 'अनुर्जन-
जन्मानि जनित्वातिष्ठद्भुवः' इत्यमरः । कियत्यो बहुसंख्याताः शास्त्रार्थविप्रयोऽपि
शास्त्रार्थरूपजलविन्दवोऽपि 'पुपन्ति बिन्दुपुपताः पुमांसो विप्रयः स्त्रियाम्' इत्य-
मरः । धोत्रेण कर्णेन सह मंत्रां परिचयं गताः प्राप्ताः कर्णगोचरं गता इत्यर्थः ।
श्रेष्ठचालुक्यवंशे जन्मना सह शास्त्रार्थोऽपि कर्णगोचरीकृत इति भावः ।

भाषा

चालुक्यवंशीय राजाजो के विशुद्ध कुल में मेरा जन्म हुआ है । शास्त्रार्थ
के कितने ही छोटे मेरे कानों में पड़े हैं । अर्थात् शास्त्रार्थों का भी मैंने बहुत
श्रवण किया है ।

जानामि करिकर्णान्त—चञ्चलं हतजीवितम् ।

मम नान्यत्र विश्वासः पार्वतीजीवितेधरात् ॥५८॥

अन्वयः

(अहं) हतजीवितं करिकर्णान्तचञ्चलं जानामि । मम पार्वतीजीविते-
धरात् अन्यत्र विश्वासः न ।

व्याख्या

अहं हतजीवितमधमजीवनं करीणो हस्तिनः कर्णस्तस्याम्नः प्रान्तभागस्त-
द्वचञ्चलमस्थिरं जानामि वैशि । 'क्षणभङ्गमुराः प्राणाः' इति श्रुतेः । मम
पार्वत्या गिरिजाया जीवितस्य जीवनस्येश्वरः शिवस्तस्मादन्यत्र स्थाने विश्वासो
नमाऽस्त्येवा माऽस्ति । सत्यत्वस्य स्थिरत्वस्य नित्यत्वस्य वा सत्ता शिवं विहाय
नाऽन्यत्र । अतः शिवसायुज्यप्राप्तिरेव मम मुख्यमुद्देश्यमिति भावः ।

भाषा

मैं इस अधम जीवन को हाथियों के घान के प्रान्त भाग के सदृश चञ्चल
ज्ञता हूँ । मेरी पार्वतीपति शकर को छोड़ कर अन्यत्र आस्था नहीं है ।
मैं मेरे शिवसायुज्य की कामना करता हूँ ।

उत्सङ्गे तुङ्गभद्रायास्तदेव शिवचिन्तया ।
वाञ्छाम्यहं निराकर्तुं देहग्रहविडम्बनाम् ॥५६॥

अन्वयः

तत् एषः अहं तुङ्गभद्रायाः उत्सङ्गे शिवचिन्तया देहग्रहविडम्बनां
निराकर्तुं वाञ्छामि ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणात् शिवसायुज्यप्राप्तिहेतोः एषोऽहं तुङ्गभद्रायास्तुङ्गभद्रा-
नाम्न्या नद्या उत्सङ्गेऽङ्गे तटे इत्यर्थः । शिवचिन्तया शिवध्यानेन देहस्य
शरीरस्य ग्रहो ग्रहणं धारणमित्यर्थः । तस्य विडम्बनामुपद्रवं जन्मग्रहणदुःखं
निराकर्तुमपनेतुं वाञ्छामि समभिलषामि । शिवसायुज्येन पुनर्जन्मग्रहणदुःखं मा
अवस्थित्यभिलषामीति भावः ।

भाषा

शिवसायुज्य सुवित प्राप्त होने के लिये मैं तुङ्गभद्रा नदी के तट पर
शकर का ध्यान करते हुए फिर से जन्म लेने के दुःख को सदा के लिये दूर
कर देने की कामना रखता हूँ ।

यातोऽयमुपकाराय कायः श्रीकण्ठसेवया ।
कृतघ्नप्रतमेतस्य यत्र तत्र विसर्जनम् ॥६०॥

अन्वयः

अयं कायः श्रीकण्ठसेवया उपकाराय यातः । एतस्य यत्र तत्र विसर्जनं
कृतघ्नप्रतम् ।

व्याख्या

अयं कायो देहः श्रीकण्ठस्य शिवस्य सेवया परिचर्येणोपकाराय त्यागीष्ट-
सिद्ध्यर्थं यातो गतः । एतस्य षण्ण्यो यत्र तत्र तीर्थादिगम्यत्र विसर्जनं त्यागः कृतं
घ्नन्तीति कृतघ्नाः परोपकारविस्मरणशीलास्तेषां अतमनुष्ठानं कार्यमित्यर्थः ।
कृतघ्ना एव येनाऽभीष्टसिद्धिं साधयन्ति तस्य कार्यनिष्पादनादनन्तरं तावुं योयं
समादरं न कुर्यान्ति । एकमेवाऽनेन देहेन शिवसेवाद्वारा मम महानुपकारो
जातस्तस्मादस्य तीर्थस्थानेष्वेव परित्यागो युक्ततर इति भावः ।

नान्तरं गत्वा तत्र किञ्चिद्विश्रम्य पुनः प्रस्थानंस्तां दक्षिणापथस्य दक्षिणप्रदेशस्य
जान्हवीं गङ्गां तुङ्गभद्रानवीमद्राक्षीद् ददर्श ।

भाषा

इसके बाद अपने प्रेमियों के प्यारे उस राजा ने मार्ग में थोड़े ही ठहराओं
(पड़ावों) को देकर दक्षिणापथ की गङ्गा, तुङ्गभद्रा नदी का दर्शन किया ।

तुङ्गभद्रा नरेन्द्रेण तेनामन्यत मानिना ।

तरङ्गहस्तैरुत्क्षिप्य क्षिपन्तीवेन्द्रमन्दिरे ॥६३॥

अन्वयः

मानिना तेन नरेन्द्रेण तुङ्गभद्रा तरङ्गहस्तैः उत्क्षिप्य इन्द्रमन्दिरे
क्षिपन्ती इव अमन्यत ।

व्याख्या

मानश्चित्तसमुन्नतिरस्याऽस्तीति मानी तेन मानिना 'धर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो
मानश्चित्तसमुन्नतिः' इत्यमरः । तेन नरेन्द्रेणाऽऽहवमस्तुदेवनृपेण तुङ्गभद्रा
दक्षिणापथगङ्गा तरङ्गा धीचय एव हस्ताः करास्तैस्तरङ्गकपर्करैरुत्क्षिप्योष्णं
प्रक्षिप्येन्द्रस्य मन्दिरे स्वर्गे (राजानं) क्षिपन्तीव प्रापयन्तीयाऽमन्यत मेने ।
अत्रोत्प्रेक्षात्कारः । तुङ्गभद्रायां तरङ्गाभिघहस्तंजनानां स्वर्गलोकप्रापणस्य
क्रियाया उत्प्रेक्षणात् ।

भाषा

उस उन्नत चित्त राजा ने, तुङ्गभद्रा नदी, अपने तरङ्गरूपी हाथों से मानो
उसे स्वर्ग में इन्द्र के मन्दिर में उछाल रही हो, ऐसा समझा ।

उदयडा तेन डिण्डीर-पिण्डपडिक्करदरयत ।

विमानहंसमालेव ग्रहिता पद्मसद्मना ॥६४॥

अन्वयः

तेन उदयडा डिण्डीरपिण्डपडिक्कः पद्मसद्मना ग्रहिता विमानहंसमाला
इव अदरयत ।

तत्रावतीर्य धौरेयो धीराणां धरणीपतिः ।

स्नात्वा चण्डीशचरणद्वन्द्वचिन्तापरोऽभवत् ॥६६॥

अन्वयः

धीराणां धौरेयः धरणीपतिः तत्र अवतीर्य स्नात्वा चण्डीशचरणद्वन्द्व-
चिन्तापरः अभवत् ।

व्याख्या

धीराणां धौरेयतां धौरेयो धुरीणः 'धूर्बहे धुर्म धीर्यधुरीणास्सधुरन्दराः'
इत्यमरः । धरण्या धरायाः 'धरा धरित्री धरणी' इत्यमरः । पतिः स्वामी
भूपतिराहवमल्लदेवस्तत्र तुङ्गभद्रानद्यामवतीर्य प्रविश्य स्नात्वा स्नान विधाय
चण्ड्याः पार्यस्था ईशः पतिश्चण्डीशस्तस्य शिवस्य चरणद्वन्द्वस्य पादयुगलस्य
चिन्ता ध्यानं तत्र परो लम्नः शिवचरणयुगलध्यानतत्परोऽभवत् ।

भाषा

धीरो का अग्रणी वह आहवमल्लदेव राजा तुङ्गभद्रा नदी में उतर कर भीरु
स्नान करके शंकर भगवान् के चरण युगल के ध्यान में रतपर हो गया ।

अदत्त चापरिच्छिन्नमखिन्नः काञ्चनोत्करम् ।

न कुच्छेऽपि महाभागास्त्यागव्रतपराङ्मुखाः ॥६७॥

अन्वयः

अखिन्नः (सः) अपरिच्छिन्नं काञ्चनोत्करं अदत्त च । महाभागाः
कुच्छे अपि त्यागव्रतपराङ्मुखाः न (भवन्ति) ।

व्याख्या

अखिन्नः प्रसन्नमानसः स अपरिच्छिन्नमिति काञ्चनस्य सुवर्णस्योत्करं समूहं
अदत्त च दानपात्रेभ्यः समर्पितवांश्च । महाभागा महासामर्थ्यवन्तो जनाः कुच्छेऽपि
कष्टे समापतितेऽपि त्यागव्रतानुष्ठानात्पराङ्मुखा विमुखा न भवन्ति ।
अत्रार्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः । "सामान्यं वा विशेषो वा यदभ्येन समर्प्यते ।
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासस्तापमर्थेणेतरेण वा" ।

भाषा

और उस राजा न प्रसन्न चित्त से अपरिमित सुवर्ण के ढेरी का दान
महा भाग्यशाली लोग कष्ट आन पर भी दानानुष्ठान से विमुख नहीं हैं

प्रविश्य कण्ठदघ्नेऽथ सरित्तोये जगाम सः ।
कल्लोलतूर्यनिर्घोपै—चन्द्रचूडामण्येः पुरीम् ॥६८

अन्वय.

अथ सः कण्ठदघ्ने सरित्तोये प्रविश्य कल्लोलतूर्यनिर्घोपैः चन्द्रचूडा
पुरीं जगाम ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं स राजा कण्ठदघ्ने गलप्रमाणे कण्ठवध्नमित्यत्र कण्ठ प्रमाण
मस्येति विग्रहे 'प्रमाणे द्वयसन्दघ्नश्चात्रय' इति सूत्रेण दघ्नच् प्रत्यय
सरितस्तुङ्गभ्रान्त्यास्तोये जले प्रविश्य गत्वा कल्लोला उल्लोला 'महत्सुल्लोल-
कल्लोली' इत्यमरः । एव सूर्याणि वाद्यविशेषा "तुरही" इति भाषाया
प्रसिद्धा । तेषां निर्घोपैश्चाह्वैस्तह चन्द्र एव हिमाशुरेव 'हिमाशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र
इन्दु कुमुदवाग्यव' इत्यमरः । चूडामणिशिशरोभूषण यस्य तस्य शिवस्य पुरीं
कलास जगाम प्राप्तवान् ।

भाषा

अनन्तरं तुङ्ग मद्रा नदी में गल तक पानी में खड़े होकर सहारा के ऊँचे २
शब्द रूपी तुरही की ध्वनि के साथ वह राजा शिवर की कलास नगरी में
चला गया ।

पद्ययुग्मेन राजकुमारावस्था वर्णयति कविः—

इत्युक्त्वा मिरते तत्र कृतनेत्राम्बुदुर्दिनः ।
हृतासिधेनुः पार्श्वस्थैः साक्रन्दगलकन्दलः ॥६९॥
स्वभावादार्रमावेन पितृस्नेहाच्च तादृशः ।
तथा ह्रोद वपुषा भूश्लुठितेन सः ॥७०॥

अन्वयः

इति उक्त्वा तत्र विरते (सति) कृतनेत्राम्बुदुर्दिनः पार्श्वस्थैः हृतासिधेनुः
साक्रन्दगलकन्दलः सः स्वभावात् आर्द्रभावेन तादृशः पितृस्नेहात् च
भूपृष्ठलुठितेन यपुषा तथा रुरोद ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तमुक्त्या कथयित्वा तत्र दूते विरते विद्याममुपगतवति सति कृतं
सम्पादितं नेत्राम्बुभिर्नयननिर्गताम्बुजलंदुर्दिनं मेधावृतदिवसो येन सः 'मेघच्छन्नेऽन्हि
दुर्दिनम्' इत्यमरः । अश्रुर्वापि कुर्वन्नित्यर्थः । पार्श्वे तिष्ठन्तीतो पार्श्वस्थास्तैः
समीपचरैर्जनैः हृता गृहीता असिधेनुश्छुरिका यस्य स 'छुरिका जातिमेनुका'
इत्यमरः । आक्रन्देनाऽऽर्तनादेन सहितो गल एव कन्दलो नालो यस्य सः
राजकुमारः स्वभावात्प्रकृत्यैवाऽऽर्द्रभावेन स्निग्धभावेन 'भावः सत्तास्वभावा-
भिप्रायचेष्टात्मजन्ममु' इत्यमरः । सावृक्षस्तपामूतादनिर्वचनीयात्पितृस्नेहाच्च
पितृप्रेम्णश्च भुवः पृष्ठे भूपृष्ठे भूमितले लुठितमितस्ततः परावर्तितं तेन यपुषा
शरीरेण 'गात्रं यपुः संहननं शरीरं वस्त्रं विग्रहः' इत्यमरः । तथैव वक्ष्यमाण-
प्रकारेण रुरोद रोदनं कृतवान् ।

भाषा

इस प्रकार कह कर दूत के चुप होने पर अपने आँखों के आँसुओं से मेघ के
ऐसी दृष्टि करने वाला, पास के लोगों ने कही दुःख से वह अपना प्राणान्त न
करले इस भय से जिसकी छुरी छीन ली है ऐसा पुष्काफाड़ कर रोने वाला,
वह राजकुमार, स्वभाव से ही कोमल हृदय होने से तथा वैसे पितृस्नेह से
जमीन पर लोट २ कर इस प्रकार विलाप करने लगा ।

एवंविधदुराचार—गृहीतनियमं यमम् ।

मन्यते स्म यथा वंशे तिग्मांशुरपि कण्टकम् ॥७१॥

यथा तिग्मांशुः अपि एवंविधदुराचारगृहीतनियमं यमं वंशे कण्टकं
मन्यते स्म ।

व्याख्या

स तथा रुरोवेति पूर्वपक्षोक्तेन तथासाध्येन सहाऽत्रस्यो यथा शब्दः साकाङ्क्षः ।
स तथा रुरोद यथा येन कारणेन तिग्मांशुः सुषो यमपिताऽप्येवमिधदुराचाराय

तस्य पितृमारणरूपात्याचाराय धर्मपरायणानां मृत्यव इत्यर्थः । गृहीतः स्वीकृतो नियमो निश्चयो येन तं यम कृतान्तं वंशे सूर्यवंशे कष्टकं कुलकलङ्कं मग्न्यतेस्म ज्ञातवान् ।

भाषा

राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के वंशे रोने से यमराज के पिता सूर्य भी, उसके पिता के सदृश धर्मात्माओं को जान से मार डालने का दुराचार का काम करने के निपटो, अपने पुत्र यमराज को सूर्यवंश का कलङ्क समझने लगे ।

एतद्दुःखानभिज्ञेभ्यो दिनेभ्यः स्पृहयन्मुहुः ।

दिवसोऽपि यथात्मानं मन्दभाग्यममन्यत ॥७२॥

अन्वयः

यथा एतद्दुःखानभिज्ञेभ्यः दिनेभ्यः मुहुः स्पृहयन् दिवसः अपि आत्मानं मन्दभाग्यम् अमन्यत ।

व्याख्या

यथेति पदं पूर्वोक्तस्य तथा दुरोदेति वाक्यस्य तथा ज्ञप्तेनाऽप्येति । ॥ तथा दुरोद यथा येन कारणेनैतद्दुःखान्माऽहमस्त्वमस्यममराजकुमारविलापादि-
दुःखानि तेषामनभिज्ञा अपरिचितास्तेभ्यो दिनेभ्यो दिवसेभ्यो मुहुः पुनःपुनः
स्पृहयन्मभिलषन् दिवसोऽपि राजकुमारकृतविलापदिवसोऽप्यात्मानं मन्दभाग्यं
हृतभाग्यममन्यत मेने । अग्यदिवसा मत्तो भाग्यवन्तो परितः महद्दुःखं नाजु-
भूतमिति चिन्तयति स्मेति भावः ।

भाषा

राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के वंशे रोने से वह दिन भी, ऐसे क्रेश से अनभिज्ञ अन्य दिवसों के समान ही हम होते तो अच्छा था, ऐसी अभिलाषा करते हुए अपने को हृतभाग्य समझने लगा ।

“विशेषकम्” त्रिभिः पद्यैर्यत्र चाप्यसमाप्तिर्मवति तद्विशेषकं संज्ञानितकं तिलकं वा ।

अथ कालकलाः स्थित्वा कियतीरप्यसौ तथा ।

अचिन्तयदविश्रान्त-वाप्यसंतानदुर्दिनः ॥७३॥

अन्वयः

अथ अचिन्तान्वाप्सन्तानदुर्दिनः असौ कियतीः अपि कालकलाः
तथा स्थित्वा अचिन्तयत् ।

व्याख्या

अथ पितृमरणदुर्घटनाश्रवणानन्तरमविद्यान्तं निरन्तरं वाप्यसंतानस्याऽ-
श्रुधाराया दुर्दिनं वृष्टिर्यस्मिन्तः, असौ धिक्क्रमाङ्गदेवः कियतीरपि काश्चिदपि
कालकलाः समयकलादिचरकालपर्यन्तं तथा तेनैव प्रकारेण स्थित्वोपदिश्याऽ-
चिन्तयत् चिन्तयामास ।

भाषा

बाद में लगातार आँसुओं की झड़ी घरसाने वाले विज्रमाङ्गदेव ने पिरपाल
तक उसी दशा में रहने के बाद विचार किया ।

तवादिकूर्म कर्माणि निपेधन्ति सुखस्थितिम् ।
प्रयाहि शेष निष्पेपादस्थिपञ्जरशेषताम् ॥७४॥

अन्वयः

हे आदिकूर्म कर्माणि तव सुखस्थितिं निपेधन्ति । हे शेष निष्पेपात्
अस्थिपञ्जरशेषतां प्रयाहि ।

व्याख्या

हे आदिकूर्म ! हे कच्छपावतार ! कर्माणि भाग्यानि तव सुखस्थितिं
मुखेन स्थितिमाहवमल्लकर्तृकभूभारहरणस्य निरन्तरं जायमानत्वावत्प्रभू-
भारधारणेन भुवस्तले सुखपूर्वकवासं निपेधन्ति न मग्न्यन्ते । हे शेष ।
नागराज ! निष्पेपाद्वातोऽन्नावाद्भूभारस्याऽऽधिक्यतात्तस्य धारणेन तयाऽङ्गाना-
मत्यन्तसम्मर्दनादस्थिपञ्जरः शेषोऽवशिष्टांशो यस्य स तस्य भावोऽस्थिपञ्जर-
शेषता तामपिकभारवहनजन्यकुत्सातिशयान्मांसदाणेनाऽस्थिमात्रावशिष्टस्वरूपं
प्रयाहि प्राप्नुहि ।

भाषा

हे आदिकूर्म ! हे विष्णु के अवतार रूप । दुर्भाग्यो से तुम को अब
धन से रहने की नहीं मिल सकता । क्योंकि राजा आहवमल्लदेव के

रहने से पृथ्वी का बोझ कम होकर, तुम्हारा भूभार कम होने से तुम्हें ज मिलता या वह अब उस राजा के मर जाने से तुम्हें प्राप्त न हो सकेगा सोय ! हे नागराज ! राजा आहवमल्लदेव के मर जाने से पृथ्वी का अधिक होकर उससे पीसे जाने के कष्ट से तुम्हारा मांस सूख कर हड्डिय अवशिष्ट रह जाएंगी ।

दिग्गजास्त्यजत स्वैर-क्रीडाविहरणादरम् ।

संभूय भूयः सर्वेऽपि धारयन्तु धरामिमाम् ॥७५॥

अन्वयः

हे दिग्गजाः स्वैरक्रीडाविहरणादरं त्यजत सर्वे अपि भूयः संभूय इमां धरां धारयन्तु ।

व्याख्या

. हे दिग्गजाः ! हे दिक्कुञ्जराः ! सर्वे स्वच्छन्दं यथास्वात्तया पत्नीशानु विहरणं विहारार्थं संचलनं तस्मिन्नादरं स्नेहं त्यजत मुञ्चत । सर्वेऽपि भवन्त-
स्तकला भूयः पुनरपि रास उत्पत्तिकालात्प्रागिव संभूय मिलित्वेनां धरां पृथ्वीं
धारयन्तु वहन्तु । इदानीं युष्माकं पृथ्वीभारवहनकर्मणि सहायको राजाऽहव-
मल्लदेवो भूयं परित्यज्य परलोकं गत इति भावः ।

भाषा

हे दिग्गजो ! राजा आहवमल्लदेव के रहने से पृथ्वी स्थिर थी इसलिये
तुम लोग आनन्द से स्वच्छन्द क्रीडा में मग्न रहते थे । किन्तु अब राजा आहव-
मल्लदेव पृथ्वी छोड़ कर परलोक को सिधार गये हैं, इसलिये अपना स्वच्छन्द
क्रीडा प्रेम छोड़ो और सब मिलकर इस पृथ्वी को सहारा दो ।

बाहुराहवमल्लस्य सुवर्णस्तम्भविभ्रमः ।

पुरन्दरधुरां धर्तुं धात्रा व्यवहितः कृतः ॥७६॥

अन्वयः

धात्रा सुवर्णस्तम्भविभ्रमः आहवमल्लस्य बाहुः पुरन्दरधुरां धर्तुं व्यव-
हितः कृतः ।

व्याख्या

पात्रा विरञ्चना 'धाताब्जयोनिर्द्विहिणो विरञ्चि कमलासन' इत्यमर ।
 सुवर्णस्तम्भ सुवर्णस्तम्भ काञ्चनस्तम्भस्तस्य विभ्रमो विलासो भ्रान्तिर्या
 यस्मिन् स काञ्चनस्तम्भस्तद्वत् आहमल्लस्याऽऽहवमल्लदेयनृपस्य बाहुर्भुज
 पुरन्दरस्य पुरुहूतस्य 'बृद्धश्चाशुनासीर पुरुहूत पुरन्दर' इत्यमर । धुरा
 राज्यकार्यभार स्वर्गराज्यकार्यभारमित्यर्थः । धर्तुं वोढुं व्यवहितं कृतोऽस्मा-
 वभूलोकान्महददूरे स्थापित । नृपस्य पुण्यातिशयेन देवत्वप्राप्त्या पुरन्दरस्य
 राज्यकार्ये साहाय्यप्रदानार्थं ग्रहणा स व्यवहित इति भावः । काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

भाषा

ग्रहण, सोने के स्तम्भ की शोभा वाले राजा आहवमल्लदेव के बाहु को
 स्वर्ग के राज्य कार्य में दृढ़ की सहायता करने के लिये इस पृथ्वी पर से दूर
 हटा दिया है । अर्थात् राजा को इस पृथ्वी पर से स्वर्ग में हटा दिया है ।

निजासु राजधानीषु स्थितिं दधतु पार्थिवाः ।

तादृशः पुनरुत्साहो वीरसिंहासने कुतः ॥७७॥

अन्वयः

पार्थिवाः निजासु राजधानीषु स्थितिं दधतु । कुतः पुनः वीरसिंहासने
 तादृशः उत्साहः ।

व्याख्या

पृथिव्या ईश्वरा पार्थिवा नृपा निजासु स्वीयासु राजधानीषु प्रधाननगरेषु
 स्थितिं सुखेन निवासं दधतु कुवन्तु । कुतः कस्माद्वेतो पुनः भूयो घोराना
 सिंहासने सप्रामभूमिस्तस्मिन् तादृशः पूर्वानुभूत उत्साहश्चित्तस्योन्नतिः । सम्प्रति
 नृपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य युद्धप्रियस्याऽभावात्सर्वे राजानो युद्धमव त्यक्त्वा सुखेन
 निवसन्ति इति भावः ।

भाषा

राजा लोग अब सुख से अपनी अपनी राजधानियों में रहें । आहवमल्लदेव
 राजा के न रहने से अब युद्ध भूमियों में वैसा उत्साह वहाँ । अर्थात् युद्धप्रिय
 राजा आहवमल्लदेव के न रहने से युद्ध का भय छोड़कर सब राजा निश्चिन्त
 हो कर अपनी अपनी राजधानी में सुख से रहें ।

तदाहुदण्डविश्लेषे किं पौरुष करिष्यसि ।
प्रतिपालकवैधुर्यात् प्रताप परितप्यसे ॥७८॥

अन्वयः

हे पौरुष ! तदाहुदण्डविश्लेषे किं करिष्यसि । हे प्रताप प्रतिपालकवैधुर्यात् परितप्यसे ।

व्याख्या

हे पौरुष ! हे पुरुषार्थ ! "पुभावे तत्क्रियाया च पौरुषम्" इत्यमरः । तस्याऽऽहवमल्लदेवनृपस्य बाहुदण्डो भुजदण्डस्तस्य विश्लेषे वियोगे किं करिष्यसि न किमपीत्यर्थः । तदाहुदण्डाभावे पुरुषार्थस्य सत्त्वं नास्तीति भावः । हे प्रताप ! हे तेजः । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेजः कोपदण्डजम्' इत्यमरः । प्रतिपालकस्य सरलकस्याऽऽश्रयदातुरित्यर्थः । राक्ष आहुवमल्लदेवस्य वैधुर्यात् प्राहित्यात् परितप्यसे कुक्कजन्यप्रतापः प्राप्तोऽस्ति । आहुवमल्लदेवे नृपे गते सति पौरुषप्रतापयोराभ्यामावात्परिताप इति भावः । अत्र विनोक्तिनामाऽलङ्कारः ।

भाषा

हे पुरुषार्थ ! आहुवमल्लदेव राजा के वियोग में अब तू क्या करेगा । हे प्रताप ! आश्रय के अभाव में तू दुःखी हो रहा है । अर्थात् आहुवमल्लदेव राजा के न रहने से पौरुष और प्रताप दोनों ही निराधार हो गये ।

पद्मे पद्माकरानेव पुनः सद्मत्वमानय ।
अयं त्वया पतिभ्रंश-संतापोऽन्यत्र दुःसहः ॥७९॥

अन्वयः

हे पद्मे ! पुनः पद्माकरान् एव सद्मत्वम् आनय । त्वया अयं पति-भ्रंश-संतापः अन्यत्र दुःसहः ।

व्याख्या

हे पद्मे ! हे लक्ष्मी ! 'लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीहंरिप्रिया' इत्यमरः । पुनः भूयोऽपि पद्मानां कमलानामाकरास्तमूहास्तानेव सधत्त गृहत्वं नवात्तत्पानत्वमानय प्रापय । त्वया भवत्याज्यमनुभूयमानं पत्युर्नृपस्य भ्रंशो

विनाशस्तस्य सन्तापो पश्यभावजन्यपरित्यागोऽन्यत्र कमलेभ्योऽन्यस्याने दुस्तहो दुःखेन सोढुं शक्यः । कमलानां संयोग एव विरहावसरे वियोगाविसन्तापं निरस्य शरीरे शैत्यमापादयतीत्यतः पुनस्त्वया पूर्वनिवासस्यानं कमलमेवाऽऽश्रयणीयमिति भावः । अत्रोत्तरार्धेन पूर्वोक्तकमलसमाश्रयसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

भाषा

हे लक्ष्मी ! अब कमलो को ही फिर से अपना निवासस्थान बना । स्वामी के नाश का यह दुःख कमलो के अतिरिक्त अन्य स्थान में रह कर सहन करना अत्यन्त कठिन है । अर्थात् पति विरह जनित सन्ताप को शान्त करने के लिये कमल जनित शैत्य ही लाभदायक हो सकता है ।

श्लाघ्यं शेषकणाचक्र-विटङ्कात्पतनं भुवः ।

अथवा स्नेहपाण्डित्यं मृत्पिण्डस्यैदृशं कुतः ॥८०॥

अन्वयः

भुवः शेषकणाचक्रविटङ्कात् पतनं श्लाघ्यम् । अथवा मृत्पिण्डस्य ईदृशं स्नेहपाण्डित्यं कुतः (सम्भवति) ।

व्याख्या

भुवः पृथिव्याः पतिविनाशे शेषस्याऽनन्ततर्पराजस्य 'शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु' इत्यमरः । कणाणां स्फटाणां 'स्फटाणां तु कणा द्वयोः' इत्यमरः । चक्रं समूह एव विटङ्कमुच्चशिखरं 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनर्पुंसकम्' इत्यमरः । तस्मात्पतनं पतनेन मरणं इत्यार्थं वरम् । अथवा पक्ष्मांतरे मृत्पिण्डस्य मृत्तिका-शरीरस्य 'पिण्डो ब्रौले बले सान्दे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोल-सिङ्गकपोरपि' इति मेदिनी । ईदृशं विशिष्टं स्नेहः प्रेम तस्य पाण्डित्यं विचार-प्राचुर्यं कुतः कस्मादेतोः सम्भवति नैव स्यादचेतनत्वादिति भावः ।

भाषा

पृथ्वी को तो पृथ्वी पति के मर जाने पर शेष राज अनन्त के कनो के समूह रूपी उच्चशिखर से गिर कर मर जाना ही उचित है । परन्तु मिट्टी का शरीर रखने वाली पृथ्वी में इस प्रकार का प्रेम का सद्बिचार कैसे सम्भव है । अर्थात् अचेतन पृथ्वी में इस प्रकार का उच्च प्रेममान उत्पन्न होना ही असम्भव है ।

अपूर्वः कोपि दुर्मेधाः शङ्के वेधाः समुत्थितः ।
पुराणः क्लेशनिष्पन्नां स्वकृतिं नाशयेत्कथम् ॥८१॥

अन्वयः

कः अपि अपूर्वः दुर्मेधाः वेधाः समुत्थितः (इति) शङ्के । पु
(वेधाः) क्लेशनिष्पन्नां स्वकृतिं कथं नाशयेत् ।

व्याख्या

कोऽपि कश्चिन्न पूर्वं प्राचीन इत्यपूर्वोऽर्वाचीनो बुद्ध्या बोधाभिवृत्ता मे
बुद्धिरस्य स बुर्बुद्धिवेधा ब्रह्मा 'लब्धा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्ट विधि
इत्यमर । समुत्थित सवृत्त (इति) शङ्के तर्कयामि । पुराण प्राचीनो वेध
ब्रह्मा बलेशेन महत्प्रयातेन निष्पन्ना सम्पादिता स्वकृतिं राजाऽऽहवमल्लदेवोत्पाद
नकार्यं कथं नाशयेत् समुन्मूलयेत् । अत्रोत्प्रेक्षाालङ्कारः ।

भाषा

मालूम होता है कि कोई नवीन, बुद्धिहीन ब्रह्मा आ गया है । कपो कि
यदि पुराना ब्रह्मा होता तो पश्चिम से बनाई हुई राजा आहवमल्लदेव रूपी
अपनी वस्तु को कैसे नष्ट करता ।

अहो शौर्यमहो धैर्यं चित्रं गाम्भीर्यविभ्रमाः ।
यत्सत्यं क्वचिदेकत्र गुणास्ते दुर्लभाः पुनः ॥८२॥

अन्वयः

शौर्यं अहो ! धैर्यं अहो ! गाम्भीर्यविभ्रमाः चित्रम् । यत् क्वचित्
एकत्र पुनः ते गुणाः दुर्लभाः (तत्) सत्यम् ।

व्याख्या

शौर्यं नृपाहवमल्लदेवनिष्ठ वीरत्वमहो आश्चर्यकारि । धैर्यं नृपाहवमल्लदेव-
निष्ठ धीरत्वमहो अद्भुतम् । गाम्भीर्यस्य मर्यादाया विभ्रमा विलासाश्चित्रमा-
श्चर्यायलम्बित । यत् तदिति क्वचिद्वित्यादिवाक्यपरामर्शकम् । क्वचित्
कस्मिंश्चिदेकत्रकस्मिन् स्थाने आपारे वा पुनस्ते पूर्वोक्तास्तैर्बे गुणा शौर्यादयो
दुर्लभा दुष्प्रापास्तत् सत्यमवितथम् । आहवमल्लदेवे रात्रि यञ्जत्व गते सति

समेयां पूर्वोपतानां गुणानां समवायः पुनः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् मनुष्ये दुर्लभः
इति सत्यमिति भावः ।

भाषा

अरे वह शीर्ष ! अरे वह धैर्य ! अरे वे मर्यादा के कार्य ! यह सत्य है कि
ये सब गुण एकही मनुष्य में फिर से नहीं मिल सकते जो आहवमल्ल देव में थे ।

कुण्ठी कृतारिशस्त्रस्य तस्य वज्रोपमाकृतैः ।

भाग्यानामेव मे दोषा-देष जातः परिचयः ॥८३॥

अन्वयः

मे भाग्यानाम् एव दोषात् कुण्ठीकृतारिशस्त्रस्य वज्रोपमाकृतैः तस्य एषः
परिक्षयः जातः ।

व्याख्या

मे मम भाग्यानामेव दुर्भाग्यानामेव दोषादपराधात् कुण्ठीकृतानि व्यर्थीकृतान्य-
रीणां हात्रूणां शस्त्राणि ग्रहराजानि येन स तस्य व्यर्थीकृतशत्रुग्रहरणस्य वज्रस्य
कुलिशस्य 'ह्लादिनीवष्ममस्त्रीत्वात्कुलिशं भिदुरं पविः । शतफोडिः स्पर्शः शब्दो,
बन्धोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । उपमा सादृश्यं यस्यां सा वज्रोपमाऽतिकठि-
नाऽऽकृतिर्द्वौ यस्य स तस्य वज्रोपमाकृतेर्वज्रवदतिकठोरशरीरस्य तस्याऽऽहवम-
ल्लदेवस्य एष उपस्थितः परिक्षयो विनाशो जातः ।

भाषा

मेरे ही दुर्भाग्य से शत्रुओं के शस्त्रों को कुण्ठित कर देने वाले और वज्र
के समान अति कठोर शरीर वाले मेरे पिता आहवमल्लदेव राजा की मृत्यु
हुई है ।

पाठान्तरम् । तदेव पूर्वोक्तस्योक्तार्थं प्रकारान्तरेण वर्णयति
कविः ।

मद्भाग्यदोषादेवैष जाने जातः परिचयः ।

अन्वयः

एषः परिक्षयः मद्भाग्यदोषात् एव जातः (इति) जाने ।

व्याख्या

प्रधावन्त्योऽतितीव्रवेगेनाऽऽपतन्त्यः समुद्रपक्षे बहन्त्यः सम्मुखं अभिमुखा अनेका बहव्यो बाहिन्यः सेना. पक्षे नद्यः 'वाणिन्यी नर्तकीदूत्यौ सखन्यामपि बाहिनी' इत्यमरः । तासां गाहने विलोडने क्षमस्तमयस्तथाविधस्तादृशः सत्त्वस्य बलस्य सत्त्वगुणस्य वा पक्षे सत्त्वानि जलजन्तवस्तेषां राशिः 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते अवसायस्यभाययोः । पिशाचादावान्यभावे बले प्राणेषु जन्तुषु' इति हेमचन्द्रः । निधिरभोधिरेव समुद्र इव दुष्प्रापो दुर्लभः । तीव्रवेगेन सम्मुखं समागच्छन्तीनां नदीनां गाहने समर्थः, जलजन्तूनां निधिस्समुद्र इव तीव्रवेगेन सम्मुखं समागच्छन्तीनां सेनानां विलोडने समर्थं बलयान् सत्त्वगुणयुक्तो राजाऽऽहवमल्लदेवसदृशो नरो दुर्लभ इति भावः । अत्र शिल्प्योपमालङ्कारः ।

भाषा

वेग से सम्मुख आने वाली नदियों को अपने में मिला लेने में समर्थ, जलजन्तुओं के निधि समुद्र के समान, वेग से सम्मुख आने वाली सेनाओं को मथ डालने में समर्थ, सत्त्वगुण का बल वा निधि राजा आहवमल्लदेव के ऐसा पुरुष दुर्लभ है ।

आर्येण सौकुमार्यैक-भाजनेन हहा कथम् ।

अयं विपादवज्राग्निरसह्यत मया विना ॥८६॥

अन्वयः

सौकुमार्यैकभाजनेन आर्येण अयं विपादवज्राग्निः मया विना कथम् असह्यत, हहा ।

व्याख्या

सौकुमार्यं कौमल्यता भार्दवं वा तस्यैकं भाजनं पार्थ तेन सौकुमार्यैकभाजनेन स्नेहार्द्रपरममृदुस्वभावेनाऽऽर्येण पूज्येन ज्येष्ठभ्रात्रा सोमदेवेनाऽयमनुभूषमानो विपाद एव पितृमरणशोक एव वज्राग्निः कुलिशवद्विप्लवदुःखवह्नौ मया विना समाऽनुपस्थितौ कथं केन प्रकारेणाऽसह्यत सोढः । हहा इति खेदे । अहमेव ज्येष्ठ-भ्रातुरतिप्रियोऽस्मि । दुःखकाले चाऽतिप्रिययस्तु निरीक्षणेन मातसे शान्तिस्त-ञ्जायते, दुःखसहनस्य समताऽपि संपद्यते । समाऽनुपस्थितौ कथं मे भ्राता तदुःख-सहने समर्थो जातः स्यादिति भावः ।

भाषा

- हाय ! अत्यन्त कोमल हृदय, मेरे बड़े भाई सोमदेव ने इस शोचनीय को मेरे वहाँ न रहने पर कैसे सहन किया होगा । अर्थात् दुःख प्रियवस्तु के पास रहने से दुःख का वेग कम हो जाता है । मैं उसका अत्यन्त प्रिय हूँ । अतः मेरी अनुपस्थिति में उसने इस दुःख को कैसे सहन किया होगा ।

साक्रन्दमिति चान्यच्च स संचिन्त्य पुनः पुनः ।
शनैर्विवेकदीपेन पन्थानं प्रत्यपद्यत ॥८७॥

अन्वयः

सः इति अन्यत् च पुनः पुनः साक्रन्दं संचिन्त्य विवेकदीपेन शनैः पन्थानं प्रत्यपद्यत ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेव इति च पूर्वोक्तं विषयञ्चाज्यञ्च किञ्चिन्मनोगतञ्च पुनः पुनर्भूयोभूयस्ताक्रन्दं सचिन्त्य विचार्य विवेक एव तवस-
द्विचार एव दीपः प्रकाशकारकस्तेन तवसद्विचारप्रकाशेन शनैः क्रमशः पन्थानं मार्गं स्वस्थतां प्रत्यपद्यत प्राप्तवान् । विवेकप्रकाशेन शोकतमो निरस्य शनैः यथाकथञ्चित् स्वस्थो बभूवेति भावः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्गदेव पूर्वोक्त तथा अन्य भी कुछ मानसिक बातों का रोते हुए बार बार विचार कर धीरे धीरे विवेक रूपी दीप के प्रकाश से (शोक रूपी अन्धकार को दूर कर) रास्ते पर आया । अर्थात् कुछ स्वस्थ हुआ ।

यथाविधि विधायाथ संस्थितस्य पितुः क्रियाम् ।
अग्रजालोकनोत्कण्ठा—प्रेरितः सोऽचलत्पुरः ॥८८॥

अन्वयः

अथ सः संस्थितस्य पितुः क्रियां यथाविधि विधाय अग्रजालोकनो-
त्कण्ठाप्रेरितः (सन्) पुरः अचलत् ।

व्याख्या

अथ किञ्चित्स्थायस्यप्राप्त्यनन्तरं स विक्रमाङ्गदेवः संस्थितस्य मृतस्य 'परामुप्राप्तपंचत्यपरेतप्रेतसंस्थिताः' इत्यमरः । पितुर्जनकस्य क्रिया तर्पणादि-
कविधिं शास्त्रविधानमनतिक्रम्य वर्तत इति यथाविधि शास्त्रमर्पादानुकूलं
विधाय कृत्वाऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुरवलोकने दर्शने उत्कण्ठयोत्कटेच्छया प्रेरितो
नियोजितस्सन् पुरोऽग्रे कल्याणपुरमार्गेऽचलत् प्रतस्थे ।

भाषा

कुछ स्वस्थ होने के अनन्तर, अपने मृत पिता की शास्त्रानुसार तर्पणादि
क्रियाकर्म कर वह विक्रमाङ्गदेव, अपने बड़े भाई सोमदेव से मिलने की उत्कण्ठा
से प्रेरित होकर कल्याणपुर के मार्ग पर आगे बढ़ा ।

कियद्भिरपि सोऽध्वानमुल्लङ्घ्य दिवसैस्ततः ।

निःशब्दसैन्यसंघात-सहितः प्राविशत्पुरीम् ॥८६॥

अन्वयः

ततः निःशब्दसैन्यसंघातसहितः सः कियद्भिः अपि दिवसैः अध्वानम्
उल्लङ्घ्य पुरीं प्राविशत् ।

व्याख्या

ततः कल्याणनगरं प्रति प्रस्थानानन्तरं निःशब्दाः (कुलेन) स्वगमकुर्वाणाः
सैन्याः सैनिकास्तेषां संघातस्समूहस्तेन सहितो युक्तः ॥ विक्रमाङ्गदेवः
कियद्भिरपि कतिपयैरेव दिवसैर्दिनैरध्वानं पन्थानमूल्लङ्घ्य समतिक्रम्य पुरीं
कल्याणनगरं प्राविशत् प्रविष्टः ।

भाषा

इसके अनन्तर शब्द रहित अर्थात् बाजे बाजे से रहित, सेना समूह के
सहित कुछ ही दिनों में रास्ता पार कर वह कल्याणपुर में प्रविष्ट हुआ ।

सरोजिनीव हंसेन नयेनेव नरेन्द्रता ।

कविना सुखगोष्ठीव चन्द्रेणैव विभावरी ॥८७॥

लक्ष्मीरिव प्रदानेन कवित्वेनेव वाग्मिता ।
मेने तेनापवित्रेव पित्रा विरहिता पुरी ॥६१॥

अन्वयः

तेन पित्रा विरहिता पुरी, हंसेन विरहिता सरोजिनी इव, नयेन विरहिता नरेन्द्रता इव, कविना विरहिता सुरगोष्ठी इव, चन्द्रेण विरहिता विभावरौ इव, प्रदानेन विरहिता लक्ष्मीः इव, कवित्वेन विरहिता वाग्मिता इव अपवित्रा मेने ।

व्याख्या

तेन विक्रमाङ्गदेवेन पित्राऽऽहवमस्तदेवेन विरहिता विमुक्ता पुरी कल्याणपुरी हंसेन मरालेन विरहिता शून्या सरोजिनीव कमलिनीव, नयेन नीत्या विरहिता विहीना नरेन्द्रतेव राजस्थमिव राजकर्मवैत्त्यर्थः । कविना सहृदयेन पण्डितेन विरहिता रिपता सुखस्याऽऽनन्दस्य रसस्य सक्षणया तदनुभवस्य तदनुभवकर्तृगोष्ठीव सभेव, चन्द्रेणोद्गुना विरहिता हीना विभावरौव रात्रिरिव कवित्वेन कविकर्मणाऽलौकिकचमत्काराभायककाव्येनेत्यर्थः । विरहिता विना यागमितेव वाग्मिनीव्यमिवाऽपवित्राऽमेध्याऽरमणीयेत्यर्थः । मेने बुद्धा । मालोपमा—विनोदत्य-रुद्धारयोः सङ्करः ।

भाषा

उसने पिता से रहित उस कल्याणपुर की, हंस से रहित कमलिनी, नीति से रहित राज्यकार्य, कवि से रहित रस भरी बातों से रसास्वाद देने वाली सभा, चन्द्रमा से रहित रात, दान से रहित सम्पत्ति और उत्तम काव्य रचना से रहित वाक्पटुता के समान, अपवित्र अर्थात् भरणणीय समझा ।

युगलकर्म—युग्मकर्म^१ ।

अग्रे समागतेनाथ मानितः सोऽग्रजन्मना ।
सह तेनैव सकृशं विवेश नृपमन्दिरम् ॥६२॥

अन्वयः

अथ अग्रे समागतेन अग्रजन्मना मानितः सः तेन एव सह नृपमन्दिरं विवेश ।

^१ युगमकलक्षण ४२ श्लोकटिप्पण्या द्रष्टव्यम् ।

व्याख्या

अथ पुरीदर्शनान्तरमग्रे पुरः समागतेन समाजनाथं सम्पत्स्थितेनाग्रजन्मना ज्येष्ठभ्रात्रा सोमदेवेन मानितस्समादृतस्स विक्रमाङ्गदेवस्तेनैव सोमदेवेनैव सह नृपमन्दिरं राजसदनं बलेजेन दुःखेन सहितं सबलेशं सदुःखं शोकमनुभवमित्यर्थः । विवेश प्रविष्टः ।

भाषा

कल्याण नगरी में पहुँचने पर बड़े भाई सोमदेव से अगवानी द्वारा सम्मानित विक्रमाङ्गदेव, उसी के साथ राजमन्दिर में दुःख से गया ।

अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्येव निर्ययुः ।

वाष्पान्मसस्तयोर्धाराश्चिरं तत्रातिमांसलाः ॥६३॥

अन्वयः

तत्र तयोः अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्य इव वाष्पान्मसः अतिमांसलाः धाराः चिरं निर्ययुः ।

व्याख्या

तत्र राजमन्दिरे तयोस्तोमदेवविक्रमाङ्गदेवयोरन्योन्यस्य परस्परस्य कण्ठाश्लेषेण कण्ठपरिरम्भणेन पीडितस्येव निष्पूतस्येव वाष्पमेवात्मो वाष्पान्मोऽश्रुजलं तस्याऽतिमांसला अतिबलवत्य अतिविशाला इत्यर्थः । 'बलवात्मांसलोऽसलः' इत्यमरः । धाराः प्रवाहाश्चिरं बहुकालपर्यन्तं निर्ययुर्निस्तृताः । सौ चिरकालपर्यन्तमश्रूणि मुञ्चन्ती खलुति भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

राजमन्दिर में एक दूसरे को कस कर गले लगाने से मानो दबने से आमुओ की विशाल धाराएँ चिरकाल तक निकलती रही ।

क्रमात्ताभ्यामदुःखाभ्यामन्योन्यस्नेहवृत्तिभिः ।

केऽपि कैतववाह्यामिरत्यवाह्यन्त वासराः ॥६४॥

अन्वयः

— क्रमात् अदुःखाभ्यां ताभ्यां कैतववाह्यामिः अन्योन्यस्नेहवृत्तिभिः केऽपि वासराः अत्यवाह्यन्त ।

व्याख्या

कृमात् कृमशो नास्ति दुग्धं यद्योस्तौ ताम्या दुग्धरहिताभ्या ताम्यां
सोमदेवविक्रमाद्भुदेवाम्या इतवेन कपटेन 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छप्रकृतवे'
इत्यमरः । बाह्या बहिर्भूतास्ताभिनिष्कपटाभिरन्योन्यस्य परस्परस्य लोहवृत्तिभिः
प्रेमाद्व्यवहारैः केऽपि कियन्तोऽपि वासारा दिवसा अत्यवाह्यन्त यापिताः ।

भाषा

धीरे धीरे दुग्ध से मुक्त दोनों आइयो ने परस्पर कपट रहित, प्रेम भरे
व्यवहारों में कुछ दिन बिताये ।

ज्येष्ठं गुणैर्गरिष्ठोऽपि पितुस्तुल्यममंस्त सः ।

महात्मनाममार्गेण न भवन्ति प्रवृत्तयः ॥६५॥

अन्वयः

सः गुणैः गरिष्ठः अपि ज्येष्ठं पितुः तुल्यम् अमंस्त । महात्मनाम्
अमार्गेण प्रवृत्तयः न भवन्ति ।

व्याख्या

स विक्रमाद्भुदेवो गुणैर्बलशैर्बलयादाभिष्यादिनृपोचितगुणैर्गरिष्ठोऽपि मुक्तमोऽपि
ज्येष्ठोऽपीति भावः । ज्येष्ठमग्रज सोमदेव पितुराहवमल्लदेवस्य तुल्यं सग्मानेन
समानममस्त विज्ञातवान् । यतो महारमना मनस्विना महानुभावानाममार्गेणाऽ
मुचिताध्यया प्रवृत्तयोऽप्यवसाया न भवन्ति । 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः सप्त' इति-
स्मरणात् । अत्राऽप्यन्तरन्यासात्कारः ।

भाषा

शौर्यादिगुणों में ज्येष्ठ होने पर भी विनयाद्भुदेव अपने बड़े भाई सोमदेव
को पिता आहवमल्लदेव के समान ही आदरपूर्वक मानता था । बड़े लोगों के
व्यवहार अनुचित तरीके से नहीं होते ।

स दिग्बलयमालोच्य वस्तुजातमुपाजितम् ।

तस्मै समर्पयामास नास्ति लोभो यशस्विनाम् ॥६६॥

अन्वयः

सः दिग्वलयम् आलोड्य उपार्जितं वस्तुजातं तस्मै समर्पयामास ।
यशस्विनां लोभः न अस्ति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो दिग्वलयं दिङ्मण्डलमालोड्य प्रमथ्योपार्जितं संगृहीतं वस्तु-
जातं सकलं वस्तु तस्मै सोमदेवाय समर्पयामास इदं । यशस्विनां कीर्तिमतं
लोभस्तत्पत्तिलोभी नास्ति न भवति । अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव ने दिग्विजय कर लाई हुई सब चीजें अपने बड़े भाई सोमदेव
को दे दी । यशस्वी लोगो में लोभ नहीं होता ।

जातः पापरतः कैश्चिदिनैः सोमेश्वरस्ततः ।

एषा भगवती केन भज्यते भवितव्यता ॥६७॥

अन्वयः

ततः कैश्चित् दिनैः सोमेश्वरः पापरतः जातः । एषा भगवती
भवितव्यता केन भज्यते ।

व्याख्या

ततो विक्रमाङ्गदेवस्तविभूतिप्रहणानन्तरं कैश्चिद्दिनैः कियद्भूदिपसैः कस्मि-
श्चित्काले गते सतीत्यर्थः । सोमेश्वरः सोमदेवः पापे पापयुक्तकर्मणि रत आसक्तो
जातो बभूव । एषा प्रसिद्धा भगवती देवी भवितव्यता नियतिः केन पुरुषेण
भज्यते विनाश्यते दूरीक्रियत इत्यर्थः ।

भाषा

इसके बाद कुछ समय बीतने पर सोमदेव पाप करने में प्रवृत्त हो गया ।
भगवती भवितव्यता को कौन टाल सकता है ।

मदिरेव नरेन्द्रश्रीस्तस्याभून्मदकारणम् ।

न विवेद परिभ्रष्टं यदशेषं यशोशुकम् ॥६८॥

अन्यथः

तस्य नरेन्द्रप्रीः मदिरा इव मदकारणम् अभूत् । यत् (सः) परि
 भ्रष्टम् अशेषं यशोशुभं न विवेद ।

व्याख्या

तस्य सोमदेवस्य नरेन्द्रप्री राजलक्ष्मीर्मदिरिव मद्यमिव मदकारणमविवेक-
 हेतुरभूत् । यद्यस्मात्कारणात् स सोमदेव परिभ्रष्ट गलितमशेषमखिल यश-
 शीतिरेवांशुक वस्त्र न विवेद न ज्ञातवान् । यथा कश्चिन्मदोन्मत्तो मद्यान्धत्वात्
 स्वशरीरात् गलित वस्त्र न जानाति तथैवाऽयं सोमदेवोऽविवेकित्वावलिल यशो
 विनष्टमिति न जानाति स्मेति भावः ।

भाषा

सोमदेव की राजप्री ही मदिरा के समान उसे मदीन्मत्त बनाने में कारण
 हुई । इसीसे उसने पूर्णतया नष्ट होने हुए यश रूपी वस्त्र को नहीं जाना ।
 अर्थात् जिस प्रकार किसी शराबी का शरीर पर का पूरा कपड़ा गिर जाता है
 तो भी उसे वह नशे में नहीं जान पाता । उसी प्रकार राजलक्ष्मी के मद में
 चूर अविवेकी सोमदेव को सम्पूर्ण कीर्ति नष्ट हो जाने का पता ही नहीं चला ।

बाधिर्यमिव मङ्गल्यतूर्यध्वनिमिरागतः ।

ईषदप्येष नाश्रौषीद् वचनानि महात्मनाम् ॥६६॥

अन्यथः

एषः मङ्गल्यतूर्यध्वनिभिः बाधिर्यम् आगतः इव महात्मनां वचनानि
 ईषद् अपि न अश्रौषीत् ।

व्याख्या

एष सोमदेवो मङ्गल्य माङ्गलिक तूर्य वाद्यविशेष तस्य ध्वनिभिर्नर्विर्वाधिर्यं
 बाधिरतामागत प्राप्त इव महात्मनां कुलवृद्धाना महानुभावानां वचनानि
 सदाश्यानीपदपि मनागपि नाऽश्रौषीत् नाऽऽकथितवान् । राजलक्ष्म्या मदीन्मत्तो
 माङ्गलिकवाद्यविशेषनादेन बाधिरतामिवाऽऽपन्न सोमदेव श्रोत्रेन्द्रियाभावात्
 महानुभावैः समुपदिष्टानि वाचनानि नाऽश्रुणोरेति भावः । उत्प्रेतालङ्कारः ।

भाषा

वह सोमदेव माङ्गलिक वाचविशेषों के शब्दों से मानो बहिरा होकर कुल-
वृद्ध महानुभावों के सदुपदेशों की विलकुल नहीं सुनता था ।-

कुर्वन्नङ्गेषु वैक्लव्यमाविष्कृतमदञ्जरः ।

स निनाय श्रियं राजा राज्यक्षमेव संक्षयम् ॥१००॥

अन्वयः

आविष्कृतमदञ्जरः सः राजा राज्यक्षमा इष अङ्गेषु वैक्लव्यं कुर्यन् श्रियं
संक्षयं निनाय ।

व्याख्या

आविष्कृतः प्रकटीकृतो मदः ज्वर इव मदज्वरो येन स राजा नृपत्सोमदेवो
राज्यक्षमेव क्षयरोग इयाङ्गेष्वप्यवेषु विकलवः स्वाङ्गाभ्येव धारयितुमशक्तो
विह्वलस्तस्य भायो वैक्लव्यं विह्वलत्वं कुर्यन् राज्यक्षेमात्पाद्यङ्गेषु वैक्लव्यं
राम्यम् प्रबन्धराहित्यं बीभन्तस्यमित्यर्थः कुर्वन् राम्यावयन् श्रियं राजलक्ष्मीं,
राज्यक्षमापत्ते शोभां संक्षयं विनाशं निनाय नयति स्म । यथा क्षयरोगः पूर्वं ज्वरं
समुत्पाद्य रोगिणोऽव्यवेषु विकलता जनयित्वा तस्य शरीरशोभा नाशयति
तथैव मवाप्लुतः सोमदेवोऽमास्याविराज्याङ्गेषु बीभन्तस्यरूपं वैक्लव्यं जनयित्वा
राजलक्ष्मीं नाशयति स्मेति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

अभिमान के समान ज्वर को प्रकट करने वाले क्षयरोग के समान सोमदेव
राजा ने (राज्यक्षमा के पक्ष में) शारीरिक अवयवों में विकलता उत्पन्न कर
(राजा के पक्ष में) अमास्य आदि राज्य के अङ्गों में बीभन्तस्य उत्पन्न कर, शोभा
को (पक्ष में) राजलक्ष्मी को नष्ट कर दिया । अर्थात् जिस प्रकार क्षय रोग
पहिले ज्वर प्रकट कर शरीर के अङ्ग प्रत्यङ्ग को विह्वल कर शरीर की शोभा को
नष्ट कर देता है उसी प्रकार राजा ने मद प्रकट कर भन्त्री आदि राज्य के
अङ्गों में बीभन्तस्य उत्पन्न कर राजलक्ष्मी को नष्ट कर दिया ।

अपास्तकुन्तलोद्भासा वैराग्यं दधती घरा ।

जीवत्येव धवे तस्मिन् विधवेव व्यराजत ॥१०१॥

अन्वयः
अपास्तकुन्तलोद्भासा वैराग्यं दधती धरा तस्मिन् धवे जीवति एव विधवा
इव व्यराजत ।

व्याख्या

अपास्तः परित्यक्तो निरस्तो वा कुन्तलानां कर्णादेशानां केशानां बोलास-
स्तमूततिः प्रसाधनं वा यया सा वैराग्यं विरक्ततां दधती धारयन्ती धरा पृथ्वी
तस्मिन् सोमदेवे धवे पत्न्यौ जीवत्येव विद्यमानेऽपि विद्यतो मृतो धवः पतिर्यस्याः
सा विधवा सेवं मृतपतिकामाधिकेव व्यराजत विभाति स्म । कर्णादेशरूप-
केशानामप्रसाधनादयत् कर्णादेशस्याऽवनतेः पृथ्वी सत्यपि कर्णादेशाधिपे
सोमदेवे विधवेऽपि स्थितेति भावः । विधवैव केशप्रसाधनं न करोतीति विष् ।

भाषा

अपने कर्णादेश रूपी केशों का झुङ्गार न करने वाली अर्थात् सोमदेव के
पापाचरण से कर्णादेश की अवन्ती होने से, विरक्त पृथ्वी सोमदेवरूपी पति के
जीवित रहने पर भी विधवा स्त्री के समान दिव्वाई देती थी । क्योंकि भारत-
वर्ष में पहिले काल में सधवा स्त्रियाँ ही केशों का झुङ्गार करती थी ।

चक्रुः स्तम्बेरमाः पृष्ठे तदारोहणदूषिते ।

अभ्युक्षणांमिवोदस्त-हस्तशीकरवारिभिः ॥१०२॥

अन्वयः

स्तम्बेरमाः तदारोहणदूषिते पृष्ठे उदस्तहस्तशीकरवारिभिः अभ्युक्षणम्
इव चक्रुः ।

व्याख्या

स्तम्बेरमा इभाः 'इभः स्तम्बेरमः पथी मूथनावस्तु मूथपः' इत्यमरः । तस्य
पापस्य सोमदेवस्याऽरोहणेन तत्रस्थितिं गतेन दूषिते कलुषिते पृष्ठे, उदस्तान्मूर्ध्न्य
क्षिप्तानि हस्तेन शुण्डादण्डेन शीकरवारीणि जलवणाम्बुनि 'शीकरोम्बुकणाः'
स्मृताः इत्यमरः । तैश्च उदस्तहस्तशीकरवारिभिरभ्युक्षणं सिञ्चनमिव चक्रुः ।
अपवित्ररूपान् जलेनाभ्युक्ष्य पवित्रीकृत्यते तथैव हस्तिनः पापसोमदेवस्थित्याऽ-
पवित्रे पृष्ठे शीकराणि प्रक्षिप्य तत्पवित्रीकुरिति भावः । उत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

हाथी, पानी सोमदेव के बैठने से अपवित्र अपनी पीठ को, ऊपर उछाले हुए अपने सूंड़ के जलकणों के पानी से मानों पानी छिड़क कर पवित्र करते थे ।

फालैर्दिव्यमिवागृहन् मण्डलभ्रमणोद्यताः ।

अयोग्यतां साधयितुं तस्य सेनातुरङ्गमाः ॥१०३॥

अन्वयः

तस्य अयोग्यतां साधयितुं मण्डलभ्रमणोद्यताः सेनातुरङ्गमाः फालैर्दिव्यम् इव अगृहन् ।

व्याख्या

तस्य सोमदेवस्याऽयोग्यतां राजपदानर्हत्वं साधयितुं प्रमाणीकर्तुं मण्डलेन मण्डलाकरेण भ्रमणं परिभ्रमणं तस्मिन्नुद्यतास्तत्परा मण्डले शुचिदेशे यद्भ्रमणं गमनं तत्रोद्यता लम्बा वा सेनाया वाहिण्यास्तुरङ्गमा अशवाः फालैः स्फालैर्दिव्यमुत्प्लुत्य गमनैर्दिव्यं शपथमिवागृहन् । यथा, वेचनं मनुष्याः कमपि धिपयं प्रमाणीकर्तुं पवित्रमण्डले गत्वोत्थाय शपथग्रहणं कुर्वन्ति । तथैव तैरश्वैर्मण्डलाकारभ्रमणव्याजेन पवित्रमण्डलमाधित्वोत्पालैश्चोर्ध्वमुत्थाय सोमदेवस्याऽयोग्यतां साधयितुं शपथग्रहणमिव कृतम् । अथवा यथा केचिन्मनुष्याः प्रायश्चित्तग्रहणाय पवित्रमण्डलाख्यस्थानेषु धावित्वा उत्फालं कुर्वन्त स्तेन च स्वस्य निष्पापतां प्रमाणयन्ति, तथैव मण्डलाकार-फोडा-भ्रमणव्याजेन, उत्फालैश्चाशवाः सोमदेवसंपर्कजग्न्यपापादात्मानं पापरहितं साधयितुं दिव्यमिवागृहन्ति भावः ।

भाषा

उस सोमदेव की अयोग्यता सिद्ध करने के लिये उसकी सेना के घोड़े मण्डलाकार (गोल) घूमते हुए या प्रायश्चित्त भूमि में घूमते हुए अपनी उछलने की शीछ से या प्रायश्चित्त के लिये लम्बी छलाम मारने से मानों दिव्य का ग्रहण करने लगे । "अथवा जिस प्रकार कोई मनुष्य खड़ा होकर शपथ ग्रहण करता है उसी प्रकार ये घोड़े गोल घूमते २ बीच २ में उछल कर मानों राजा सोमदेव की अयोग्यता की वराम खा रहे थे ।

स जातु जातुषीं मेने मन्ये नरपतिश्रियम् ।
एतद्विलयभीत्येव क्षात्रं तेजो यदत्यजत् ॥१०४॥

अन्वयः

सः नरपतिश्रियं जातु जातुषीं मेने (इति अहम्) मन्ये । यत् एतद्विलय-
भीत्या इव (सः) क्षात्रं तेजः अत्यजत् ।

व्याख्या

सः सोमदेवो नरपते राज्ञे धियं लक्ष्मीं नरपतिभिष्य राजलक्ष्मीं जातु
कदाचित् जतुषो लाक्षाया विकारो जातुषीं सा जातुषीं लाक्षामयीं मेने विनात-
वानित्यहं मन्ये कल्पयामि । यद्यस्मात्कारणादेतस्या लाक्षामयलक्ष्म्या विलयो
ब्रवीभूतत्वं तस्माद्ब्रवीतिस्तथा लाक्षामयलक्ष्म्या ब्रवीभूतत्वात्तस्या विलयो
माद्ब्रूविति भीत्येव सः सोमदेवः क्षात्रं क्षत्रियसम्बन्धि तेजः प्रताप-मत्यजत्
तस्याच्च । कृण्वत्वादिति यावत् । क्षात्रतेजोहीनस्तज्जात इति भावः ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मैं समझता हूँ कि सोमदेव ने राजलक्ष्मी को लास की बनी समझ लिया
था । इसी कारण से क्षात्र तेज की गर्मी से नहीं वह पिघल कर नष्ट न हो
इस हेतु से उसने क्षात्र तेज को ही छोड़ दिया था ।

क्षातास्वादः स्वयं लक्ष्म्याः पिशाच्या इव चुम्बनात् ।
रुधिरं कण्ठरन्ध्रेभ्यः सर्वेषामाचकाक्ष सः ॥१०५॥

अन्वयः

पिशाच्याः इव लक्ष्म्याः चुम्बनात् स्वयं क्षातास्वादः सः सर्वेषां कण्ठ-
रन्ध्रेभ्यः रुधिरम् आचकाक्ष ।

व्याख्या

पिशाच्या दास्यो इव लक्ष्म्याः धियश्चुम्बनात् मुखचुम्बनात् पिशाच्या रुधि-
राक्तमुज्रत्वात्तस्या चुम्बनात् स्वयं सोमदेवो क्षातोऽनुभूतो रुधिरस्याऽऽस्वादः
स्वादुत्वं येन सोऽनुभूतश्चिरात्पाव सः सोमदेव सर्वेषां जनानां कण्ठरन्ध्रेभ्यो

गलच्छिद्रेभ्यो रविरं रक्तमाचकादक्ष पातुमच्छत् । प्रजानां महत्कष्टप्रदोभूत्वा
तासां गलरक्तमपि पातुमच्छदिति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

पिशाची के सदृश राजलक्ष्मी का मुख चुम्बन करने से पिशाची के मुख में
लगे हुए रक्त के स्वाद का स्वयं अनुभव कर वह राजा प्रजाओं के गले घोट कर
उनका खून पीने की इच्छा करने लगा । 'अर्थात् कर आदि लगा कर प्रजाओं
की अत्यधिक कष्ट देने लगा ।

उद्धूतचामरोद्दाम—समीरासङ्गिनेव सः ।

रजसा पूर्यमाणोऽभून्मार्गं द्रष्टुमनीश्वरः ॥१०६॥

अन्वयः

उद्धूतचामरोद्दामसमीरासङ्गिना रजसा इव पूर्यमाणः सः मार्गं द्रष्टुम्
अनीश्वरः अभूत् ।

व्याख्या

उद्धूतं वेगेन चालितञ्चामरं प्रकीर्णकं 'चामरं तु प्रकीर्णकम्' इत्यमरः ।
तस्योद्दाम उत्कटः समीरः पवनस्तस्याऽऽसङ्गः सम्बन्धोऽस्त्यस्येति तत्तेन वेगसंचा-
लितप्रकीर्णकजनितोत्कटपवनसम्बन्धेनेव तत्सम्बन्धादायतेनेव रजसा घृत्या रजो-
गुणेन वा पूर्यमाणो पूरितनेत्रोऽप्यन्तं संपृक्तो वा स सोमदेवो मार्गं पन्थानं
विवेकयुक्तकार्यं वा द्रष्टुमवलीकयितुं विचारयितुं वाऽनीश्वरोऽप्रभुरसमर्थ
इत्येतदर्थः । अभूद् अभूव ।

भाषा

जोर से डुलाए जाने वाले चमरो से जोर से बहने वाले वायु के सम्बन्ध
से उड़ी हुई धूर (आँसो में पड़ जाने से) पक्ष में पवर डुलाये जाने के
राजकीय ऐश्वर्य के सम्बन्ध से उत्पन्न रजोगुण के कारण से वह राजा सन्मार्ग
वा सबलोकन बरने में असमर्थ हो गया ।

तैजोनिधीनां रत्नानां संभारं धारयन्नपि ।

बभूव दैवोपहतस्तमःस्तोमैस्तिरोहितः ॥१०७॥

अन्वयः

दैवोपहत (सः) तेजोनिधीनां रत्नानां संभार धारयन् अपि तमःस्तोमैः
तिरोहितः बभूव ।

व्याख्या

दैवेन विधिना 'दैव विष्ट आगचेय भाग्य स्त्री नियतिविधि' इत्यमरः ।
भाग्येनोऽपहतो निरस्तो दुर्भाग्यकवलित इत्यर्थः । स सोमदेवस्तेजसां प्रभाणां
विषय आकरास्तेषां प्रभाकराणां रत्नानां मणीनां संभार समूहो धारयन् बहुस्यपि
तमसामन्धकाराणामज्ञानानां स्तोमैस्समर्हस्तिरोहितः प्रच्छन्नो बभूवाऽभूत् ॥
रत्नरूपस्य प्रकाशकारणस्य विद्यमानत्वेऽपि प्रकाशमावस्य तमसो वर्णनाद्विशो-
द्योक्तिरलङ्कारः । 'विशेषोक्तिरलङ्कारेण फलावचः' ।

भाषा

दुर्भाग्य से कवलित वह राजा तेजस्वी, व प्रकाश देने वाले रत्नसमूहो को
धारण करते हुए भी अन्धवार स (अज्ञान से) बाधित हो गया ।

उपरि प्रतिबन्धेन ध्यात्वेव नमतोऽखिलान् ।

अधोगमनमेवासौ विह्वलो बह्वमन्यत ॥१०८॥

अन्वयः

असौ उपरि प्रतिबन्धेन विह्वलः (सन्) अखिलान् नमतः ध्यात्वा एव
अधोगमनम् पथ बहु अमन्यत ।

व्याख्या

असौ सोमदेव उपरि ऊर्ध्वं प्रतिबन्धेन प्रतिरोधेन गतुमक्षमत्वेनाऽखिलान्
सकलान् जनान् नमतो गतिं कुर्वतोऽबोगच्छतो वा ध्यात्वेव विषाद्यैवाऽधोगमनमथ
पतनमेव बहु नितातोपयोग्यमन्यत विज्ञातवान् । दैवहृतस्य तस्योन्नतिकरण-
मसम्भवमिति स्वपुरतः सकलान् जनान् प्रणतान् दृष्ट्वा सोऽप्यय-पतनमेवोप-
योषीति निर्धारितयानिति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

यह राजा उन्नति के मार्ग पर आलस्य न हो सबने के कारण घबड़ा कर सब
छोड़ने को नीचे झुक कर नमस्कार करती हुए देख कर मानो वह नीचे झुबने को
अर्थात् अधः पतन को ही उपयोगी समझन लगा ।

पिशाच इव सर्वेषां छलान्वेषणतत्परः ।

नासौ किमपि कर्तव्यं विवेद मदमूर्च्छया ॥१०६॥

अन्वयः

असौ पिशाचः इव सर्वेषां छलान्वेषणतत्परः (सन्) मदमूर्च्छया किम् अपि कर्तव्यं न विवेद ।

व्याख्या

असौ सोमदेवः पिशाच इव राक्षस इव सर्वेषां जनानां छलस्य कपटव्यवहार-
स्यान्वेषणे संपादने तत्परः परायणस्सन् मदेन राजमदेन या मूर्च्छा विवेकाविवेक-
हान्यपराधं सया किमपि किञ्चिदपि कर्तव्यं राज्यभारवहनकर्तव्यं न विवेद न जानाति
स्य । यया पिशाचः सर्वान् जनान् दुःखयितुं तत्परी भवति तथैवायं राजाऽपि
मदेन सर्वाः प्रजाः कपटव्यवहारेण पीडयन् स्वकर्तव्यं न पालयति स्मेति भावः ।
उपमालङ्कारः ।

भाषा

वह राजा सोमदेव राजमद की बेहोशी में विवेक शून्य हो कर राक्षस के
समान सब को कपट देने में तत्पर अर्थात् सबके साथ कपट व्यवहार करने में
तत्पर होने से अपने कर्तव्य पथ से च्युत हो गया ।

न्यरज्यत समस्तोऽपि लोमैकवसतेर्जनः ।

त्यागो हि नाम भूपानां विश्वसंवन्ननौषधम् ॥११०॥

अन्वयः

समस्तः अपि जनः लोमैकवसतेः (तस्मात्) न्यरज्यत । हि भूपानां
त्यागः विश्वसंवन्ननौषधं नाम (अस्ति)

व्याख्या

समस्तोऽखिलोऽपि जनः प्रजाजनः सोमस्याऽऽयागस्यैका वसतिः स्यात्
तस्मादत्यन्तलोभसंपन्नात् सोमदेवात् न्यरज्यत विरज्यते जातः स्नेहरहित्यं संप्राप्त
इति भावः । हि यस्मात्कारणात् भूपानां नृपाणां त्यागो लोभरहितदानादिकं
विदयस्य संसारस्य संवन्ननस्य वशीकरणस्य 'वशीक्रिया संवन्नं मूलकमं तु कामेणम्'
इत्यमरः । औषधं भेषजं नामास्ति । अयार्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

अत्यन्त लोभी उस राजा सोमदेव से सब प्रजा विरक्त हो गई अर्थात् उससे स्नेह नहीं रखता था । क्योंकि राजाजी में, लोभ रहित दानादि क्रिया ससार के समस्त प्राणियों को अपने वश में कर लेने का प्रधान औपन है ।

अकार्येऽपि कुमारस्य तात्पर्यमतनोदसौ ।

किं लक्ष्मीसुखगुणानामसंभाव्यं दुरात्मनाम् ॥१११॥

अन्वयः

असौ अकार्ये अपि कुमारस्य तात्पर्यम् अतनोत् । लक्ष्मीसुखगुणानां तत्सम्भाव्यं असम्भाव्यं किम् ।

अथवा

असौ कुमारस्य अपि अकार्ये तात्पर्यम् अतनोत् । शेषं पूर्ववत् ।

व्याख्या

असौ सोमदेवोऽकार्येऽपि प्रजापीडनरूपदुराचारेऽपि कुमारस्य विक्रमाङ्गदेवस्य तात्पर्यमिच्छामतनोत् प्रकटीचकार । यत्प्रजापीडनं भवति तद्विक्रमाङ्गदेवे-
त्येव भवतीति प्रकटीचकारेति भावः । अथवा असौ सोमदेवः कुमारस्याऽपि विक्रमाङ्गदेवस्याऽप्यकार्ये मारणे तात्पर्यमिच्छामतनोदकरोत् । अथवा—असौ सोमदेवः कुमारस्य विक्रमाङ्गदेवस्य तात्पर्यं तद्विचारमप्यकार्येऽतद्विचारेऽतनोत् तत्रान् परिणतयानित्यर्थः । विक्रमाङ्गदेवस्य सत्परामर्शे शेषं निष्पाद्य तं निरकरं स्वविद्वद्भ्यं मूहीतवानित्यर्थः । यस्मात् लक्ष्म्याः सम्पात्त्याः गुणेनाऽऽनन्देन गुणानां मूदानामशानिनां दुरात्मनां बुद्धस्वभावानां पापरतानामित्यर्थः । तानामसम्भाव्यमकरणीयं किम् न किमपीत्यर्थः । अत्रार्थान्तरन्यासो नामा-
ङ्कारः पूर्वार्थेऽप्युत्तरार्धेन समर्थनात् ।

भाषा

राजा सोमदेव अपने विषे हुए प्रजापीडनादि दुरे कार्यों में कुमार विक्रमाङ्गदेव की भी सम्मति है ऐसा प्रकट करने लगा । अथवा राजा सोमदेव कुमार विक्रमाङ्गदेव को मारहालने की भी इच्छा करने लगा । अथवा राजा सोमदेव कुमार विक्रमाङ्गदेव की अच्छी सलाह को भी दुरी

समझने लगा । क्योंकि लक्ष्मी के मुख से मूढता को प्राप्त दुष्ट पापियों के लिये क्या अकर्तव्य है अर्थात् वे सब प्रकार के अन्याय के कार्य कर सकते हैं ।

भ्रामयन्नङ्कुशं दर्पात् द्विपेन्द्रमधिरुह्य सः ।

अख्यातिबीजवापाय चखानेव नभस्थलीम् ॥११२॥

अन्वयः

सः द्विपेन्द्रम् अधिरुह्य दर्पात् अङ्कुरां भ्रामयन् अख्यातिबीजवापाय इव नभस्थलीं चखान ।

व्याख्या

॥ सोमदेवो द्वाभ्या मुखमुण्डाभ्या पिबन्तीति द्विपास्तेषामिन्द्र धेष्ठ गजेन्द्र-मधिरुह्य समारुह्य दर्पादङ्कुरादङ्कुशं तुणि 'अङ्कुशोऽस्त्री तुणि स्त्रियाम्' इत्यमर । गजमियन्नकारकं शस्त्रं भ्रामयन् सचालयन्नख्यातेर्बुधशसो बीजानां वापायेव रोपणायेव नभस्थलीं नगमस्थलीं चखान निखातवान् । हस्तिपका-दङ्कुशं गृहीत्वा वर्षणाऽस्त्रमिव भ्रामयतस्तस्याऽपकीर्तिलोकहास्यञ्च जातम् । तत्कार्यं नभस्थत्वामख्यातिबीजरोपणायेव नभस्थलीकर्षणरूपमिति कविरत्नेशते अर्थात् न केवलं पृथ्व्या किन्तु नभस्थत्वामपि तस्याऽप्यशं प्रसूतमिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उत्तम गज पर सवार होकर, अभिमान से अङ्कुश को आकाश में चारों ओर फेरने वाले सोमदेव ने मानो अपवश के बीज को बोने के लिये आकाश रूपी खेत को जोता । अर्थात् इस लोक में ही नहीं किन्तु ऊर्ध्व लोक में भी उसका अपवश फैल गया ।

प्रणयप्रवणैवासीत् तस्य श्रीः सपरिमहा ।

परं नाङ्गीकरोति स्म विक्रमाङ्कः कलङ्किनीम् ॥११३॥

अन्वयः

सपरिमहा श्रीः तस्य प्रणयप्रवणा एव आसीत् परं विक्रमाङ्कः कलङ्किनीं न अङ्गीकरोति स्म ।

व्याख्या

सपरिग्रहा सपरिच्छदा श्री राज्यलक्ष्मीस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य प्रणयेन प्रेम्णा प्रवणोन्मुखा प्रणमप्रवणा प्रीतितत्परैवाऽऽसीत् । परं किन्तु विक्रमाङ्गो विक्रमाङ्गदेवः कलङ्किर्नो सोमदेवसंसर्गात्कलुषितां तां नाऽङ्गीकरोति स्म न स्वीकरोति स्म । अमात्यादयः सर्वेऽपि राज्याङ्गभूतास्तं विक्रमाङ्गदेवं राजा-सने स्थापयितुमैच्छन् । परं सः सोमदेवसंसर्गादपवित्रं राजासनं न स्वीचकारेति भावः ।

भाषा

यद्यपि राज्याङ्गभूत मन्त्री आदि से युक्त राज्यलक्ष्मी विक्रमाङ्गदेव के पास उसके प्रेम में तत्पर होकर आ रही थी । , अर्थात् मन्त्री लोग सोमदेव को राज-गद्दी से उतार कर इसे राजा बनाना चाहते थे । परन्तु उसने उस गद्दी को सोमदेव के संसर्ग से कलङ्कित समझ स्वीकार नहीं किया ।

बहुना किं प्रलापेन तथा राज्यं चकार सः ।

यथेन्दुमित्रे चालुक्य-गोत्रे प्राप कलङ्कताम् ॥११४॥

अन्वयः

बहुना प्रलापेन किम् । सः तथा राज्यं चकार यथा इन्दुमित्रे चालुक्य-गोत्रे (सः) कलङ्कतां प्राप ।

व्याख्या

बहुना प्रलापेनाऽतिसंतपनेन किं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । स सोमदेव-स्तया तादृशं राज्यं राजकार्यं चकार कृतवान् यथा येनेन्दुमित्रे चण्डसदृशधत्ते चासुरक्यगोत्रे चालुक्यनृपाणां वंशे सः सोमदेवः कलङ्कतां कलुषतां प्राप प्राप्तः । अनेनैव धत्ते चासुरक्यवंशे कलङ्कः स्थापित इति भावः ।

भाषा

अधिक कहने से क्या लाभ ? सोमदेव राजा ने ऐसा राज्य किया जिससे चन्द्रमा के सदृश निर्मल चालुक्य वंश में वह कलङ्क हो गया ।

न शशाक निराकर्तुमग्रजस्य दुराग्रहम् ।

राज्यग्रहगृहीतानां को मन्त्रः किं च मेपजम् ॥११५॥

अन्वयः

(सः) अग्रजस्य दुराग्रहं निराकर्तुं न शशाक । राज्यमहगृहीतानां मन्त्रः कः भेषजं च किम् (अस्ति) ।

व्याख्या,

स विक्रमाङ्कदेवोऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्दुराग्रहं दुराचारं प्रजापीडनरूपं निराकर्तुं दूरीकर्तुं न शशाक न समर्थो बभूव । राज्यमेव ग्रहो दुष्टग्रहः पिशाचा-
द्विर्या तेन गृहीतानामाफान्तानामाविष्टानां वा नृपाणां मन्त्रो ग्रहपिशाचाद्विदूरी-
करणमन्त्रविशेषः को, न कोऽपीत्यर्थः । भेषजमौषधं च किम् न शिमपीत्यर्थः ।
राजमदेनाऽऽविष्टानां नृपाणां कृते न कोऽप्युपाय इति भावः ।

भाषा

कुमार विक्रमाङ्कदेव अपने बड़े भाई के दुराचार को न रोक सका । राज्य
रूपी क्रूर ग्रह से या पिशाचादि से गृहीत या आविष्ट राजाओं के लिये न कोई
मन्त्र है न दवा है ।

अचिन्तयच्च किं कार्यं विपर्यस्तधियाऽमुना ।

अकीर्तिसंविभागस्य गमिष्याम्यत्र पात्रताम् ॥११६॥

अन्वयः

विपर्यस्तधिया अमुना किं कार्यम् अत्र अकीर्तिसंविभागस्य पात्रतां
गमिष्यामि (इति) च अचिन्तयत् ।

व्याख्या

विपर्यस्ता विपरीता धीर्बुद्धिर्पत्य तेन विपर्यस्तधिया 'बुद्धिर्मनीषा धियणा धीः
प्रज्ञा श्रेमुषी मतिः' इत्यमरः । विपरीतबुद्धियुक्तेनाऽमुना सोमदेवेन किं कार्यं मम
किं प्रयोजनम् न किमपीत्यर्थः । अग्राऽस्मिन् स्थानेऽकीर्तेर्बुध्यंशसः संविभागस्याऽ
शस्य पात्रतां भाजनत्वं गमिष्यामि प्राप्स्यामि इति चाऽचिन्तयद्विचारितवान् ।
सोमदेवेन पाषरतेन सहाऽग्रत्पितो तेन सहाऽहमपि दुर्यंशसोऽशस्याऽऽशयो
भविष्यामीति च विचारयामासेति भावः ।

भाषा

विपरीत अर्थात् निर्विवेक बुद्धिवाले सोमदेव से मुझे क्या करना है और यहाँ रहने से मैं भी दुर्गेश के कुछ अंश का भागी हो जाऊँगा, ऐसा विक्रमाङ्कदेव ने विचार किया ।

‘त्यागमेव प्रशंसन्ति गुरोरुत्पथगामिनः ।

तदितः साधयाम्येव दक्षिणाम्बुधिसम्मुखः ॥११७॥

अन्वयः

(यत् सत्पुरुषः) उत्पथगामिनः गुरोः त्यागम् एव प्रशंसन्ति । तत् एव (अहम्) दक्षिणाम्बुधिसम्मुखः सन् इतः साधयामि ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् (सत्पुरुषा) उत्पथ कुमार्गं गच्छतीत्युत्पथगामी तस्योत्पथ-
गामिन कुमार्गस्थितस्य गुरो पूज्यस्य ज्येष्ठस्य त्याग सर्वपंथास्तहयोगमेव
प्रशंसन्ति समाद्रियन्ते । तत्तस्मात्कारणादेवोऽहं विक्रमाङ्कदेवो दक्षिणाम्बुधेर्व-
क्षिणसमुद्रस्य सम्मुख उन्मुखस्तन्निर्गतोऽस्मात्स्यानात् साधयामि गच्छामि ।

भाषा

बड़ा के कुमार्गगामी होने पर उनका त्याग करना ही सज्जन लोग ठीक समझते हैं । इसलिये मैं यहाँ से दक्षिण समुद्र की ओर चला जाऊँगा ।

मया निपीड्यमानास्ते निविडं द्रविडादयः ।

आर्य विपर्यस्तमपि प्रभवन्ति न बाधितुम् ॥११८॥

अन्वयः

मया निविड निपीड्यमानाः ते द्रविडादयः विपर्यस्तम् अपि आर्य
बाधितुं न प्रभवन्ति ।

१ गुरोरुत्पथल्लिप्तस्य बापांवार्यमञ्जानन ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागा विधीयते ॥ इत्युक्ते ।

व्याख्या

मया विक्रमाङ्गदेवेन निविडमत्पन्तं निषीदयमानास्संवाध्यमानाः पराजिता इत्यर्थः । ॥ द्रविडादयो द्रविडदेशनृपतिप्रभृतयो विषयस्तमत्याचारिणमप्याऽऽर्यं ज्येष्ठभ्रातरं सोमदेवं वाधितुं पीडयितुं विजेतुमित्यर्थः । न प्रभवन्ति न समर्था भविष्यन्ति । दुराचारिण्यपि भ्रातरि सहजस्नेहात्तस्त दुराचारेण सम्भाविता-क्रमणकारिषु स्वयमाक्रमणं कृत्वा भ्रातृरक्षणार्थं विक्रमाङ्गदेवस्य महापुरुषत्वं व्यज्यते । दुराचारिणां राज्ञां पराजयोऽपि व्यज्यते ।

भाषा

दक्षिण समुद्र की ओर जाकर द्रविड देश के राजा आदि को खूब पीसूंगा अर्थात् हराऊंगा जिससे कुमांग में प्रवृत्त भी मेरे बड़े भाई को वे तग न कर सकेंगे ज्योंकि परास्त न कर सकेंगे ।

इति स मनसा निश्चित्यार्थं चुलुक्यशिखामणिः

श्रवणरसणि, मिन्दन्मेरीरवेण विनिर्ययौ ।

अपि च कुपितः क्षमाभृत्सेनागजेषु निजेपुभिः

कतिपु विदधे धैर्यध्वंसं न साहसलाच्छनः ॥११६॥

अन्वयः

‘चुलुक्यरिशामणिः सः इति अर्थं मनसा निश्चित्य मेरीरवेण श्रवण-सरणिं मिन्दन् विनिर्ययौ । अपि च साहसलाच्छनः कुपितः (सन्) निजेपुभिः कतिपु क्षमाभृत्सेनागजेषु धैर्यध्वंसं न विदधे ।

व्याख्या

चुलुक्यस्य चालुक्यवंशस्य शिखामणिश्चूडारत्नं स विक्रमाङ्गदेव इति पूर्वोक्त-प्रकारेणाऽयं सर्वं वस्तुजातं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्धार्य भेषां दुन्दुभे रवेण नादेन ‘मेरी रत्री दुन्दुभिः पुमान्’ इत्यमरः । श्रवणयोः कर्णयोः सरणिं रन्ध्रं भिग्वन् विदारयन् विनिर्ययौ विनिर्जगाम । अपि चाऽन्यच्च साहसमेवोत्साह एव लाच्छनं चिह्नं यस्य सः साहसलाच्छन उत्साहव्रती कुपितस्तन् क्रुद्धस्तन् निजेपुभिस्त्वकीयबाणैः कतिपु कियत्सु क्षमाभृतः नृपस्य सोमदेवस्य सेनाया वाहिण्या गजा हस्तिनस्तेषु धैर्यस्य धीरताया ध्वंसं विनाशं न विदधे न कृतवान् ।

किन्तु सर्वेषां नृपसेनायजानां धैर्यवानां चक्रे । हरिणीच्छन्दः । 'रसमुगह्यन्तौ
ओ रसो गो मदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् ।

भाषा

चालुक्य वंश के शिरोभूषण विक्रमादित्यदेव ने मन में ऐसा निश्चय कर
हुन्दुभी के निनाद से कान के पडदों को फाड़ते हुए, प्रस्थान कर दिया ।
साय ही साय साहसव्रती उसने कुछ होकर अपने बाणों से राजा की सेना
के कितने ही हाथियों का धैर्य भग्न नहीं किया अर्थात् राजा सोमदेव की सेना
के सब हाथियों को बाण मार कर भगा दिया ।

प्रत्यक्ता मधुनेव काननमही मौर्वी च चापोज्झिता

शुक्तिर्मात्तिकवर्जितेव कविता माधुर्यहीनेव च ।

तेनैकेन निराकृता न शुशुभे चालुक्यराज्यस्थितिः

सामर्थ्यं शुभजन्मनां कथयितुं कस्यास्ति वाग्विस्तरः ॥१२०॥

अन्वयः

एकेन तेन निराकृता चालुक्यराज्यस्थितिः मधुना प्रत्यक्ता काननमही
इव, चापोज्झिता मौर्वी इव, मात्तिकवर्जिता शुक्तिः इव, माधुर्यहीना
कविता इव च न शुशुभे । शुभजन्मनां सामर्थ्यं कथयितुं कस्य
वाग्विस्तरः (अस्ति) ।

व्याख्या

एकेन तेन केवलमेवैव तेन विक्रमादित्यदेवेन निराकृता परित्यक्ता चालुक्यस्य
चालुक्यराजवंशस्य राज्यस्थितिः राज्यदशा राज्यमर्यादा वा मधुना वसन्तेन क्षेत्रेण
वा 'स्पाचर्चने ध्वजिको गधुः' इत्यमरः । प्रत्यक्ता प्रक्षेपेण त्यक्ता काननस्याऽ-
रण्यास्य 'अटप्यरप्यं विविनं गहनं जाननं वनम्' इत्यमरः । मही भूमिरिव,
चापेन धनुषोज्झिता कूटोद्धता मौर्वी ज्येष्ठा, 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः ।
मात्तिकवर्जिता भिर्वाजिता रहिता शुक्तिरिव मुक्तास्फोट इव 'मुक्तास्फोटः त्रिषया
शुक्तिः' इत्यमरः । माधुर्येण माधुर्यगुणेन हीना विरहिता कविता काव्यमिव, च
न शुशुभे न शोभिता वभूव । शन माङ्गलिकं जन्म जनुर्येषां ते शुभजन्मानस्तेषां
'जन्मजन्मजन्मानि जनिदापतिदुःख' इत्यमरः । सामर्थ्यं शक्तिं कथयितुं

वस्तुं कस्य पुरुषस्य कथेरित्यर्थः । याचां घाणीनां विस्तरो विस्तारोऽस्ति ।
न कस्याऽपीत्यर्थः । मालोपमार्थान्तरन्यासात् सङ्ख्यारयोः सङ्ख्युरः । शार्दूलविक्री-
डितच्छन्दः । 'सूर्याश्वैर्मंसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ।

भाषा

अकेले विक्रमाङ्कदेव के चले जाने से अर्थात् न रहने से चालुक्य राज्व
की परिस्थिति, वसन्त या चैत्र मास के बिना वनभूमि के समान, मीची के
बिना घनुष के समान, मोती के बिना सीप के समान, और माधुर्यगुण के बिना
कविता के समान शोभित नहीं होती थी । सुमूर्त में उत्तम महात्माओं की
व्यक्ति के वर्णन करने का वाक्-सामर्थ्य कौन रख सकता है अर्थात् कोई नहीं ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव—विद्यापति—काश्मीरकभट्ट श्री बिल्हण-विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये चतुर्थं सर्गं ।

नेत्राब्जाश्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाज-धुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चम्रे रामकुपेरपण्डितवरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
ष्टीफायुष्ममिदं रमाकरुणया सर्गे चतुर्थे कमात् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति.

॥ श्री. ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पञ्चमः सर्गः ।

नैप दुर्मतिरिमं सहिष्यते राज्यकण्टकविशोधनोद्यतः ।
अग्रजादिति विशङ्क्य सङ्कटं सिंहदेवमनुजं निनाय सः ॥१॥

अन्वयः

सः, राज्यकण्टकविशोधनोद्यतः दुर्मतिः एषः इमं न सहिष्यते इति
अग्रजात् सङ्कटं विशङ्क्य अनुजं सिंहदेवं निनाय ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो, राज्यस्य स्वराष्ट्रस्य कण्टकाः शत्रुरूपबायादास्तेषां
विशोधनेऽपसारणे भारणे इत्यर्थः । उद्यतस्तत्परो स्वराष्ट्रबायादवूरीकरणे
समुद्यतो दुर्मतिर्बुर्बुद्धिरेव सोमदेव इयं सिंहदेवनामानं कनिष्ठभ्रातरं न सहिष्यते
स्वानुकूल्येन न मस्यते सत्याग्रि विनाशे समुद्यतो भवेदिति भावः । इति
हेतोरग्रजात्सोमदेवात्सङ्कटं बायां विशङ्क्य विनर्क्याऽनुजं कनिष्ठभ्रातरं सिंहदेवं
जयतिहापरनामानं निनायऽऽग्रमना सह नीतवान् । अस्मिन् सर्गे रघोद-
ताच्छब्दः—'रामराविह रघोदता लगी' इति लक्षणात् ।

भाषा

निष्पष्ट्य राज्य करने की इच्छा से, राज्य में बाधक बायादों को दूर कर
 देने में तत्पर, यह बुद्धि मोमदेव, वही छोटे भाई मिहदेव उन्हें जयगिह का
 भी अस्तिस्व सहन न कर सके, ऐसे सङ्कट की आगला से, विनमाङ्कदेव ने
 उसको भी नाप ले लिया ।

गुप्तभूषणरवेव सर्वतस्तूर्यमङ्गलनिनादशान्तिः ।

श्रीरलक्ष्यत विलक्ष्यचेतसा तस्य पृष्ठचलितेव भूभुजा ॥२॥

अन्वयः

विलक्ष्यचेतसा भूभुजा सर्वतः तूर्यमङ्गलनिनादशान्तिः गुप्तभूषणरवा
इव श्रीः तस्य पृष्ठचलिता इव अलक्ष्यत ।

व्याख्या

विगतं विनष्टं लक्ष्यं ज्ञानविषयो यस्मात्तद्विलक्ष्यं ज्ञानविषयरहितं चेतश्चित्तं
यस्य सा तेनाज्ञातिना भुवं पुष्पीं भुनक्ति स्वोपभोगे समानयतीति भूभुक् तेन
भूमीद्वारेण सोमदेवेन सर्वतस्तर्षामु दिक्षु तूर्यस्य भेर्या मङ्गलनिनादः मङ्गलध्व-
निस्तस्य शान्त्यास्तूर्यमङ्गलध्वनिसमापितः 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल्
प्रत्ययः । मुक्तः प्रच्छन्नो भूषणानामलङ्काराणां रवस्त्वनो यस्याः सा भूषण-
शङ्करहितेव श्री राज्यलक्ष्मीस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य पृष्ठे पृष्ठतश्चलितेव चलन्ती-
द्यालक्ष्यत दृष्टा । गते विक्रमाङ्गदेवे राज्यलक्ष्मीमपि तत्पश्चाद्गतामिवाऽ-
नुमाति स्मेति भावः । अत्र माङ्गलिकतूर्यपञ्चम्यभावाद्भूषणशब्दशान्त्यस्वरूप
पश्चाच्चलनस्य चीत्प्रेक्षणावुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव के प्रस्थान समय चारो ओर कहीं भी तुरही का मङ्गलनाद
न होने से अज्ञानी राजा सोमदेव ने, राज्य लक्ष्मी मानो अपने आभूषणों के
लकारों को दबाकर उसके पीछे चली जा रही है, ऐसा अनुभव किया ।

अद्भुवर्तिनमशङ्कमाः कथं नाहमेनमुपरुद्धवानिति ।

तल्पनिर्लुठनशीर्णचन्दनः पर्यतप्यत विमावरीषु सः ॥३॥

अन्वयः

आः । अद्भुवर्तिनम् अशङ्कम् एनम् अहं कथं न उपरुद्धवान् इति
विमावरीषु तल्पनिर्लुठनशीर्णचन्दनः सः पर्यतप्यत ।

व्याख्या

आः । इत्यप्यन्तखेदे । अङ्गे उत्सङ्गे यतंते इत्यङ्गवर्ती तमङ्गवर्तिनं मरधीनं
कल्याणपुरस्य शङ्कया मत्तः स्वायत्तीकरणस्य सन्देहेन रहितमशङ्कमेनं विप्रमाङ्क-

भाषा

भय रूपी कीचड़ में फंसे हुए सोमदेव के मन को अनेक मुद्दों के बोझ को खींचने में समर्थ, उराके मदोन्मत्त हाथी भी खींच कर बाहर न कर सके । अर्थात् विक्रमाङ्कदेव के भय से पीड़ित सोमदेव अनेक मुद्दों में विजय प्राप्त कराने वाले हाथियों के (शक्तिशाली गज सेना के) रहते हुए भी, शान्ति न प्राप्त कर सका ।

स व्यसर्जयदथ क्वथन्मनाः पुष्कलं बलममुष्य पृष्ठतः ।

किं न सम्भवति चर्मचक्षुषां कर्म लुब्धमनसामसात्त्विकम् ॥५॥

अन्वयः

अथ क्वथन्मनाः सः अमुष्य पृष्ठतः पुष्कलं बलं व्यसर्जयत् । चर्मचक्षुषां लुब्धमनसां किम् असात्त्विकं कर्म न सम्भवति ।

व्याख्या

अपाञ्चन्तरं 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येणैवषो अथ' इत्यमरः । क्वमद्बु-
धमानं मनश्चित्तं यस्य स सोमदेवोऽमुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठतः पश्चात्
पुष्कलं पर्याप्तं 'श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलस्यात्सत्तमश्चातिशोभते' इत्यमरः । बलं
संगमं व्यसर्जयत् प्रेषितवान् । चर्मणश्चक्षुषि येषां ते तेषामदूरदर्शिनः लुब्धं
लोभाकृष्टं मनो येषां ते तेषां लुब्धचेतसां किमसात्त्विकं तामसं कर्म कार्यं न
सम्भवति, अपि तु सर्वमेव तामसिक कार्यं सम्भवतीति भावः । अत्रार्थान्तर-
स्यासौलभ्यकारः ।

भाषा

इसके अनन्तर पीड़ित हृदय सोमदेव ने विक्रमाङ्कदेव के पीछे एक बड़ी पलटन भेज दी । चर्मचक्षु अर्थात् अदूरदर्शी तथा लोभी मनुष्य कोन तामसिक कार्य नहीं कर सकते अर्थात् वे सब प्रकार के दुष्कर्म कर सकते हैं ।

प्राप्तमप्यनयपङ्कशङ्कितस्तद्वलं न सहसा जघान सः ।

अप्रतर्क्यसुजवीर्यशालिनः सङ्कटेऽप्यगहनास्तथाविधाः ॥६॥

अन्ययः.

अनयपङ्कशङ्कितः सः प्राप्तम् अपि तद्वलं सदसा न जघान । अप्र-
तर्क्यभुजवीर्यशालिनः तथाविधाः सङ्कटे अपि अगहनाः (भवन्ति) ।

व्याख्या

अनय एवाऽनीतिरेव पञ्च कर्मस्तस्माच्छङ्कित शङ्कापुस्तस्त विभमाङ्क-
देव प्राप्त पञ्चादागतमपि तस्य सोमदेवस्य बल सैन्य तद्वल 'अनीकिनी बल
सैन्य चक घानीकमस्त्रियाम्' इत्यमर । सहसा इदिति न जघान न सहतवान् ।
अप्रतर्क्यमचिन्त्य भुजयोर्बोष्णोर्बोयं पराक्रमस्तेन शालन्ते शीघ्रन्त इत्यप्रतर्क्यभुजवी-
र्यशालिनोऽचिन्त्यभुजशक्तिशोभितास्तथाविधा विभमाङ्कदेवसदृशा सङ्कटेऽप्या-
पत्तावप्याहना निराकुला भवन्ति । अत्राप्यपर्यन्तरग्यासोऽलङ्कारः ।

आपा

अनीति कृती कीचड से शङ्कित विभमाङ्कदेव ने सेना के पास में भा जाने
पर भी उसका सहार नहीं किया । क्योंकि कल्पनातीत भुजबल से शोभित
विभमाङ्कदेव जैसे लोग आपत्ति आजाने पर भी पचड़ते नहीं ।

अन्तकः प्रतिभटक्षमाभृतां निर्दयप्रहणनोद्यतं ततः ।

तन्मदद्विरदपादचूर्णितं सैन्यमेककवलं चकार सः ॥७॥

अन्ययः

ततः प्रतिभटक्षमाभृताम् अन्तकः सः निर्दयप्रहणनोद्यतं सैन्यं तन्मद-
द्विरदपादचूर्णितं (सत्) एककवलं चकार ।

व्याख्या

ततस्तेनागमनान्तर प्रतिभटा क्षत्ररूपा ये समाभूतः पृथ्वीपातास्तेषां प्रति-
पक्षभूपालानामन्तर्गो यम स विभमाङ्कदेवो निर्दयं दयारहितं क्रूरतापूर्वक-
मित्यर्थः । यत्प्रहणनं मारणं तदर्थमुद्यतं प्रवृत्तं सैन्यं यत् तं प्रतिष्ठा यदद्विरदा
मदान्धा गतास्तेषां पादद्विरदचूर्णितं मर्दितं सवेदकवलमेकघ्रातं क्षणमात्रेणैव
क्षीणमित्यर्थः । चकार कृतवान् । पुष्टत समागतं सोमदेवसैन्यं सहसाऽन्यम-
नोद्यतं दृष्ट्वा स्वगजपादघातद्वारा नाशितवानिति भावः । रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

सोमदेव की सेना के आजाने पर विपक्षी राजाओं के लिये यमस्वरूप विक्रमाङ्कदेव ने क्रूरता से मार काट करने में प्रवृत्त उसकी सेना को, उन मर्दोन्मत्त हाथियों के पाँवों तले कुचला कर क्षण भर में नष्ट कर दिया ।

किं बहुप्रलपितैः पुनः पुनः प्रत्यनीकपृतनाः समागताः ।
कालवक्त्रकुहरे निवेश्य स स्वाङ्गशेषमकरोन्महीपतिम् ॥८॥

अन्वयः

पुनः पुनः बहुप्रलपितैः किम् । सः समागताः प्रत्यनीकपृतनाः काल-
वक्त्रकुहरे निवेश्य महीपतिं स्वाङ्गशेषम् अकरोत् ।

व्याख्या

पुनः पुनः भूयो बहुप्रलपितैर्वह्निभाषितैः किं न किमपि प्रयोजनम् । स
विक्रमाङ्कदेवः समागताः समराङ्गण प्रत्यागता प्रत्यनीकस्य विपक्षस्य शत्रोरि-
त्यर्थः । पृतनास्तेनाः (कर्म) 'अस्त्रिणां समरानीकरणाः कलहविग्रही' इत्यमरः ।
ध्वजिनी बाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनीचमूः' इत्यमरः । कालस्य यमस्य वक्त्रं
मुखमेव कुहरं बिलं 'अथ कुहरं सुषिरं विवरं बिलम्' इत्यमरः । तस्मिन्निवेश्य
प्रवेश्य महीपतिं पृथ्वीपतिं सोमदेवं स्वस्याङ्गं शरीरमेव शेषमवशिष्टांशो यस्य
तं स्वशरीरमाव्रणशेषं निःसहायमित्यर्थः । अकरोत् कृतवान् ।

भाषा

बार २ बहुत कहने से क्या लाभ । उसने आई हुई विपक्षी पलटनों को
यमराज के मुख कृपी बिल में डालकर राजा सोमदेव को केवल शरीर मात्र
शेष बना दिया । अर्थात् उसकी सब सेना नष्ट कर डाली ।

राजहंसमिव बाहुपञ्जरे श्रीविलासशुवि लालयन्त्यशः ।
तत्र तत्र शतपत्रलोचनश्चित्रमभ्युदयमाससाद सः ॥९॥

अन्वयः

शतपत्रलोचनः सः श्रीविलासशुवि बाहुपञ्जरे राजहंसम् इव यशः
लालयन् (सन्) तत्र तत्र चित्रम् अभ्युदयम् आससाद ।

व्याख्या

शतपत्रे कमले इव लोचने नेत्रे यस्य सः कमलनेत्रस्त विक्रमादित्यः श्रियो राजलक्ष्म्याः शोभाया वा विलासभूमि क्रीडास्थाने बाहुर्भुज एव पञ्जरस्तस्मिन् भुजपञ्जरे राजहंसमिव मरालमिव शुभ्रं यशः कीर्तिं लालयन् सुखपूर्वकं पालयन् सन् तत्र तत्र सर्वत्र स्थाने चित्रमाश्चर्ययुक्तमभ्युदयं समुत्पत्तिमाश्रयाद प्राप्तवान् ।

भाषा

कमल के समान नेत्र वाले उस विक्रमाङ्कदेव ने राजलक्ष्मी या शोभा की विलास भूमि अपनी भुजा रूपी पिंजरे में हंस के समान स्वेत यश को प्रेमपूर्वक पालन करते हुए सर्वत्र आश्चर्य जनक अभ्युदय प्राप्त किया । अर्थात् अपने भुजबल से शत्रुओं को परास्त कर यश फैलाते हुए सर्वत्र आश्चर्य जनक अभ्युदय किया ।

मन्युपङ्ककलुपं समुद्रहन् भ्रातृदुश्चरितचिन्तनान्मनः ।

सुप्रसन्नपयसा प्रसन्नतां द्रागनीयत स तुङ्गभद्रया ॥१०॥

अन्वयः

भ्रातृदुश्चरितचिन्तनात् मन्युपङ्ककलुपं मनः समुद्रहन् सः सुप्रसन्नपयसा तुङ्गभद्रया द्राक् प्रसन्नताम् अनीयत ।

व्याख्या

भ्रातृसोमदेवस्य दुश्चरितं कुचरित्रं तस्य चिन्तनात् स्मरणात् मन्युः क्रोध एव बन्धमेव वा 'मन्युर्वैद्ये क्रनौ द्रुधि' इत्यमरः । पङ्कः कर्बमास्तेन कलुपं मलिनं मनो हृदयं समुद्रहन् धारयन् स विक्रमाङ्कदेवः सुप्रसन्नं निर्मलं पयो जलं यस्यास्तया तुङ्गभद्रया गद्या द्वाक् अटिति प्रसन्नतां निर्मलत्वमनीयत प्राप्तः । तुङ्गभद्रादानीन् तत्र स्नात्वा च प्रसन्नचित्तो बभूवेति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

अपने भाई सोमदेव के कुचर्मों का विचार करने से उत्पन्न क्रोध या विषाद रूपी कीचड़ से मलिन हृदय को धारण करने वाला विक्रमाङ्कदेव निर्मल जल वाली तुङ्गभद्रा नदी को देख कर (और उसमें स्नान कर) शीघ्र ही प्रसन्न हो गया ।

तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैर्वाहिनी प्रतिपथेन सागमत् ।

दन्तिदानजलनिम्नगाः पुनर्लोभिरे प्रणयमापगापतेः ॥११॥

अन्वयः

सा वाहिनी तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैः प्रतिपथेन अगमत् । दन्तिदान-
जलनिम्नगाः आपगापतेः प्रणयं पुनः लेभिरे ।

व्याख्या

सा प्रसिद्धा वाहिनी तुङ्गभद्रानदी 'वाणिन्यो नर्तकी कूर्यो लवन्त्यामपि
वाहिनी' इत्यमर । तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य करीन्द्रा गजेन्द्रास्तेषामिवहा समूहा-
स्तेषामवगाहनानि स्नानानि संस्तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैः प्रतिपथेन विपरीत-
मार्गेणागमत् प्रवहति स्म । दन्तिना करिणा दानजलस्य मज्जलस्य निम्नगा
नद्य आपगता मदीना 'लवन्ती निम्नगापगा' इत्यमर । पतिस्तमुद्रस्तस्य
प्रणय स्नेह सगममित्यर्थः । पुनर्लोभिरे प्रापुश्च । तुङ्गभद्राया प्रतिकूलगमनेन
मज्जलनदीनाञ्च समुद्रसगमेन गजेन्द्राणामस्याधिक्यं सूचितम् । अत्र लिङ्गताम्या-
भावक-नामिकाध्यवहारप्रतीतिः समासोपितरलङ्कारः । तुङ्गभद्राया एष्टनामिका-
ध्यवहारश्च प्रतीयते ।

मापा

यह तुङ्गभद्रा नदी विक्रमाङ्गदेव के असह्य बड़े २ हाथियों के एक साथ
उसमें उतर कर स्नान करन से उलटी बहने लगी और हाथियों के मज्जल की
मदियाँ समुद्र में जा मिली ।

वारण्यः प्रतिगजं विलोकयन् तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः ।

आददे न विशदं नदीजलं शीलमीदृशममर्षशालिनाम् ॥१२॥

अन्वयः

प्रतिगजं विलोकयन् तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः वारण्यः विशदं नदीजलं
न आददे । अमर्षशालिनाम् ईदृशं शीलम् ।

व्याख्या

प्रतिगजं प्रतिमल्लहस्तिनं विलोकयन् सपश्यन् तस्य प्रतिगजस्य विमर्दनं
सम्मर्दनं शरीरसघटनेन वा यो रसो जलभानदो वा तस्मिन्मांसला घलवती

अत्यजत् प्रतिगजं मतङ्गजः पार्थसङ्गतकरेणुलोभतः ।

यत्र तत्र भुजदण्डचण्डिमा चित्रमप्रतिहतो मनोभुवः ॥१४॥

अन्वयः

मतङ्गजः पार्थसंगतकरेणुलोभतः प्रतिगजम् अत्यजत् । यत्र तत्र मनोभुवः भुजदण्डचण्डिमा अप्रतिहतः (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

मतङ्गजो नामः 'मतङ्गजो गजो नामः' इत्यमरः । पार्थ्वं समीपे संगता मिलिता करेणुर्हस्तिनी 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । तस्या लोभतः प्रलोभात् प्रतिगजं प्रतिमल्लनागमत्यजत् बिजही । यत्र तत्र सर्वत्र मनसा भवतीति मनोभूः कामस्तस्य मनोभुवः कामस्य भुजदण्डस्य दोर्दण्डस्य चण्डिमा क्षीप्यमप्रतिहतो निर्वाधमतिरिति चित्रमाश्चर्यकरम् । कामशरताडितस्सर्वं परित्यज्य तद्वशे भवतीति भावः ।

भाषा

हाथी ने पास ही में विद्यमान एक हथिनी के लोभ से विपक्षी हस्ती को छोड़ दिया । क्या आश्चर्य की बात है कि कामदेव के भुजदण्ड के 'पुनः' में रोक टोक करने वाला कोई नहीं है । अर्थात् सभी जीव कामदेव के यशीभूत हैं ।

रुद्धवर्त्मसु गजेषु वाजिनः प्रापुरम्भसि निमज्जनं चिरात् ।

लब्धतीरतरुकण्टकैः पुनर्नेक्षितापि तटिनी क्रमेलकैः ॥१५॥

अन्वयः

गजेषु रुद्धवर्त्मसु (सत्सु) वाजिनः अम्भसि चिरात् निमज्जनं प्रापुः । लब्धतीरतरुकण्टकैः क्रमेलकैः पुनः तटिनी ईक्षिता अपि न ।

व्याख्या

गजेषु हस्तिषु रुद्धं प्रतिरुद्धं वर्त्म मार्गो यस्ते रुद्धवर्त्मानस्तेषु रुद्धवर्त्मसु प्रतिबद्धमार्गेषु सत्सु 'अयन वर्त्म भार्माध्यपन्यानः पदयो सृतिः' इत्यमरः । वाजिनोऽश्वाः 'वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसन्धयसप्तयः' इत्यमरः । अम्भसि जले

चिरात् बहुकालमभिव्याप्य निमज्जनं स्नानं प्रापुः प्राप्तवन्तः । गजंमर्गं दृष्टे सति चाजिना निस्तरणमार्गाभावात् तेऽश्वाश्चिरं स्नानमवसरमवापुरिति भावः । लभ्यानि प्राप्तानि तीरे नदीतटे तरुणां वृक्षाणां कण्टकानि पैस्तः क्रमेलकैरुष्टैः पुनस्तटिनो नवीक्षिताऽपि न दृष्टाऽपि न । उष्ट्राणां कण्टकप्रियत्वादत्र स्नानार्थं संध्यानिमपि न दत्तमिति भावः ।

भाषा

हाथियो के समूह से बाहर निकलने का रास्ता रुक जाने से घोड़ो ने चिरकाल तक नदी में स्नान किया । नदी के तट पर के वृक्षों के काँटे मिल जाने से ऊँटो ने नदी की ओर आँख उठा कर भी न ताका । अर्थात् सुन्दर जलमाय मिलने पर भी स्नान करने की अमिदधि उनमें उत्पन्न न हुई ।

अस्मरद्द्विरददानवारिणा तस्य^१ वारिनिधिराविलीकृतः ।

हन्त संततमदस्य विभ्रमानभ्रमुप्रियतमस्य दन्तिनः ॥१६॥

अन्वयः

तस्यै द्विरददानवारिणा आविलीकृतः वारिनिधिः संततमदस्य अभ्रमु-
प्रियतमस्य दन्तिनः विभ्रमान् हन्त ! अस्मरत् ।

व्याख्या

तस्य विभ्रमान्भ्रुदेवस्य द्वी रदी दन्ती मेवां ते द्विरदा गजाः^१ दन्ती दन्तावली हस्ती द्विरदोऽनेकयो द्विपः^२ इत्यमरः । तेषां दानवारि मदजलं 'गण्डः बटो मढो दानम्' इत्यमरः । तेन गजमदजलेनाऽऽविलीकृतं बल्लुपीकृतो वारिनिधिः तमुष्टः सन्ततोऽविच्छिन्नो भदो यस्य तस्य निरन्तरनिस्तरणमदजलस्याऽभ्रमुर्नामिरावत-
गजस्याङ्गना 'ऐरावतोभ्रमातर्ङ्गरावणाभ्रमुत्तलभा' इत्यमरः । तस्याः प्रियतमोऽत्यन्तप्रियः पतिस्तस्य दन्तिन ऐरावतस्य विभ्रमान् विलासान् हन्तेति लोकेऽप्युक्ता तत्तमीपे देवैरपहृतस्यैरावतस्याऽभ्राणावस्मरत् सस्मार । अत्र सेनागज-
सम्यग्धेन तत्सदृशैरावतस्मरणास्मरणात्कृतः ।

^१ तेनेन पाठतस्येति पाठ साधुनरं प्रतिमानि ।

भाषा

विक्रमाद्वेदे के हाथियों के मदजल से मटमैला समुद्र, मद को सतत चुवाने वाले अश्रमु नाम की हथिनी के प्रिय पति ऐरावत नाम के इन्द्र के हाथी का स्मरण करने लगा । उर्चैथवा नामक इन्द्र के घोड़े के समान ऐरावत हाथी भी पहिले समुद्र में ही था । बाद में समुद्र मन्यन से उत्पन्न इन दोनों को इन्द्र ने अपना वाहन बनाया ।

स्नानसक्तपरिवारसुन्दरी-वृन्दमध्यमवधीरिताङ्कुशः ।

यज्जगाम मदलङ्घितः करी भाग्यसम्पदुपरि स्थितस्य सा ॥१७॥

अन्वयः

मदलङ्घितः अवधीरिताङ्कुशः करी स्नानसक्तपरिवारसुन्दरीवृन्दमध्य-
यत् जगाम सा उपरि स्थितस्य भाग्यसम्पत् ।

व्याख्या

मदेन लङ्घितोऽतिक्रान्तमर्यादो मदोन्मत्त इत्यर्थः । अवधीरित उपेक्षितोऽ-
ङ्कुश सृण्वेन स उपेक्षिताङ्कुशनिबन्धनं यत् स्नानेऽवगाहने सक्ता तुल्यता
परिवारसुन्दर्योऽन्तःपुराङ्गनास्तासां वृन्दं समूहस्तस्य मध्यं स्नानलग्नान्त-
पुराङ्गनासमूहमध्यं यज्जगाम प्रविष्टवान् इति यत्; अत्र यच्छब्देन पावत्रयो-
क्तार्थस्य सप्रहं । सा उपरि गजोपरि स्थितस्य विद्यमानस्य हस्तिपक्ष्मेत्यर्थः ।
भाग्यसंपत् भाग्यसम्पत्तिरासीत् । नारीसमूहमध्यं गजे प्रविष्टे सति तासां
भयजन्यविविधवस्त्रस्त्रललादिविलासवर्णनस्य सौभाग्यात् हस्तिपक्ष्मं कृते सा
घटना भाग्यसंपदेवेति भावः ।

भाषा

मदोन्मत्त हाथी का, अङ्कुश की कुछ भी परवाह न कर स्नान करने में व्यस्त
अन्तःपुर की सुन्दरियों के समूह के बीच में अचानक चला जाना, पीलवान के
लिये बड़े भाग्य की घटना थी । अर्थात् हाथी के डर से अर्धनग्न या नग्न अन्तः-
पुर की कामिनीयों के प्राण छुड़ा कर भागने वे हाव सावो को देखने का अवसर
पीलवान को प्राप्त होना, बड़े भाग्य की बात है अन्यथा अन्तःपुर की स्त्रियों
को देखना भी उसके लिये असम्भव है ।

तां विधाय कतिचिदिनानि स प्रेयसीपुमृणपङ्क्तिं नदीम्
चोलसम्मुखमगाहताहव'-प्राप्तिदुर्ललितबाहुराग्रहम् ॥१८॥

अन्यथः

आहवप्राप्तिदुर्ललितबाहुः सः कतिचित् दिनानि तां नदीं प्रेयसीपु-
पङ्क्तिं विधाय चोलसम्मुखम् आग्रहम् अगाहत् ।

व्याख्या

आहवानां युद्धानां 'अभ्यामर्षसमाधातसंप्रामाभ्यामगाहवाः' इत्यमरः । प्रा-
लाभे दुर्ललितो दुर्ललितो बाहुर्भुजो यस्य स युद्धप्राप्तिलिप्रभुजः स विक्रमाङ्क-
कतिचित् कियन्ति दिनानि विवर्तास्तां नदीं युद्धभद्रां प्रेयसीनामङ्गनानां पुत्र-
कुत्रुमेन पङ्क्तिं कर्मसंपदां विधाय कृत्वा चोलसम्मुखं चोलराग्याभिमुख-
माग्रहमाक्रमणमगाहत् कृतवान् ।

भाषा

युद्ध की प्राप्ति के लिये अत्यन्त लालायित या युद्ध की प्राप्ति न होने से
दुर्ललित-भुजा वाले विक्रमाङ्कदेव ने कुछ दिनों तक उस युद्धभद्रा नदी को
अङ्गनाभो के अङ्ग में विलिप्त केशर से मिथित करने के अनन्तर चोलदेश पर
आक्रमण कर दिया ।

इतः परं पञ्चभिः श्लोकैर्यनयासमण्डलं वर्णयति कविः—

केलिकाननराकुन्तकूजितच्छाद्यमानगलकन्दलस्वनाः ।

प्राप्नुवन्ति न विदग्धतागुणं यत्र दर्शयितुमेणलोचनाः ॥१९॥

अन्यथः

यत्र केलिकाननराकुन्तकूजितच्छाद्यमानगलकन्दलस्वनाः शृण्वयनाः
विदग्धतागुणं दर्शयितुं न प्राप्नुवन्ति ।

‘चोलसम्मुखमगाहताहवाप्राप्तिदुर्ललितबाहुराग्रहम् । इतिपाठ. तापुतर-
प्रतिभाति ।

व्याख्या

यत्र वनवासमण्डले केलेः श्रीडायाः काननं वनं 'अटव्यरणं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । तस्मिन् ये शकुन्ताः पक्षिणस्तेषां कूजितैशब्दैश्छाद्यमानोऽभिभूयमानो गलकन्दलस्य गलनलिकायाः स्वनशब्दो यासां ता एणलोचना मृगनयनाः, पक्षिकलकलस्योत्कटतया मृगलोचनाशब्दोऽभिभूतो माधुर्यातिशयादिति भावः । बिदग्धतायां बिदग्धस्य गुणं समुत्कर्षं दर्शयितुं प्रकाशयितुं न प्राप्नुवन्ति न शक्नुवन्ति । पक्षिणां कलकलाधिव्यावृत्तानां कोमलशब्दाः शुद्धा इति भावः । पक्षिणामाधिव्यावृत्तत्वफलसम्पत्तिर्व्यनिता । अतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

बागो के पक्षियों के कूजित से दवे हुए गलो के शब्द वाली मृगनयनी स्त्रियां अपनी दक्षता के उत्कर्ष को प्रकट करने में समर्थ न हो सकी । अर्थात् पक्षियों के जोर से होने वाले कलरव से उनकी कोमल व मधुर ध्वनि सुनाई नहीं पड़ सकती थी ।

यत्र तिष्ठति विरोधमुद्रहन् दाहतः प्रभृति तेजसा सह ।

मेचकक्रमुककाननावलीभीलितोष्णकिरणार्चिपि स्मरः ॥२०॥

अन्वयः

मेचकक्रमुककाननावलीभीलितोष्णकिरणार्चिपि यत्र स्मरः दाहतः प्रभृति तेजसा सह विरोधम् उद्रहन् तिष्ठति ।

व्याख्या

मेचकानां कृष्णवर्णानां क्रमुकाणां पुण्यवृक्षाणां काननानि वनानि तेषामावली पङ्क्तिस्तया भीलितान्यवरद्वान्युष्णकिरणस्य सूर्यस्याऽर्चोपि मयूखा यस्मिन्तस्मिन् मेचकक्रमुककाननावलीभीलितोष्णकिरणार्चिपि यत्र वनवासमण्डले स्मरः कामदेवो राहतांशिवत्तीमनेत्राग्निभस्मीकरणात्प्रभृति तेजसा येन केनाऽपि तेजस्तामान्येन सह विरोधं विद्वेषमुद्रहन् धारयन् तिष्ठति निवासं करोति । शिवनेत्राग्निविरोधेन तेजस्तामान्येन द्वेषात्सूर्यतेजसोऽप्यग्राहनागमनादथ धने स्मरः स्थितिमवलम्बते इति भावः । स्मरे तेजसा विरोधरूपस्य धर्मस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारो गम्यते, तेन च काननानां श्रीडायोग्यत्वं ध्वन्यत इति वस्तुध्वनिः ।

व्याख्या

यत्र वनवासमण्डले यूता कम्पिता पक्षकदलीना परिणतावस्यापन्नरम्भा-
फलाना समूहय समूहा यैस्ते, नारिकेलफलाना खण्डास्समूहास्तेषा ताण्डवेनो-
द्धतनृत्येन, यद्वात् सततपातनेन जलमध्ये प्रविश्यपुनर्निस्सरणेनेत्यर्थः । क्षुण्णा
सम्मदिता उत्पादिता इत्यर्थः । तस्य वनमण्डलस्य कुहरे मध्ये गर्ते वा वारिवोचयो
जलतरङ्गा यैस्ते मयतो वायव्य स्मरस्य कामस्याऽऽव्रतां बाणत्वं कामोद्दीपनाय
बाणस्यग्रहरणत्वमित्यर्थः । यान्ति व्रजन्ति । पक्षकदलीसुगन्धयुक्ता नारिकेल-
जनितशीकरशीतला वायव्य कामोद्दीपका भवन्तीति भावः । तत्र कदलीफलाना
नारिकेलफलानाञ्चाऽऽधिक्य व्यज्यते ।

भाषा

जिस वनवास मण्डल में पके हुए केला के समूहा को झकझोरने वाले और
नारियल के फल समूहों के लगातार गिरान से, नारियला के भीतर डूबकर फिर
ऊपर निकल आने से और छीट उड़ान से उस वनवास मण्डल के जल पूरित गड्ढों
में जल की तरङ्गा को उत्पन्न करण वाले वायु कामवेव ने अस्व का काम करते
थे अर्थात् कामोद्दीपक होते थे । अर्थात् जहाँ केले और नारियल के बहुत पेड़ थे,
ऐसे वनवासमण्डल में पके हुए नेलो की सुगन्ध से युक्त और गड्ढों में नारियलों
के गिरने से उड़ हुए जल कणों से ठण्ड वायु कामोद्दीपक होते थे ।

अध्युवास वनवासमण्डलं तदिनानि कतिचिन्नुपात्मजः ।

योपिताभुपचनस्थलीभुवः कर्तुमद्भुतविलाससाक्षिणीः ॥२३॥

अन्वयः

नृपात्मजः उपवनस्थलीभुवः योपिताम् अद्भुतविलाससाक्षिणीः कर्तुं
कतिचित् दिनानि तत् वनवासमण्डलम् अध्युवासः ।

व्याख्या

नृपस्य रात आहवत्लदेवस्याऽऽत्मज पुत्रो विक्रमाङ्कदेव उपवनस्योद्यानस्य
स्थलीभुवोऽकृत्रिमभूमयस्ता उपवनस्थलीभुवो योपिता कलनानामद्भुतविलासाना-
माश्चर्यकारिविभ्रमाणा साक्षिण्योऽवलोकयिष्यस्ता कर्तुं विधातु कतिचित्
क्रियन्ति दिनानि दिवसानि तत् पूर्वोक्त वनवासमण्डल वनवास इति नामधेय
प्रदेशमध्युवासाऽप्यतिष्ठत । तत्र वनवासमण्डले स्त्रीणा वनसमीपाकृत्रिम-
भूमेनिरतिशयानन्दं प्रापयितुं कतिचिद्दिनान्युवासेति भावः ।

अन्वयः

जयकेशीपार्थिवः एनम् प्रत्य प्राथितात् अधिकं धनम् अर्पयन् (सन्) कोङ्कणप्रणयिनीमुखेन्दुषु हासपन्द्रिकां निश्चलाम् अकृत ।

व्याख्या

जयकेशी नाम कोङ्कणदेशाधिपो गुर्जरदेशाधिपस्य जयसिंहसिद्धराजस्य मातामह एनं विक्रमाङ्गदेवमेत्य प्राप्य प्राथितावभिकाङ्क्षितादधिकं महत्तरं धनं वित्तमर्पयन्वितरन् सन् कोङ्कणदेशस्य प्रणयिन्यो ललनास्तासां मुखेन्दवो वदन-चन्द्रास्तेषु हास एव चन्द्रिका कोमुदी 'चन्द्रिका कोमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । तां हास्यकोमुदीं निश्चलां स्थिरामकृत कृतवान् । धनप्रदानेनाऽऽक्रमणाभावात् कोङ्कणवेशीया नार्थश्चिराय सुप्रसन्नाः कृता इति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

(गुर्जर देश के राजा जयसिंह सिद्धराज के मातामह), कोङ्कण देश के राजा जयकेशी ने विक्रमाङ्गदेव के सम्मुख उपस्थित होकर, मागे हुए से अधिक धन देकर, कोङ्कण देश की नारियों के मुख रूपी चन्द्रमा की हास्य रूपी चादनी को अचल कर दिया । अर्थात् वहाँ की स्त्रियाँ युद्ध न होने से चिरकाल के लिये प्रसन्न हो गईं ।

आलुपेन्द्रमवदातविक्रमस्त्यक्तचापलमसाववर्धयत् ।

दीपयत्यविनयाग्रदूतिका कोपमप्रणतिरेव तादृशाम् ॥२६॥

अन्वयः

अवदातविक्रमः असौ त्यक्तचापलम् आलुपेन्द्रम् अवर्धयत् । अविनयाग्रदूतिका अप्रणतिः एव तादृशाम् कोपं दीपयति ।

व्याख्या

अवदातो धवलो लोकोत्तरत्वेन विख्यात इत्यर्थः । विक्रमः पराक्रमो यस्य स असाधारणपराक्रमोऽसौ विक्रमाङ्गदेवस्त्यक्तं दूरीकृतं चापलमोद्धृत्य येन तमविनयासम्पूषत् विनीतमित्यर्थः । आलुपस्य देशविशेषस्येन्द्रं राजानमालुपदेशाधिपति-मवर्धयत्सम्यक् परिपालनेन समृद्धिमन्तमकरोत् । अविनयस्योद्धत्यस्याऽग्रदूतिका परिचायिकाऽप्रणतिरेवाऽनतिरेव तादृशामवदातविक्रमाणां विक्रमाङ्गदेवसदृशानां कोपं क्रोधं दीपयति समुज्ज्वलयति । अत्राऽर्पान्तरन्यासालङ्कारः ।

अन्वयः

लोलवारिनिधिनीलकुण्डला द्राविडक्षितिपभूः रभसात् उपागतं तं
क्षमाभुजङ्गं विभाव्य उपजातसाध्वसा (सती) अकम्पत ।

व्याख्या

लोली चञ्चली वारिनिधी पूर्वपश्चिमसमुद्रावेव नीले श्यामवर्णे कुण्डले
कर्णभूषणे यस्याः सा, द्राविडदेशस्य पूर्वपश्चिमसमुद्रद्वयमध्ये विद्यमानत्वात् ।
लोलवारिनिधिनीलकुण्डला चञ्चलनीलसमुद्रद्वयरूपयुग्मनीलकर्णावतंता द्रविडा-
नामयमिति द्राविड स चाप्सो क्षितिपो भूपस्तस्य भूर्भूमिर्द्रविडाधिपभूमी
रभसादेगावुपागतं समागतं तं प्रसिद्धं पूर्वजातं वा क्षमाया पृथिव्याः द्रविडदेशभूमेर्वा
भुजङ्गः पति विटं वा 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इत्यमरः । विभाव्य समालोच्यो-
पजातं समुत्पन्नं साध्वसं भयं, समुत्पन्ना लज्जा वा 'साध्वसं भयलज्जयोः'
इत्यमरः । यस्याः सा उपजातसाध्वसा भीता सती, लज्जायुक्ता सती वाक्कम्पत
कम्पमाप । एकत्र भयेनाप्यत्र सात्त्विकभावेन । यथा रभसादागतं पूर्व-
परिचितं कामुकं धीक्ष्य लज्जायुक्ता कामिनी सात्त्विकभावेन कम्पते तथैव
द्राविडराजभूमी रभसादागतं पूर्वजातं विक्रमाङ्गदेवं निरीक्ष्य भयेन कम्पते
स्मेति भावः । अत्र समाप्तोक्त्यलङ्कारः श्लेषानुप्राणितः ।

भाषा

चञ्चल नीले रंग के पूर्वपश्चिम समुद्र रूपी नीले कुण्डलो को धारण करने
वाली द्राविड राजा की भूमी रूपी कामिनी वेग से आए हुए पृथ्वी के राजा या
कामुक विक्रमादित्य को देख कर भय से या लज्जा से कापने लगी । अर्थात्
जिस प्रकार नीलम के बने कुण्डलो को धारण करने वाली कामिनी पूर्व परिचित
कामुक को वेग से आए हुए देखकर लज्जा से सात्त्विक भाव उत्पन्न होने के
कारण रोमाञ्चित हो, कापने लगती है उसी प्रकार नीले पूर्वपश्चिम समुद्र-
रूपी नीले (नीलम के) कुण्डलो को धारण करने वाली द्राविड राजा की भूमि
वेग से आए हुए पूर्व परिचित विक्रमाङ्ग देव को देख कर भय से कापने लगी ।

तस्य सञ्जघनुषः प्रतिक्रिया-शून्यपौरुषविशेषशालिनः ।

द्राविडेन्द्रपुरुषस्ततः समामाजगाम नयमार्गकोविदः ॥२६॥

अन्वयः

ततः नयमार्गकोविदः द्राविडेन्द्रपुरुषः प्रतिक्रियाशून्यपौरुषविशेषरा
सज्जयनुपः तस्य सभाम् आजगाम ।

व्याख्या

ततो राजकुमारस्य द्राविडराजभूमितन्मुखागमनान्तर मयस्य राजनीतेन
पन्यास्तस्य कोविदो ज्ञाता नीतिज्ञ इत्यर्थः । द्राविडेन्द्रस्य द्राविडदेशानुप
घोलदेशाधिपधीरराजेन्द्रस्य पुरुषो द्रुतस्त्ववेशाहारक इत्यर्थः । प्रतिक्रिया प्रतीक
रस्तया शून्य रहित पौरुष पराक्रमस्तस्य विशेषोऽतिशयस्तेन ज्ञातते शोभ
तस्याऽजेयपराक्रमातिशयानुप सज्ज शरप्रक्षेपणाय पूर्णतपोयुक्त धनु कोदण
यस्य स तस्य सज्जयनुपस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य सभां ससदमाजगाम प्रविशेत् ।

भाषा

बाद में नीतिशास्त्रपारङ्गत द्राविडराज के राजा का द्रुत अजेय पौरुषविशेष
से शोभित तथा युद्ध के लिये सर्वधनुष को तयार रखने वाले विक्रमाङ्कदेव
की सभा में आया ।

मौलिचुम्बितमसुन्धरावतलः कुन्तलेन्द्रतनयं प्रणम्य सः ।
व्याजहार दशानांशुपल्लमन्यस्तकोमलपदां सरस्वतीम् ॥३०॥

अन्वयः

मौलिचुम्बितमसुन्धरावतलः सः कुन्तलेन्द्रतनयं प्रणम्य दशानांशुपल्ल-
मन्यस्तकोमलपदां सरस्वतीं व्याजहार ।

व्याख्या

मौलिना शिरसा चुम्बित समालिङ्गित धनुषरावतल पुषिवीनल येन स द्रुत
कुन्तलेन्द्रायाऽऽहवमल्लदेवस्य तनयं पुन विक्रमाङ्कदेवं प्रणम्य नमस्कृत्य दशानां
शुपल्लमनामंशु किरणा एव पल्लवा विसलयानि 'पल्लवोऽस्त्री विसलयम्'
इत्यमरः । तेषु ग्यस्ते निमित्ते कोमले सुकुमारो पदे भरणी यया ता तां
सरस्वतीं वाग्देयतां पशो दशानांशु पल्लवा इव वान्तिमत्स्वार्त्तसह ग्यस्तानि
प्रतिपादितानि कोमलानि मधुराणि पदानि शब्दा यस्यां तां सरस्वतीं वाचं
व्याजहार उवाच । मधुरपदविन्यासं यथावतात्तपोवाचेति भावः ।

भाषा

उस दूत ने पृथ्वी पर मस्तक टेक के कुन्तलदेश के राजा आहवमस्तदेव के पुत्र विजमाङ्गदेव को प्रणाम कर दाँतो के विरण रूपी कोमल पत्तो पर अपने कोमल चरणों को रखने वाली सरस्वती को प्रकट किया या स्मित पूर्वक कोमल पत्तो के सदृश कोमल अर्थात् मधुर वाक्यों को कहा ।

करचुलुक्यनृपवंशमण्डन त्वद्गुणान् गणयितुं प्रगल्भते ।
धाम पङ्करहिणीविलासिनः कस्य सङ्कलयितुं विदग्धता ॥३१॥

अन्वयः

हे चुलुक्यनृपवंशमण्डन कः त्वद्गुणान् गणयितुं प्रगल्भते । पङ्करहिणीविलासिनः धाम सङ्कलयितुं कस्य प्रगल्भता ।

व्याख्या

चुलुक्यनृपवंशस्य चालुक्यराजकुलस्य मण्डन भूषण तत्सम्बद्धी, हे चुलुक्यनृप-
वंशमण्डन । हे विक्रमाङ्गदेव ! कः पुष्टस्तथ गुणास्त्वद्गुणास्तान् दयादा-
क्षिण्यादीन् गणयितुं सख्यात् प्रगल्भते क्षमते । न कोऽपीत्यर्थः । पङ्करहिणीना
कमलिनीना विलासी सुलदायकस्तूर्यस्तस्य धाम तेज किरणानित्यर्थः । सङ्कलयितुं
गणयितुं कस्य जनस्य विदग्धता पाण्डित्य सामर्थ्यमित्यर्थः । न कस्यापीतिभावः ।
प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः । “प्रतिवस्तूपमा सा स्वादाययोग्यम्यसाम्ययो । एकोऽपि
धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्” इति लक्षणात् ।

भाषा

हे चालुक्यराजकुल के भूषण ! विजमाङ्गदेव ! तुम्हारे दयादाक्षिण्यादि
गुणों की गणना करने में कौन समर्थ हो सकता है अर्थात् कोई भी समर्थ नहीं
हो सकता । कमलिनी को सुख देने वाले सूर्य की किरणों को गिनने की
पाण्डिताई या सामर्थ्य किसमें है अर्थात् किसी में नहीं है ।

वर्णयामि विमलत्वमम्भसः किं त्वदीयकरवालवतिनः ।

एति यत्प्रभवमैन्दवीं द्युतिं विश्वश्रुक्तिपुटमौक्तिकं यशः ॥३२॥

अन्वयः

त्वदीयकरवालवर्तिनः अम्मसः विमलत्वं किं वर्णयामि । यत्
विश्वशुक्तिपुटमौक्तिकं यशः ऐन्दवी द्युतिम् एति ।

व्याख्या

त्वदीये त्वत्सम्बन्धिनि करवाले लज्जे वर्तत इति त्वदीयकरवालवर्ती त
भवदीयलज्जे स्फुटतया प्रतीयमानस्याम्भसो जलस्य विमलत्वं विशद
धावल्पमित्यर्थः । किं वर्णयामि केन प्रकारेण निरूपयामि । यस्मादम्भ
प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तत् यत्प्रभवं यदुत्पन्नं, विश्वं सम्पूर्णब्रह्माण्डमेव शुक्तिपुटं तत्
मौक्तिकमेव यशः कीर्तिरिन्दोरित्यमित्येन्दवी तामिन्दुसम्बन्धिनीं द्युतिं कान्तिमेति
प्राप्नोति । त्वत्करवालप्रभावेण विश्वस्मिन्ने चन्द्रवच्छुभ्रं यशः प्रसूतमिति
भायः । शुभ्रत्वाद्यशसि मौक्तिकाभेदारोपाद्रूपकम् । अस्मिन्निश्वस्मिन् शुक्ति-
पुटदारोपः कारणमतः परम्परितरूपकम् । 'नियतारोपणोपायस्त्वारोपः
परस्य यः । तत्परम्परितमिति' लक्षणात् ।

भाषा

आपकी तलवार के (घार के) पानी की स्वच्छता का क्या वर्णन करें ।
जिससे उत्पन्न विश्वरूपी सीप का मौक्तिक रूपी यश चन्द्रमा की कान्ति को
प्राप्त करता है अर्थात् आपकी तलवार से उत्पन्न चन्द्रमा के समान शुभ्र यश
सम्पूर्ण विश्व में फैल गया है ।

खड्गवारि भवतः किमुच्यते लोलशैवलमिवारिकुन्तलैः ।
यत्र राजति निवेशितं त्वया राजहंसनिबहोपमं यशः ॥३३॥

अन्वयः

अरिकुन्तलैः लोलशैवलम् इव भवतः खड्गवारि किम् उच्यते । यत्र
यया निवेशितं राजहंसनिबहोपमं यशः राजति ।

व्याख्या

अरीणां तद्रूपां कुन्तलैः वेशैः (हेतुभिः) लोलश्चञ्चलशैवलशैवालं
लमीली तु शैवालं शैवलः इत्यमरः । यस्मिन्तल्लोलशैवलं प्रकम्पमान-
तलमिव भवतस्तस्य विभ्रमाद्भवेत्य खड्गवारि कृपाणपाराजलं किमुच्यते

जनैस्सयंयंवाऽवर्णनीयमेवेत्यर्थः । यत्र कृपाणधाराजले त्वया भवता निवेशितं प्रतिष्ठापितं राजहंसानां भराळानां निबहस्तमूह उपमोपमानं यस्य तन्मरालसमूह-सदृशं शुभ्रं यशः कीर्ती राजति शोभते । उपमालङ्कारः ।

भाषा

शत्रुओं के केशों के लगे होने के कारण, चञ्चल सेवार से युक्त तलवार के पानी का कैसे वर्णन किया जाए । जहाँ तुम्हारे द्वारा स्थापित राजहंस के समूह के समान श्वेत यश शोभित होता है । अर्थात् तुमने शत्रुओं को काटकर अपना श्वेत यश स्थापित किया ।

त्वद्भुजप्रणयिचापनिस्वनः कैरसौ समरसीम्नि सद्भते ।
व्यक्तिमेति रिपुमन्दिरेषु यः क्रन्दितध्वनिभिरेणचक्षुषाम् ॥३४॥

अन्वयः

असौ त्वद्भुजप्रणयिचापनिस्वनः समरसीम्नि कैः सद्भते । यः रिपु-मन्दिरेषु एणचक्षुषां क्रन्दितध्वनिभिः व्यक्तिम् एति ।

व्याख्या

असौ प्रतिद्वस्तव भुजो बाहुः 'भुजबाहु प्रवेष्टो योः' इत्यमरः । त्वद्भुज-स्तस्य प्रणयी बृद्धसम्बद्धो यश्चापो धनुस्तस्य निस्वनः शब्दः समरसीम्नि युद्धभूमौ कर्जनैः सह्यते सोऽद् श्रव्यते । यो निस्वनो रिपूणां शत्रूणां मन्दिरेषु गृहेष्वेणस्य मृगस्य 'गोकर्णमुपतेषर्षरोहिताश्चबरो मृगाः' इत्यमरः । चक्षुरिय लोचनमिव चक्षुर्पासां तास्तासां मृगलोचनानां क्रन्दितानि रुदितानि 'क्रन्दितं रुदितं दृष्टम्' इत्यमरः । एष ध्वनयश्चाब्दास्तैर्व्यक्ति प्रकाशं प्रकटतामित्यर्थः । एति प्राप्नोति । समरे यवीयघापनिर्गतगार्जमुत्तान् गर्तान् ध्रुवा राजपत्न्यः स्वभयनेषु रुदन्तीति भावः । अत्र चापनिस्वन-सत्प्रतिध्वन्योर्व्यधिकरण्येन वर्णनादसङ्गतिरलङ्कारः ।

भाषा

तुम्हारी भुजा से धनिष्ठता रखने वाले इस धनुष की टङ्कार को युद्ध-भूमि में कौन सहन कर सकते हैं । जिसका साक्षात्कार शत्रुओं के घरों में मृग-नयनियों की रोने की ध्वनि से होता है । अर्थात् तुम्हारे धनुष का टङ्कार होते ही शत्रु मरता है और उसके घर की नारियाँ रोने लगती हैं ।

निर्मदत्वमुपयान्ति हन्त ते व्यारवैः करटिनो दिशामपि ।
करमलैः परिहृता इवालिभिर्यद्भजन्ति ककुभः प्रसन्नताम् ॥३५॥

अन्वयः

ते व्यारवैः दिशा करटिनः अपि हन्त निर्मदत्वम् उपयान्ति । यत्
अलिभिः इव करमलैः परिहृताः ककुभः प्रसन्नतां भजन्ति ।

व्याख्या

ते तव विक्रमाङ्कदेवस्य व्यापा मौर्ध्या रवा स्वनास्त्यारवै शिञ्जिनी-
निर्घोषं 'मौर्ध्या व्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमरः । दिशा ककुभां करटिनो गजा अपि
दिग्गजा अपीत्यर्थः । हन्तेति हर्षे, 'हन्त शानेऽनुकम्पायां वाक्पारम्भविषादयो ।
निश्चये च प्रलोदे च' इत्यमरः । निर्मदत्वं भयेन मवराहित्यमुपयान्ति
प्राप्नुवन्ति । ते व्यारव्य श्रुत्वा दिग्गजा स्वरहकार परिहृत्य भीतास्तन्तो
मवरहिता भवन्तीति भावः । यद्यस्मात्कारणादलिभिरिव भ्रमरैरिव करमलैर्मोहै-
'मूर्छां तु कश्मलं मोहोऽप्ययमदंस्तु पीडनम्' इत्यमरः । कुनूपकृतकुन्मभि-
रित्यर्थः । परिहृता रहिता ककुभो दिशः प्रसन्नतां नैर्मल्य भजन्ति समाध्वज्जन्ति ।
करमलस्याऽलिभिस्तस्यामुपमा ।

भाषा

यह कहते हर्षं होता है कि आप की प्रत्यञ्चा के शब्द को सुन कर दिग्गज
भी भय से गद रहित हो जाते हैं । मद जल के न बहने से भ्रमरों के न जाने
के कारण, भ्रमर रूपी दुष्ट राजाओं व कुट्टित स्वरूप कालिमा के दूर हो जाने
से दिशाएँ प्रसन्न हो जाती हैं ।

त्वाद्यशेन विजिगीषुणा विना चत्रमवममसाध्यसाधने ।
प्लावनाय जगतः प्रगल्भते नो युगान्तसमयं विनाम्युधिः ॥३६॥

अन्वयः

क्षत्र, त्वाद्यशेन विजिगीषुणा विना असाध्यसाधने अक्षमम् । अम्युधिः
युगान्तसमयं विना जगतः प्लावनाय नो प्रगल्भते ।

कदर्यमेन पीडनेनोज्झिता परित्यक्ता भवति, या पृथिवी गुणैर्व्यावासिष्यशीर्षादि-
गुणैरज्ज्वलं प्रदास्यं त्वां भवन्तं पाति स्वामिनं लभते प्राप्नोति ।

भाषा

हे महावीर ! आप जिस पृथ्वी पर अर्थात् जहाँ रहोगे वह भूमि पुण्य के
मुक्त ऐश्वर्य समृद्धि आदि फलों को अवश्य प्राप्त करेगी । वह भूमि दुष्टराजाओं
की पीड़ा से मुक्त हो जाएगी जो दया दासिष्य शीर्ष आदि गुणों से देदीप्यमान
आपको अपना स्वामी पाएगी । अर्थात् आप जहाँ रहोगे वह भूमि अवश्य समृद्धि-
शाली हो जाएगी और उसको कभी भी दुष्ट राजा लोग पीड़ित न कर सकेंगे ।

त्वद्भिया गिरिगुहाश्रये^१ स्थिताः साहसाङ्क गलितत्रपा नृपाः ।
ज्यारवप्रतिरवेण तानपि त्वद्धनुः समरसीम्नि बाधते ॥४०॥

अन्वयः

हे साहसाङ्क ! (ये) नृपाः गलितत्रपाः (सन्तः) त्वद्भिया गिरिगु-
हाश्रये स्थिताः तान् अपि त्वद्धनु समरसीम्नि ज्यारवप्रतिरवेण बाधते ।

व्याख्या

हे साहसाङ्क ! साहसं विक्रम एवाङ्कौ विजयलक्षणं 'कलङ्काङ्कौ लाच्छ-
नञ्च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । यस्य स तत्सम्बोधने हे साहसाङ्क हे
विक्रमाङ्कदेव ! ये नृपा भूपा गलिता विनिर्मता त्रपा लज्जा येषां ते विगत-
लज्जास्तन्तस्त्वतां भीस्तया भयद्भयेन गिरीणा पर्वतानां गुहाः कन्दरा एवाऽऽश्रयः
रक्षास्थानं तस्मिन् स्थितास्तानपि तव धनुश्चापः समरसीम्नि समराङ्गणे ज्याया
मौर्व्या रवस्य शब्दस्य प्रतिरवः प्रतिध्वनिस्तेन बाधते पीडयति । पर्वतकन्दरा-
स्वपि विक्रमाङ्कदेवस्याऽऽगमनभयादिति भावः ।

भाषा

हे विक्रमाङ्कदेव ! जो राजा लोग लज्जा को छोड़ तुम्हारे डर से पर्वतों
की कन्दराओं में छिप कर बैठ जाते हैं उनको भी तुम्हारा धनुष समर भूमि
में प्रत्यञ्चा की टङ्कार की प्रतिध्वनि से पीड़ित करता है ।

^१ 'गिरिगुहासु ये' इत्यपि पाठान्तरम् ।

उत्प्रतापदहनं मुखं ब्रह्माहवे त्वदसिन्द्रजालिकः ।

दिव्यमस्तकसमागमं द्विषां लूनमर्त्यशिरसां करोति यत् ॥४१॥

अन्वयः

आहवे त्वदसिः उत्प्रतापदहनं मुखं ब्रह्म इन्द्रजालिकः (भवति) यत् लूनमर्त्यशिरसां द्विषां दिव्यमस्तकसमागमं करोति ।

व्याख्या

आहवे युद्धे तब अतिस्त्रवसिर्भबवीयलङ्ग उद्गत ऊर्ध्वं प्रसारितः प्रताप एव ब्रह्मोऽग्निर्नयस्मात्तदुत्प्रतापदहनं मुखमाननमप्रभायञ्च ब्रह्म धारयन्निन्द्रजालिक इन्द्रजालविद्याप्रवीणो आयावी भवति । यद्यस्मात्कारणात् स लूनं छिन्नं भार्यं मरणशीलं विनाशीत्यर्थः । शिरः येषां ते लूनमर्त्यशिरसस्तेषां छिन्नविनाशिनस्तकानां दिव्यानां स्वर्गोपाणां भस्तकानां शिरसां समागमं प्रापणं करोति । यथा कश्चिदिन्द्रजालिको मुखादग्निनिस्तरणं प्रवञ्चयन् चमत्कारयुक्तानि कार्याणि करोति तथैव तम लङ्ग ऊर्ध्वप्रसारितप्रतापरूपदहनयुक्तं मुखं धारयन् लूनशिरसां शून्यां रणे मरणात्तेषां स्वर्गप्राप्तिनिश्चितेति हेतोस्तेषां मूतनदिव्यमस्तकान् संदधाति । अत्रोत्तरार्धगतवाक्यार्थस्येन्द्रजालिकत्वे हेतुतया कथनात्काव्य-लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध में, ऊपर उठने वाले तेज रूपी अग्नि से युक्त मुख या नोक वाली तुम्हारी तलवार, इन्द्र जालिक हो जाती है । क्यों कि कटे हुए मानवी मस्तक वाले शत्रुओं को वह दिव्य मस्तको से युक्त कर देती है । अर्थात् युद्ध में जो वीर मरते हैं वे स्वर्ग में जाते हैं वह प्रसिद्धि है । इसलिये तुम्हारी तलवार इन्द्रजालिक के समान फिर कटे शत्रुओं को काल्पनिक दिव्य मस्तको से युक्त कर स्वर्ग में भेज देती है ।

भाग्यभूमिमपि भारतादिषु त्वादृशं न शृणुमः प्रतापिनम् ।

दर्शनेन विजयश्रियं रणेऽप्यन्यसङ्गविमुखीं करोति यः ॥४२॥

अन्वयः

भारतादिषु अपि त्वादृशं भाग्यभूमिं प्रतापिनं न शृणुमः । यः रणेऽपि दर्शनेन विजयश्रियम् अन्यसङ्गविमुखीं करोति ।

व्याख्या

संतात् त्रायत इति क्षत्रं क्षत्रियजातिः क्षात्रधर्मो वा त्यादृशेन भवादृशेन विजि-
गीषुणा विजयेषिणा विनाऽसाध्याना कर्तुमशक्याना कार्याणा साधने सम्पादनेऽक्षमं
सामर्थ्यहीनम् । अम्बुधिस्तमुद्रो युगान्तसमयं विना प्रलयकालागमनं विना जगती
भुवनस्य 'विष्टपं भुवन जगत्' इत्यमरः । प्लवनाय निमज्जनाय नो प्रगल्भते
न प्रभुः । अत्र प्रतिवस्तुपमालङ्कारः । 'सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये
स्थितिरिति' लक्षणात् ।

२ भाषा

क्षत्रिय जाति, तुम्हारे ऐसे विजय की इच्छा रखने वाले के विना असाध्य
कार्य की सिद्धि करने में समर्थ नहीं हो सकती । समुद्र प्रलय काल के विना
जगत् को पानी के अन्दर डुबाने में समर्थ नहीं होता ।

अग्रजे तृणवदर्पितं निजं राज्यमूर्जितगुणेन यच्चया ।

वज्रलेपघटितेव तेन ते निश्चला जगति कीर्तिचन्द्रिका ॥३७॥

अन्वयः

यत् ऊर्जितगुणेन त्वया निजं राज्यं तृणवत् अग्रजे अर्पितम् । तेन
ते कीर्तिचन्द्रिका जगति वज्रलेपघटिता इव निश्चला (जाता ।)

व्याख्या

यद्यस्मादकारणादूर्जिताः श्रेष्ठा गुणा दयादाक्षिण्यादयो यस्य स तेन प्रशस्त्य-
गुणेन त्वया निजं स्वकीयं राज्यमग्रजे श्रेष्ठघातरि सोमदेवे तृणवत्गुणेन तुल्यं
लोभरहितमित्यर्थः । अर्पितं निवेदितं तेन कारणेन ते सव कीर्तिरेव चन्द्रिका
कीर्तिन्योत्पत्ता वज्रलेपेन कृत्तिशलेपेन चिरकालस्यायिना लेपद्रव्येण निश्चला-
ऽचला स्थिरेत्यर्थः । जाता ।

भाषा

चूँकि श्रेष्ठ गुणों से युक्त तुमने अपना राज पाट तृणवत् समझ कर अपने
वडे भाई सोमदेव को दे दिया इससे तुम्हारी कीर्ति रूपी चादनी वज्रलेप के
समान अचल हो गई ।

किं करोपि निजयाथवा भुवा त्वं समस्तवसुधातलेश्वरः ।

केसरी, वसति यत्र भूधरे तत्र याति मृगराजतामसौ ॥३८॥

अन्वयः

अथवा समस्तवसुधातलेश्वरः त्वं निजया भुवा किं करोपि । यत्र भूधरे केसरी वसति तत्र असौ मृगराजतां याति ।

व्याख्या

अथवेति पक्षान्तरे । समस्तस्य समग्रस्य वसुधातलस्य भूतलस्येश्वरः प्रभुत्वं निजया स्वकीयया भुवा पृथिव्या राज्येनेत्यर्थः । किं करोपि किम्प्रयोजनं धारयति । न किम्प्रीत्यर्थः । यत्र यस्मिन्भूधरे पर्वते केसरी सिंहो सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हयंलः केसरी हरिः इत्यमरः । वसति गच्छति तत्र तस्मिन् स्थानेऽसौ सिंहो मृगराजता मृगराजपदवीं याति प्राप्नोति ।

भाषा

अथवा सम्पूर्ण पृथ्वी के स्वामी, तुमको अपनी पृथ्वी की अर्थात् राज्य की क्या परवाह है । शेर जिस पर्वत पर जा बैठता है वही वह मृगराजपद को प्राप्त कर लेता है ।

याति पुण्यफलपात्रतामसौ यां भुवं निवससे महाभट ।

सा कुपार्थिवकदर्थनोज्झिता त्वां पतिं हि लभते गुणोज्ज्वलम् ॥३९॥

अन्वयः

हे महाभट ! (त्वं) यां भुवं निवससे असौ पुण्यफलपात्रतां याति हि, सा कुपार्थिवकदर्थनोज्झिता (या) गुणोज्ज्वलं त्वां पतिं लभते ।

व्याख्या

हे महाभट ! हे महावीर ! त्वं यां भुवं पृथिवीं निवससे त्विति करोपि, असौ भूः पुण्यस्य मृतस्य फलानां मुक्त्यर्थं समृद्धीनां पात्रतां भाजनत्वं याति हि निश्चयेन प्राप्नोति । सा भूमिः कुपार्थिवस्य वृत्तितनुपत्य

व्याख्या

भारतादिष्वपि महाभारतप्रभृतिप्राचीनेतिहासग्रन्थेष्वपि भारतादिदेशेष्वपि वा त्वादृशं भवादृशं भाग्यस्य भागधेयस्य 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियति-विधिः' इत्यमरः । भूमिमाधपं भाग्यवन्तं प्रतापिनं प्रभाववन्तं न धृणुमो नाऽऽकर्णयासः । यो रणेषु युद्धेषु दर्शनेन स्व-स्वरूपप्रकाशनेनैव विजयधियं जयलक्ष्मीमन्येषां राज्ञां सङ्गात्सम्बन्धाद्विमुखौ पराद्विमुखौ करोति । युद्धेषु तत्र दर्शनेनैव हाथयो भयभीता भवन्ति तत्मातेषां राज्यधीरनुपमरूपलावण्यपुक्तं कामुकं 'कामिनीय तांस्त्वक्त्वा त्वत्समीपे समायातीति नावः । समासोक्ति-रलङ्कारः ।

भाषा

महाभारत आदि प्राचीन ऐतिहासिक ग्रन्थों में या भारत आदि देशों में तुम्हारे ऐसा भाग्यशाली प्रतापी कोई भी सुनने में नहीं आता । युद्धों में जिसके दर्शनमात्र से शत्रुओं की राजश्री शत्रुभूत राजाओं के पास रहना ही नहीं चाहती । अर्थात् युद्धों में तुम्हारे दर्शन मात्र से विपक्षी राजा भयभीत हो जाते हैं अत एव उनकी राजश्री, अर्थात् सुन्दर कामुक के दर्शन मात्र से, कामिनी के समान, उनको छोड़ कर तुम्हारे पास चली आती है ।

किं किरीटमणयः क्षमाभुजां लोहकर्पकटपत्सहोदराः ।

आनयन्ति यदुपान्तवर्त्मनि त्वत्कृपाणमतिदूरवर्तिनम् ॥४३॥

अन्वयः

क्षमाभुजां किरीटमणयः लोहकर्पकटपत्सहोदराः किम् ? यत् अवि-दूरवर्तिनं त्वत्कृपाणम् उपान्तवर्त्मनि आनयन्ति ।

व्याख्या

क्षमां पृथ्वीं भुञ्जन्ति त्वोपमोपे समानयन्ति ते क्षमाभुजो विपक्षभूमि-पतयस्तेषां किरीटेषु मुकुटेषु मणयो रत्नानि 'मण्डनं चाय मुकुटं किरीटं पुनर्पु-राकम्' इत्यमरः । लोहस्य लोहस्य कविका दृषदश्चुम्बकशिलास्तासां सहोदरा-स्तदुदाः किम् ? यद्यस्मात्कारणादतिदूरे वर्तत इत्यतिदूरवर्तिनं तं विप्रकृष्ट-देशस्थं त्वत्कृपाणं त्वत्सङ्गमुपान्तवर्त्मनि समीपप्रदेशे आनयन्ति समाकर्षन्ति । अत्रोत्प्रेदालङ्कारः ।

व्याख्या

घनाना मेघाना गजितानि स्तनितानि 'स्तनित गजित मेघनिर्घोषे रसितानि-
च' इत्यमरः । तेष्विवाज्येषा प्रतापिना पौरुषस्य पुरुषार्थस्य गुणेषु महत्त्वेष्व-
पि श्रुतिं कथं प्राप्तवत्सु गतेषु, अस्य चोलनृपतेर्मनसात्मनसो 'चित्त तु चेतो
हृदय स्वान्त हृन्मानस मन' इत्यमरः । मानससरोरसो वा राजहंसवनितेव
मरालीव तावकी त्वदीया स्तुति स्तव 'स्तव स्तोत्र स्तुतिर्नुति' इत्यमरः । न
नि सरति न पुष्पभवति । तन्मनस्येव निश्चला तिष्ठति इति भावः । घनगजित
श्रुत्वा यथा मराली मानससरोवरादप्यत्र न गच्छति तत्रैव तिष्ठति च तथैव
बहूना राज्ञामपि पुरुषार्थकया श्रुत्वा तव स्तुतिश्चोलदेशाधिपतेर्मनसो न पुष्पभ-
वतीत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

मेघ की गरज के समान जब राजाओं के भी पुरुषार्थ के महत्त्व को सुन
कर चोलदेश के राजा वीरराजन्द्र के मन से तुम्हारी स्तुति मानस सरोवर से
राजहंसी के समान नहीं हटती है । अर्थात् जब मेघ के शब्द सुनकर राजहंसी
मानस सरोवर में ही रहती है और वहाँ से अन्यत्र नहीं हटती वैसे ही अन्य
राजाओं के पौरुष के महत्त्व को सुनकर भी तुम्हारी स्तुति उस चोल राजा
के मन से नहीं हटती किन्तु उसके मन में विद्यमान है ।

कन्यकां कुलप्रभूषणं गुणैरद्भुतैस्त्रिभुवनतिशायिनीम् ।
त्वत्करप्रणयिनीं विधाय मः प्राप्तुमिच्छति समस्तवन्द्यताम् ॥४६॥

अन्वयः

सः कुलप्रभूषणम् अद्भुतैः गुणैः त्रिभुवनतिशायिनीं कन्यकां त्वत्कर-
प्रणयिनीं विधाय समस्तवन्द्यतां प्राप्तुम् इच्छति ।

व्याख्या

स वीरराजेन्द्रनामकश्चोलदेशराजः कुलस्य यशस्य भूषणमलङ्कारभूतामद्भु-
तराश्वर्षकरैर्गुणं शीललज्जादिभिस्त्रयणा भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तमतिशोते
लङ्घयतीति त्रिभुवनतिशायिनी ता त्रिभुवनतिशायिनी लोकत्रयेष्वनुपमां
कन्यकां स्वात्मजां तव करस्य हस्तस्य प्रणयिनीं सङ्गिनीं तं विधाय कृत्वा त्वां
विवाहेत्यर्थः । समस्तैस्सकलैर्लोकैर्वन्द्यतां नमस्यतां प्राप्तुं लक्ष्मिच्छति-
भिवाञ्छति ।

भाषा

वह वीरराजेन्द्र नामक चोल देश का राजा कुल की अलङ्कार स्व
शील लज्जा आदि अद्भुत गुणों से तीना लोकों में अनुपम, अपनी व
तुमसे पाणिग्रहण अर्थात् विवाह कर सब लोगों में बदनीय होना चाहता

तेन तस्य वचनेन चारुणा प्राप 'कुन्तलपतिः प्रसन्नताम् ।
तीव्ररोषनिपेगशान्तये भेषजं विनय एव तादृशाम्' ॥४

अन्वयः

कुन्तलपतिः तस्य चारुणा तेन वचनेन प्रसन्नता प्राप । तादृ
तीव्ररोषनिपेगशान्तये विनयः एव भेषजम् (अस्ति) ।

व्याख्या

कुन्तलपति कुन्तलदेशाधिपतिविक्रमाङ्कदेवस्तस्य द्रविडदेन्द्रदूतस्य चारुणा
मनीहारिणा तेन पूर्वोक्तेन वचनेन वाक्प्रपञ्चेन प्रसन्नता प्रसाद 'प्रसादस्तु
प्रसन्नता' इत्यमर । प्रापोपजगाम । तावृणा विक्रमाङ्कदेवसदृशाया विजि-
गीयूणा तीव्रस्तीक्ष्णो रोष कोष एव विष गरल तस्य वैषो रयस्तस्य शान्तये
शमनाय विनय एव नम्रत्वमेव भेषजमीषध 'भेषजीषधभेषज्यान्वयवदो णामु-
रित्यपि' इत्यमर । अस्ति । विजिगीयूणा वीरराजां पुरतो विनयवर्शनं तेषां
क्रोधनिवारणपूर्वकप्रसन्नतासम्पादनार्थमेक एवोपाय इति भाव । रोषे विषता-
दात्म्यादुपक्रम ।

भाषा

कुन्तलदेशाधिपति विक्रमाङ्कदेव, द्रविडदेश के राजा के दूत की पूर्वोक्त
मीठी बातों से प्रसन्न हो गया । ऐसे महापुरुषों के तीव्र ओष रूपी विष के
वैष की रीत के लिये केवल विनय ही औषध है ।

१ कुन्तलदेशं कृष्णातुङ्गमद्राक्षमात् कावराजमुद्गमस्यानपयन् प्रसृत
पूर्वपरिचमाद्रिमध्यभाग ।

२ भावोऽयमप्रापि प्रदक्षित —
उत्तमपरायण रणाङ्गणेषु यस्यातिबुद्धस्य हठात्यहत् ।

न नम्रभावादपरो नृपाणामासीन् कृपाणप्रतिपक्षमार्ग ॥ (३ सर्वे ६९ श्लोक)

कीदृशी शशिमुखी भवेदिति स्पृश्यते स्म हृदये म चिन्तया ।

कामुकेषु मिषमात्रमीक्षते नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः ॥४८॥

अन्वयः

सः शशिमुखी कीदृशी भवेत् इति चिन्तया हृदये स्पृश्यते स्म ।
नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः कामुकेषु मिषमात्रम् ईक्षते ।

व्याख्या

स विरमाञ्जुदेव शशिमुखी चन्द्रमुखी द्रविडदेशराजकुमारी कीदृशी
किंस्वरूपा भवेदिति चिन्तया विचारेण हृदये मनसि चिन्तन्तु चेतो हृदय स्वान्त
हृन्मानस मन इत्यमर । स्पृश्यते स्म चिन्तितो बभूव । नित्य सदैव
कुण्डलित समाकुष्ट कार्मुक धनुर्धन स सततसज्जधनु स्मर कामदेव कामुकेषु
कामिषु कान्ताम्रत्यनुरागसम्भूतेष्वित्यर्थ । मिषमात्र व्याजमात्रमीक्षते
पश्यति । चिन्तोः पावनव्याजेनैव कामबाणव्यापार सकल इति भाव ।
अनाऽर्धान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

यह विरमाञ्जुदेव, द्रविड देश के राजा की चन्द्रवदनी कन्या कैसी होगी
इस विचार से चिन्तित हो उठा । कामियों के प्रति सदा धनुष सज्ज रखने
वाला कामदेव, कामियों को पीड़ित करने में कोई वहाना ही खोजता रहता है ।

अत्रवीक्ष मनसः प्रयत्नतां दन्तकान्तिभिरुदीरयन्निय ।

ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः ॥४९॥

अन्वयः

ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः (सः) दन्तकान्तिभिः
मनसः प्रयत्नताम् उदीरयन् इव अत्रवीत् च ।

व्याख्या

ओष्ठयो पृष्ठं तत्र लुठितो लुलित स्मितस्येष्टदासरयाञ्चल प्रान्तभागे
पश्य स ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलो लज्जयेष्टदासयुक्त कुन्तलीना कुन्तलवेदा-
कामिनीनां नयनानि नेत्राणि 'लोचन नयन नेत्रमोक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमर ।

दोषजातमवधीर्यं मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

क्षारभावमपनीयं गृह्यते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥५१॥

अन्वयः

सज्जनाः दोषजातम् अवधीर्यं मानसे गुणम् एव धारयन्ति । वारिदाः वारिधेः क्षारभावम् अपनीयं सलिलम् एव गृह्यते ।

व्याख्या

सज्जनाः सत्पुरुषा दोषाणां निगद्यवस्तूनां जातं समूहं दोषजातं दुर्गुणकुल-
मित्यर्थः । अवधीर्यं परित्यज्याज्वहेत्वनं विधायेति भावः । मानसे हृदये
'चित्तं तु चेतो हृदयं स्थान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । गुणमेव धारयन्ति
समावरेण गृह्णन्ति । वारिदा मेघा वारिधेः समुद्रस्य क्षारभावं लयणत्वमपनीय
दूरीकृत्य सलिलमेव बृहदं माघयं प्रजलमेव गृह्णते समाददति । दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

सज्जनलोग दोषों को छोड़ कर मन में गुण को ही धारण करते हैं । मेघ,
रामुद्र के क्षारेण को छोड़ कर विशुद्ध गंधुर् जल ही ग्रहण करते हैं ।

दिग्जयव्यसनिना पुनः पुनस्तस्य किं प्रियमनुष्ठितं मया ।

रज्यते मयि दृढं तथाप्यसौ चेत्ति कश्चरितमुन्नतात्मनाम् ॥५२॥

अन्वयः

पुनः पुन दिग्जयव्यसनिना मया तस्य किं प्रियम् अनुष्ठितम् ।
तथापि असौ मयि दृढं रज्यते । कः उन्नतात्मनां चरितं चेत्ति ।

व्याख्या

पुनः पुनर्भूयो भूयो विज्ञां जयो विजयस्तस्य व्यसनमस्यास्तीति दिग्जय-
व्यसनी तेन सर्वविश्वतमाननृपमण्डलपराजयदुर्ललितचेतसा मया विक्रमाद्भुदेवेन
तस्य द्राविडेशस्य किं प्रियं हितमनुष्ठितं कृतम् । तथापि मया किञ्चिदुपकारेऽ-
कृतेऽप्यसौ द्राविडेशो मयि मत्सम्बन्धे बृहदं रज्यते गाढं स्नेहं कुरुते । कः
पुरुष उन्नत उत्कृष्ट आत्मा येषां ते तेषामुन्नतात्मनां महात्मनां चरितं माहात्म्यं
चेत्ति जानाति । अवयान्तरन्यासालङ्कारः ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवोक्तपनन्तरमपगतं बूरीभूतं साध्वर्त्तं भयं यस्य स विगत-
भीस्तापुस्तञ्जनस्त चोलवृत्तोऽभूतस्य सुधाया ब्रवः प्रवाह उपभोपमानं यस्यास्तां
पीयूषप्रवाहस्तद्वशोमिन्दुकरवच्चन्द्रकिरणवन्निर्मला विशदो तामिति पूर्वोक्तप्रकारां
षाचं वागीं दर्शयन्तं प्रकटयन्तं युवाणमित्यर्थः । एनं प्रतिदं विक्रमाङ्कं
विक्रमाङ्कदेवं स्पष्टितपत् निवेदितवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के बोलने के अनन्तर भय से रहित उस सज्जन चोलराजवृत्त
ने अभूत के प्रवाह के ऐसी तथा चन्द्रमा के किरणों के ऐसी मीठी और निर्मल
उपर्युक्त बातें बोलने वाले विक्रमाङ्कदेव से कहा ।

किं तवान्यदुचितं वदान्यता यत्समादिशति तत्त्वया कृतम् ।
प्रार्थितार्थपरिपन्थितामगात् कश्चुलुक्यकुलपार्थिवोऽर्थिनाम् ॥५५॥

अन्वयः

तव अन्यत् उचितं किम् । वदान्यता यत् समादिशति तत् त्वया
कृतम् । कः चुलुक्यकुलपार्थिवः अर्थिनां प्रार्थितार्थपरिपन्थिताम् अगात् ।

व्याख्या

तव भवतो विक्रमाङ्कदेवस्याऽप्यदितरदुचितं योग्यं किम् । अर्थात् भवता
सर्वमुचितमेवाऽनुष्ठितम् । वदान्यतोदारता 'स्फुर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशोभा बहुप्रदे'
इत्यमरः । तावकीनेति भावः । यत्समादिशति यदासापयति तत्त्वया भवता
कृतं विहितम् । सर्वयैव हृदयस्य विशालतैव भवता प्रदर्शितेति भावः ।
कश्चुलुक्यकुलस्य चालुक्यवंशस्य पार्थिवो नृपोऽर्थिनां याचकानां प्रार्थितोऽभिवा-
ञ्छितोऽयं प्रयोजन तस्य परिपन्थितां प्रतिकूलतामगात् गतवान् न कोऽपीत्यर्थः ।
चालुक्यकुलोत्पन्नानां राज्ञां याचकमनोरथपूरणं स्वाभाविकमिति भावः । अत्रा-
यपित्यलङ्कारः ।

भाषा

इससे वह कह आपका और दूसरा क्या उचित कार्य हो सकता है । आपने
अपने ओदार्य के अनुरूप कार्य किया । चालुक्यवंश के किस राजा ने अर्थियों
की प्रार्थना का निषेध किया है अर्थात् किसी ने नहीं ।

वेत्सि मे पतिमवञ्चकं यदि स्वच्छतां स्पृशति चात्र ते मनः ।
तन्निवृत्य कुरु तुङ्गभद्रया मुद्रिते पदमुपान्तवर्त्मनि ॥५६॥

अन्वयः

यदि मे पतिम् अवञ्चकं वेत्सि, अत्र ते मनः च स्वच्छतां स्पृशति तत्
निवृत्य तुङ्गभद्रया मुद्रिते उपान्तवर्त्मनि पदं कुरु ।

व्याख्या

(हे राजन् !) यदि त्वं मे मम पतिं स्वामिनं द्वाविडेश्वरमवञ्चकं निष्क-
पटहृदयं स्वच्छान्तःकरणमित्यर्थः वेत्सि जानासि । अत्रास्मिन्विषये ते तव
मनश्च चेतश्च स्वच्छतां नैर्मल्यं स्पृशत्यालिङ्गति तत्तर्हि निवृत्त्याऽस्मात्स्यानास्प-
रावृत्य तुङ्गभद्रया तन्नाम्नया मुद्रिते चिह्नित उपान्ते वर्त्म तस्मिन् सीमान्तप्रदेशे
पदं स्थापितं स्वनियासमित्यर्थः । कुरु विधेहि ।

भाषा

यदि आप मेरे स्वामी द्वाविडेश्वर को निष्कपट सप्रज्ञते हैं और इस सम्बन्ध
में आप का मन यदि सन्नेह रहित है तो आप यहाँ से सौट कर तुङ्गभद्रा नदी
से चिह्नित सीमान्तप्रदेश में अपना डेरा डालिये ।

कैश्चिदेव सततप्रपाणकैस्तत्र शुद्धहृदयः करिष्यति ।
स त्वया परिचयं प्रतापिना पर्वशीन्दुरिव तिग्मरश्मिना ॥५७॥

अन्वयः

तत्र शुद्धहृदयः सः कैश्चित् पय सततप्रपाणकैः प्रतापिना त्वया पर्वशि-
इन्दुः तिग्मरश्मिना इव परिचयं करिष्यति ।

व्याख्या

तत्र तुङ्गभद्रासीमान्तप्रदेशे शुद्धं निष्कपटं हृदयं मनो यस्य स निर्मलमानसः
स द्वाविडेश्वरः कैश्चिदेव कित्यङ्गिरेव सततं निरन्तरं प्रपाणकानि गमनानि
प्ररूपनानि या तैः प्रतापिना प्रभावशालिना त्वया भवता सह पर्वण्यमाया-
मिन्दुश्चन्द्रास्तिग्मरश्मिना सूर्येणैव परिचयं सम्मेलनं करिष्यति विपास्यति ।
अत्रोपमासङ्कारः ।

आपा

तुल्लभद्रा के सीमान्त प्रदेश में निष्कपट हृदय वाले मेरे स्वामी द्राविडेश्वर, प्रतापी आप से, अमावस्या को, चन्द्रमा के तेजस्वी सूर्य से मिलने के समान, रास्ते में लगातार कुछ ही डेरे डालते हुए, आ मिलेंगे ।

गाहतेऽत्र धृतकार्मुके त्वयि प्रीतिदानमपि भीतिदानताम् ।

तेन तस्य महती विलक्षता यत्र वेत्ति गुणपक्षपातिताम् ॥५८॥

अन्वयः

अत्र धृतकार्मुके त्वयि प्रीतिदानम् अपि भीतिदानतां गाहते तेन यत्र गुणपक्षपातितां वेत्ति तस्य महती विलक्षता ।

व्याख्या

अत्राऽस्मिन् चोलराजप्रधाननगर्यां धृतं गृहीतं कार्मुकं धनुर्मेन ॥ तस्मिन् सज्जधनुषि त्वयि विक्रमाङ्गदेवे प्रीत्या प्रेम्णा दानं कन्यायाः प्रदानमपि भीत्या भयेन दानं तस्य भावस्तां भीतिदानतां भयजन्यदानत्वं गाहते प्राप्नोति । सज्जधनुषाय तुभ्यं यत्प्रीतिपूर्वकमपि दास्यते तद्भूयेन दत्तमिति सर्वेषां ज्ञानं भवेदिति भावः । तेन कारणेन यत्र यस्य द्राविडराजस्य विषये गुणेषु तद्दीपेषु गुणेषु सौजन्यादिषु यस्ते पक्षपातस्समादरस्तस्य भावो गुणपक्षपातिता तां वेत्ति जानाति धारयसीत्यर्थः । तस्य द्राविडाधिपस्य महती विपुला विलक्षता सलज्जत्वम् । अथवा तं प्रति सर्वेषां विस्मयान्वितत्वं यदेवं शौर्ययुक्तोऽपि भयात् कन्या ददातीति । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । स्वद्भूयात्तेन कन्या प्रवर्त्तेति तस्य महदपमशस्तेन यस्य कृते तव गुणपक्षपातित्वं वर्त्तते स लज्जास्पदं मा भूयादिति हेतोः सीमान्तप्रान्त एव तव दर्शनं वरमिति भावः ।

आपा

उस द्राविड राजा के राज्य की प्रधान नगरी में धनुष लेकर (अपनी सेना के साथ) आये हुए तुमको जो प्रेम पूर्वक भी दिया जाएगा वह लोगो की दृष्टि में भय से दिया गया समझा जाएगा । इस कारण से जिसके गुणों के प्रति आप का समादर है उस चोलदेश के राजा को लज्जित होना पड़ेगा । या सब लोग उसके सम्बन्ध में आश्चर्य करने लगेंगे कि इतना पराक्रमी और शौर्ययुक्त होने पर भी उसने भय से अपनी लड़की कैसे दे दी ।

नाद्य यावदवलोकिता जनैः क्वापि तस्य वचसामसत्यता ।
मादृशां शुभविपर्ययाद्यदि व्यक्तिमेव्यति भवादृशेषु सा ॥५९॥

अन्वयः

अद्य यावत् जनैः तस्य वचसाम् असत्यता क्व अपि न अवलोकिता ।
यदि मादृशां शुभविपर्ययात् सा भवादृशेषु व्यक्तिम् एव्यति ।

व्याख्या

अद्य यावदाधुनिककालपर्यन्तं जनैर्लोकैस्तस्य वचसां वाणीनामसत्यता मिथ्यात्वं
क्वाऽपि कस्मिन्नपि विषये नाऽवलोकितं न दृष्टं नानुभूतैर्ययः । यदि परं
मादृशां भूतसद्गुणानां शुभस्य पुण्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं तस्मात्पापात् दुर्भाग्याद्वा
साऽसत्यता भवादृशेषु त्वादृशेषु महानुभावेषु व्यक्तिं प्रकाशमेव्यति प्राप्स्यति ।
अयमस्माकं हीर्भाग्यस्यैव प्रभावः स्याद्यदि तस्य वचसामसत्यता भवत्सु प्रकटीभ-
वेदिति भावः ।

भाषा

आज तक लोगो को किसी भी विषय में द्राविडेश्वर की वाणी की
असत्यता का अनुभव नहीं हुआ है । यदि आपके अनुभव में ऐसी बात आवे
तो वह मेरे ऐसी के पाप से या दुर्भाग्य से ही हो सकता है ।

एवमादिभिरनेन बोधितः कोविदेन वचनैः पुनः पुनः ।
ज्ञातचोलहृदयः स्वयं च स प्राङ्निवेदितमगात्रदीतम् ॥६०॥

अन्वयः

कोविदेन अनेन एषम् आदिभिः वचनैः पुनः पुनः बोधितः स्वयं च
ज्ञातचोलहृदयः सः प्राङ् निवेदितं नदीतटम् अगात् ।

व्याख्या

कोविदेन पण्डितेन सोविद्व्यवहाराभिज्ञेनेत्यर्थः । अनेन ब्रूतेनेवमादिभि-
रेतादृशवचनैः पुनः पुनो भूयो भूयो बोधितो विज्ञापितः स्वयञ्च गुप्तचरादि-
भिरातं परीक्षितं चोलस्य चोलदेशाधिपस्य हृदयं येन स विज्ञातचोलराज-
हादिवभावः स विक्रमाङ्कदेवः प्राङ् पूर्वं निवेदितं सूचितं नदीतटं पुद्गलमगानदी-
तीरमपारगतगाम ।

भाषा

इस चतुर व लौकिकव्यवहार में कुशल दूत द्वारा ऐसी ऐसी बातों से बार-बार समझाया हुआ और स्वयं भी अपने गुप्तचरों से चोल राजा के हार्दिक भाव को जान लेने वाला, विक्रमादित्यदेव, पूर्व सूचित तुङ्गभद्रानदी के तट पर गया ।

चोलभूमिपतिरप्यनन्तरं निर्जगाम नगरात्कृतोत्सवः ।

पुष्पसायकपताकया तथा कन्यया सह सहासवक्त्रया ॥६१॥

अन्वयः

अनन्तरं कृतोत्सवः चोलभूमिपतिः अपि सहासवक्त्रया पुष्पसायक-पताकया तथा कन्यया सह नगरात् निर्जगाम ।

व्याख्या

अनन्तर विक्रमादित्यदेवस्य तुङ्गभद्रानदीतटप्राप्त्यनन्तरं कृतो विहित उत्सवो महो 'मह उद्यम उत्सव' इत्यमरः । येन स विहितमहोत्सवस्य चोलदेशस्य भूमिपतिः पुष्पीपतिश्चोलेयवरोऽपि हासेन सहितः सहासं वक्त्रमावृत्य यस्यास्ता तथा प्रफुल्लाननया पुष्पाण्येव सायका घाणा यस्य स पुष्पतामकं कामस्तस्य पताका ध्वजयन्ती 'पताका ध्वजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । कामोद्बोधकत्वात्तत्स्वरूपा तथा मन्मथध्वजरूपया तथा प्रसिद्धया कन्यया स्वसुतया सह नगराद्विजराजधान्या निर्जगाम बहिर्निःसृतवान् ।

भाषा

विक्रमादित्यदेव के तुङ्गभद्रा नदी के तट पर पहुँचने पर चोलदेश का राजा भी मगलोत्सव मनावर, प्रसन्न बदन और कामदेव की ध्वजा के समान अपने स्वरूप से कामोद्बोधन करने वाली अपनी कन्या के साथ अपनी राजधानी से बाहर निकल पड़ा ।

सन्धिवन्धमलोक्य निश्चलं तस्य कुन्तलनरेन्द्रसूनुना ।

शान्तसाध्यसमहारुजः प्रजाः स्वेषु धामसु चन्द्रपुरादरम् ॥६२॥

अन्वयः

प्रजाः तस्य कुन्तलेन्द्रसूनुना निश्चलं सन्धिवन्धम् अवलोक्य शान्त-साध्यसमहारुजः (सत्यः) स्वेषु धामसु आदरं ध्वज्युः ।

व्याख्या

प्रजा जनास्तस्य ब्रविडेस्वरस्य कुन्तलेन्द्रस्य कुन्तलराजस्याऽऽहवमल्लदेवस्य
पुत्रः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवस्तेन सह निद्वलं दृढं सन्धेः स्नेहस्य बन्धं बन्धनं
सन्धिबन्धं प्रेमबन्धनमवलोक्य ज्ञात्वा शान्तं सभाप्तं ताप्यसं भयमेव महाशू-
महापीडा पाप्ता ता ब्रूरीकृतमहाव्यथा सत्यः स्वेषु निजेषु धामसु गृहेष्वादरं प्रेम
प्रबन्धवेषुः । अयं विक्रमाङ्कदेवः स्नेहसम्बन्धेन न तु विविजयार्थमत्राऽऽगत इति
विनिश्चित्य त्यक्तमिन्ता जना आक्रमणकालिकगृहत्यागादिकं सम्प्रत्यनावश्य-
कमिति सुखेन स्वगृहेषु निवासं चक्रुरिति भावः ।

॥ आषा ॥

प्रजागण अपने राजा ब्रविडेस्वर का कुन्तलराज आहवमल्लदेव के पुत्र
विक्रमाङ्कदेव से दृढ़ प्रेम सम्बन्ध जानकर भय ल्पी महाव्यथा से शान्त होकर,
अपने अपने घरों में सुख से रहने लगे । अर्थात् आक्रमण काल में जो अपना
घर छोड़ सुरक्षित स्थान में रहने जाना पड़ता था उसकी आवश्यकता न समझ
वे सुख से अपने अपने घर में ही रहे ।

दिग्गजप्रयणमङ्गकारिभिर्दुन्दुभिष्वनिमित्स्य भैरवैः ।

अभ्रमभ्रमुभ्रजङ्गडिण्डिमध्वाननिर्भरमिव व्यराजत ॥६३॥

अन्वयः

अस्य दिग्गजप्रयणमङ्गकारिभिः भैरवैः दुन्दुभिष्वनिभिः अभ्रम्
अभ्रमुभ्रजङ्गडिण्डिमध्वाननिर्भरम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

अस्य घोलदेवापिपस्य दिना ककुभा 'विद्यस्तु ककुभः वारुणा आशाश्च
हरितश्च ताः' इत्यमरः । गजा हस्तिनो दिग्गजास्तेषां ध्वजानि कर्णास्तेषां
भङ्गो बधिरीकरणं तदुर्वन्तीति तैद्विदनागर्जबधिरीकरणतस्यावर्जभैरवैर्भयान-
वैर्दुन्दुभीनां भैरीणां 'भैरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । ध्वनयस्वनात्तैर्भैरी-
स्वनैरर्च नभोऽध्रमूर्धरावतकान्ता हस्तिनी 'ऐरावतोऽध्रमातङ्गं रावणाध्रमुवस्तमाः'
इत्यमरः । तस्या भुजङ्ग पतिर्नरावतस्तस्य ण्डिण्डियो बाधविशेषः ण्डिम-
तदुनो प्वनिर्वा 'बाधप्रभेदा जगत्समृद्धिण्डिमवर्तारः' इत्यमरः । तस्य ध्वानेन

कठोरशब्देन निर्भरमिव व्याप्तमिव व्यराजताऽजायत । दुन्दुभिध्वनिध्वरावत-
द्विष्टिमध्वनित्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

दिग्गजों के कानों को बहिरा कर देने वाले इस चोल राजा की तुरहियों के भयकर शब्दों से मानो ऐरावत के नगाड़े की ध्वनि से या नगाड़े के समान शब्द से आकाश गूँज उठा हो, ऐसा प्रतीत होने लगा ।

सर्वतः श्रवणभैरवस्फुरद्—दुन्दुभिप्रतिरवापदेशतः ।

सस्वनं द्विरदवृन्दघट्टनादस्फुटमिव दिगन्तमित्तयः ॥६४॥

अन्वयः

सर्वतः श्रवणभैरवस्फुरद्दुन्दुभिप्रतिरवापदेशतः द्विरदवृन्दघट्टनात्
दिगन्तमित्तयः सस्वनम् अस्फुटम् इव ।

व्याख्या

सर्वतः सकलेषु प्रदेशेषु ध्वनयेभ्यः कर्णभ्यो भैरवा भयानका ये स्फुरन्त
प्रकटीभवन्तो दुन्दुभीना भैरीणा प्रतिरवा प्रतिध्वनयस्तेषामपदेशतो व्याजाद्
द्विरवाता गजाना वृन्दानि समूहास्तेषा घट्टनात्तत्पर्यंषाच्च दिशामन्ता दिगन्तास्तेषा
दिगन्तप्रदेशात् । मित्तयः कुडघानि 'मिति' स्त्री कुडघम्' इत्यमरः । सस्वन
सशब्दमस्फुटमिवापतमिव विदारिता इव जाता इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चारों ओर जोर २ से बजने वाली भेरियों के वर्षकट्टु प्रतिध्वनियों के मिय
से और हाथियों के समूहों के परस्पर घबको से मानो दिगन्तप्रदेशों की
दीवारों शब्द करती हुई फट रही थी ।

कर्णतालपवनोर्मिशोतलैः सिञ्चति स्म करशीकराम्बुभिः ।

दिग्गजानिव भयेन मूर्ध्नितास्तस्य वारणपरम्परा पुरः ॥६५॥

अन्वयः

तस्य वारणपरम्परा कर्णतालपवनोर्मिशोतलैः करशीकराम्बुभिः पुरः
भयेन मूर्ध्निताम् दिग्गजान् सिञ्चति स्म इव ।

व्याख्या

तस्य चोलदेशाधिपस्य वारणानां राज्ञानां परम्परा धोणिर्मजयूया इत्यर्थः । कर्णास्ताला इयेति कर्णतालास्तालपत्रसदृशधोमाणि तेषां ध्वना वायवस्तेषामूर्नि-
भिस्तरङ्गैर्दशीतलानि तैस्तालपत्राकारविशालधोत्रस्फुरणजनितवायुतरङ्गदशीतैः
कारणा दुष्पदानां शीकराम्बूनि जलकणजलानि 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः'
इत्यमरः । तैर्हस्तिदुष्पदानिस्सरज्जलकिन्दुधाराभिः पुरोऽप्ये भयेन महाशब्द-
जनितभीत्या मूर्च्छितान् चेतनारहितान् दिग्गजान् बिद्मनागान् तिञ्जति स्मेव
पुनरपि चेतनाप्राप्त्यर्थं शीतजलोपचारेण सेवत इव । अत्रोत्प्रेङ्गालङ्कारः ।

भाषा

चोलदेश के राजा के हाथियों का झुण्ड, अपने काने लूनी ताड़ के पत्तों या पत्तों से उत्पन्न वायु की लहरों से ठण्डे भए हुए सूइ से छूटने वाले फुबारों के जल से, मानों सामने दिखाई देने वाले भय से मूर्च्छित दिग्गजों को फिर से होश में लाने के लिये, शीतोपचार कर रहा था ।

तद्यमूरजसि दूरमुद्गते यत्र दिग्भ्रममघच्च भास्करः ।

हेतुरत्र रजसां निवारणं कुञ्जरध्वजपटान्तवीजनैः ॥६६॥

अन्वयः

तद्यमूरजसि दूरमुद्गते (सति) भास्करः यत् दिग्भ्रमं न अघच्च अत्र
कुञ्जरध्वजपटान्तवीजनैः रजसां निवारणं हेतुः ।

व्याख्या

तस्य चोलराजस्य यमूत्सेना 'ध्वजिनी बाहिनी सेना पतनाञ्जीकिनी यमूः'
इत्यमरः । तस्मा रजो धूलिस्तस्मिन् तस्तेनाधूलौ दूरमस्यूर्ध्वमुद्गते उत्पतिते
सति भास्करः सूर्यो यदिहां ध्रुवं दिग्भ्रान्ति नाप्यस्य न यमाराज्यास्मिन्नर्थे
कुञ्जराणां हस्तिनां ध्वजपटान्तानां पताकापटप्राप्तभागानां बीजनैस्तचलनैर्गजो-
परिस्थितपताकावराज्जलतंचलनसमुद्भूतपवनैरित्यर्थः । रजसां धूलिनां
निवारणं तमुत्सारणमेव हेतुः कारणम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

उसकी सेना के ध्वजों से उठी धूल के बहुत ऊँचाई तक छा जाने पर,

सूर्य को जो रास्ते का भ्रम न हुआ अर्थात् भुलावा न पड़ा, इसका कारण, हाथियों पर के शण्डों की जण्डियों के हिलते रहने से, उसकी हवा से धूल का हट जाना ही है । अर्थात् शण्डियों के, धुव ऊपर फड़फड़ाते रहने से उसकी हवा से धूल के हट जाने से सूर्य को साफ २ मार्ग दिखाई देता था ।

क्षोणिरेणुमिपतः सदाध्वगः स्पन्दने रचयति स्म भास्करः ।
पश्चिमाद्रिविपमस्थलीभ्रवां पूरणार्थमिव संग्रहं मृदः ॥६७॥

अन्वयः

सदाध्वगः भास्करः क्षोणिरेणुमिपतः पश्चिमाद्रिविपमस्थलीभ्रवां पूरणार्थम् इव स्पन्दने मृदः संग्रहं रचयति स्म ।

व्याख्या

सदा निरन्तरमध्वनि मार्गे गच्छत्येति सदाध्वगः सदैव गमनशीलः पान्य इत्यर्थः । अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्यः पथिक इत्यपि इत्यमरः । भास्करः सूर्यः क्षोणेः पुथिव्या रेणुर्धूलिस्तस्य मिपतो व्याजात् पृथ्वीधूलिव्याजात् पश्चिमाद्रिः पश्चिमपर्वतस्तस्य विपमा उन्नतानताः स्थलो भूमिभागास्तासामस्ताचलस्थितगर्तानां पूरणार्थमिव भरणार्थमिव समीकरणार्थमित्यर्थः । स्पन्दने स्वरये मृदो भुत्तिकायास्तसंग्रहमेकत्रीकरण रचयति स्म सम्पादयति स्म । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सदैव चलते रहने वाला सूर्य, पृथ्वी की धूल के बहाने से मानो पश्चिमाचल अर्थात् अस्ताचल की ऊंची नीची जमीन को भर कर समथल बनाने के लिये अपने रथ पर मिट्टी एकत्रित कर रहा था ।

नन्दनद्रुमनिकुञ्जपुञ्जितैः पांसुभिः कुसुमधूलिवासितैः ।
चौर्यकेलिशयनोपयोगतस्तुष्यति स्म सुरपांसुलाजनः ॥६८॥

अन्वयः

सुरपांसुलाजनः कुसुमधूलिवासितैः नन्दनद्रुमनिकुञ्जपुञ्जितैः पांसुभिः चौर्यकेलिशयनोपयोगतः तुष्यति स्म ।

व्याख्या

सुराणां देवानां पांसुलाभनः स्वैरविहारिणोवनः कुसुमानां पुष्पाणां मूलयः परागः 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । वाभिर्वासितास्सुरभीकृतास्तः पुष्परेणु-सुरभीकृतं नन्दनस्येन्द्रवनस्य द्रुमा वृक्षास्तेषां निकुञ्जा - सतादिपिहितोदराः 'निकुञ्जकुञ्जो वा वलीवे सताविपिहितोदरे' इत्यमरः । तेषु पुञ्जिता एकत्री-भूतास्तनन्दनोद्यानवृक्षकुञ्जस्तञ्चित् । पासुभिः क्षितितलोत्थितरेणुभिश्चोपेणाऽ-श्रयस्तरूपेण केतिः क्रीडा चौर्यकेतिः परपुष्यस्समं परमारीणां रतोत्सवस्तदर्थं शयनं शय्या तस्मिन् शयनरचनायामुपयोगस्तस्मात् चौर्यरतिशय्यानिर्माणार्थोप-योगात् सुष्यति एव सन्तोषं प्राप्नोति एव । नन्दनोद्यानपर्यन्तमुत्थितायास्तदा-च्छाद्य स्थितायाश्च धूतेः कोमलत्वाच्चौर्यं कीञ्जरत्तसुरपांसुलाभनस्य कोमलशय्या-प्रापया सुमहान् सन्तोषो जात इति भावः । अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

स्वच्छन्द विहार करने वाला स्वर्गाय स्त्री समूह, पृथ्वी से उठ कर नन्दन वन के कुञ्जों में फैली हुई और पुष्परज से सुवासित धूलि के कारण (उस भूमि के नरम हो जाने से) छिपकर विषयादि करने में कोमल शय्या के सदृश उस भूमि का उपयोग होने से, सन्तुष्ट हुआ ।

वीक्ष्य पुष्पमधु पांसुदूषितं नन्दनं ध्रुवममुच्यतालिभिः ।

अन्यकारपटलच्छलेन यद् भृङ्गपूरितमिवामयजमः ॥६६॥

अन्ययः

पांसुदूषितं पुष्पमधु वीक्ष्य अलिभिः नन्दनं ध्रुवम् अमुच्यत । यत् नमः अन्यकारपटलच्छलेन भृङ्गपूरितम् इव अमयात् ।

व्याख्या

पांसुभिः क्षोणीतमुत्थितरेणुभिः रेणुद्रव्योः स्थिती धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः । दूषितं बलुपीकृतं पुष्पाणां कुसुमानां मधु रसं पकरन्द वीक्ष्य दृष्ट्वा-अलिभिर्धर्मरैः 'पटपटध्रुमराजयः' इत्यमरः । नन्दनं सुरेन्द्रोद्यानं ध्रुवं निश्चयेनामुच्यत परित्यजनम् । यद्यस्मात्कारणाश्रय आराधनान्यकाररय धूलिजनितध्वान्तस्य पटलं समूहस्तस्य छलेन ध्यात्रेण भृङ्गधर्मरैः पूरितं ध्यात्तमिवायमवाजातम् । कृष्णवादाव्यहारे भृङ्गपटलस्योत्प्रेषणादुत्प्रेषा-लङ्कारः ।

भाषा

पृथ्वी से उठी धूलि से पुष्पो का मकरन्द, गन्दा हुआ देखकर, भ्रमरो ने नन्दन वन को निश्चय ही त्याग दिया था । क्यों कि धूलिजनित अघकार के आधिक्य के मिय से आकाश मानो मोरो से छाया हुआ था । अर्थात् धूलि जनित कृष्णवर्ण अन्धकार मानो कृष्णवर्ण के मोरे ही थे ।

जैत्रवाजिपृतना—खुरक्षत-क्षोणिधूलिपटलीभिरध्वसु ।

तद्वलस्य सुगमत्वमागमन् पूरितानि विषमस्थलान्यपि ॥७०॥

अन्वयः

अध्वसु जैत्रवाजिपृतनाखुरक्षोणिधूलिपटलीभिः पूरितानि विषमस्थलानि अपि तद्वलस्य सुगमत्वम् आगमन् ।

व्याख्या

अध्वसु मार्गेण जैत्रा जयशीला 'जैत्रस्तु जेता योऽप्राच्छत्यलं विद्विषतः प्रति' इत्यमरः । या वाजिनामश्वाना पृतनाः सेनाः 'पृतनाऽनीकिनी चमूः' इत्यमरः । तासां खुरैः शकैः अता विदारिता क्षोणिः पृथ्वी तस्या धूलयो रजासि तासां पटलीभिस्समुहैर्जंयनशीलाश्वसेनाशकविदारितभूमिसमुद्विषतरजस्समुहैः पूरितानि व्याप्तानि समीकृतानीत्यर्थः । विषमस्थलाम्युच्चावचस्थानान्यपि तस्य चोलराजस्य बलं सैन्यं तस्य तद्वलस्य सुगमत्वं मुखपूर्वकगमनाहंत्वमागमन् प्रायुः । मार्गेण तस्तेनाया अनायासेन गमनाय सेनाश्वखुरविदारितपृथ्वीरजोभिर्विषमस्थलानि पूरितानीति भावः । अत्र समाधिर्नामाश्लङ्कारः । "समाधिं सुरुते कार्यं वैवाह्यस्त्वन्तरागमात्" इति लक्षणात् ।

भाषा

मार्गों में, विजयी घोडों की सेनाओं के खुरों से खुरी भूमि के धूलि समूहों से भरी गई हुई नीची ऊँची जमीन, समथल होकर, चोल राजा की सेना के सुगमता से चलने के काम में आई ।

चेतसोऽपि दधतीरलङ्घ्यतां लङ्घ्यद्भिरवटस्यली भुवः ।

तस्य वाजिमिरजायत वित्तिर्भ्रान्तवातहरिषेव सर्वतः ॥७१॥

अन्वयः

चेतसः अपि अलङ्घ्यतां दधतीः अवटस्यलीभुवः लङ्घयन्ति तस्य वाजिभिः क्षितिः सर्वतः भ्रान्तवातहरिणा इव अजायत ।

व्याख्या

चेतसोऽपि चित्तस्याऽपि 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृम्मानसं मनः' इत्यमरः । अलङ्घ्यतामप्राप्यतां पारं गन्तुमशक्यतामित्यर्थः । दधतीर्धारयतीर्यदा गताः 'गताविदो भुवि इषधे' इत्यमरः । तेषां स्थलीभुवस्तां गतमहता भूमौर्लङ्घयन्तिः पारं गच्छन्तिस्तस्य चोलराजस्य वाजिभिरस्रवं क्षितिः पृथ्वी सर्वतः सर्वत्र भ्रान्ता भयाच्चकिता घातहरिणा घातमृगाः 'घातप्रमोर्वीतमृगः कोकस्वीहामृगो वृकः' इत्यमरः । यस्यां सेव निजस्थानपरिभ्रष्ट-ममूचकितघातमृगमुक्तेषां राजत क्षुण्णे । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मन से भी लाघने की कल्पना न की जानें योग्य ऊबड़ खाबड़ जमीन को लाघने वाले उस चोलराज के घोड़ों से मानो पृथ्वी चारो ओर घबड़ाए हुए घातमृगों से युक्त क्षोभित हो रही थी ।

तेन सैन्यधनुषां शिलीमुख-ज्वालताप्रणयिनां विभूतिभिः ।

तत्र तत्र विजयश्रियः कृते केलिकाननमिव व्यधीयत ॥७२॥

अन्वयः

तेन शिलीमुखज्वालताप्रणयिनां सैन्यधनुषां विभूतिभिः विजयश्रियः कृते तत्र तत्र केलिकाननम् इव व्यधीयत ।

व्याख्या

तेन चोलराजेन शिलीमुखं मुखेऽग्रे येषां ते शिलीमुखा याणां भ्रमराश्च 'अलिषाणो शिलीमुखौ' इत्यमरः । ज्वालताश्च मौर्वीरूपलताश्च तासां प्रणयिनः स्नेहिनः सम्बन्धिनस्तेषां, संन्यानां धमूनां धनुषि चापाः शिवालकुलाश्च 'धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरास्तने' इत्यमरः । तेषां विभूतिभिः सम्पृद्धिभिर्विजयश्रियो विजयलक्ष्म्याः कृतेऽर्थे तत्र तत्र तत्तत्स्थाने केलिकाननं कोङ्कोप्रानमिव व्यधीयत रचितम् । चोलराजेन ज्ञानज्वालतासम्बन्धिसैन्यवापप्रतापैस्तत्र तत्र

विजयं प्राप्य विजयलक्ष्म्याः कृते विजयप्राप्तिस्थानेषु शान्तिं प्रस्थाप्य श्रीडोद्यान-
मिव रचितम् । पक्षे भ्रमरज्यालुपलताप्रणमिप्रियालवृक्षाणां समृद्धिभिस्तेन
राजलक्ष्म्याः कृते श्रीडोद्यानमिव रचितमिति भावः । श्लेषानुप्राणितोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

भाषा

चोल देश के राजा ने बाण तथा मीर्ची से सम्बन्ध रखने वाले सेना के धनुषों के प्रभाव से जहाँ तहाँ शान्ति स्थापन कर मानो विजयलक्ष्मी के सैल सपाटे के लिये बाग बना दी थी । पक्ष में मीरे और लता से प्रेम करने वाले प्रियाल वृक्षों के आधिक्य से मानो विजयलक्ष्मी के लिये जहाँ तहाँ बिहार करने के लिये बाग बना दी थी ।

अप्रयाणरहितैः स पार्थिवः प्राप कैरपि दिनैस्तरङ्गिणीम् ।
कार्यजातमसमाप्य धीमतां निद्रया परिचयोऽपि कीदृशः ॥७३॥

अन्वयः

सः पार्थिवः अप्रयाणरहितैः कैः अपि दिनैः तरङ्गिणीं प्राप । धीमतां
कार्यजातम् असमाप्य निद्रया परिचयः अपि कीदृशः ।

व्याख्या

सः पार्थिवश्चोलदेशनृपोऽप्रयाणं विधामस्तेन रहिता हीनास्तैर्विभ्रान्तिरहितैः
कैरपि कैश्चिदेव दिनैश्चिद्वसंस्तरङ्गिणीं तुङ्गभद्रानदीं प्राप संप्राप्तः । धीमतां
बुद्धिमतां जनानां कार्यजातं कार्यसमूहमसमाप्य परिपूर्णमकृत्वा निद्रया विधामेण
परिचयोऽपि सम्बन्धोऽपि कीदृशो भवति । न भवतीत्यर्थः । बुद्धिमन्तो विनैव
कार्यसमाप्तिं विधामं नाऽऽध्ययन्तीति भावः । पूर्वादिस्थोत्तराद्धेन समर्थनादर्शान्तर-
न्यासालङ्कारः ।

भाषा

वह चोलदेश का राजा रास्ते में कहीं बिना विधाम लिए कुछ ही दिनों में तुङ्गभद्रा नदी के पास पहुँच गया । बुद्धिमान् लोगों को बिना काम समाप्त किये निद्रा का परिचय कैसा ? अर्थात् बुद्धिमान् लोग बिना सम्पूर्ण कार्य पूरा किए विधाम नहीं लेते ।

रञ्जितः परिजनोऽस्य शीतल-स्वच्छया सपदि तुङ्गभद्रया ।
आगताः किमपि पृष्ठतस्तु ये पङ्कशोपमलभन्त ते जलम् ॥७४॥

अन्वयः

अस्य परिजनः सपदि शीतलस्वच्छया तुङ्गभद्रया रञ्जितः । ये तु
किम् अपि पृष्ठतः आगताः ते पङ्कशोपं जलम् अलभन्त ।

व्याख्या

अस्य चोलदेशाधिपस्य परिजनोऽनुचरवर्गस्तस्यपदि तरलानं 'सद्यः सपदि तरलाने'
इत्यमरः । शीतला शीता चाऽसौ स्वच्छा निर्मला च तथा शीतलनिर्मलाम्बु-
भक्त्या तुङ्गभद्रया मद्या रञ्जितः प्रसन्नो जातः । ये तु जनाः किमपि पृष्ठतः
किञ्चित्कालानन्तरमागतास्तुङ्गभद्रा प्राप्तास्ते पङ्क एव शोषो यस्मिंस्तत्पङ्कशोप
कर्दमावशिष्टं जलं सलिलमलभन्त प्राप्तवन्तः । अनेन चोलराजेन सहाय्यतस्य
जनसमूहस्याऽऽधिक्यं सूचितम् ।

भाषा

उस चोल राजा के नौकर चाकर शीघ्र ही ठंडे और निर्मल जल वाली
तुङ्ग भद्रा नदी से प्रसन्न हो गए । अर्थात् तुङ्गभद्रा नदी के शीतल और
निर्मल जल में स्नान आदि कर उस राजा के नौकरो को बहुत आनन्द मिला ।
परन्तु जो लोग कुछ देर करके आए उनको गदला पानी ही मिला । अर्थात्
उस राजा के साथ में अत्यधिक नौकर चाकर आदि आए थे ।

दक्षिणार्णवतटादुपागतैस्तद्गजैः पिशुनतां गतैरिव ।

शीघ्रमक्रियत मध्यवर्तिभिः सा प्रतीपगतिरन्ध्रिवह्निभा ॥७५॥

अन्वयः

सा अन्ध्रिवह्निभा दक्षिणार्णवतटात् उपागतेः मध्यवर्तिभिः सद्गजैः
पिशुनतां गतैः इव शीघ्रं प्रतीपगतिः अक्रियत ।

व्याख्या

सा प्रसिद्धा अम्बेस्समुद्रस्य उत्तमा प्रिया समुद्रतीमन्तिनी तुङ्गभद्रा नदी
दक्षिणोऽर्णवस्समुद्रस्तस्य ; तटातीरादवाघीनसमुद्रकूलादुपागतैस्तमागतैर्मध्यवर्ति-

भिन्नदीजलमध्यावस्थितस्तस्य चोलदेशनृपस्य गजा हस्तिनस्तैः पिशुनतां दुर्जनतां
 गतः प्राप्तरिव शीघ्रं द्रुतं प्रतीपा प्रतिकूला यतिर्गमनं यस्यास्ता प्रतीपगतिः
 प्रतिकूलगामिन्यक्रियत सम्पादिता । यथा केचन पिशुना अन्योन्यं भेदमुत्पाद्यो-
 भययाऽपि मध्यस्थाः सन्तः सोमन्तिनीं स्वपत्युर्विपरीतमार्गगामिनीं कुर्वन्ति तथैव
 पिशुनतामिव गतैस्तैर्गजैर्नदीमध्यस्थैः प्रवाहावरोधेन तुङ्गभद्रा समुद्राद्विपरीत-
 दिशवाहिनीं कृतेति भावः । गजेषु दुर्जनरवस्योत्प्रेषणादुत्प्रेक्षा । गजव्यवहारे
 दुर्जनव्यवहारारोपात्समासोक्तिश्च । अतस्तयोस्तंकरः ।

भाषा

जिस प्रकार स्त्री पुरुष में, दोनों ओर से मध्यस्थ बन कर, परस्पर भेद
 भाव उत्पन्न करने वाले दुर्जन चतुर लोभ शीघ्र ही स्त्री को पति के प्रतिकूल
 बना देते हैं वैसे ही इस चोल राजा के दक्षिण समुद्रतट से आए हुए हाथियो ने,
 तुङ्गभद्रा नदी के बीच में खड़े होकर, प्रवाह के विपरीत बहने से मानो
 दुर्जनता को प्राप्त हुए के समान, तुङ्गभद्रा नदी को समुद्र से विपरीत दिशा
 में बहने वाली बना दिया ।

सिन्धुतीरनिलयानुरोधतस्तत्तथा बलमवाप दीर्घताम् ।

अन्तरक्षपितरात्रिभिर्जनैः प्राप्यते स्म नृपमन्दिरं यथा ॥७६॥

अव्ययः

तत् बलं सिन्धुतीरनिलयानुरोधतः तथा दीर्घताम् अवाप यथा अन्तर-
 क्षपितरात्रिभिः जनैः नृपमन्दिरं प्राप्यते स्म ।

व्याख्या

तत् चोलराजस्य बलं शब्दं सिन्धोस्तुङ्गभद्राया नद्यास्तोरं तटं तस्मिन्निलयो
 निवासस्तस्याऽनुरोधोऽनुवर्तनं 'अनुरोधोऽनुवर्तनम्' इत्यमरः । तस्मात्तुङ्गभद्रा-
 नदीतटनिवासानुवर्तनात्तथा तावृद्धीमपूर्वामिति महतीं दीर्घतां विशालतामवाप
 प्राप्तं यथा येन प्रकारेणाऽन्तरे मध्ये 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तधिभेद
 तादृश्यं । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्यैऽतरात्मनि च' इत्यमरः । क्षपिता
 यापिता रात्रिनिशा यैस्ते तैर्मार्गगमनेनैव ध्यतीतराश्रयवच्छिन्नकालैर्जनैः प्रजाभि-
 र्मृत्पय राक्षो मन्दिरं राजभवनं प्राप्यते स्म गम्यते स्म । तीरभूमेः संकीर्णत्वा-
 तीरे सेनाया बहुदूरपर्यन्तं श्रेष्विबद्धनिवासेन पश्चादागता ये केचन राजमन्दिरं

जिगमिषवस्ते नदीतीरमार्थे सम्पूर्णकरात्रिसमयं व्यतीत्येव राजभवनं प्राप्ता इति सेनाया विशालत्वं दूरदेशव्यापित्वञ्च सूचितम् ।

भाषा

चोलराज की उस सेना के तुङ्गभद्रा नदी के किनारे पर ही डेरा रखने के अनुरोध से, (किनारे की सकीर्णता से कतार में बहुत दूर तक टिकी होने से) वह सेना इतनी अधिक विशाल व दूरदेश व्यापी हो गई थी कि राजभवन में जाने वाले सम्पूर्ण रात भर का समय चलने में लगाने पर ही, राज भवन में पहुँच पाते थे ।

चोलकेलिसलिलावगाहन-प्राप्तभूरिषनसारपाण्डुरा ।

सा हिमाचलविटङ्कनिर्गता जाह्नवीव तटिनी व्यराजत ॥७७॥

अन्यपः

चोलकेलिसलिलावगाहनप्राप्तभूरिषनसारपाण्डुरा सा तटिनी हिमा-
चलविटङ्कनिर्गता जाह्नवी इव व्यराजत ।

व्याख्या

चोलस्य चोलदेशनृपतेश्चोलजनस्य च यत्केलिसलिलावगाहनं श्रीडार्प-
जलस्नानं तेन प्राप्तो लब्धो भूरि घतसारः प्रचुरकर्पूरस्तेन पाण्डुरा शुभ्रवर्णा सा
प्रतिष्ठा तटिनी तुङ्गभद्रानदी तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्लादिनी धुनी
इत्यमरः । हिमाचलस्य सुवारादेर्विटङ्कं शिखरं 'रूपोत्पत्तिकायान्तु विटङ्कं
पुनर्पुस्तकम्' इत्यमरः । तस्माद्विर्गता निस्सृता जाह्नवीव यङ्गेव व्यराजत
शुशुभे । कर्पूरसंमिश्रणात्तुङ्गभद्रायाः कृष्णं जलं यङ्गेव शुभ्रं जातमिति भावः ।
विटङ्कं रूपोत्पत्तिकायाश्चकमत्र कलशया शिखरयाश्चकमिति । अत्रोपमा-
सङ्कारः ।

भाषा

चोलदेशीय राजा और प्रजा के जलप्रीति सहित स्नान करने से, उनके
शरीर में पोते हुए कपूर से स्वेनवर्ण को प्राप्त तुङ्गभद्रानदी, हिमालय के
शिखरों से निबली भङ्गानदी के समान शोभित हुई ।

तत्र दक्षिणतटे कृतस्थितिः कुन्तलेन्दुरवलोक्य तद्वलम् ।

पाहुमाह्वयसहस्रदीवितं चन्दते स्म परिचुम्बति स्म च ॥७८॥

अन्यथः

तत्र दक्षिणतटे कृतस्थितिः कुन्तलेन्दुः वद्वलम् अवलोक्य आह्वयसहस्र-
दीक्षितं बाहुं वन्दते स्म परिचुम्बति स्म च ।

व्याख्या

तत्र तस्मिन् दक्षिणतटे तुङ्गभद्राया दक्षिणतीरे कृता सम्पादिता स्थिति-
निवासो येन सः कुन्तलेन्दुः कुन्तलदेशचन्द्रो विक्रमाङ्कदेवस्तस्य चोलराजस्य बलं
सैन्यमवलोक्य दृष्ट्वाऽऽह्वानां मुद्धानां सहस्रं तस्मिन् दीक्षितं संजातदीक्षं पुट्टसह-
स्रकृतानुबन्धं बाहुं स्वभुजं वन्दते स्म प्रणमति स्म परिचुम्बति स्म च वदन्नतंयुक्तं
करोति स्म च । स्वबाहोर्महतो बलाया कृतेति भावः ।

भाषा

तुङ्गभद्रा नदी के दक्षिण किनारे पर निवास करने वाले कुन्तलेन्दु विक्रमाङ्क-
देव ने चोल देश के राजा को सेना को देखकर हजारों मुद्दों का अनुभव
करने वाली अपनी भुजा को प्रणाम किया और चूम लिया । अर्थात् अपनी
भुजा का आदर व प्रेम किया ।

द्राविडोऽपि नृपतिः कुतूहलाद्रीक्ष्य तत्कटकमुत्कटद्विपम् ।
रान्यमुद्धृतमनर्थपङ्क्तः कन्यकावितरणादमन्यत ॥७६॥

अन्वयः

द्राविडः नृपतिः अपि उत्कटद्विपं तत्कटकं कुतूहलात् धीक्ष्य कन्यका-
वितरणात् रान्यम् अनर्थपङ्क्तः उद्धृतम् अमन्यत ।

व्याख्या

द्राविडो द्रविडदेशीयो नृपतिश्चोलदेशाधिपो धीरराजेन्द्रनाथको नृपतिरप्यु-
त्कटा मदान्धा द्विपा गजा यस्मिंस्तन्मदमत्तगजप्रचुरं तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कटकं
सैन्यं कुतूहलात्कौतुकात् 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः ।
धीक्ष्याऽवलोक्य कन्यकायाः स्वात्मजाया वितरणं दानं तस्मात् स्वसुताप्रदानात्
रान्यं स्वचोलराज्यमनर्थ एवाऽनिष्टमेव पङ्क्तः कर्मस्तस्मादनिष्टकर्मत उद्धृतं
यहिनिस्सारितममन्यत विज्ञातवान् ।

भाषा.

द्विदंडेश के चोलवशीय राजा वीरराजेन्द्र ने भी कीतुक से विक्रमाङ्कदेव को मदोन्मत्त हाथियों से युक्त सेना को देसकर कन्या प्रदान से अनिष्ट, रूपी कीचड से अपने राज्य का उद्धार हुआ ऐसा माना ।

प्रेपितैरथ तयोः परस्परं प्रेम्णि योम्यपुरुषैः प्रपञ्चिते ।

संगमः सकललोकसंमतो जायते स्म गुरुपुण्ययोरिव ॥८०॥

अन्वयः

अथ प्रेपितैः योम्यपुरुषैः परस्परं प्रेम्णि प्रपञ्चिते तयोः गुरुपुण्ययोः इव सकललोकसंमतः संगमः जायते स्म ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेववीरराजेन्द्रयोस्तुङ्गभद्रातटप्रापयन्मत्तरं प्रेपितैरुभयपक्षाप्रापितैर्वीरपुण्यपुरुषैश्चतुरजनेः परस्परं मिथः प्रेम्णि स्नेहे प्रपञ्चिते तस्मादपि ते सति तयोर्विक्रमाङ्कदेववीरराजेन्द्रयोर्गुरुपुण्ययोर्बृहस्पतिपुण्यनक्षत्रयोरिव सकललोकैस्त-
म्यूर्णजनैस्तसम्मतस्समाहितः संगमः सम्मेलन जायते स्म जज्ञत् । १ ज्योतिषशास्त्रे गुरुपुण्ययोगः प्रशस्त्यत्वेन वर्णितः । सर्वे जना तद्योगस्य शुभफलप्रदत्वञ्चास्म-
ममन्ति । अत्रोपमालङ्कारः

भाषा

विक्रमाङ्कदेव और वीरराजेन्द्र चोल के तुङ्गभद्रानदी के तटपर आ जाने पर, दोनों ने भंजे हुए कार्यबुद्धल पुरुषों के परस्पर वार्तालाप से प्रेमवृद्धि होने पर, सब लोगों को अभीष्ट गुरुपुण्ययोग के समान उनदोनों का योग अर्थात् मिलाप हुआ ।

एष स प्रियतमः त्रियः स्वयं कर्मणा मम शुभेन दर्शितः ।

इत्युदश्रुनयनः प्रभावतः कुन्तलचित्पितेस्संस्त सः ॥८१॥

१ गुरुपुण्ययोग पञ्चतस्यानामृतविद्ययोगेष्वेवम् ।

यदि विष्टिर्धन्वीपातो दिन वाज्यशुभ भवेत् ।

हन्यतेऽमृतयोगेन मासरेण तमो यथा ॥

मूर्ध्वचिन्तामणिटीकाया पीयूषधाराया दीविवावरस्य वचनम् ।

अन्वयः

सः कुन्तलक्षितिपतेः प्रभावतः पपः स्वयं सः धियः प्रियतमः मम शुभेन कर्मणा दर्शितः इति चदभ्रुनयनः सन् अमस्त ।

व्याख्या

॥ वीरराजेन्द्रचोलः कुन्तलक्षितिपतेः कुन्तलदेशाधिपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य प्रभावतः प्रतापस्य माहात्म्यादेव विक्रमाङ्कदेवः स्वयं साक्षात् स प्रसिद्धः धियो लक्ष्म्याः प्रियतमो विष्णुर्मम शुभेन कर्मणा मम पुष्पेन दर्शितः प्रत्यक्षीकृत इति पूर्वोक्तमुद्गतान्पुत्थितान्यभूणि हर्षाभूणि यद्योस्ते उबधुणी नयने नेत्रे 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणि' इत्यमरः । यस्य स प्रेमाधुपूर्णनयनस्तत्प्रमस्तं ज्ञातवान् । वैदिकपद्धत्या कन्याप्रदानं विष्णुरुपिणे वरायैव क्रियत इति तस्य विष्णुस्वरूपत्वमङ्गीकृतमिति भावः ।

भाषा

वीरराजेन्द्र चोल ने, कुन्तलराज आहवमल्लदेव के प्रभाव के माहात्म्य से यह विक्रमाङ्कदेव साक्षात् लक्ष्मी का पति, मेरे पुष्प से मेरे दृष्टिगोचर कराया गया है ऐसा, आनन्द के आँसुओं को नेत्रों से बहाते हुए, माना ।

पादयोः प्रणतये कृतोद्यमं तं मुदा द्रविडपार्थिवं ततः ।

विक्रमाङ्कनृपतिर्यवर्तयत् तस्य संभ्रमविशेषतोपितः ॥८२॥

अन्वयः

ततः विक्रमाङ्कनृपतिः तस्य संभ्रमविशेषतोपितः (सन्) मुदा पादयोः प्रणतये कृतोद्यमं तं द्रविडपार्थिवं न्यवर्तयत् ।

व्याख्या

ततः साक्षात्कारानन्तरं विक्रमाङ्कनृपतिस्तस्य वीरराजेन्द्रचोलस्य सम्भ्रम-विशेषेण हर्षजनितविशिष्टत्वस्या समादरविशेषेण वा तोषितः प्रसादितस्तन् मुदा हर्षेण पादयोर्विक्रमाङ्कदेवचरणयोः प्रणतये प्रणामाय कृतस्तम्पादित उद्यम उद्योगो येन स तं कृतोत्साहं तं प्रसिद्धं द्रविडपार्थिवं द्रविडनृपं वीरराजेन्द्रं न्यवर्तयत् न्यवारयन्निषेधति स्मेत्यर्थः ।

भाषा

सामना होने के अनन्तर विक्रमाङ्कदेव ने, वीरराजेन्द्र चोल के हर्ष जनित त्वरा से या आदर से प्रसन्न होकर, आनन्द से अपने पाओ पर पट कर प्रणाम करने का उत्साह दिखाने वाले द्रविड राजा को वैसा करने से रोका ।

किं करोपि वयसाधिकेन मे क्षिप्यतां शिरसि पादपद्मवः ।

अद्यजातमपि मूर्ध्नि धार्यते किं न रत्नममलं वयोधिकैः ॥८३॥

अन्वयः

अधिकेन वयसा किं करोपि, मे शिरसि पादपद्मवः क्षिप्यताम् । किं वयोधिकैः अद्यजातम् अपि अमलं रत्नं मूर्ध्नि न धार्यते ।

व्याख्या

अधिकेन त्वद्वयसाधिकेन वयसाऽपत्यया वार्यव्यविचारेणेत्यर्थः । किं करोपि कथं निवेष्टसि । मे धनं शिरसि मूर्ध्नि पादचरण एव पत्सयः कोमल-पत्रं चरणपल्लवः क्षिप्यताम् निधीयताम् । किं कथं वयसाऽवत्ययाऽधिकाः श्रेष्ठास्तैर्वयोवृद्धैरद्यजातममलं रत्नमपि शिरसादिना सज्जीकृतं नवीनमित्यर्थः । अप्यमलं निर्मलं रत्नं मणिमूर्ध्नि शिरसि न धार्यते गीह्यते, अपि तु धार्यते एव । बुद्धान्तालङ्कारः ।

भाषा

मैं अत्यया में बड़ा हूँ ऐसा विचार कर क्यों मुझे चरण पर पढ़ने से रोक्ते हो । मेरे मस्तक पर अपना चरणपल्लव रखो अर्थात् मुझे चरण पर पढ़कर प्रणाम करने दो । क्या वयोवृद्ध आज ही प्राप्त अर्थात् नवीन निर्मल मणि को अपने मस्तक पर नहीं धारण करते अर्थात् करते ही हैं ।

इत्युदीरितवता निरन्तरं तेन हर्षजलपूर्वचक्षुषा ।

कुन्तलेन्दुरगमन्मुदं परां द्राविडचित्तिपमालिलिङ्गं च ॥८४॥

अन्वयः

इति उदीरितवता निरन्तरं हर्षजलपूर्वचक्षुषा तेन कुन्तलेन्दुः परां मुदम् अगमत् द्राविडचित्तिपम् आलिलिङ्गं च ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तमुदीरितवतोक्तवता निरन्तरमविच्छिन्नं हर्षजलेन प्रेमाश्रुणा पूर्णं ग्याप्ते चक्षुरी नेत्रे यस्य तेनाऽऽनन्दमश्रुपरिप्लुतनयनेन तेन द्रविडाधिपेन कुन्तलेन्दुः कुन्तलदेशचन्द्रो विक्रमाङ्गदेवः परामुत्कुप्टां मूर्धं हर्षमगमत् प्राप्तो द्राविडक्षितिपं द्रविडदेशाधिपं वीरराजेन्द्रमालिलिङ्गं च आदिलिष्टर्वाश्च । प्रेम्णा तस्याऽऽलिङ्गनञ्चकारेत्यर्थः ।

भाषा

पूर्वोक्त वार्ते कहने वाले और निरन्तर प्रेमाश्रुओं से भरे नेत्र वाले द्रविड देश के राजा ने कुन्तलदेश का चन्द्र विक्रमाङ्गदेव बहुत प्रसन्न हुआ और उसको गले लगा लिया ।

अर्धासनप्रणयपूर्णमनोरथोऽथ

श्रीकुन्तलेश्वरमवोचत चोलभूपः ।

प्रत्यादिशान्दशनचन्द्रिकया किरीट—

रत्नातपं सदसि राजपरम्पराणाम् ॥८५॥

अन्वयः

अथ अर्धासनप्रणयपूर्णमनोरथः चोलभूपः सदसि दशनचन्द्रिकया राजपरम्पराणां किरीटरत्नातपं प्रत्यादिशान् (सन्) श्रीकुन्तलेश्वरम् अवोचत ।

व्याख्या

अथ परस्परालिङ्गनान्तरं (सिंहासने) अर्धासनस्य प्रणयेन कृपयाऽर्धा-सनप्रदानकृपयेत्यर्थः । पूर्णस्सफलो मनोरथो बाञ्छितार्थो यस्य स चोलभू-षश्चोलनुपो वीरराजेन्द्रः सदसि सभायां 'समज्या परिपद्गोष्ठी सभा-समितिसप्तदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सद्यः' इत्यमरः । दशनानां दन्तानां चन्द्रिका प्रकाशस्तथा दन्तकान्त्या राजपरम्पराणां मृगश्रेणीनां किरीटे मुकुटे रत्नानि मणयस्तेषामातपं प्रकाशं प्रत्यादिशन् निराकुर्वन् सन् श्री-कुन्तलेश्वरं विक्रमाङ्गदेवं प्रत्यवोचतोवाच । एतेन द्राविडेश्वरस्य स्वात्मनि गौरवविशेषो ध्यन्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् । 'उक्ता वसन्ततिलका तमजाः जगोः' । इति लक्षणात् ।

भाषा

परस्पर आच्छिन्न के पश्चात् आगे सिंहासन पर बैठाने की वृथा से पूर्ण मनोरथ चोलराज वीरराजेन्द्र ने सभा में अपने दाँतों के प्रकाश से अन्य राजाओं के मुकुटमणियों के प्रकाश को निस्तेज करते हुए, कुन्तलेश्वर विक्रमादित्यदेव से कहा ।

अङ्गानि चन्दनरसादपि शीतलानि

चन्द्रातपं धमति बाहुरयं यशोभिः ।

चालुक्यगोत्रतिलकं क्व वसत्यसौ ते

दुर्वृत्तभूपपरितापगुरुः प्रतापः ॥८६॥

अन्वयः

अङ्गानि चन्दनरसात् अपि शीतलानि (सन्ति) । अयं बाहुः यशोभिः चन्द्रातपं धमति । चालुक्यगोत्रतिलक ! ते दुर्वृत्तभूपपरिताप-गुरुः असौ प्रतापः क्व वसति ।

व्याख्या

अङ्गानि ते शरीरावयवाश्चन्दनस्य स्वीकृत्य रसो ग्रथस्तस्मादपि शीतलानि शीतानि सन्ति । अयं प्रसिद्धो बाहुर्भुजो यशोभिः कीर्तिभिश्चन्द्र-स्थेन्द्रोरातपं ज्योत्स्ना चन्द्रकिरणसमानशीतकान्तिं धमति प्रकटयति । हे चालुक्यगोत्रतिलक ! हे चालुक्यवंशविभूषण ! ते तव दुर्वृत्तानां दुश्चरित्राणां भूपानां राज्ञां परितापस्य सतापस्य गुहाराचार्यो महीयान्चातिशयसताप-कारीत्यर्थः । अथवा परितापेन गुरुः प्रबलः प्रतापः । 'स प्रभायः प्रतापश्च पतेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । क्व कुत्र वसति । तद्यद्गलिङ्गनेन तद्यद्व-ययेषु सर्वत्र क्षत्यमेवाऽनुभूतम् । तव शत्रुदाहकर तेजस्तव शरीरे कुत्र वसतीति तु न शायते इति भावः । जर्जरविपशीतलाङ्गातदुत्तमप्रतापोद्यो विस्मयापह इति विष्णुसहस्रनामम् ।

भाषा

हे चालुक्य कुलभूषण ! तुम्हारे शरीर में विभिन्न अवयव, चन्दन के रस से भी गीनक है । तुम्हारी भुजा (हथेली) की नियों के कारण से चांदनी के

ऐसी ठंडी कान्ति फैलाती है । तुम्हारा दुश्चरित राजाओं को विशेष तपाने वाला वह प्रताप तुम्हारे शरीर में कहाँ रहता है ?

धैर्यस्य धाम निधिरद्भुतचेष्टितानां

दृष्टान्तभूरनवधेः करुणारसस्य ।

त्वं वेधसा विरचितः सकलादिराज-

निर्माणसारपरमाणुसमुच्चयेन ॥८७॥

अन्वयः

वेधसा सकलादिराजनिर्माणसारपरमाणुसमुच्चयेन त्वं धैर्यस्य धाम, अद्भुतचेष्टितानां निधिः अनवधेः करुणारसस्य दृष्टान्तभूः विरचितः ।

व्याख्या

वेधसा ब्रह्मणा सकलास्तमस्ता आदिराजानो मान्यातुदिलीपमभूतस्य आदि-
नृपतमस्तेषां निर्माणस्य रचनायाः सारभूताः श्रेष्ठांता ये परमाणवस्तूष्मतम-
भागास्तेषां समुच्चयेन समूहेन सर्वादिमान्यातुप्रभृतिनृपरधमासारोऽंशरूपसूक्ष्मतम-
भागकदम्बेन त्वं भवान् धैर्यस्य गान्भीर्यस्य धाम कुलनृहमवभुतान्याश्चर्योत्पा-
दकानि चेष्टितानि व्यापारास्तेषां निधिराकरोऽनवधेर्निर्माणदस्य करुणारसस्य
व्याघ्रभावस्य दृष्टान्तभूदृष्टान्तभूमिदहाहरणमित्यर्थः । विरचितो निर्मितः ।
अत्र राज्ञि धामनिष्पादेरभेदारोपान्मात्ररूपकालङ्कारः ।

भाषा

ब्रह्मा ने समग्र प्राचीन मान्याता दिलीप आदि राजाओं को बनाने के सारभूत परमाणुओं के समग्र से गान्भीर्य के घर, आश्चर्यजनककार्यों का खजाना और असीम दयादर्शभाव के उदाहरण स्वरूप, आप की रचना की ।

कन्या विभूषणमियं सुवनत्रयस्य

सिंहासनं विपुलमेतदयं ममात्मा ।

व्यस्तं समस्तमथवा तदिदं गृहाण

पुण्यैर्मम प्रणयमेतु यशःपताका ॥८८॥

अन्वयः

इयं भुवनत्रयस्य विभूषणं कन्या, एतत् विपुलं सिंहासनम्, अयं मम आत्मा । तत् इदं व्यस्तम् अथवा समस्तं गृहाण । मम पुण्यैः यशः-पताका प्रणयम् एतु ।

व्याख्या

इयं पुरतो दृश्यमाना भुवनानां लोकानां प्रथं तस्य त्रिभुवनस्य विभूषण-मलङ्कारः कन्या ममात्मजा, एतदपि वर्तमानं विपुलं विशालं सिंहासनं राज्या-धिष्ठातृसम्पवेशनस्थानं, अयं प्रत्यक्षदृश्यो मम मनीष आत्मा शरीरावशिष्टा आत्मा । तद्विषं पूर्वोक्तं यस्तुजातं व्यस्तमेकैकमथवा पक्षान्तरे समस्तं सर्वं मिलितं गृहाण स्ववक्ष्यमानम् । मम पुण्यशुभकर्मजन्यावृष्टराशिभिर्यशःपताका मम कीर्तिर्जनयन्ती 'पताका वर्जयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रणयमेतु स्फुरतु ।

भाषा

तीनों लोकों की विभूषणस्वरूप यह मेरी लड़की, यह विशाल राजसिंहासन और यह इस शरीर से आवृण मेरी आत्मा, इन सब वस्तुओं का एक एक करके मणवा दन सभी वस्तुओं का इकट्ठा ही आप स्वीकार करें । मेरे पुण्यों से मेरी कीर्तिपनावा प्रसन्नता पूर्वक फहराती रहे । अर्थात् मेरे पुण्यों से आपके सम्बन्ध से मेरा यश चिरस्थायी हो ।

कन्यान्तःपुरवाग्नि धैर्यनिधिना माधुर्यधुर्यैः पदै

रित्यादि द्रविडेश्वरेण निविडप्रेम्णा मुहुर्ध्यातः ।

चोलीनां कुटिलासु कुन्तललतादोलासु लोलां दशं

देवः सोऽथ विनोदयन्मुदमगाचालुक्थविद्याधरः ॥८६॥

अन्वयः

अथ कन्यान्तःपुरवाग्नि धैर्यनिधिना द्रविडेश्वरेण माधुर्यधुर्यैः पदैः इत्यादि निविडप्रेम्णा मुहुः व्याहृतः सः चालुक्थविद्याधरः देवः चोलीनां कुटिलासु कुन्तललतादोलासु लोला दशं विनोदयन् मुदम् अगात् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं कन्यायाः स्वात्मजाया अन्तःपुरमवरोधनं 'हृष्यगारं भूभुजामन्तः-
पुरं स्यादवरोधनम्' इत्यमरः । एव धाम गृहं तस्मिन् कन्यावरोधगृहे धर्मस्य
गाम्भीर्यस्य निधिराकरस्तेन महाधर्म्यता द्रविडेश्वरेण द्रविडामिपेन धीरराजेन्द्रेण
माधुर्याणां मधुरभावानां धुर्या धीरेया अग्रगण्या इत्यर्थः । 'धूर्वहे धुर्म धीरेय
धुरीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः । तैर्विशेषमधुरं पदं दशवर्दिरित्यादि पूर्वोक्तमन्यच्च
निबिडप्रेम्णा साग्नस्नेहेन मुहुर्वारं धारं व्याहृतः कवितः सः प्रसिद्धः चालुक्यस्य
चालुक्यवंशस्य विद्याधरः श्रेष्ठजमो देवो विक्रमाङ्कदेवः 'नामकदेशग्रहणे नाम-
ग्रहणमिति' । चोलीनां चोलाङ्गनानां कुटिलासु वक्रासु कुन्तललतादीलासु
केशवल्लीरूपान्दोलिकामु लोलां चञ्चलां दुःखं दुष्टिं विनोदयन् व्यापारयन्मुद-
मानन्वमगात्प्राप । शार्दूलबिक्कीडितच्छन्दः । सूर्यादिवर्षादि यः सजौ सततमाः
शार्दूलबिक्कीडितम् । लपकमलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर, कन्या के अन्तः पुर में, अत्यन्त धीर, द्रविड देश के राजा,
धीरराजेन्द्र द्वारा, विशेष मधुर शब्दों में बार २ घनिष्ट प्रेम से ऐसी २ यातों
से सम्बोधित उस चालुक्यवंश में श्रेष्ठ, विक्रमाङ्कदेव ने चोलदेश की अङ्गनाओं
के घुघराले केशलता रूपी झूलों पर अपनी चञ्चल नजर फेरते हुए, आनन्द
प्राप्त किया । अर्थात् हवा से हिलने वाले घुघराले बालवाली अङ्गनाओं को
देख कर उसे हर्ष हुआ ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-वात्सीरकभट्ट श्री विल्हण विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः ।

नेत्राञ्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदराद् .
भारद्वाजवुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुचेरपण्डितधरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
ष्टोकायुग्ममिदं रमाकुरुण्या सर्गे शुभे पञ्चमे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पष्ठः सर्गः ।

सह विभवभरेण तत्र पुत्रीं गुणनिधये नृपनन्दनाय दत्वा ।
कथमपि परिणेतुरभ्यनुज्ञामथ समवाप्य चचाल चोलराजः ॥१॥

अन्वयः

अथ चोलराजः तत्र गुणनिधये नृपनन्दनाय विभवभरेण सह पुत्रीं
दत्वा कथमपि परिणेतुः अभ्यनुज्ञां समवाप्य चचाल ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवचोलराजयोस्तमेतन्नागतर चोलवशस्य नृपो राजा वीर-
राजैर्ब्रतत्र तुङ्गभद्रातटे गुणानां शीर्षादिगुणानां निधिरावरततस्मै गुणावराप
नृपस्य राज आहुयमल्लदेवस्य नन्दनाय पुत्राय विक्रमाङ्कदेवाय विभवस्य सम्पत्ते-
र्भरस्ममूहस्तेन समुद्रिराजिना सह साव पुत्रीं स्वात्मजां दत्वा समप्य कथमपि
केनापि प्रकारेण परिणेतुं विवाहकर्तुरभ्यनुज्ञामाज्ञां समवाप्य सम्यक् चचाल
स्वरजधानीं प्रति प्रतस्थे । सुविताप्रावृत्तम् । “अयं तद्युगरेफतो धरारो
मुनि ख न जो जरयाश्च सुविताप्रा” इति लक्षणात् ।

भाष्य

विक्रमाङ्कदेव और चोलराज ने मिलकर होने के अनन्तर, चान्देन के राजा
ने तुङ्गभद्रा नदी के तट पर उस गुण की छात्र, राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव को बहुत
सी सम्पत्ति के साथ बन्वा प्रदान कर, बड़ी कठिनाई में विवाह करने वाले
विक्रमाङ्कदेव की आत्मा यावर अपनी राजधानी की ओर प्रस्थान किया ।

द्रविडनरपतेरदत्त वित्तं निरवधि कुन्तलनाथनन्दनोऽपि ।
यशसि रसिकतामुपागतानां तृणगणना गुणरागिण्यां धनेषु ॥२॥

अन्वयः

कुन्तलनाथनन्दनः अपि द्रविडनरपतेः निरवधि वित्तम् अदत्त ।
यशसि रसिकताम् उपागतानां गुणरागिण्यां धनेषु तृणगणना ।

व्याख्या

कुन्तलनाथस्याऽऽहवमल्लदेवस्य नन्दनः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवोऽपि द्रविडस्य
द्रविडदेशस्य नरपते रातश्चोलराजस्य नात्यवधिस्त्रीमा यस्य तस्मिन्निवधि प्रभूतं
वित्तं धनमदत्त दत्तवान् याचकेभ्य इत्यर्थः । यशसि कीर्तिं 'यश. कीर्तिः समज्ञा
च' इत्यमरः । रसिकतामानन्दानुभूतिमुपागतानां प्राप्तानां गुणेषु सौजन्याविगुणेषु
रागिणोऽनुरागयन्तस्तेषां गुणस्नेहितां धनेषु वित्तेषु वित्तविषय इत्यर्थः । तृणस्य
प्राप्तस्य 'वाष्क बालतृण प्राप्त.' इत्यमरः । इय गणना वृष्टिर्भवति । यशस्विनां धनं
तृणवन्निर्मूल्यमिति भावः । पूर्वाह्नस्योत्तरार्द्धेन समर्थनावधान्तरमप्यसौऽलङ्कारः ।

भाषा

कुन्तलदेश के राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने भी द्रविड राजा
के अपरिमित धन को याचकों को दे दिया । यश में रसिकता रखने वाले
गुणग्राही जन, धन को तृणवत् समझते हैं ।

मुदितमनसि जातमानसिद्धौ गतवति तत्र गुणैकपक्षपाती ।
प्रतिपदमुदकपृष्ठत चितीन्दुः कुसुममृद्नि मनांसि निर्मलानाम् ॥३॥

अन्वयः

गुणैकपक्षपाती क्षितीन्दुः जातमानसिद्धौ मुदितमनसि तत्र गतवति
(सति) प्रतिपदम् उदकपृष्ठत । निर्मलानां मनांसि कुसुममृद्नि (भवन्ति) ।

व्याख्या

गुणेष्वेव सौजन्याविगुणेष्वेवंको मुखः पक्षपात. स्नेहो यस्य ॥ गुणैकानुरक्तः
क्षिते पृथ्वा इन्द्रचन्द्रो विक्रमाङ्कदेवो (आत्मादकत्वात्) जाता सम्पन्ना मान-
स्याऽऽदरस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वस्य स तस्मिन् मुदितं हृष्ट मनश्चित्त यस्य स तस्मिन्

प्रहृष्टचेतसि तत्र द्रविडनृपती पतवति सति स्वनगरं प्रति प्रस्थिते सति प्रतिपद
प्रतिक्षणमुदकप्लुत समुत्सुको बभूव । तस्य स्मरणेन प्रसन्नो बभूवेत्यर्थः । निर्मलानां
स्वच्छहृदयाणां मनांसि चेतांसि कुसुमवत्पुष्पवन्मूढानि कोमलानि भवन्ति ।

भाषा

केवल गुणों से ही स्नेह करने वाला, पृथ्वी भर के लोगों को सुख देने
वाला विश्वाङ्कदेव, अपने आदर की सिद्धि से प्रसन्न चित्त, द्रविड राजा के चले
जाने पर, क्षण २ में उसके लिये उत्कण्ठित होता था । स्वच्छ हृदय वाले
मनुष्यों के मन, फूल के ऐसे कोमल होते हैं ।

द्रविडपतिकयाद्भुत क्षयेषु क्षितिपतिः सनुरसौ गुणानुरागी ।
पुलकपरिकरैः कपोलपालीं विपुलमतिः परिपूरयाञ्चकार ॥४॥

अन्वयः

विपुलमतिः गुणानुरागी असौ क्षितिपतिसूनुः द्रविडपतिकयाद्भुत-
क्षयेषु पुलकपरिकरैः कपोलपालीं परिपूरयाञ्चकार ।

व्याख्या

विपुला विशुद्धोदारेत्यर्थः । मतिर्वीर्यं 'बुद्धिर्मनीषा धियवा पी प्रज्ञा शैमुषी
मति' इत्यमरः । यस्य स उदारप्रज्ञो गुणेषु सौमन्यादिगुणेष्वनुरागं प्रेम यस्य
स गुणस्नेहसौ प्रसिद्धः क्षितिपतेर्नृपस्याऽऽहवत्सलदेवस्य सूनुः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवो
द्रविडपतेश्चोलराजस्य श्यामा वार्त्तानामद्भुता आश्चर्यान्विता सणा अवसरास्तेषु
चोलराजसम्बन्धिषुत्तान्तवर्वाकालेषु पुलकानां रोमाञ्चानां परिहरास्तमहास्तौ
रोमाञ्चप्रवरं कपोलपालीं गण्डस्थलीं परिपूरयाञ्चकार परिपूर्णाञ्चकार ।
तस्य चोलराजस्य स्मरणमात्रेण प्रेम्णा स रोमाञ्चितोऽभूविति भावः ।

भाषा

निर्मल बुद्धि करने गुणवादी राजा आह्वयमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव के माल,
चोलराज का अद्भुत वानचीन के शिखरिने में रोमाञ्चिन हो उठन थे ।

किमिति न गमनाविवास्तोऽसौ परिचयमेप्यति चक्षुषोः पुनः किम् ।
इति मुञ्जनशिशामणिः कुमारः किमपि चिरं परिविन्तयाञ्चकार ॥५॥

अन्वयः

असौ गमनात् किम् इति न निवारितः । सुजनशिखामणिः किम् पुनः चक्षुषोः परिचयम् एष्यति इति कुमारः किमपि चिरं परिचिन्तयाश्चकार ।

व्याख्या

असौ द्रविडनरपतिगमनात्स्वनगरप्रयाणात् किमिति न कुतो न निवारितः प्रतिबिद्धः । सुजनानां सज्जनानां शिखामणिश्शिरोरत्न श्रेष्ठ इत्यर्थः । द्रविडाधिपराजः किमिति प्रश्ने पुनः भूयश्चक्षुषोर्नयनयोः परिचयं गोचरत्वमेप्यति समागमिष्यतीतीत्यर्थं प्रकारेण कुमारो विक्रमाङ्कदेवः किमपि विचित्रमवर्णनीयं चिरं बहुकालं परिचिन्तयाम्बकार विचारं कृतवान् ।

भाषा

मैंने द्रविडराजा को अपने घर जाने से क्यों नहीं रोका ? क्या वह सज्जन शिरोमणि फिर कभी दृष्टि-गोचर होगा ? वह राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ऐसी २ चिरकाल तक चिन्ता किया करता था ।

द्रविडनृपतिपुत्रिकां चकार त्रिभुवनदुर्लभसम्पदास्पदं सः ।
प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः प्रसरति सन्ततिमप्यनुग्रहीतुम् ॥६॥

अन्वयः

सः द्रविडनृपतिपुत्रिकां त्रिभुवनदुर्लभसम्पदास्पदं चकार । प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः सन्ततिम् अपि अनुग्रहीतुं प्रसरति ।

व्याख्या

॥ विक्रमाङ्कदेवो द्रविडनृपतिश्चोलाधीश्वरस्य पुत्रिकापात्मजां त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य दुर्लभां दुष्प्राप्या या सम्पत्सम्पत्तिस्तस्या आस्पदं रूपानं चकार निष्पादितवान् । विक्रमाङ्कदेवस्तत्कन्यायं प्रभूतसम्पत्तिं ददावित्यर्थः । प्रणयिषु स्नेहादिनम्रेषु शुभं कल्याणकारि चेतश्चित्तं येषां ते तेषां महोपकारिणां महाजनानां प्रसादः प्रसन्नता 'प्रसादस्तु प्रसन्नता' इत्यमरः । सन्ततिं सन्तानमपि कन्यापुत्रादीनपीत्यर्थः । अनुग्रहीतुं कृपां प्रदर्शयितुं प्रसरति प्रवर्तते । द्रविडराज-प्रेम्णा तत्पुत्रोमप्यनुगृह्णाति स्मेति भावः । पुर्यार्यस्योत्तरार्थेन समर्थनादर्थान्तरन्यासा लङ्कारः ।

भाषा

उसने द्रविडराज की लड़की को तीनो लोको में दुर्लभ सम्पत्ति दी । अपने स्नेहियो के सम्बन्ध में वत्साण करने की चित्तवृत्तिवालो की कृपा, उनके कन्या पुत्रादि पर भी हो जाती है ।

रणरभसविलासकौतुकेन स्थितिमथ विभ्रदमौ यशोवतंसाम् ।
विधिहतकदुराग्रहादकाण्डे गतमश्रुणोद्द्रविडेन्द्रमिन्द्रघाम्नि ॥७॥

अन्वयः

अथ रणरभसविलासकौतुकेन यशोवतंसां स्थिति विभ्रत् असौ
विधिहतकदुराग्रहात् अकाण्डे द्रविडेन्द्रम् इन्द्रघाम्नि गतम् अश्रुणोत् ।

व्याख्या

अथ किञ्चित्कालानन्तर रणो युद्ध तस्य रभसो हर्षः 'रभसो हर्षवेगयो' इति विश्वः । तस्य विलास कीडा लीला तस्य कौतुक कुतूहल तेन युद्धजनितहर्षलीला-कुतूहलेन यश कीर्तिरवतंसो भूषण मस्यास्ता ता कीर्तिभूषणा स्थितिमपस्यां विभ्रद्वारयन्तौ विक्रमाद्भूदेयो विभिर्ग्रहाः स एव हतको नीचस्तस्य दुराग्रहाद्-दुराभिव्येशादकाण्डेऽनवसरे द्रविडेन्द्र चोलराजमिन्द्रघाम्नि स्वर्गे गत प्राप्त मृतमित्यर्थः । अश्रुणोदार्कगतवान् ।

भाषा

कुछ काल के अनन्तर, युद्ध जनि हर्ष की लीला के कुतूहल द्वारा यश से विभूषित अवस्था में विद्यमान उस विक्रमाद्भूदेव ने ब्रह्मदेव के दुराग्रह से द्रविडदेश के राजा की अस्तमय में ही स्वर्ग में जाने की बात सुनी ।

मृदुहृदयतया गुणानुरागादतिमहतः प्रणयाच्च राजपुत्रः ।
हिमकरकरकाण्डपाण्डुगण्ड-स्थलगलदध्रुजलधिरं ललाप ॥८॥

अन्वयः

राजपुत्रः मृदुहृदयतया गुणानुरागात् अतिमहतः प्रणयात् च हिमकर-करकाण्डपाण्डुगण्डस्थलगलदध्रुजलः (सन्) चिरं ललाप ।

व्याख्या

राजपुत्रो नृपलन्दनो विक्रमाङ्गदेवो मृदु कोमलं हृदयं चित्तं यस्य स मृदु-
हृदयस्तस्य भावो मृदुहृदयता तथा कोमलचित्तत्वात् गुणेषु सौजन्यादिगुणेष्व-
नुरागः प्रेम तस्माद्गुणपक्षपातित्वादतिमहतोऽतिबृहत्तः प्रणयाच्च स्नेहाच्च
हिमाश्लीतलाः कराः किरणा यस्य स हिमकरश्चन्द्रस्तस्य करा अंशवः 'किरणो-
न्ममपूलांशुगमस्तिष्ठति' इत्यमरः । भानुः करो मरीचिः स्त्री पुंस्योर्दोषितिः
'स्तिष्ठाम्' इत्यमरः । तेषां काण्डानि समूहास्तद्वत्पाण्डु श्वेतं गण्डस्थलं कपोलस्त-
स्माद्गलत्परिपतवश्चुल्लं क्षाण्याम्भो यस्य स चन्द्रकिरणश्चेत्कपोलगलद्व्याप्या-
म्बुस्सन् चिरं बहुकालं ललाप विललाप विलापं चकारेत्यर्थः । भ्रातृनुमासः
'क्षालाङ्गुल' । अत्र 'ललाप' इति क्रियापदे अघाचवत्त्वं नाम दोषः, उपसर्ग
विनाऽप्यर्थबोधकत्वाऽभावात् ।

भाषा

वह राजपुत्र, कोमल हृदय होने से, गुणों के अनुराग के कारण तथा अत्यधिक
प्रेम से, चन्द्रमा की किरणों के समान सफेद पड़ गए हुए गालों पर से आसुओं
की गिराता हुआ बहुत देर तक विलाप करता रहा ।

द्रविडविपयराज्यविप्लवेन श्रवणपथातिथिना ततः सखेदः ।
अभिजनवति चोलराजपुत्रे श्रियमभिपेक्षुमसौ समुच्चाल ॥६॥

अन्वयः

ततः असौ श्रवणपथातिथिना द्रविडविपयराज्यविप्लवेन सखेदः (सन्)
अभिजनवति चोलराजपुत्रे श्रियम् अभिपेक्षुं समुच्चाल ।

व्याख्या

ततश्चोलराजविपयकशोकानन्तरमसौ विक्रमाङ्गदेवः श्रवणयोः कर्णयोः पन्था
मार्ग इति श्रवणपथः कर्णकुहरमार्गस्तस्याऽतिथिविपयस्तेन श्रुतेनेत्यर्थः । द्रविड-
विपयो द्रविडदेशस्तस्य राज्यं शासनं तस्मिन् विप्लवो द्रिप्यः 'द्रिप्ये डमर-
विप्लवो' इत्यमरः । तेन, खेदेन दुःखेन सहितः सखेदो दुःखाश्रान्तस्सप्रभिज-
नवति कुलीने 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयो' इत्यमरः । चोलराजपुत्रे
धीरराजेन्द्रात्मजेऽधिराजराजेन्द्रनामके धियं राज्यसङ्गमीमभिपेक्षुं प्रतिष्ठापयितुं
समुच्चाल प्रतस्थे ।

भाषा

शोक मनाने के बाद, द्रविडदेश के राज्य में विप्लव होने की खबर सुन कर, दुःखित हो, यह विक्रमादित्यदेव, कुलीन चोलराजा वीर राजेन्द्र के अधिराज-राजेन्द्र नामक पुत्र को राजगद्दी पर बैठाने के लिये चल पड़ा ।

करटिशतविकीर्णकर्णतालज्यजनसमीरणशीतलीकृतानि ।

अथ धरणिभुजां पिबन् यशांसि त्रितिपतिरादिपुरीमवाप काञ्चीम् ॥१०॥

अन्वयः

अथ त्रितिपतिः करटिशतविकीर्णकर्णतालज्यजनसमीरणशीतलीकृतानि धरणिभुजां यशांसि पिबन् आदिपुरीं काञ्चीम् अवाप ।

व्याख्या

अथ चोलदेशप्रति प्रस्थानानन्तर त्रितिपतिः पृथिव्या अधिष्ठाता करटिनां गजानां दानं तेन विकीर्णानि विलिप्तानि कर्णा एव तालाः तालवृक्षपर्णानि तान्येव ज्यजनानि तालवृक्षानि तेषां समीरणेन पचनेन शीतलीकृतानि, अशीतलानि शीतलानि कृतानीति शीतलीकृतानि 'ज्यः' प्रत्ययः । विपक्षनृपाणां प्रतापजनि-तोद्भाण निवार्य हिमीकृतानि धरणिभुजा पृथ्वीपरलानां यशांसि कीर्तिः दुग्धनिब पिबन् गृह्णन्नादिपुरीं प्रथमनगरीं काञ्चीं तन्नामचोलराजधानीमवाप संप्राप्तः । यज्ञः इत्येव प्रतिष्ठमिति दुग्धरूपता व्यज्यते, एवं शत्रुभूषणां यज्ञोदुग्धं पिबन्निब संप्राप्स्यन्नामेति भावः ।

भाषा

चोलदेश के प्रति प्रस्थान करने के अनन्तर, सैकड़ों हाथियों के हिलाए हुए कान रूपी ताल पत्र के पत्तों से उत्पन्न वायु से ठण्डे किए हुए विपक्षी राजाओं के यज्ञों का पान करते हुए वह पृथ्वी का संरक्षक विक्रमादित्यदेव प्राचीन नगरी काञ्ची में पहुँच गया । अर्थात् हाथी की सेना से शत्रुओं को परास्त कर उनकी प्रताप की गर्मी शान्त होने से उनका शीतल दुग्ध के समान यज्ञ, अपने परिश्रम से लगी व्यास को मिटाने के लिए, पान करता हुआ काञ्ची नगरी में पहुँचा ।

समजनि कलमेखलाकलाप-ध्वनिजयडिण्डिमसज्जपुष्पचापम् ।
अथ चटुलकटाक्षवाणवर्ष-प्रगुणमगुण्य पुरः पुरन्निचक्रम् ॥११॥

अन्वयः

अथ अमुष्य पुरः पुरन्निचक्रं कलमेखलाकलापध्वनिजयडिण्डिम-
सज्जपुष्पचापं चटुलकटाक्षवाणवर्षप्रगुणं समजनि ।

व्याख्या

अथ काञ्चीपुरीसमागमानन्तरममुष्य विक्रमाञ्जुदेयस्य पुरोऽग्रे पुरन्धीणा
साध्वीना ललनामा 'पुरन्धी' 'सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । चक्र
समूहो मेखलाना काञ्चीना कलापस्तमूहस्तस्य ध्वनिस्त्वन इति मेखलाकलाप-
ध्वनिः कलो मयुरो यो मेखलाकलापध्वनिः स एव जयडिण्डिमो विजयसूचक-
वाद्यविशेषशब्दस्तेन सज्जस्तुतञ्जितः पुष्पचापः कुसुमायुधः कामो येन तत्,
चटुलाक्षचञ्चलाः कटाक्षा एव बाणावशरास्तेषां वर्षं वृष्टिस्तेन प्रगुणं प्रकृष्टगुण-
युक्तं समजस्यभूत् । तत्र नागरीया काञ्चीशब्देन कटाक्षवीक्षणेन च काम-
साम्राज्यमिव प्रदर्शितमिति भावः ।

भाषा

विक्रमाञ्जुदेव के काञ्चीनगरी में पहुँचने पर इसके सामने वहाँ की नागरिक
ललनाएँ मानो सुन्दर करपनियों के शब्द रूप जयध्वनि के गणादे के शब्द से
कामदेव को उत्साहित करने वाली तथा चञ्चल कटाक्ष रूपी बाणों की वृष्टि
करने वाली, हो गई ।

अधरहसितकिंशुका शुकाय क्रमुकदलं वदनस्थमर्पयन्ती ।
वित्तिपतितनयेऽत्र कापि नेत्र-प्रणयिनि चुम्बनचातुरीमुवाच ॥१२॥

अन्वयः

अधरहसितकिंशुका का अपि वदनस्थं क्रमुकदलं शुकाय अर्पयन्ती
(सती) नेत्रप्रणयिनि अत्र क्षितिपतितनये चुम्बनचातुरीम् उवाच ।

व्याख्या

अधरेण अपरोष्ठेन रक्तवर्णत्वात् हसितः अधरोष्ठः किंशुको रक्तवर्णपला-
शमुष्य यया सा स्वरक्तवर्णधरेणाधरीकृतरक्तवर्णकिंशुका रक्तवर्णधरोष्ठेति

भावः । काऽपि नगररमणी वदने मुखे तिष्ठतीति तं मुखान्तर्वर्तिनं क्रमकस्य पूगस्य दलं खण्डं शुकाम कोराय मुखेनैवाऽर्पयन्ती ददती सती नेत्रयोः कामिनीनयनयोः प्रणयः स्नेहोऽस्त्वस्मिन्निति नेत्रप्रणयी तस्मिन्नेत्रप्रणयिनि दृष्टिगोचरेऽनाऽस्मिन् सितिपते राज्ञ आहवमल्लदेवस्य तनये पुत्रे विक्रमाङ्कदेवे चुम्बनस्य वयसंयोगस्य चातुरी वंदग्यं सा चुम्बनवंदग्यमुवाच प्रकटयाम्बभूव ।

भाषा

अपने लाल अघर पल्लव से पलास के लाल फूल की हसी उड़ाने वाली नागरी ललना, अपने मुख में विद्यमान सुपाडी के टुकड़े को अपने मुख से ही सुग्गे के मुख में देती हुई मानो राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव के प्रति चुम्बन करने के कोशल को प्रकट करती थी ।

गृहशिखरमगम्यमध्यरोहद् द्रुतमवधीरितपातभीतिरन्या ।
मरणमपि तृणं समर्थयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः ॥१३॥

अन्वयः

अन्या अवधीरितपातभीतिः (सती) अगम्यं गृहशिखरं द्रुतम् अभ्य-
रोहत् । मनसिजपौरुषवासिताः तरुण्यः मरणम् अपि तृणं समर्थयन्ते ।

व्याख्या

अग्राऽपरा रमण्यवधीरिता तिरस्कृता त्यक्तेत्यर्थः । पातस्य पतनस्य भीतिर्भयं यथा सा त्यक्तपतनभया सती गन्तुं योग्यं गम्य न गम्यमगम्यमारोढु-
मनर्हं गृहाणा मेहाना 'गृहं मेहोऽध्यवसितम्' इत्यमरः । शिखरं शृङ्गं सर्वोच्च-
स्थानमित्यर्थः । द्रुतं शीघ्रमध्यरोहदाहरोहः । मनसिजस्य कामस्य पोरुषेण
विक्रमेण वासिता युवताः कामवसनाभिभूतास्तरुण्यो युवत्यो मरणमपि तृणमपि
तृणं तृणवत्तुच्छं समर्थयन्ति म्रियन्ते । अत्र पूर्वार्थस्थोत्तरार्धेन समर्थनादर्शान्तर-
ग्यासी नामालङ्कारः ।

भाषा

कोई नागरी इसको देखने के लिये, गिरने का भय छोड़ कर जल्दी से न चढ़े जाने योग्य घर के सबसे ऊँचे भाग पर चढ़ गई । कामदेव के पराक्रम से अभिभावित अर्थात् कामासक्त युवतियाँ, मौन को भी तृण के समान तुच्छ समझती हैं ।

कलकलमपरा मुधा विधाय क्षितितिलकान्नयनान्तमाससाद ।
अवतरति मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुरुपायदर्शनेषु ॥१४॥

अन्वयः

अपरा मुधा कलकलं विधाय क्षितितिलकात् नयनान्तम् आससाद ।
मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुः उपायदर्शनेषु अवतरति ।

व्याख्या

अपरा काचित् कामिनी मुधा व्यर्थमेव प्रयोजनमन्तरेणैवेत्यर्थः । कलकलं
कोलाहलं 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । विधाय कृत्वा क्षितितिलकाद्भूमि-
भूषणाद् विक्रमाङ्कदेवाभयनयोर्नेत्रयोरन्तमपाङ्गमायमाससाद प्राप । कलकल-
मिधेन तस्य दृष्टिमाचकर्षेति भावः । मृगीणा हरिणीना दृशो नेत्राणीव दृशो याता
तास्तासा हरिणनयनाना तृतीयं तृतीयसंख्याक मनसिजः कामः एव चक्षुर्नयनं
कामनयनमुपायानां यत्किञ्चिद्व्याजरूपोपायानां दर्शनमवलोकनं प्रयोग इत्यर्थः ।
तेषु स्वाभीष्टसिद्धयुपायप्रयोगेऽवतरति फलति । काम एव तद्विनीनां विभ्रमा-
विचमत्कृतानन्यसाधारणव्यवहारशिक्षक इति भावः । पूर्वार्थस्योत्तरार्थेन समर्थना-
दर्थान्तरस्यासौलभ्यकारः ।

भाषा

विनी अन्य स्त्री ने, अकारण कोलाहल मचाकर, विक्रमाङ्कदेव का दृष्टिकोण
अपनी ओर आकर्षित कर लिया । मृगनयनियो का कामरूपी तृतीय नेत्र,
(ऐसे २) उपायो को गुच्छा देता है ।

हृदि विहितपदेन शुद्धमासा कृतमधरं धरणीन्द्रसूनुनेव ।
निपतितमवधीर्य हारमन्या हरिणविलोलविलोचना जगाम ॥१५॥

अन्वयः

हरिणविलोलविलोचना अन्या शुद्धमासा हृदि विहितपदेन धरणीन्द्र-
सूनुना अधरं कृतम् इव निपतितं हारम् अवधीर्य जगाम ।

व्याख्या

हरिणस्य मृगस्य इव विलोले चञ्चले विलोचने नेत्रे यस्याः सा मृगचञ्चल-
नयनाज्या काचित्त्वलना शुद्धा निर्मला भाः कान्तिर्वस्य तेन निर्मलकान्तिमता 'स्युः

प्रभारपुचिस्त्विद्भा भाइछविद्युतिबोप्यय' इत्यमर । हृदि वक्ष स्थलेऽन्तःकरणे
 च विनिहित स्थापितं पद स्थान येन स तेन कृतस्थानेन धरणीन्द्रस्य नृपतेराहवमल्ल-
 देवस्य सूनू पुत्रस्तेन विक्रमाङ्गदेवेनाऽधर निम्नस्थानस्थित गुणैर्गुणैश्च कृतमिव
 सम्पादितमिवास्त एव निपतितमघोभ्रष्ट हार मुक्तामालामवधीर्य परित्यज्य
 जगाम गता । कुमार द्रष्टुं गताऽन्या काऽपि स्त्री रमसात् निपतितां हृदिस्था
 मुक्तामाला परित्यज्य जगाम । यत हारस्य स्थाने ललनाह्वय शुद्धभासा
 कुमारेणऽऽवितस्वात्तस्य निम्नस्थानगतस्वात्पतनमुत्प्रेक्षितमिति भाव । ईश्या-
 नुप्राणितोत्प्रेक्षा ।

भाषा

मृग के समान चञ्चल नेत्र वाली कोई ललना, निर्मलकान्तिवाले और
 ललना के हृदय में स्थान बनाने वाले राज पुत्र से, मांनो नीचे खसकाए गये
 हुए अतएव वक्ष स्थलपर से गिरे हुए हार की परबाह न कर चली गई ।

उरसि मनसिजातंसलीला-समुचितकोमलपल्लवानुकाराम् ।
 नखलिपिमपरा प्रकाशयन्ती सुरतविमर्दसहृत्त्वमाचचचे ॥१६॥

अन्वयः

अपरा उरसि मनसिजातंसलीलासमुचितकोमलपल्लवानुकारा नखलिपिं
 प्रकाशयन्ती सुरतविमर्दसहृत्त्वम् आचचचे ।

व्याख्या

अपराऽया कामिन्सुरसि वक्षस्थले मनसिजस्य कामस्य याऽवतंसलीला
 भूषणरूपविलासस्तस्या समुचितो योग्य कोमलपल्लवो मुबुक्तिलय 'पल्लवोऽप्री
 क्तिलयम्' इत्यमर । तस्याऽनुकारोऽनुकरण मस्या सा ता मन्मथभूषण
 विलासयोग्यमुबुक्तिलयसदृशाकृतिसमर्द्धवृत्ताकारानित्यर्थ । नखलिपिं नखस्त-
 परम्परा प्रकाशयन्ती प्रदर्शयन्ती सुरते निषवनकीडार्या यो विमर्दं ताप्रप्यस्त
 सहते इति सुरतविमर्दसहृत्त्वस्य भावस्तत सुरतश्रोतास्तर्पणत्वमाचचक्षे
 कथितवती ।

भाषा

अन्य किसी नारी न अपनी छाती पर कामदेव के भूषण की सोमा के योग्य
 कोमल पत्तों की आकृति के अर्धवृत्ताकार नखक्षतो को दिखाते हुए, अपनी सुरत
 कालीन शकड़ोर को सहने की योग्यता प्रकट की ।

अभजत मणिकुण्डलं परस्याः श्रवणपरिच्युतमंसदेशमेत्य ।
गलविगलितपुष्पवाणचक्र-श्रियमसितोत्पलचारुलोचनायाः ॥१७॥

अन्वयः

असितोत्पलचारुलोचनायाः परस्याः मणिकुण्डलं श्रवणपरिच्युतं
(सन्) अंसदेशम् एत्य गलविगलितपुष्पवाणचक्रश्रियम् अभजत ।

व्याख्या

असितं नीलमुत्पल कमल सद्विचारणी सुन्दरे लोचने नेत्रे यस्याः सा तस्या
शीलकमलवत्सुन्दरनेत्रायाः परस्या अन्यस्याः ललनाया मणिकुण्डल रत्नायततः
श्रवणान्या कर्णाभ्या परिच्युत पतित सत् अंसदेशं स्वग्यस्तलमेत्य सप्राप्य गले
कण्ठवेशे विगलितास्सम्प्राप्ता पुष्पवाणा, कुमुमसायकास्तेषा चक्रं समूहस्तस्य
श्रियं शोभामभजत धारयामास । मणिकुण्डलस्य पुष्पवाणेन साम्यादुपमा ।
मणिकुण्डलस्य वर्तुलाकारत्वात् कामस्य चक्रश्रियमभजतेत्यर्थः समीचीनः ।
परन्तु कामस्य चक्रधारणमप्रसिद्धम् ।

भाषा

किसी नीले कमल के ऐसे सुन्दर नेत्रवाली नारी के कान में का मणिकुण्डल
गिर कर उसके गले पर आ पड़ने से वह गले पर पड़े हुए कामदेव के फूल के
वाण समूहों की शोभा को प्राप्त करता था । कान के अभूषण के गोल होने
से कामदेव के चक्र की शोभा अर्थ ही ठीक है । परन्तु कामदेव का चक्र
धारण अप्रसिद्ध है ।

परिकलितचुलुक्थराजपुत्र-प्रथमविलोकनकौतुकत्वरारणाम् ।

इति नगरकुरङ्गलोचनाना-मभ्रदनङ्गविलोभनो विलासः ॥१८॥

अन्वयः

परिकलितचुलुक्थराजपुत्रप्रथमविलोकनकौतुकत्वरारणां नगरकुरङ्गलोच-
नानाम् इति अनङ्गविलोभनः विलासः अभवत् ।

व्याख्या

परिकलितो विवित. कंश्चिच्चित्तविसर्पविशाल इत्यर्थः । यश्चुलुक्थराजपुत्रो

विक्रमाङ्गदेवस्तस्य प्रथमविलोकनस्य सर्वप्रथमसदृशनस्य यत्कौतुकं कौतूहलं तस्मिन्
 त्वरा सम्भ्रमो याता तास्तातां नगरस्य काञ्चीपुर्याः कुरङ्गलोचना मृगनय-
 नास्तातां कामिनीनामिति पूर्वोक्तप्रकारोऽनङ्गस्य कामस्य विलोभनो विमोहनोऽ-
 नङ्गविलोभनो मदनमोहनो विलासो नानाविधकामसम्बन्धिचेष्टाविशेषोऽभवत्
 प्रादुर्बभूव ।

भाषा

किसी प्रकार चिह्नादि से पहिचान में आए हुए चुलुनय कछीप राजकुमार
 विक्रमाङ्गदेव के पहिले पहिल दर्शन की उत्कण्ठा से त्वरा करने वाली नागरिक
 मृगनयनियो की पूर्वोक्त प्रकार की काम सम्बन्धि चेष्टाएँ हुई ।

**‘नरपतितनयः कयापि कोप-स्फुरितरदच्छदलेखयालुलोके ।
 प्रकटितपदुपञ्चबाणलीला-कलकिलकिञ्चितमीदृशाञ्चलेन ॥१६॥**

अन्वयः

कोपस्फुरितरदच्छदलेखया कया अपि ईक्षणाञ्चलेन प्रकटितपदुपञ्च-
 बाणलीलाकलकिलकिञ्चितं नरपतितनयः आलुलोके ।

व्याख्या

कोपेन क्रोधेन स्फुरितस्तच्चलित. कम्पमानो वा यो रदच्छदोऽधरस्तस्य लेखा
 अधरवेषः ‘भोष्ठाधरी तु रदनच्छदौ दक्षनवाससी’ इत्यमरः । यस्याः सा तया
 कोपकम्पितसूचमाधररेखया कयाऽपि नायिकया ईक्षणयोर्नैत्रयोर्ञ्चलः प्रान्त-
 भागरतेन कटाक्षेण प्रकटिता प्रकाशिता पदुर्विनिर्बन्धसमेता या पञ्चबाणस्य
 कामस्य लीला श्लेढा तया कलं मधुर किलकिञ्चितं कामजनितकोषाधुहृद-
 भीत्यादिमिधितभावविशेषो यस्मिन्कर्मणि तद्यथास्यातया नरपतितनयो राजपुत्रो
 विक्रमाङ्गदेव आलुलोके सवृष्टः ।

भाषा

कोप से फुरफुराने वाले बोट से युक्त, किसी नारी ने कामदेव की चातुरी
 युक्त मनोहर लीला में आभ्यन्तरिक राग शोषादि भावों को प्रकट करते हुए,
 राजपुत्र विक्रमाङ्गदेव को कटाक्ष से देखा ।

कनकसदनवेदिकान्तराल-ग्रथितपदः क्षितिपालनन्दनोऽसौ ।
सुरशिखरितटीविटङ्कमध्य-प्रणयिनमुष्णकरं निराचकार ॥२०॥

अन्वयः

कनकसदनवेदिकान्तरालग्रथितपदः असौ क्षितिपालनन्दनः सुरशिखरितटीविटङ्कमध्यप्रणयिनम् उष्णकरं निराचकार ।

व्याख्या

कनकस्य सुवर्णस्य यत्सदनं गृहं तस्य वेदिका समुपवेशनाय परिष्कृता भूमिः 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । तस्या अन्तराल मध्य 'अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्' इत्यमरः । तस्मिन् ग्रथितं विहितं पदं चरणं येन स असावय क्षितिपालस्याऽऽहवमल्लदेवस्य मन्दनः कुमारो विक्रमाङ्कदेवः सुराणां देवानां शिखरी पर्वतस्सु-वर्णाग्निः सुमेरुस्तस्य तटी प्रान्तभाग एव विटङ्कमुन्नतस्थानं तस्य मध्य मध्यभाग-स्तस्य प्रणयी स्नेहयशब्दस्तद्धर्तात्यर्थः । समुष्णकरं सूर्यं निराचकार तिरश्चकार । निजोपप्रतापेन स्वर्णवेदिविद्यमानत्वेनाऽनुपमशोभया तिरश्चकारेति भावः ।

भाषा

सोने के घर के चतूरे पर चरण रखने वाले राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने (सोने के) सुमेरु पर्वत के प्रान्त भाग की उच्च भूमि के मध्य में विराजित सूर्य को नीचा दिखाया । अर्थात् सूर्य के समान तेजस्वी विक्रमाङ्कदेव के सोने के बने घर की वेदिका पर विराजित होने से इसकी शोभा के सामने सुमेरु पर्वत के प्रान्तभाग में विराजित सूर्य की शोभा फीकी पड़ गई ।

कतिचिदपि दिनानि तत्र नीत्वा परिसरभूमिषु भूरिमिविलासैः ।
चरतलनिविष्टदुष्टवर्गः पुरमवलोकयति स्म गाङ्गकुण्डम् ॥२१॥

अन्वयः

चरतलनिविष्टदुष्टवर्गः (असौ) तत्र परिसरभूमिषु भूरिभिः विलासैः कतिचित् अपि दिनानि नीत्वा गाङ्गकुण्डं पुरम् अवलोकयति स्म ।

व्याख्या

चरणतले पादतले निविष्टा दलिता दुष्टवर्गा शत्रुसमूहा येन स असौ

विश्रमाङ्गदेवस्तत्र काञ्चीनगरे परितरमूमिषु नगरवर्हिभिर्गोषु भूरिभिर्बहुविधैर्वि-
स्त्रासैर्मनोविनोदकृत्यैः कतिचिदपि कानिचिदपि विनाग्न्यहानि नीत्वा व्यतीत्य
माङ्गकुण्डं पुरं राजेन्द्रचोलनिर्मापितां गाङ्गकुण्डचोलपुरास्यां चोलदेशस्यैकां
राजधानीम् अवलोकयति स्म पश्यति स्म तत्र गतवानित्यर्थः ।

भाषा

विपक्षी दुष्ट राजाओ को अपने पैर तले कुचलने वाले राजपुत्र विश्रमाङ्ग-
देव ने काञ्ची नगरी के आस पास के प्रदेशों के विहार में कुछ दिन बिताकर
राजेन्द्रचोल द्वारा बसाए हुए गाङ्गकुण्ड चोल पुर को देखा अर्थात् वहाँ गया ।

श्लोकद्वयेन गाङ्गकुण्डचोलपुरं वर्णयति कविः—

द्रविडनरपतिप्रतापभीत्या किमपि गते पयसां निधौ परस्तात् ।
यदविहितविवाहमङ्गलाया बहिरिव निर्गतमादिधाम लक्ष्म्याः ॥२२॥

अन्वयः

यत् पयसां निधौ द्रविडनरपतिप्रतापभीत्या किमपि परस्तात् गते
(सति) अविहितविवाहमङ्गलायाः लक्ष्म्याः आदिधाम बहिः निर्गतम् इव ।

व्याख्या

यद्गाङ्गकुण्डचोलपुरं पयसां जलानां निधावाकरे समुद्रे द्रविडस्य नरपतिर्भू-
पस्तास्य प्रतापः प्रभावस्तस्माद्भूतिर्भयं तथा चोलदेशवृषभयेन किमपि किञ्चिदपि
परस्तात् पृष्ठभागे गते प्राप्ते सति स्वस्थानं विमूष्य किञ्चित्पृष्ठप्रदेशमपसृते सति
न विहितमविहितमसम्पादितं विवाहमङ्गलं पाणिग्रहणोत्सवो यस्याः सा तस्या
अपरिणीताया लक्ष्म्याः शिव आदिधाम प्रथमगृहं बहिर्निर्गतमिव समुद्रादहिरा-
गतमिव । गाङ्गकुण्डचोलपुरस्य लक्ष्मीप्रथमगृहत्वेनोत्प्रेक्षणादपरिमितसम्प-
त्तिशालित्वञ्च व्योच्यते । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जो गाङ्गकुण्डचोलपुर द्रविड देश के राजा के प्रताप के भय से (डरकर)
समुद्रके कुछ पीछे सरक जाने से, अविवाहित अवस्था में समुद्र में लक्ष्मी के
रहने का आदिनिवास स्थान ही मानो बाहर निकल आया था ।

गगनमुपगतेन शोभते य-निरुपमकाञ्चनवप्रमण्डलेन ।
सुरपुरमिव हेमशैलमग्न्ये विबुधविभूतिभरात्कृतप्रवेशम् ॥२३॥

अन्वयः

यत् विबुधविभूतिभरात् गगनम् उपगतेन निरुपमकाञ्चनवप्रमण्डलेन
हेमशैलमग्न्ये कृतप्रवेशं सुरपुरम् इव शोभते ।

व्याख्या

पद्माङ्गकुण्डचोलपुरं विबुधानां देवानां पण्डितानां वा विभूतिभरावैश्वर्या-
तिशयाद्धेतोरग्नयः भारात्—इदं साधर्म्येनिष्पादकहेतुनिरूपकं पदम् । गगनमाका-
शमुपगतेन प्राप्तेन नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य तन्निरुपममद्वितीयं यत्काञ्चनस्य
सुवर्णस्य वप्रमण्डलं प्राकारपरम्परा (छड़बिबाली इति भाषायाम्) तेनाऽनुपम-
सुवर्णनिमित्तप्राकारपरम्पराहेतुना हेनः सुवर्णस्य शैलः पर्वतः सुमेरुस्तस्य मध्ये-
ऽभ्यन्तरे कृतो विहितः प्रवेशोऽभ्यन्तरस्थितिर्येन तद्विहितप्रवेशं सुराणां देवानां पुरं
नगरममरावतीय शोभते विलसति । काञ्चनप्राकारान्तर्गतगाङ्गकुण्डचोल-
पुरस्योपरि सुमेरुपर्वतान्तर्गतसुरपुररत्नस्योत्प्रेलणानुरप्रवेशः ।

भाषा

ओ गाङ्गकुण्ड चोलपुर, विद्वानों की अधिक समृद्धि से और आकाश चुम्बि
अनुपम सोने की चाहार दिवारी से मानो देवों की अधिक समृद्धि से (अर्थात्
घोसों से स्वर्ग से नीचे आई हुई) और (ऊँचे) सोने के पर्वत सुमेरु के बीच में
प्रविष्ट, अमरावती नगरी के समान शोभित होता था ।

विघटितपरिपन्थिसैन्यसार्थः पदमधिरोप्य स तत्र चोलसूनुम् ।
नयनचुलुकलुण्ठ्यमानकान्तिर्द्रविडवधूभिरुवास मासमात्रम् ॥२४॥

अन्वयः

विघटितपरिपन्थिसैन्यसार्थः सः चोलसूनुं पदम् अधिरोप्य तत्र द्रविड-
वधूभिः नयनचुलुकलुण्ठ्यमानकान्तिः सन् मासमात्रम् उवास ।

व्याख्या

विघटिताः शकलीकृताः परिपन्थिनां शत्रूणां सैन्यसार्थाः सैनिकसमूहा येन

क्रीडयंश्च विघटनं विशङ्खलनं विधाय सम्पाद्य तरङ्गवर्षिचभिर्भिरचिता राज-
कुमारस्य स्वागतसंस्काराय सम्यक् संघटिता (माङ्गलिकी) वन्दनमालिका
तोरणत्रय (वन्दनवार इति भाषायां प्रतिष्ठा ।) यया सा तां तुङ्गभद्रां तन्नाम्नीं
नदीं पुनरपि मुहुर्जयाम ययौ । तरङ्गाणां वन्दनमालिकाभीरुपणाद्रूपकम् ।

भाषा

यह विक्रमाब्जदेव, दुर्गम मार्गों में आक्रमण करने वाले कोलमिल्लावि-
जगली घनदुर्गारियो को सहज में भगाकर, अपने स्वागत में, लहरो से वन्दन वार
वाधने वाली तुङ्गभद्रा नदी पर फिर से गया ।

अथ कतिपुचिदेव दैवयोगात् परिगलितेषु दिनेषु चोलसूनाः ।
श्रियमहरत राजिगाभिधानः प्रकृतिविरोधहतस्य वेङ्गिनाथः ॥२६॥

अन्वयः

अथ कतिपुचित् एव दिनेषु परिगलितेषु दैवयोगात् राजिगाभिधानः
वेङ्गिनाथः प्रकृतिविरोधहतस्य चोलसूनाः श्रियम् अहरत ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं कतिपुचिदेव कियत्स्वेव दिनेषु दिवसेषु परिगलितेषु व्यतीतेषु
सत्सु दैवयोगाद्वाप्यवशात् राजिग इत्यभिधानं नाम 'आख्याह्ये ह्यभिधानञ्च
नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । यस्य स राजिगाक्ष्यो वेङ्गिनाथो वेङ्गि-
वेशाधिपती राजेन्द्रचोलः प्रकृतीनां प्रमानां प्रकृतेः स्वभावस्य वा विरोधेन
प्रातिकूल्येन वरेण वा हतस्य भारितस्य चोलसूनाश्चोलराजपुत्रस्याऽधिराज-
राजेन्द्रस्य श्रियं लक्ष्मीं राज्यमित्यर्थः । अहरत गृहीतवान् ।

भाषा

इसके अनन्तर कुछ ही दिन बीनने पर राजिग उपनामक वेङ्गिदेश के राजा
राजेन्द्र चोल ने प्रजा के विरोध से या स्वाभाविक धर से चोल के राजपुत्र
अधिराज राजेन्द्र को मारकर उसका राज्य छीन लिया ।

कुटिलमतिरसौ विशङ्खमानः पुनरमुमेव पराभवप्रगल्भम् ।
प्रगुणमकृत पृष्ठकोपहेतोः प्रकृतिविरोधिनमस्य सोमदेवम् ॥२७॥

अन्वयः

कुटिलमतिः असौ परामवग्रगल्भम् अमुम् एव पुनः विराङ्गमानः (सन्)
पृष्ठकोपहेतोः अस्य प्रकृतिविरोधिनं सोमदेधं प्रगुणम् अकृत ।

व्याख्या

कुटिला कुटिलनीतियुक्ता मतिर्बुद्धि 'बुद्धिमंनोषा विषया धी प्रज्ञा शम्भुषी
मति' इत्यमरः । यस्य ता कुटिलमतिरसौ वेङ्गिनाथो राजिग पराभवे
शत्रूणां पराजयकरणे प्रगल्भं निर्णयात्मकम् विक्रमाङ्कदेवमेव पुनः शश्वद्विशङ्कमान
आतङ्कहेतुं मन्वमानं सन् पृष्ठेन पृष्ठभागैर्न कोप आक्रमणमेव हेतुं कारणं
तस्माद्विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठभागादाक्रमणार्थं छलेन विक्रमाङ्कदेवं विजैतुमित्यर्थः ।
अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य प्रकृत्या स्वभावेनैव विरोधिनं प्रतिकूलं सोमदेधं विक्रमाङ्क-
देवपृष्ठेष्वातरं प्रगुणं समुद्यतमकृतं कृतवान् ।

भाषा

कुटिलनीति में कुशल राजिग वेङ्गिनाथ राजेद्र चोल न, शत्रुओं की परास्त
करने में कुशल विक्रमाङ्कदेव की फिर से कान्ची में जाने की आशका से,
विक्रमाङ्कदेव के स्वभाविक विरोधी उसके बड़ भाई सोमदेव को, विक्रमाङ्कदेव
पर पीछे से आक्रमण करने के लिये तैयार कर लिया ।

सुभटशतनिशातखड्गधारा-विहरणसम्रणपादपद्मवेव ।

अपि नयनिपुणेषु नो भरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिषु श्रीः ॥२८॥

अन्वयः

श्रीः सुभटशतनिशातखड्गधाराविहरणसम्रणपादपद्म इव नयनिपुणेषु
अपि भरेण पदं नो क्षिपति प्रमादिषु किमुत ।

व्याख्या

श्री राज्यसङ्गमी सुभटानां सुयोगानां शतं सुभटशतं तस्य निशातास्तोक्ष्णा
खड्गानां करवालानां धारा अधाणि तामु विहरणेन खिलाससचरणेन सद्यो
सद्यतो पादपल्लवी चरणकिसलये मस्या सा इव नयं नीतो निपुणा प्रगल्भास्तेषु
नीतिप्रगल्भेष्वपि भरेण शरीरभारेण सामस्येन सर्वतोभावेनेत्यर्थः । पदं चरण
नो क्षिपति न निवर्धति । समस्तपादपल्लवस्य व्यापामयात् । बृहस्पते च लोके

सव्रणचरणा भूमौ शरीरस्य सम्पूर्णभारेण सुतरां पदं न निदधत इति । प्रमादियु प्रमादप्रसवतेष्वनवहितेषु जनेषु तु सुखेन पदनिक्षेपणं किमुत यत्तदप्यम् । अर्थात् प्रमादियु नीतिरहितेषु तु लक्ष्म्याः प्रेमप्रवणत्वमत्यन्तमसम्भाव्यमिति भावः । अत्र पावपल्लवे खड्गधारा-विरहण-जन्यव्रण-सहितत्वस्योत्कटककोटिकसंभावना-दुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सैकड़ो घोड़ाओं की तीखी खड्गधारों पर घूमने से मानो जिसके चरणों में पाव हो गए हैं ऐसी लक्ष्मी, नीति युक्त कार्य करने वाले राजाओं के पास भी शरीर का पूर्ण बोझा देकर अर्थात् सर्वतो भावेन अपना पद नहीं रखती अर्थात् स्थान ग्रहण नहीं करती । अनीति युक्त कार्य करने वाले प्रमादियों के पास लक्ष्मी के निवास के सम्बन्ध में कहना ही क्या है । अर्थात् प्रमादियों के पास तो लक्ष्मी आ ही नहीं सकती । जिसके पावों में पाव रहता है वह स्वभाव से ही अपने चुटीले पाव पर शरीर का कुल बोझा देकर कभी नहीं चलता है । जल्मी पाँव वाली लक्ष्मी इसी से नीति निपुणों के पास भी अपने पाव पर शरीर का पूरा बोझा देकर नहीं रहती अर्थात् सर्वतो भावेन नहीं रहती ।

अवतरति मतिः कुपार्थिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतोऽपि तादृक् ।
भट्टिति विघटते यया नृपश्रीस्तटगिरिसंघटितेव नौः पयोधेः ॥२६॥

अन्वयः

कुपार्थिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतः अपि तादृक् मतिः अवतरति यया नृपश्रीः पयोधेः तटगिरिसंघटिता नौः इव भट्टिति विघटते ।

व्याख्या

कुपार्थिवानां निम्नचरित्राणां नृपाणां सुकृतस्य पुण्यकर्मणो विपर्ययो दुष्कृतं तस्मात्पापादित्यर्थः । कुतोऽपि कस्मादपि यच्चोऽविषयात् तादृक् तादृशी विविधा मतिबुद्धिरवतरति संजायते यया दुर्बुद्ध्या नृपश्री राजलक्ष्मीः पयोधेः समुद्रस्य तटे तीरे गिरिः पर्वतस्तेन संघटिता संघट्टमासादिता नीरिव नीकेय भट्टिति द्राण् विघटते विपदा भवति समुद्रे मज्जति इति भावः । उपमातलङ्कारः ।

भाषा

दुश्चरित्र राजाओं के पाप से उनमें न जाने कहाँ से ऐसी बुद्धि अर्थात् दि आ जाती है जिससे राजलक्ष्मी, समुद्र के किनारे के पर्वतों से टकराई नाव के समान शीघ्र नष्ट हो जाती है ।

तमिदमिह शस्त्रदेवतानां दृढमधुनापि कलौ निरङ्कुशेऽपि ।

अविनयपथवर्तिनं यदेताः प्रबलमपि प्रधनेषु वञ्चयन्ति ॥३०॥

अन्वयः

इह निरङ्कुशे अपि कलौ शस्त्रदेवतानाम् इदं दृढं अतं यत् एताः अधुना अपि अविनयपथवर्तिनं प्रबलम् अपि प्रधनेषु वञ्चयन्ति ।

व्याख्या

इहास्मिन् जगति निरङ्कुशेऽपि निष्प्रतिबन्धेऽपि कलौ कलियुगे शास्त्राणामा-
मुषामां देवतास्तदधिष्ठातृदेवतास्तेषामधुनाऽपि साम्प्रतमपीदमेतद् दृढं निश्चितं
यत् नियमो यद्यस्मात्कारणादेताः शास्त्राधिष्ठातृदेवता अविनयस्वीकृत्यस्य पन्था
मार्गोऽविनयपथस्तस्मिन् वर्तते इत्यविनयपथवर्ती तं कुमारगणेशं प्रबलमपि
प्रकृष्टबलवत्त्वं शूरमपि प्रधनेषु युद्धेषु 'युद्धमायोधनं सर्वं प्रधनं प्रविवारणम्'
इत्यमरः । वञ्चयन्ति नाशमगृह्णन्ति तस्मिन्निहितं शोषयन्ति । काव्य
लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

इत जगत् मे इत निरङ्कुश कलियुग में भी, शस्त्री की अधिष्ठातृ देवताओं
का सम्प्रति भी यह निश्चित नियम है कि वे अनीतिमार्गोंसे बलवान् से
बलवान् को भी युद्धों में धोखा देती हैं । अर्थात् उनका शास्त्र नहीं देती ।

इति मुषितधियः श्रिया प्रयान्त्या रमसवशादविचिन्त्य दग्धभूपाः ।

यत्नमरयद्बुमानतः पतङ्गव्रतमुपयान्ति परप्रतापदीपे ॥३१॥

अन्वयः

इति प्रयान्त्या श्रिया मुषितधियः दग्धभूपाः रमसवशात् अविचिन्त्य
यत्नमरयद्बुमानतः परप्रतापदीपे पतङ्गव्रतम् उपयान्ति ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तापयगामित्वादेतोः प्रधान्त्या नृपमेकं परित्यज्याऽन्यत्र गच्छन्त्या
श्रिया राजलक्ष्म्या मुपिताऽपहृता घीः सदसद्विवेकिनी बुद्धिर्येषां तेऽपहृतसम्मतयो
दग्धभूषा दुष्टराजानो रमसवशादविमृश्यकारित्वादविचिन्त्याऽज्ञातैव बलस्य
सैन्यस्य भरोऽतिशयस्तस्य बहुमानोऽतिदर्पस्तस्मात् स्वसैन्याधिक्यातिदर्पतः परेषां
शत्रूणां प्रतापस्तेज एव दीपस्तस्मिन् पतङ्गानां शलभकोटानां व्रतं गतिं शलभत्व-
मित्यर्थः । उपवाप्तिं प्राप्नुवन्ति । शलभवत्परप्रतापदीपशिखायां भस्म-
साद्भूवन्तीति भावः । पतङ्गानां प्रतमिव व्रतं प्राप्नुवन्तीत्यर्थपरामर्शात् पदार्थ-
निवर्शनालङ्कारः ।

माया

अनीतिमार्गं पर आरूढ होने से, उन राजाओं को छोड़ कर अन्यत्र जाने
वाली राजलक्ष्मी के द्वारा अपहृत सुबुद्धि वाले दुष्ट राजा लोभ, विना विचारे
शीघ्रता से कार्य करने के कारण, बड़ो पलटन होने के अधिक गर्व से अनजान में
ही शत्रु के प्रताप रूपी दीपक में फतिङ्गो के समान जलकर भस्म हो जाते हैं ।

सकलमपि विदन्ति हन्तशून्यं क्षितिपतयः प्रतिहारवारणाभिः ।

क्षणमपि परलोकचिन्तनाय प्रकृतिजडा यदमी न संरमन्ते ॥३२॥

अन्वयः

क्षितिपतयः प्रतिहारवारणाभिः सकलम् अपि शून्यं विदन्ति हन्त ।
यत् प्रकृतिजडाः अमी परलोकचिन्तनाय क्षणम् अपि न संरमन्ते ।

व्याख्या

क्षितिपतयो राजानः प्रतिहारेर्द्वारपालैर्वारणाः सर्वजनप्रवेशनियेयकरणामि
तेर्द्वारपालकृतसकललोकापसारणैः सकलमपि सम्पूर्णमपि जगत् शून्यं स्व विहाया-
न्यनियन्तूरहितं विदन्ति जानन्ति हन्तेति खेदे अथवा सर्वशून्यमिति बोद्धमत-
मवलम्बते । यद्यस्मात्कारणात् प्रकृत्या स्वभावेन जडा मूर्खा अमी भूषाः
परलोकस्य मर्त्यलोक विहायाऽन्यलोकस्येहकृतकर्मफलभोगाध्यभूतस्य जन्मान्तरस्य
या चिन्तनमस्तित्वविचारस्तस्मै परलोकचिन्तनाय क्षणमपि स्वल्पकालमपि न
संरमन्ते न चेष्टां विवधति । बौद्धा अपि पुनर्जन्म नोदरीकुर्वन्ति । पूर्वोक्त्या-

पेऽपरवाक्यार्थस्य हेतुत्वप्रदर्शनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अथवा पूर्वोत्तर
वाक्यार्थयोः परस्परं व्याख्यान्मानालङ्कारः ।

माया

दुःख की बात है कि ये दुष्ट राजा लोग द्वारपालों के रोकने से भीतर किसी
का प्रवेश न होने के कारण भीतर एकान्त होने से सम्पूर्ण जगत् को शून्य
अर्थात् अपने को छोड़ कर दूसरा कोई भी इस जगत् का निपत्ता नहीं है—ऐसा
समझने लगते हैं । क्योंकि ये स्वाभाविक मूल्य राजागण इस लोक को छोड़
कर परलोक में जाने पर उनको क्या बसा होगी इसका ध्यान भर भी विचार
नहीं करते । अथवा 'सर्वं शून्य' मानकर बौद्ध हो जाते हैं इसीलिये पुनर्जन्म
नहीं मानते ।

विदधति कुधियोऽत्र देवबुद्धिं स्फटिकशिलाघटनासु वर्तुलासु ।
इति मनसि निधाय दग्धभूपास्त्रिनयनलिङ्गमपि स्पृशन्ति मिथ्या ॥ ३३ ॥

अन्वयः

दग्धभूपाः, अत्र कुधियः वर्तुलासु स्फटिकशिलाघटनासु देवबुद्धिं
विदधति इति मनसि निधाय त्रिनयनलिङ्गम् अपि मिथ्या स्पृशन्ति ।

व्याख्या

दग्धभूपा दुष्टनृपा, अत्राऽस्मिन् संसारे कुधियो निमित्तबुद्धयो मूर्खा इत्यर्थः ।
वर्तुलासु वर्तुलाकारासु स्फटिकस्य शिलाः पाषाणास्तर्हिघटना निर्माणं यासां
तास्तासु स्फटिकनिमित्तशङ्कुरलिङ्गमूर्तिषु देवबुद्धिं देवत्वज्ञानं तदास्यां वा
विदधति कुर्वन्ति । जगत्सि मूर्खा एव स्फटिकनिमित्तदेवमूर्तिषु देवबुद्धिं धार-
यन्तीति भावः । इतीत्यं मनसि हृदये निधाय निमित्तस्य श्रेणि नयनानि यस्य
स त्रिनयनस्त्रिनेत्रः शिवस्तस्य लिङ्गं लिङ्गरूपां मूर्तिं मिथ्या मिथ्यात्वरूपेण
स्पृशन्ति स्पर्शं कुर्वन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः ।

भाषा

इस संसार में, मूर्ख लोग, स्फटिक की गोल शङ्कुर की लिङ्ग मूर्तियों
पर देवत्व बुद्धि रखते हैं, ऐसा मन में निश्चय कर, दुष्ट राजा लोग शिव के
ज्योतिर्लिङ्ग को भी मिथ्या समझते हैं ।

अविरततरुणीसहस्रमध्य-स्थितिबिगलत्पुरुषव्रता इवैते ।

प्रतिपदमतिकातराः क्षितीशाः परिकलयन्ति भयं समन्ततोऽपि ॥३४॥

अन्वयः

एते क्षितीशाः अविरततरुणीसहस्रमध्यस्थितिबिगलत्पुरुषव्रताः इव प्रतिपदम् अतिकातराः (सन्तः) समन्ततः अपि भयं परिकलयन्ति ।

व्याख्या

एते इमे दुष्टाः क्षितीशा राजानोऽविरतं सन्तत तरुणीनां द्युवतीनां सहस्रं तस्य मध्ये या स्थितिर्निवासस्तया बिगलत्परिपतत्पुरुषाणां नराणां व्रतं धर्मः पौरुषमित्यर्थः । येषां ते निरन्तरद्युवतीसहस्रमध्यस्थित्या नश्यत्पौरुषा इव प्रतिपदं प्रतिक्षणमतिकातरा अत्यन्तसभीतास्सन्तः समन्ततोऽपि परितोऽपि भयं भीतिं परिकलयन्ति परिपश्यन्ति विचारयन्तीत्यर्थः । अत्र तरुणीमध्यस्थितेर्नष्ट-पुरुषबले हेतुत्वेन संभावनादुरग्रेकालङ्कारः ।

भाषा

सदैव हजारों युवतियों के बीच में रहने से मानों जिनका पुरुषत्व ही नष्ट हो गया है, ऐसे ये दुष्ट राजा लोग, पद पद पर अत्यन्त कायर होकर, चारों ओर भय ही देखते हैं । अर्थात् उनको चारों ओर से भय की ही प्रतीति होती है ।

अभिसरणपरा सदा वराकी समरमहाध्वसु रक्तपङ्क्तिलेषु ।

हृदि धरणिभुजामियं नृपश्रीनिहितपदैव कलङ्कुमावतनोति ॥३५॥

अन्वयः

रक्तपङ्क्तिलेषु समरमहाध्वसु सदा अभिसरणपरा इयं वराकी नृपश्रीः धरणिभुजां हृदि निहितपदा एव कलङ्कुम् आवतनोति ।

व्याख्या

रक्तेन श्विरेण पङ्क्तिलाः कर्दमयुक्तास्तेषु समरा युद्धस्थलान्येव महाध्वानो विषममार्गास्तेषु सदा निरन्तरमभिसरणं यानं तस्मिन्पराऽऽसक्ता अभिसारिका वा रक्तपङ्क्तिलपुटेषु सदा विहरमाणेत्यर्थः । इयमेवा वराकी असम्नुष्टा दुराचारिणी वा नृपश्री राजलक्ष्मी धरणिभुजां महीभुजां दुष्टानां राजामित्यर्थः । हृदि

मनसि निहितं स्थापितं चरणं यथा सा निहितपदं राक्षीं मनसि तस्या विचार-
मात्रेणैवेति भावः । कलङ्कं पङ्कचिह्नं 'कलङ्काङ्कौ लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म
च लक्षणम्' इत्यमरः । पक्षे चरित्रे लाञ्छनमातनोति विस्तारयति । यथा
कस्यादिचक्षुर्लिप्तसंस्तरितपादाः स्त्रियः पादस्य संयोगेन तस्मान्न मलिनं भवति
तथैव राजलक्ष्म्याः मनसि विचारमात्रेणैव दुष्टानां राक्षीं हृदयं कलङ्कितं भवति
किं पुनस्तत्लाभादिति भावः । अथवा शौर्यकप्राप्त्याया राजलक्ष्म्या स्त्रेणनृप-
मनसि तस्याः संप्राप्तिविचारमात्रेणैव तेषां हृदयं कलङ्कितं भवतीति भावः ।
अथवा दुराचारिणीसम्बन्धादुपा अपि दुर्पेशतो भवतीति भावः ।

भाषा

सून के कीचड़ से भरे तंभ्राम स्त्री बिपम भागों पर धूमने में आसक्त,
असंतुष्ट राजलक्ष्मी या अभिसारिका रूपी दुराचारिणी राजलक्ष्मी दुष्ट राजाओं
के हृदय में पैर रखते ही उसको कलङ्कित कर देती है । अर्थात् शौर्यमात्र से
प्राप्त हो सकने वाली राजलक्ष्मी, स्त्रेण राजाओं के उसको प्राप्त करने की
हार्दिक इच्छा ही से उनके हृदयों को कलङ्कित कर देती है । अथवा दुराचारिणी
अभिसारिका रूपी राजलक्ष्मी के विचार से ही दुष्ट राजा कलङ्कित हो जाते हैं ।

गुणिनमगुणिनं वितर्कयन्ती स्वजनमभिन्नमनात्समाप्तवर्गम् ।
वितरति मतिविप्लवं नृपाणामियधुपसर्पणमात्रकेण लक्ष्मीः ॥३६॥

अन्वयः

इयं लक्ष्मीः उपसर्पणमात्रकेण गुणिनम् अगुणिनं स्वजनम् अभिन्नम्
आप्तवर्गम् अनाप्तं वितर्कयन्ती (सती) नृपाणां मतिविप्लवं वितरति ।

व्याख्या

इयमेवा लक्ष्मी राजलक्ष्मी उपसर्पणमेव समीपगमनमेवेत्युपसर्पणमात्रमुप-
सर्पणमात्रमेवोपसर्पणमात्रक तेन सामीप्यप्रत्ययेन गुणिनं नृपकन्तं दुष्टपक्षगुणिनं
मुपशून्यं स्वजनमात्मजीवजनं मित्रमित्यर्थः । अभिन्नं शत्रुभावात्पक्षमाप्तानां
विद्वत्सामान्यानां वर्गं सम्पूह्यनाप्त सन्देहस्यानं वितर्कयन्तीविचिन्तयन्ती (प्रयोज-
कायै णिच् ।) नृपाणां राज्ञां मतिविप्लवं बुद्धिविभ्रमं वितरति प्रयच्छति ।
राजलक्ष्मीसंसर्गादेव नृपाणां मतिविभ्रमो भवतीति भावः ।

भाषा

यह राजलक्ष्मी पास में आते ही राजाओं में गुणी को गुणरहित, मित्र को शत्रु और विद्वासपात्रों को अविश्वासपात्र समझने का भाव उत्पन्न कर उनकी बुद्धि में भ्रम उत्पन्न कर देती है।

विधिलिखितमिदं कुटुम्बमध्ये नृपतिपदं समुपैति कश्चिदेव ।
इति हृदि न विचारयन्ति भूपाः कुलमपि निर्दलयन्ति राज्यलुब्धाः ३७

अन्वयः

भूपाः, इदं विधिलिखितं (यत्) कुटुम्बमध्ये कश्चित् एव नृपतिपदं समुपैति, इति हृदि न विचारयन्ति (किन्तु) राज्यलुब्धाः (सन्तः) कुलम् अपि निर्दलयन्ति ।

व्याख्या

भूपा राजान्, इव वक्ष्यमाणं वस्तु विधिना ब्रह्मणा लिखित लेखद्वारा संचयित, यतो लिखितमेव निश्चित भवति न तु भाषितम् । यत् कुटुम्बमध्ये कश्चिदेव भाग्यशाली जनो नृणां पतिर्नृपतिः स्वामी तस्य एव स्थानं राज्यपदवीं समुपैति संप्राप्नोतीति विषय हृदि भागसे न विचारयन्ति न परिशीलयन्ति किन्तु राज्ये राजपदे लुब्धा लोलुपास्तन्तः कुलमपि स्ववशमपि निर्दलयन्ति विनाशयन्ति । स्वायोग्यतया स्वकीर्तिमन्तमपि वशमपकोर्त्या कलङ्कयन्तीति भावः ।

भाषा

राजा लोग यह नहीं विचार करते कि यह ब्रह्मा का लेख है कि कुल में (सब नहीं, किन्तु) कोई ही राजपद को प्राप्त करने योग्य होता है । किन्तु राज्य के लोभी मनकर ये राजा लोग अपने कुल को भी कलङ्कित कर डालते हैं ।

अनुचितममुना किमग्रजस्य व्यवसितमुन्नतचेतसा यदस्मिन् ।
अपकरणधिया चकार सन्धि कुलरिपुणा सह चोलराजिगेन ॥३८॥

अन्वयः

उन्नतचेतसा अमुना अग्रजस्य अनुचितं किं व्यवसितं यत् (सः) अस्मिन् अपकरणधिया कुलरिपुणा चोलराजिगेन सह सन्धि चकार ।

व्याख्या

उन्नतं समुदार चेतश्चित्तं 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । यस्य स उन्नतचेतास्तेनाऽमुना विक्रमाङ्कुदेवेनाऽप्रजस्य ज्येष्ठ-भ्रातु सोमदेवस्य किमनुचितं प्रतिकूलं व्यवसितं कृतं यद्यस्मात्कारणादस्मि-न्विक्रमाङ्कुदेवेऽपकरणस्याऽपकारस्य धीर्बुद्धिस्तथा कुलरिपुणा वधपरम्परागत-शत्रुणा चोलराजिगेन वेङ्गिचोलदेशाधिपतिराजेन्द्रेण सह साकं सन्धिं गुप्त-मैत्रीं चकार सम्पादितवान् ।

भाषा

उदारचित्त विजयमाङ्कु देव ने अपने बड़े भाई सोमदेव का क्या बिगाडा था जो इसने, विक्रमाङ्कु देव का अपकार करने की इच्छा से चालुक्य वंश के शत्रु वेङ्गिचोलदेशाधिपति राजेन्द्र से सन्धि कर ली ।

अथ नृपतनये कृतप्रयागे गलितनयस्य वधाय राजिगस्य ।
त्वरिततरमुपागतोऽस्य पृष्ठे सह सकलेन बलेन सोमदेवः ॥३६॥

अन्ययः

अथ नृपतनये गलितनयस्य राजिगस्य वधाय कृतप्रयागे (सति) सोमदेवः सकलेन बलेन सह अस्य पृष्ठे त्वरिततरम् उपागतः ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं नृपयाऽऽहवमल्लदेवस्य तनये पुत्रे विक्रमाङ्कुदेवे गलित औचित्य-मार्गात्परिभ्रष्टो नयो नीतिमार्गो यस्य स तस्य राजिगस्य वेङ्गि-राजेन्द्रस्य वधाय नाशाय कृत विहित प्रयागं प्रस्थानं येन स तस्मिन्, प्रस्थिते सति सोमदेवो ज्येष्ठभ्राता सकलेन सम्पूर्णं बलेन सैन्येन 'अनीकिनी धर्त्तं सैन्यं चक्र धामोक्त-मस्त्रियाम्' इत्यमरः । सह साकमस्य विक्रमाङ्कुदेवस्य पृष्ठे पृष्ठभागे त्वरिततरं द्रुततरमुपागतस्तत्संप्राप्तः ।

भाषा

बाद में, राजपुत्र विक्रमाङ्कु देव के, अनुचितनीति मार्ग पर आकर वेङ्गि-राजेन्द्र का वध करने के लिये 'रवाने होने पर, सोमदेव अपनी सब पलटनों के साथ इसके पीछे जल्दी से आ गया ।

अथ पद्भिः पथैः सोमदेवद्विस्तिनो वर्णयति कविः—

अनुमरदसितातपत्रमैत्रीं मधुकरमण्डलमाससाद येपाम् ।

अतिविपुलरूपोलदानपङ्क—अभवमरोरुहिणीदलानुकारम् ॥४०॥

अन्वयः

असितातपत्रमैत्रीम् अनुसरत् मधुकरमण्डलं येपाम् अतिविपुलरूपोल-
दानपङ्कप्रभवसरोरुहिणीदलानुकारम् आससाद ।

व्याख्या

भस्मितस्य कृष्णवर्णस्याऽऽतपत्रस्य छत्रस्य मैत्रीं सावृश्य तामनुसरत्सपारयन्म-
धुकराणां भ्रमराणां मण्डलं समूहो येषां सोमदेव गजानामतिविपुलेष्वत्यस्त-
प्रशस्तेषु रूपोलेषु गण्डस्थलेषु दानं मद एव पङ्क कर्म स एव प्रभव उत्पत्तिस्थान
यासां तासां सरोरुहिणीनां कमलिनीनां दलानां पत्राणां 'पत्रं पलाशं छदनं
दलं पर्णं छदं पुमान्' इत्यमरः । अनुकारं साम्यमाससाद भेजेऽनुप्रापेदयं ।

भाषा

काले रंग के छत्र के समान कृष्णवर्ण भौरो के समूह, सोमदेव के हाथियों
के अति विशाल गण्डस्थलो पर के मद रूपी कीचड़ में उत्पन्न नीले रंग की
कमलिनी के पत्तों की समानता प्राप्त कर रहे थे । अर्थात् नील कमलिनी
के पत्तों के ऐसे शोभित होते थे ।

अगणितसृणिभिः प्रधावितैर्यैः कुलगिरयः परिघट्टितास्तटेपु ।

मुमुचुरिव मुपैरजस्रमस्रं विगलितधातुतरङ्गिणीमिषेण ॥४१॥

अन्वयः

अगणितसृणिभिः प्रधावितैः यैः तटेपु परिघट्टिताः कुलगिरयः मुखैः
विगलितधातुतरङ्गिणीमिषेण अजस्रम् अस्रं मुमुचुः इव ।

व्याख्या

अगणिता उपेक्षिता सुणयोऽऽकुशा यैस्ते तैरङ्कुरानिषेवाऽनियन्त्रितैः
प्रधावितैस्तीक्ष्णवेगेन सचलद्भ्रमैर्यैस्तटेपु प्रान्तभागेषु परिघट्टिताः सघट्टं प्रापिताः
कुलगिरयः कुलपर्यंता 'महेन्द्रो मत्स्यं सह्यं शक्तिमानगपर्वतः । विन्ध्यश्च

रयात्रश्च सप्तंते कुलपर्वता । भुवैर्ध्व्यंभार्गंविमलिता स्रवन्ती धातुतरङ्गिणी
रकादिपातुनदी तस्या भिषेण ध्याजेनाऽजस्र निरन्तरमस्र शधिर 'शधरेऽ-
लोहिताभ्रपतयतजशोणितम्' इत्यमर । भुमुचुरिव सतत्यजुरिव शधमु-
वेत्यर्थ । गजसप्तदृशत्ताडिता कुलपर्वता उपरिष्ठात्पतवर्गैरिकादिरक्त-
तुनदीभिषेण मुखैरस्र निरन्तर वधमुरिवेति भावः । 'अश्रोत्रेऽक्षालङ्कारः ।

भाषा

मङ्कुरा की परवाह न कर, वेध से बौझने वाले इन हाथियों से, तट भाग में
स्वर खाए हुए, अत एव चुटीले महेन्द्रादि कुलपर्वत, ऊपर से बहने वाली
तल रंग की रेत आदि धातुओं की नदी के बहाने से मानो भूखे से लगातार
इन की कप कर रहे थे ।

निजदशनयुगैरुपद्वयासां श्रियमिव कर्तुमुपोढकौतुका ये ।

स्मरणशरणपङ्कजानि चक्रुः सततममर्षपुरःसराः सरांसि ॥४२॥

अन्वयः

श्रियं निजदशनयुगैरुपद्वयासां कर्तुम् इव उपोढकौतुकाः अमर्षपुरस्सरा
ये सरांसि सततं स्मरणशरणपङ्कजानि चक्रुः ।

व्याख्या

श्रियं लक्ष्मीं निज स्वयं यद्दशनयोदन्तयोर्युगं युगलमेवैक केवल तस्मिन्
बद्धो बद्धतया कृतो वास तस्मिन्तिर्यया ता ता कर्तुमिव विधातुमिषोषोढ सज्जतं
कौतुकं कुतूहलं येषां ते 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः ।
अमर्षं क्रोधं पुरस्सरो मुखयो येषां ते ये सोमदेवगुपस्य भग्न सरांसि तडागान्
सततं निरन्तरं स्मरणं स्मृतिरेव शरणं रक्षास्थानं येषां तानि स्मृतिशरणानि
स्मृतिगोचरानि न तु लोके प्रत्यक्षविषयाणि पङ्कजानि कमलानि येषु तानि
स्मृतिगोचरकमलानि पथारहितानीत्यर्थः । अश्रुविदधुः । हस्तिनां वन्तेषु
भ्रिमं स्थानं प्रतिद्वम् । तदुपतिमुत्प्रेक्षते कविः । यत्सरोवरगतलक्ष्मी-निवास-
स्थानकमलसमूहविनाशेन स्वदन्तेषु स्थिर लक्ष्मीनिवासस्थानं ते चक्षुरिति भावः ।

भाषा

मानो लक्ष्मी को केवल अपने दोनों दातों की ही निवासिनी बनाने के ध्येय से
अल्पन्त उत्तुक तथा क्रोध से भरे सोमदेव के हाथियों ने उल्लावों को स्मृतिमात्र

में जाने योग्य कमल वाले वनादिया अर्थात् लक्ष्मी के निवास स्थान कमलो को नष्ट कर दिया जिससे उनके दातो में ही लक्ष्मी वास करे ।

श्रवणमधुरविस्फुरद्द्वनीनां व्यधुरूपकारधियेव पट्पदानाम् ।
मदमलिलमुदारसौरभं ये विटपिविधूननपातिभिः प्रसूनैः ॥४३॥

अन्वयः

ये श्रवणमधुरविस्फुरद्द्वनीनां पट्पदानाम् उपकारधिया इव विटपि-
विधूननपातिभिः प्रसूनैः मदमलिलम् उदारसौरभं व्यधुः ।

व्याख्या

ये सोमदेवगजा श्रवणयोः कर्णयोर्मधुर सुश्राव्यः कोमल इत्यर्थः । विस्फुर-
द्विलसद् ध्वनि शब्दो येषां ते तेषां श्रवणमधुरविलसच्छब्दानां पट्पदानां
भ्रमराणां 'पट्पदभ्रमराण्य' इत्यमरः । उपकारधिया हितसम्पादनघुदयेव
विटपिना वृक्षाणां विधूननेनाऽऽन्दोलनेन पातिभिरप्यतनशीलं प्रसूनं पुष्पैर्मद-
मलिलमदजलमुदारोऽधिक सौरभं सुगन्धो यस्मिन्तदुपपन्नं सचक्रुः । कर्णमधुर-
शब्देनोपकृता गजा स्वमदं पुष्पररोनाऽधिकं सुत्वादु विधाय भ्रमरान् प्रत्युप-
कुर्वन्ति स्मेति कविश्लेषेति । गज-भ्रमरयोः परस्परमादानप्रदानाभ्यां
परिवृत्तिर्नामालङ्कारः ।

भाषा

इन सोमदेव के हाथियों ने कान में आनन्द देने वाली गुजार करने वाले
मीरो पर मानो उपहार करने की बुद्धि से वृक्षों को सनसोरने से गिरे हुए
फूलों से अपने मद जल को अधिक सुगन्धित बना दिया । अर्थात् भ्रमरा के
शब्द द्वारा आनन्द देने से उपकृत होकर उनके लिये अपने मद जल को फूलों
से अधिक सुगन्धित बनाकर उनका प्रत्युपहार किया ।

निजतनुभरगौरवाद्गलन्तीं क्षितिमिय ये दधति स्म शैलतुङ्गाः ।
मदमुकुलितलोचनाश्चलन्तः किमपि करैः सखिलासमुन्नमद्भिः ॥४४॥

अन्वयः

शैलतुङ्गाः मदमुकुलितलोचनाः सखिलासं चलन्तः ये उन्नमद्भिः करैः
निजतनुभरगौरवात् गलन्तीं क्षितिं किमपि दधति स्म इव ।

व्याख्या

शूलवत्पर्वतवत्तुङ्गा उन्नता पर्वतवद्विशालोच्चशरीरा मदेन दानेन भुकुलितानि
नमीलितानि लोचनानि नयनानि येषां ते सविलासं सलीलं चलन्तो मन्वद्विषेपं
ज्वन्तो ये सोमदेवयजा उक्षमद्भिरूष्वं क्रियमाणः करं शुण्डादण्डनिजाः स्वकीया-
त्तनयो देहास्तेषां भरस्य भारस्य गौरवात् स्थूलत्वेन गुरुत्वाद्गलन्तीमघो विशन्तीं
क्षितिं भूमिं किमपि किञ्चिदपि वधति स्मेवोपरि गृह्णन्ति स्मेश ।

भाषा

पर्वत के ऐसे ऊँचे, मद से अघबुली आलवाले व मस्ती से झूम झूम कर
धीरे धीरे चलने वाले सोमदेव के हाथों, अपने शरीर के बोझ से नीचे धँसने
वाली पृथ्वी को मानो अपनी सूँड ऊपर उठा कर कुछ उभार रहे थे ।

रणजलधिविलोडनप्रचण्डा गिरय इव द्विरदेश्वरास्तदीयाः ।

दधुरतिमहतीमतीतसंख्याः धियमधिरोहितयोधमण्डलास्ते ॥४५॥

अन्वयः

अतीतसंख्याः अधिरोहितयोधमण्डलाः रणजलधिविलोडनप्रचण्डाः
गिरयः इय ते तदीयाः द्विरदेश्वराः अतिमहतीं त्रियं दधुः ।

व्याख्या

अतीतसंख्याः संख्यामतिक्रम्य यतन्त इत्यतीतसंख्या गणनारहिता अधिरो-
हितानि स्वपृष्ठोपरि स्थापितानि योधानां मुभटानां मण्डलानि समूहा यैस्ते रणो-
युद्धमेव जलधिसमुद्रस्तस्य विलोडनेऽवगाहने मग्न्यने प्रचण्डा मिष्टाता गिरय इव
पर्वता इव विशाला इत्यर्थः । ते प्रसिद्धास्तस्य सोमदेवस्येमे इति तदीया
द्विरदेश्वरा यजेन्द्रा 'दन्तो दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकयो द्विप.' इत्यमरः ।
अतिमहतीमतीतसंख्याः धियं शोभां दधुः धारयामासु । गिरिपक्षेऽप्रसंख्याका
योधमण्डलपुङ्गवा, जलधौ रण इव तद्विलोडने मन्दराचलवत्प्रचण्डा गिरय
इवेति दिक् ।

भाषा

असंख्य, योधाओं को अपनी पीठ पर धारण करने वाले पक्ष में अपने सिलखों
पर रखने वाले, रणरूपी समुद्र को मग्नन करने में प्रवीण, पक्ष में समुद्र को रण

मन्दराचल के समान मन्यन करने वाले पर्वतों के समान सोमदेव के गजेन्द्र अत्यन्त शोभा को प्राप्त हो रहे थे ।

इति सम्बन्धकुलकम्—कुलकमित्यर्थ ।

अथ सोमदेवसेनाश्वान्पशुभिः श्लोकैर्वर्णयति कविः—

कुलिशकठिनलोहबन्धयोगान्निजगृहकुट्टिमवद्विलङ्घयते स्म ।

विशिखशकलकण्टकावतीर्णा रणसुरली सुरमण्डलैर्यदीयैः ॥४६॥

अन्वयः

यदीयैः सुरमण्डलैः कुलिशकठिनलोहबन्धयोगात् विशिखशकलकण्टकावतीर्णा रणसुरली निजगृहकुट्टिमवत् विलङ्घयते स्म ।

व्याख्या

येयामश्वानामिमे इति यदीयास्तेः सुरमण्डलं, शकलमूहं, 'शफं बलीवै सुरः पुमान्' इत्यमरः । कुलिशवद्व्यक्तकठिनानां कठोराणां लोहबन्धानां खुरेषु कीलितलोहानां "नाल" इति भाषायां प्रसिद्धानां, योगात्सम्बन्धाद्विशिखानां बाणानां शकलानि खण्डान्येव कण्टकास्तैरवकीर्णा व्याप्ता रणसुरली युद्धभूमि-निजानि स्वकीयानि गृहाणि गेहाः 'गृहं गेहोदवसितम्' इत्यमरः । तेषां कुट्टिमा निबद्धा भूस्तद्वत् 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः । विलङ्घयते स्माऽतिक्राम्यते स्म ।

भाषा

जिन घोड़ों के खुरों से, वज्र के समान कड़ी नाल बंधी होने के कारण, बाणों के टुकड़े रूपी काटों से आच्छादित युद्धभूमी, घुड़साल की फरसावन्दी के समान लगी जाती थी अर्थात् घोड़े, खुरों में कड़ी नाल बंधी होने के कारण आराम से घुड़साल की पंखों सतह पर चलन के समान बाणों के टुकड़े रूपी काटों से आच्छादित रणभूमि पर भी आराम से चलते थे ।

व्यजनचटुलबालधिप्रपञ्च-प्रचुरसमीरणपुञ्जमध्यवर्ती ।

स्वरितगमनलङ्घितोऽपि येषां मरुदविमान्यतया न लज्जते स्म ॥४७॥

अन्वयः

व्यजनचटुलघालधिप्रपञ्चप्रचुरसमीरणपुञ्जमध्यवर्ती मरुत् येषां त्वरित-
गमनलङ्घितः अपि अविभाव्यतया न लज्जते स्म ।

व्याख्या

१-

व्यजनानि तालवृन्तानीय चटुलाश्चपला बालधयः पुच्छवैशापुञ्जाः
'पुच्छोऽश्नीं तूमलांगूले कालहस्तश्च बालधिः' इत्यमरः । तेषां प्रपञ्चा
विस्तारास्तेभ्यः प्रचुरा बहुलाः समीरणा वायवस्तेषां पुञ्जस्य समूहस्य मध्ये
वर्तत इति व्यजनचटुलघालधिप्रपञ्चप्रचुर-समीरणपुञ्जमध्यवर्ती मरुद्वायुयो-
मश्वानां त्वरितगमनेन शीघ्रगतिविशेषेण लङ्घितोऽप्यसिक्तान्तोऽप्यविभाध्य-
तयाऽलङ्घ्यतया न लज्जते स्म न प्रपते स्म । मरुद्वयतिस्तु प्रतिद्वय ।
परमश्वानां गतिस्तस्मादधिकेति लज्जात्पानम् । किन्तु मरुतो व्यजनचटुल-
घालधिप्रपञ्चप्रचुरसमीरणपुञ्जवर्तित्वादविभाष्यतया को मां पश्यतीति भावेन
लज्जा न सजातेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

माषा

ताड के पत्तों के समान चंचल पूँछों के हिलने से उत्पन्न अधिक हवाओं के
समूह के मध्य में विद्यमान पवन, घोड़ों से तीव्रगति में पराजित होने पर भी
अदृश्य होने से लज्जित न हुआ । अर्थात् घोड़ों से शक्ति में हरा दिये जाने पर
भी अन्ध वायुओं के मध्य में रहने से मुझे कौन पहचान सकेगा इस भावना से
मरुत् लज्जित न हुआ ।

प्रतिफलननिमात्सहस्रमासा मणिमयपन्थयनप्रतिष्ठितेन ।

निजरथवहनाथमथिता ये स्वयमधिरुह परीक्षिता इवासन् ॥४८॥

अन्वयः

ये प्रतिफलननिभात् मणिमयपन्थयनप्रतिष्ठितेन सहस्रमासा निजपाद-
नार्थम् अथिताः (सन्तः) स्वयम् अधिरुह परीक्षिताः इव आसन् ।

व्याख्या

प्रेक्ष्याः प्रतिफलनस्य प्रतिबिम्बस्य निभात् ध्यानात् 'निभ ध्याजसदृशयोः'
इति कोशः । मणीनां विकार इति मणिमय तादृश पत्त्ययन पर्यायं (काठीति

भाषायाम्) तस्मिन् प्रतिष्ठितेन समुपविष्टेन मणिमयपत्थयनप्रतिबिम्बितेनेत्यर्थः । सहस्रं भासी मयूखा यस्य तेन सहस्रभानुना सूर्येण तेषामश्वानां सर्वश्रेष्ठत्वा-
भिजयहनायं स्वदाहनकल्पनायमर्पिता अपेलिताः सन्तः स्वयं साक्षात्स्वयमेव
तानधिगृह्णाऽश्वोपरि समुपविश्य परीक्षितास्तीव्रतया गतिरस्ति न वेति
निरीक्षिता इवाऽऽसन् । सूर्याश्वतोऽपि तेषामश्वानां श्रेष्ठत्वमिति भावः ।
सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

इन घोड़ों की रत्न जडित बाठियों पर सूर्य के प्रतिबिम्ब पड़ने के मीप से
(अपने घोड़ों से अच्छे समझ) सूर्य द्वारा अपना वाहन बनाने के लिये मागे हुए
इन घोड़ों पर मानो स्वयं सूर्य ने सवारी कर उनकी परीक्षा की हो ।

जवसमुचितधावनानुरूपा किमिति कृता पृथुला न नाथ पृथ्वी ।
नभसि खुरपुटैरिति स्फुरद्भिर्विधिमिव ये स्म मुहुः प्रतिक्षिपन्ति ४६

अन्वयः

(हे) नाथ ! पृथ्वी जवसमुचितधावनानुरूपा पृथुला किमिति न कृता
इति नभसि स्फुरद्भिः खुरपुटैः ये विधिं मुहुः प्रतिक्षिपन्ति स्म इव ।

व्याख्या

हे नाथ ! हे स्वामिन् ब्रह्मन् । पृथ्वी मेदिनी जवस्य वेगस्य समुचितं
योग्यं धावनं तीव्रगमनं तस्याऽनुरूपाऽनुरूपा पृथुला विस्तृता महतीत्यर्थः 'विशङ्कृतं
पुमुबृहद्विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । किमिति कस्माद्देशेन कृता न विहिता ।
इति हेतोरीदृशमनौचित्यं नभसि परिज्ञाय नभसि व्योम्नि स्फुरद्भिर्विहितस्ततः
समुच्छलद्भिः खुरपुटैः शफसपुटैः येऽथवा विधिं ब्रह्माणं मुहुर्भूयः प्रतिक्षिपन्ति
स्मेव समुपालभन्ते स्मेव । स्मे खुरपुटस्फुरणे ब्रह्माणं उपालम्भस्याहार्यसंभावना-
दुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

हे ब्रह्मा जी । आपने इस पृथ्वी को वेग के अनुसार दौड़ लगाने योग्य
विस्तृत बयो नहीं बनाया । इसीलिए मानो वे घोड़े आकाश में ऊपर दिखाई
देने वाले अपने खुरपुटों से ब्रह्मा को उलाहना दे रहे थे या ब्रह्मा की लिहाड़ी
ले रहे थे ।

प्रतिदिशमधिरोहिताश्ववाराः परिचितकाञ्चनचित्रवर्मवन्धाः ।

अगणितकृतपङ्क्तयो ह्यास्ते कमिव न चक्रुरपक्रमं तदीयाः ॥५०॥

अन्वयः

अधिरोहिताश्ववाराः परिचितकाञ्चनचित्रवर्मवन्धाः अगणितकृत-
पङ्क्तयः ते तदीयाः ह्याः प्रतिदिशं कम् इव अपक्रमं न चक्रुः ।

व्याख्या

अधिरोहितास्त्वपुष्टोपरि सम्पवेशिताः अश्ववाराः साविनः 'अश्वारोहास्तु
साविनः' इत्यमरः । यैस्ते परिचितानि गात्रेषु शोभार्यं निमित्तानि काञ्चनस्य
सुवर्णस्य चित्राः विचित्राः वर्मवन्धाः कवचानि येषां तेऽगणिताः संख्यामतिक्रान्ताः
कृता बद्धाः पङ्क्तयः श्रेण्यो येषां ते तद्योवतास्ते प्रसिद्धास्तदीयास्तोमदेव-
सम्बन्धिनो ह्या अश्ववाराः प्रतिदिशं दिशि दिशि कमिचोपक्रमं समुद्योतं न चक्रुः न
विदधुः सर्वमेषोपक्रमं चक्रुरिति भावः । अनेन तेषामश्वानामसिंहाहसकर्मकारित्वं
सूचितम् ।

भाषा

घोड़सवारों को अपने पीठ पर बैठाए हुए, अपनी शोभा और रक्षा के
लिये सोने के विचित्र कवचों को धारण करने वाले, असंख्य वतारों बनाए हुए
उन प्रसिद्ध सोमदेव के घोड़ों ने प्रत्येक दिशा में कौनसा साहसपूर्ण कार्य
नहीं किया ।

इति पञ्चमिः कुलकम् ।

असितविलसितेन तद्वलानामसिलतिकानिवहेन निर्मलेन ।

गगनगिरितटी नवेन्द्रनील-द्रुतिशतनिर्भरधारिणीव रेजे ॥५१॥

अन्वयः

गगनगिरितटी तद्वलानाम् असितविलसितेन निर्मलेन असिलतिका-
निवहेन नवेन्द्रनीलद्रुतिशतनिर्भरधारिणी इव रेजे ।

व्याख्या

गगनमाकाशमेव गिरिः पर्यतस्तस्य तटी प्रान्तभागः (कूर्ची) तस्य सोमदेवस्य
बलानि सङ्गानि 'अनीकिनी बलं सङ्घं चक्र चानीकमस्त्रियाश्च' इत्यमरः । तेषां

सोमदेवसैन्याना अस्ति कृष्ण विलसितं चैष्टितं स्वरूपं वा यस्य स तेन श्याम-
यणैर्न निर्मलेन विशदेनाऽस्य खड्गा एव लतिका लतास्तासा निवहेन समूहेन
हेतुना नवो नवीनो वा इन्द्रनीलो मरकतमणिस्तस्य द्रुतीना द्वीभूतपदार्थानां
शतानि तेषां निर्भरान् धारिप्रवाहान् 'धारिप्रवाहो निर्भरो हर' इत्यमरः ।
धारयतीति नवेन्द्रनीलद्रुतिशतनिर्भरधारिणीव नवीनमरकतमणिद्वीभूतपदार्थ-
शतप्रवाहधारिणीव रेजे शुशुभे । खड्गलतानिवहे कृष्णत्वसाम्यादिन्द्रनीलद्रव-
शतनिर्भरत्वस्य सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

आकाशरूपी पर्वत का प्रान्तभाग, सोमदेव की सेना के कृष्णवर्ण निर्मल
तलवार रूपी लताओं के समूह से मानो नये मरकत मणी (पत्ते) के पानी के
सैकड़ों झरनों को धारण करता हुआ शोभित होता था ।

क्व नु न विलसति स्म कुन्तमाला कलितशिखण्डिशिखण्डमण्डनश्रीः ।
क्षणमविरहिता विपक्षसेना-भटशिरसामिव मण्डलैस्तदीया ॥५२॥

अन्वयः

कलितशिखण्डिशिखण्डमण्डनश्रीः तदीया कुन्तमाला विपक्षसेना-
भटशिरसा मण्डलैः श्रृणम् अविरहिता इव क्व नु न विलसति स्म ।

व्याख्या

कलिता धारिता शिखण्डिना मयूराणां शिखण्ड विच्छमेव मण्डन भूषण,
तस्य श्री शोभा यथा सा तदीया सोमदेवसैन्यसम्बन्धिनी कुन्तमाला प्रासपङ्क्तिः
'प्रासस्तु कुन्त' इत्यमरः । विपक्षार्णा शत्रूणां सेना संग्रह तासां भटा योद्धार-
स्तेषां शिरांसि मूर्धनिस्तेषां मण्डलैस्तसमूहं क्षणमीयत्कालायाऽविरहितेव युक्तेव
क्व नु कस्मिन्समराङ्गणप्रवेशे न विलसति स्म न प्रस्फुरति स्म । सर्वत्र
विलसति स्मेति भावः । मयूरविच्छशोभितास्तदीयसेनाकुन्ता क्षण दायुमस्तक-
धारिण इव सर्वत्र दृश्यते स्मेत्यर्थः ।

भाषा

मोरपक्ष की सजावट से सजाया हुआ सोमदेव के भाखी या समूह, पोड़ी
देर के लिये, दायु की सेना के योद्धाओं के मस्तक समूहों से युक्त होने के समान,
वहाँ नहीं दिखाई देता था अर्थात् सर्वत्र दिखाई देता था ।

बहुमिरमिहितैः किमद्भुतैर्वा भयजननं भुवनैकमल्लसैन्यम् ।
रणरसचलितं विलोक्य केपामलभत चेतसि नान्तरं विकल्पः ॥५३॥

अन्वयः

बहुभिः अद्भुतैः अमिहितैः किं वा । भयजननं भुवनैकमल्लसैन्यं
रणरसचलितं विलोक्य केपा चेतसि विकल्पः अन्तरं न अलभत ।

व्याख्या

बहुमिरनेकैरद्भुतराश्यायंकारिभिरमिहितैः कथितैर्वर्णनैरित्यर्थः । किं वा
किम्फलं न किमपोत्तर्यम् । भयस्य त्रासस्य जननमुत्पत्तिर्यस्मात्तत्तत् भयोत्पादक
भुवने जगत्सैकोऽद्वितीयो मल्लो वीरस्तोमदेवस्तस्य संग्य बल रणस्य युद्धस्य
रत्नेनोत्साहेन चकित समापतस्तं विलोक्य वृष्ट्वा केपा नृपाणां चेतसि हृदये
विकल्पं सशयोज्जरमवकाशं 'अन्तरमयकाशावधिपरिधानान्तर्द्विभेदतादर्थ्ये'
इत्यमरः । नाल्लभत न प्राप । राजानोऽपि तदवलं वीर्यं विजये सशय-
युक्ता अभूवन्मिति भावः ।

भाषा

बहुत सी आश्चर्य जनक बातें कहने से क्या लाभ ? भयजनक, जगत् के
अद्वितीय वीर सोमदेव की सेना को युद्ध के उत्साह से आई हुई देखकर विजय
राजाओं के हृदय में सदेह की अवकाश नहीं मिलता था अर्थात् सभी राजा
इसकी पलटन देखकर विजय के विषय में सन्दिग्ध हो जाते थे ।

द्रविडबलभरे क्रमादवाप्ते निकटमुदारमुजस्य राजसूनेः ।
अपि नृपतिरमौ समीपमागादपकरणावसरं चिरादवाप्य ॥५४॥

अन्वयः

द्रविडबलभरे उदारमुजस्य राजसूनेः क्रमात् निकटं अवाप्ते (सति)
असौ नृपतिः अपि अपकरणावसरं चिरात् अवाप्य समीपम् आगतः ।

व्याख्या

द्रविडबलानि द्रविडदेशाधिपतिः । बोलराजराजिणसंयानि तेषां भरस्तमूह-
'निर्यानवरताश्रयमप्यधातिशयो भरः' इत्यमरः । तस्मिन् द्रविडराजसैन्य

समूह उबारी महाशक्तिमन्तो भुजी बाहू यस्य तस्य राजसूनी राजपुत्रस्य विक्रमाङ्गदेवस्य क्रमात् क्रमशो निकटं समीपमवाप्ते प्राप्ते सत्यसौ प्रसिद्धो नृपतिर्भूपतिस्सोमदेवोऽप्यपकरणस्य वरनिर्यातनस्याऽवसरं समुचितसमयं चिराद्बहुकालानन्तरमवाप्त्वाऽधिगत्य समीपं विक्रमाङ्गदेवसमीपमागादाजगाम ।

भाषा

धीरे २, द्रविडदेश के राजा चोलराज राजिग की भारी पलटन के, महा-शक्तिशाली भुजावाले राजपुत्र विक्रमाङ्गदेव के पास आने पर, राजा सोमदेव भी चिरकाल के बाद वर निकालने का अवसर प्राप्त कर, उसके (विक्रमाङ्गदेव के) समीप आ गया ।

ग्रहकलितमिवाग्रजं विलोक्य प्रहरणसम्मुखमश्रुपूर्णनेत्रः ।

किमपि किमपि विक्रमाङ्गदेवधिरमनुचिन्त्य निवेदयाञ्चकार ॥५५॥

अन्वयः

विक्रमाङ्गदेवः प्रहरणसम्मुखम् अग्रजं ग्रहकलितम् इव विलोक्य अश्रु-पूर्णनेत्रः (सम्) किमपि चिरम् अनुचिन्त्य किमपि निवेदयाञ्चकार ।

व्याख्या

विक्रमाङ्गदेवः प्रहरणाय शस्त्रैः प्रहारं कर्तुं सम्मुखं समक्षमायतनमग्रजं ऋजेष्ठभ्रातर सोमदेवं ग्रहं शनैश्चरादिपापग्रहैः कलितं प्रस्तमिव विलोक्य वृष्ट्वाऽश्रुभिर्बाल्यं पूर्णं व्याप्ते नेत्रे नयने यस्य स बाष्पाम्बुपूरितनयनस्तन् किमपि वस्तु चिरं बहुकालमनुचिन्त्य विचार्य किमपि वस्तु निवेदयाञ्चकार कथितवान् शनैरुवाचेत्यर्थः ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव ने प्रहार करने के लिये उद्यत, दुष्टग्रहों से गृहीत होने के समान, अपने बड़े भाई सोमदेव को देखकर आँखों में आँसु भरकर बहुत देर तक कुछ सोच कर कुछ नहना प्रारम्भ किया ।

अहह महदनर्थयोजमेतद् विधिहतकेन विरोधसारिणोभिः ।

अविनयरसपूरपूरिताभिर्विहितमकीर्तफलप्रदानसज्जम् ॥५६॥

अन्वयः

विधिहृतकेन अविनयरसपूरपूरिताभिः विरोधसारिणीभिः अहह
एतत् अकीर्त्तिफलप्रदानसज्ज महत् अनर्थबीजं विहितम् ।

व्याख्या

विधिग्रंथेन भाग्यमेव वा हृतको मोक्षस्तेन विधिहृतकेन दुर्देवेन 'देव दिष्ट
भागधेय भाग्यं स्त्री नियतिविधि' इत्यमरः । अविनयो दुराचार एव रसो जल
तस्य पूरेण प्रवाहेण पूरिता परिपूर्णरिताभिर्दुराचारपूरपरिपूर्णाभिर्विरोधो बरमेव
सारिणी जलप्रणालिकाश्रयणयो वा ताभिरहहेतिषेदे । एतद्भातृयद्धमकीर्ति-
रयश एव फल परिणामस्तस्य प्रदाने समुत्पादने सज्ज समुद्यतमकीर्तिफलप्रदान-
समुद्यत महत् विदिष्टमनर्थस्याऽनुचितकार्यस्य बीज कारण विहित सम्पादितम् ।

भाषा

अरे रे ! दुर्भाग्य न, दुराचार स्त्री जल की बाढ स भरे बैर स्त्री नाला (की
सहायता) से, यह, अपयश स्त्री फल को पैदा करने में सप्रद, एवं विदिष्ट
अनुचित कार्य (स्त्री वृद्ध) के बीज की बी दिया है । अर्थात् यहे दुःख की
बात है कि दुर्देव से यह भाइया का परस्पर युद्ध होकर जगत् में अपनीति फैल
जाएगी ।

इह निहतनयः समागतो यद् समममृता परिपन्थिनाग्रजो मे ।
समरशिरसि सञ्चरन्पृथक्तेः कथमपराभृता मया निवार्यः ॥५७॥

अन्वयः

यत् निहतनयः मे अग्रजः अमुना परिपन्थिना समं इह समागतः
(तन्) समरशिरसि सञ्चरन् (अयं) पृथक्तेः अपराभृता मया कथं
निवार्यः ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणाग्रहतो ग्यायमुक्तधर्ममार्गात्परिच्युतो नयो राजनीतिप्रेत्य स।
परिभ्रष्टनीतिमार्गो मे ममाग्रजो ज्येष्ठभ्राता सोमदेवोऽमुनाऽनेन परिपन्थिना
दात्रणा 'अभिधाति-वरातरति प्रत्यभिपरिपन्थिन' इत्यमरः । इतिहासिपति-
राजिनेन समं सह 'सार्क सत्रा समं सह' इत्यमरः । इहाऽस्मिन्प्रदेशे संशामभूमी

समागतः प्राप्तः । तत्तत्समात्कारणात् समरस्य रणस्य शिरस्यग्रे सञ्चरन्निर्भयं परिभ्रमन्प्रयं सोमदेवः पृथक्कैर्बाणैरपरामृशता स्पशंमकुर्वता मया विक्रमाद्भुदेवेन कथं केन प्रकारेण निवार्यो दूरीकरणीयः । युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं सोमदेवो मत्कृतबाणप्रहारमन्तरा समराङ्गणं विहाय कथं गमिष्यतीति भावः ।

भाषा

चूँकि नीतिमार्ग से च्युत मेरा बड़ा भाई सोमदेव मेरे इस क्षनु द्विविधाधिपति राजिग के साथ यहाँ आया है इसलिए युद्ध में आए हुए अपने बड़े भाई को मैं किस प्रकार बिना बाणों से आघात पहुँचाए दूर करूँ ?

पितुरपि परिपन्थिनीं विधाय श्रियमहमत्र निवेशयाम्बभूव ।
सपदि कथमिमं कदर्थयामि व्यथयति मामहहा महाननर्थः ॥५८॥

अन्वयः

अहं श्रियं पितुः अपि परिपन्थिनीं विधाय अत्र निवेशयाम्बभूव (अहं) इमं सपदि कथं कदर्थयामि । अहहा ! महान् अनर्थः मां व्यथयति ।

व्याख्या

अहं विक्रमाङ्गदेव श्रियं राज्यलक्ष्मीं पितुराहवमल्लदेवस्याऽपि परिपन्थिनीं विद्वत्ता पित्राऽप्यननुमोदितामित्यर्थः । विधाय रचयित्वाऽत्र सोमदेवे निवेशयाम्बभूव स्थापयाम्बभूव । अहं सपदि सद्य इमं सोमदेव कथं कदमात्कदर्थयामि पीडयामि अहहेति खेदे । महाननर्थो भाविमहदनिष्टं मा व्यथयति मे मनसि विपुलाधि जनयति ।

भाषा

मैंने ही अपने पिता आहवमल्लदेव की इच्छा के विरुद्ध, इसको राज्यलक्ष्मीं दिलाई । जब मैं तुरन्त ही अपने बड़े भाई सोमदेव को (जिसको मैं ने ही राजगद्दी दिलाई है) कैसे नुचलूँ । बरे रे ! बड़ा भारी (भावी) अनर्थ मुझे पीड़ित कर रहा है ।

अपसरणमितः करोमि किंस्वित् प्रसरति गोत्रवधाय नैव बाहुः ।
परमयमयशांसि दुष्टलोकः किमपि निपात्य मयि प्रमोदमेति ॥५९॥

अन्वयः

किंस्वित् इतः अपसरणं करोमि । एष बाहुः गोत्रवधाय न प्रसरति ।
भरम् अयं दुष्टलोकोः अयशांसि मयि निपात्य किम् अपि प्रमोदम् एति ।

व्याख्या

किंस्वित् इति अपसरणं करोमि । एष बाहुः गोत्रवधाय न प्रसरति ।
अपसरति व्यापारं न कुर्वते । परं किन्त्वयं दुष्टलोकोः दुर्जनसमूहोऽयं शास्य-
कीर्त्तौ मयि विक्रमाङ्कदेवे निपात्य निक्षिप्य किमप्यनिर्वचनीयं प्रमोदमानन्दमेति ।
सन्जनानां तु भ्रातुः शौरस्यार्थं एणं विहाय यत् इति यथार्थं कथयिष्यन्ति परन्तु
दुर्जना भीतपैवाऽयं पलायित इति मनसि निर्धार्याऽप्ययः प्रसार्य प्रमोदमूहं हिष्य-
न्तीति भावः ।

भाषा

अथवा क्या मैं एणभूमि से भाग चलूँ ? यह मेरी भुजा अपने कुल के
प्राणी का नाश करने में अग्रसर नहीं होती है । परन्तु दुष्ट लोग भय से एण
छोड़कर भाग गया—ऐसा मेरा अपयश फैलाकर आनन्द करेंगे ।

इति गिरमभिधाय निष्कलङ्कां विशदमनाः शनकैर्यशोधनोऽमौ ।
अनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे कति न विसर्जयति स्म राजपुत्रः ॥६०॥

अन्वयः

विशदमनाः यशोधनः असौ राजपुत्रः इति निष्कलङ्कां गिरं शनकैः
अभिधाय कति अनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे न विसर्जयति स्म ।

व्याख्या

विशदं निर्मलं मनश्चित्तं यस्य स निर्मलचित्तो यः एष कीर्त्तिरेव यत् वित्तं
यस्य साः कीर्त्तिवित्तोऽसौ राजपुत्रो विक्रमाङ्कदेव इति पूर्वोक्ता निष्कलङ्कां
कालप्यरहितां गिरं वाणीं शनकैः शनैरभिधाय व्याहृत्य कति क्रियन्त्यनुनयस्य
प्रार्थनायां वचनान्युक्तीस्तस्य सोमदेवस्य पार्श्वे सन्निधौ न विसर्जयति स्म न
प्रेषयति स्म । किन्तु दूतद्वारा बहुतरं प्रार्थनमकरोदिति भावः ।

भाषा

निमलचित्त, यशोधन इस राजपुत्र ने पूर्वोक्त कालुष्य रहित वार्ते धीरे से वह कर वितने प्रार्थना के सन्देश सोमदेव के पास नहीं भेजे । अर्थात् बहुत से प्रार्थना के सदेरो युद्ध में सम्मिलित न होने के लिये भेजे ।

स तु शपथशतैः प्रपद्य सर्वं वितथवचाः कुलपांसनत्वमाप्तः ।
क्षममनुगुणमैक्षत प्रहर्तुं मलिनधियां धिगनाजैवं चरित्रम् ॥६१॥

अन्वयः

वितथवचाः कुलपांसनत्वम् आप्तः सः तु शपथशतैः सर्वं प्रपद्य प्रहर्तुं
अनुगुणं क्षमम् ऐक्षत । मलिनधियां चरित्रं अनाजयं धिक् ।

व्याख्या

वितथ मिथ्या वचो वचन यस्य स मिथ्याभाषी कुलस्य गोत्रस्य पासन-
कलङ्कस्तस्य भावः कुलपासनत्वमाप्तो वशकलङ्कत्वमुपायत स तु सोमदेवस्तु
शपथानां शतानि तैरसम्पन्नपचग्रहणं सर्वं विक्रमाङ्कदेवप्रापितं प्रपद्य तथेत्यङ्गी-
कृत्य विक्रमाङ्कदेवः प्रहर्तुं मारयितुमनुगुणमनुकूल क्षममवसरमैक्षत वृष्टवान्
प्रतीक्षते स्मेत्ययम् । मलिना मलीमसा 'मलीमसः तु मलिनः कच्चरः मलदूषितम्'
इत्यमरः । धीर्बुद्धिर्वेषा ते तेषां मलीमसबुद्धिमता चरित्रं धृत्तमनाजैवं कुटिल-
कीटित्वपूर्णमिष्यर्थः । इति धिक् । अत्राऽप्यन्तरण्यासालङ्कारः ।

भाषा

मिथ्याभाषी, कुलाङ्गारता को प्राप्त यह सोमदेव तो विक्रमाङ्कदेव की
प्रार्थनाओ को, सैकड़ों कसमें खा, स्वीकार कर, उसको मार डालने के लिए
अनुकूल मौका खोजता था । मलिन बुद्धि वालों के चरित्र को धिक्कार है जो
कि सर्वदा कीटित्वपूर्ण होता है ।

किमिदमुपनतं यशोविरोधि त्रिदिवगतः किमु वक्ष्यते पिता मे ।
इति मनसि निधाय जातनिद्रं नृपतनयं शशिमौलिरादिदेश ॥६२॥

अन्वयः

शशिमौलिः 'यशोविरोधि इदं किम् उपनतं, त्रिदिवगतः मे पिता किम्
वक्ष्यते' इति मनसि निधाय जातनिद्रं नृपतनयम् आदिदेश ।

व्याख्या

शशोऽस्यास्तीति शशी चन्द्रो मौली शिरसि यस्य स शशिमौलि शङ्करो, यशस कीर्तिर्वरोधि विपरीतमयशस्करमित्यर्थः । इदं सोमदेवप्रेरितसमररूपकार्यं किमुपनतं कथं प्राप्तम् । त्रिदिव स्वर्गं 'स्वरव्ययं स्वर्गनामत्रिदिवत्रिदशालया।' इत्यमरः । गतं प्राप्तं इति त्रिदिवगतं स्वर्गतो मे मम विक्रमाङ्गदेवस्य पिताऽऽह्वयमल्लदेव किमु वक्ष्यते किं कथयिष्यति । इति तर्कं मनसि हृदये निधाय तत्स्थाप्य जातनिद्रा जाता समागता निद्रा स्वापो यस्य स तं तुप्तं नृपतनय राजकुमार बिक्रमाङ्गदेवमाविदेशाऽऽप्तवान् ।

भाषा

अपयश पैदा करने वाला यह मौला कैसे आ गया ? स्वर्गवासी मेरे पिता आह्वयमल्लदेव मुझे क्या कहेंगे ? ऐसी बातें मन में रख कर, सोए हुए उस राजकुमार को चन्द्रशेखर महादेव ने (स्वप्न में) आज्ञा दी ।

त्वमिह महति वत्स देवकार्ये ननु गुणवानवतारितो मयैव ।
तरलयति मुधा विकल्पदोला किमिति मनस्वर शुद्धधैर्यधाम्नः ॥६३॥

अन्वयः

हे वत्स ! मया एव इह महति देवकार्ये गुणवान् त्वं अवतारितः ननु । विकल्पदोला शुद्धधैर्यधाम्नः तव मनः किम् इति मुधा तरलयति ।

व्याख्या

हे वत्स ! हे प्रिय बालक ! सर्वव्य शिवैवमेत्यर्थः । इहाऽस्मिन् जगति महति विक्षाले देवकार्ये गुरुकार्यार्थं गुणवान् यथादाक्षिण्यशौर्यादिगुणशाली स्व विक्रमाङ्गदेवोऽवतारितः समुत्पादितो ननु निश्चयेन । विकल्प सन्देह एवोभय-पक्षस्य समबलत्वेनाऽऽग्रयणादोला प्रेक्षा 'दोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम्' इत्यमरः । शुद्धस्य चारुचत्वरहितस्य धैर्यस्य धीरताया धाम स्थानं तस्य तव मनश्चित्तं किमिति कथं मुधा व्यर्थं तरलयति चञ्चलयति । सशयं विहाय समरोधतो भवेति भावः ।

भाषा

हे प्रिय बालक ! इस संसार में देवताओं के बड़ महत्वयुक्त कार्य करने के लिये दया दाक्षिण्य शौर्य आदि गुणों में युक्त तुम (विक्रमाङ्गदेव) को निश्चय-

पूर्वक मेने ही उत्पन्न कराया है । संदेह रूपी हिडोला, निर्दोष धर्म के आश्रय स्थान, तुम्हारे मन को व्यर्थ ही क्यों चलायमान कर रहा है । अर्थात् सन्देह छोड़ कर युद्ध करो ।

सपदि न शुभमस्ति भोगहेतोस्तिलपरिमाणमपि त्वदग्रजस्य ।
इह हि विहितभूरिदुष्कृतानां विगलति पुण्यचयः पुरातनोऽपि ॥६४॥

अन्वयः

सपदि त्वदग्रजस्य भोगहेतोः तिलपरिमाणम् अपि शुभं न अस्ति ।
हि इह विहितभूरिदुष्कृतानां पुरातनः अपि पुण्यचयः विगलति ।

व्याख्या

सपदि अदिति 'त्वाक् अदित्यञ्जसान्हाय द्वाद्दमंश्च सपदि हुते' 'सद्यः सपदि तत्क्षणम्' इत्यमरः । त्वदग्रजस्य त्वत् श्वेष्ठभ्रातृसौमदेवस्य भोगहेतोः सुख-भोगार्थं तिलपरिमाणमप्यल्पमात्रमपि शुभं पुण्यकर्म नास्ति न विद्यते नाऽवशिष्टं भविष्यतीति भावः । हि यस्मात्कारणादिहाऽस्मिञ्जगति विहितानि कृतानि भूरीणि बहूनि दुष्कृतानि कुकर्माणि यस्ते तेषां कृतपापानां पुरातनोऽपि प्राचीनोऽपि पूर्वसञ्चित इत्यर्थः । पुण्यचयः सुकृतसमुदायो विगलति नश्यति समाप्ति-मेतीत्यर्थः ।

भाषा

जल्दी ही तुम्हारे बड़े भाई सौमदेव की सुखानुभूति के लिये रत्तीभर भी पुण्यकर्म (अवशिष्ट) न रहेगा । क्योंकि इस ससार में अत्यधिक पाप करने वालों का प्राचीन सञ्चित पुण्य भी क्षीण हो जाता है ।

भव भुवनमहोत्सवे तदत्र प्रगुणधनुः परिपन्थिनां प्रमाथे ।
स्मरसि न किमिति स्थितिस्तवैषा ननु भुवि धर्मविरोधिनां वधाय ॥६५॥

अन्वयः

तत् अत्र भुवनमहोत्सवे परिपन्थिनां प्रमाथे प्रगुणधनुः भव । भुवि एषा तव स्थितिः धर्मविरोधिनां वधाय ननु, इति किं न स्मरसि ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणादत्रास्मिन् भुवनानां जगतां 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । महोत्तमो हर्षो यस्मात्स तस्मिन् भुवनमहोत्तमे युद्ध इत्यर्थः । परिपन्थिनां शत्रूणां प्रभाये मन्थने विनाशयेत्यर्थः । प्रगुणं सज्ज धनुश्चापो यस्य सः सज्जधनुर्भव सपत्न्यः । भुवि पुषिष्यामेषा तव ते स्थितिस्तावकीनाश्वस्थान धर्मस्य सुकृतस्य विरोधिनः प्रतिकूलास्तेषां पापात्मनां वधाय मनु निश्चयेन तेषां विनाशार्थेने किं न, कथं न स्मरसि स्मरणगोचरं करोषि ।

भाषा

इसलिये पृथ्वी को हर्षित करने वाले इस युद्ध में धनुओं का नाश करने के लिये धनुष तान कर तयार हो जाओ । इस पृथ्वी पर तुम्हारी स्थिति निश्चय पूर्वक पाण्डियों के नाश के लिये ही है यह बात तुम्हें क्यों स्मरण नहीं है ।

गिरमिति स निशम्य विश्वमर्तुगिरितनयादयितस्य मुक्तनिद्रः ।
वचनमिदमलङ्घयमिन्दुमौलेरिति रणकर्मणि निश्चयं चकार ॥६६॥

अन्वयः

सः विश्वमर्तुः गिरितनयादयितस्य इति गिरं निशम्य मुक्तनिद्रः (सन्)
इन्दुमौलेः इदं वचनम् अलङ्घयम् इति रणकर्मणि निश्चयं चकार ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो विश्वस्य सकलसंसारस्य भर्ता पातकस्तस्य गिरेहि-
माद्रेस्तनयाया कन्यायाः पार्वत्या दयितः पतिस्तस्य विश्वमेति पूर्वजितां गिरं
वाणीं निशम्य श्रुत्वा मुक्ता स्थिता निद्रा स्वापो येन ॥ जागृतस्सन्निवृत्तचन्द्रो
मौली मस्तके यस्य ॥ तस्य चन्द्रशेखरस्य शङ्कुरस्येव स्वप्नोक्तं वचनं वचोऽ-
लङ्घयमन्तिक्रमणीयमिति हेतो रणकर्मणि युद्धकार्ये योद्धमित्यर्थः । निश्चयं
अवसायात्मिकां युद्धं चकार कृतवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव ने समस्त संसार का भरण पोषण करने वाले पार्वती के पति महादेव की ऐसी वाणी सुन, जागकर, चन्द्रशेखर शङ्कर की यह वाणी (आज्ञा) अलङ्घनीय है, इस हेतु से युद्ध करने की ठान ली ।

प्रसरद्भयतः प्रहारसज्जं बलयुगलं तदवेक्ष्य वीक्षते स्म ।

समुचितसमरोपभोगलोभात् प्रतिकलमुत्पुलकं भुजद्वयं सः ॥६७॥

अन्वयः

सः उभयतः प्रसरत् प्रहारसज्जं तत् बलयुगलम् अवेक्ष्य 'समुचित-
समरोपभोगलोभात् उत्पुलकं भुजद्वयं प्रतिकलम् वीक्षते स्म ।

अन्वयः

स विक्रमाङ्कदेव उभयतोऽप्रतः पुच्छतश्च प्रसरद्विस्तारमान्नुवाप्रहारे प्रहार-
करणे सज्ज तत्पर तदद्भुतं बलयुगलं सेनाद्वयमवेक्ष्य विलोक्य समुचितो योग्य-
स्समरो युद्धं सस्योपभोगस्याऽऽत्वादस्य लोभादिच्छात उद्गतः समुत्पन्नः पुलको
रोमाञ्चो यस्मिँस्तद्भुजद्वयं बाहुयुगलं प्रतिकलं प्रतिसर्णं वीक्षते स्म दृष्टवान् ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, आगे और पीछे दोनों ओर से, विस्तृत तथा प्रहार करने
में तत्पर, उन आश्चर्य जनक दोनों सेनाओं को देखकर, अपनी वीरता के
अनुरूप युद्ध का आस्वादन करने के लोभ से, रोमाञ्च से युक्त अपनी दोनों
भुजाओं को क्षण क्षण में अर्थात् बार २ देखता था ।

मदकरटिनमुत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः ।

मथनगिरिमिवाधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ॥६८॥

अन्वयः

उत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः (सः) मदकरटिनं मथनगिरिम्
इव अधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ।

व्याख्या

उत्कट उत्कृष्ट- प्रतापः प्रभावो यस्य स उत्कृष्टप्रभावः प्रकटितः प्रकाशितो
वीरणां शक्तिशालिनां मृदङ्गानामिव धीरो गम्भीरो नादो ध्वनिर्पस्य ॥
मदकरटिनं मदान्धगजं मथनगिरिमिव मन्दराचलमिवाधिरुह्य तदुपरि स्थित्वा
वेगाज्जयात् प्रतिबलमेव शत्रुसैन्यमेव वारिधिः समुद्रस्तस्य लोडनं मथनं चकार
विदग्धे विनाशं चकारेत्यर्थः । उपमाव्यकयोः सङ्खालङ्कारः ।

भाषा

उत्कृष्ट प्रभाव वाले, मृदङ्ग के ऐसे वीरो के गम्भीर शब्दों को प्रकट करने वाले विक्रमाङ्कदेव ने मन्दराचल के समान मदोन्मत्त हाथी पर सवार होकर वेग से शत्रु सेना स्वी समुद्र को मथ डाला । अर्थात् शत्रु की सेना को नष्ट कर दिया ।

अहमहमिकया प्रधाविताभ्यां मिलितमुष्ण बलं तयोर्बलाभ्याम् ।
सलिलमभिमुखं सहाम्बुराशेस्तदनु महानद्योरिवोदकाभ्याम् ॥६६॥

अन्ययः

तदनु अमुष्ण बलम् अहमहमिकया अभिमुखं प्रधाविताभ्यां तयोः
बलाभ्यां सह अम्बुराशेः सलिलम् अभिमुखं प्रधाविताभ्यां महानद्योः
उदकाभ्यां सह इव मिलितम् ।

व्याख्या

तदनु शत्रुसेनासम्मर्दनानन्तरममुष्णस्य विक्रमाङ्कदेवस्य बलं सैन्यमहमह-
मिकया परस्परहङ्कारेण 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहङ्कारः'
इत्यमरः । अभिमुखं सम्मुखं प्रधाविताभ्यां द्रुततरमाक्रममाणाभ्यां तयोस्सोम-
देवराजिगयोः बलाभ्यां सेनाभ्यां सहाम्बूनां जलानां राशिः समुद्रस्तस्य समुद्रस्य
सलिलं जलमभिमुखं प्रधाविताभ्यां वेगेन सम्मुखं प्रवहङ्कूयां महानद्योर्विशासन-
द्योश्चकाभ्यां जलाभ्यां सहेवं मिलितं सङ्गतम् । अत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

भाषा

शत्रु की सेना को कुचलने के बाद, इस विक्रमाङ्कदेव की सेना, परस्पर
अहङ्कार से सामने दौड़ पड़ी हुई सोमदेव और राजगि की सेनाओं के साथ,
समुद्र का जल, सामने से बह कर आते हुए दो विशाल नदों के जलों के समान,
मिल गई अर्थात् जिस प्रकार समुद्र में दो तरफ से आने वाले दो महानद मिल
जाते हैं उसी प्रकार दोनों ओर से आने वाली दो सेनाएं विक्रमाङ्कदेव की
सेना से गुथ गई ।

मुखमसितपताकया पतन्त्या ध्वजगरुडः परिचुम्बितं दधानः ।

चदनपरिगृहीतपद्मस्य व्यतनुत सत्यगरुत्मतः प्रतिष्ठाम् ॥७०॥

अन्वयः

आपतन्त्या असितपताक्या परिचुम्बितं मुखं दधानः ध्वजगरुडः वदन-
परिगृहीतपन्नगस्य सत्यगरुत्मतः प्रतिष्ठा व्यतनुत ।

व्याख्या

आपतन्त्या सम्मुखमागच्छन्त्याऽसितपताक्या कृष्णवर्णध्वजेन परिचुम्बितं
संयुक्तं मुखमप्रभागं दधानो धारयन् ध्वजगरुडः केतुनिह्नूभूतोगरुडो वदने मुखे
परिगृहीतः सधारितः पन्नगस्तर्पो येन स तस्य मुखघृततर्पस्य सत्यगरुत्मतो
वास्तविकगरुडस्य 'गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यो वनतेयः जगेश्वरः' इत्यमरः । प्रतिष्ठां
तिष्ठति साम्प्रमित्यर्थः । व्यतनुत प्राप्तवान् विस्तारितवानित्यर्थः । कृष्णत्व-
साम्यादसितपताकायां सर्पत्वकल्पना । उपमालङ्कारो, निदर्शना वा ।

भाषा

सामने से जाने वाली सेना के काले झण्डे के, गरुड के चिह्न वाले झण्डे के
अप्रभाग में मिलने से वह झण्डे में का गरुड, मुख में सर्प को पकड़े हुए सच्चे
गरुड की शोभा को प्रकट करता था । अर्थात् काला झण्डा माना काला
साँप ही था ।

प्रकटितपदुमौक्तिकावतंम-द्विरदशिरःस्थलसङ्गतिं प्रपद्य ।

अलभत परमार्थसिंहलीलां करिवरकेतुपरिच्युतो मृगेन्द्रः ॥७१॥

अन्वयः

करिवरकेतुपरिच्युतः मृगेन्द्रः प्रकटितपदुमौक्तिकावतंसद्विरदशिरःस्थल-
सङ्गतिं प्रपद्य परमार्थसिंहलीलाम् अलभत ।

व्याख्या

करिवरस्य हस्तिश्रेष्ठस्य केतुर्ध्वजस्तस्मात्परिच्युतः परिभ्रष्टो मृगेन्द्रः पताका-
संलग्नचिह्नभूतः सिंहः प्रकटितानि प्रकाशितानि पट्टानि स्थूलान्पुद्गलानि च
मौक्तिकानि गजमुक्ताफलान्येयाऽवतता शिरोभूषणानि येषां ते द्विरदा
गजास्तेषां शिरःस्थलानि शिरांसि तैस्सह सङ्गतिं समागमं प्रपद्य प्राप्य परमार्थो-
पास्तविकक्षाऽसौ सिंहश्च परमार्थसिंहस्तस्य लीलां विलासमलभत प्राप ।
गजमौक्तिकाभूषणेषु प्रतिबिम्बरूपेण पतितो ध्वजमृगेन्द्रः परमार्थसिंहलीलां

प्रकटयाञ्चकारेति भावः । यतो मृगेन्द्राः पूर्वं गजशिरांस्तेव विदारयन्तीति प्रसिद्धिः । निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

श्रेष्ठ हाथी की, सिंह के चिन्ह से अङ्कित ध्वजा में से नीचे आ पड़ा हुआ सिंह, प्रत्यक्ष दिखाई पड़ने वाले बड़े बड़े चमकदार गजभीवितक हथी शिर के आभूषणों से युक्त हाथियों के मस्तकों का समागम प्राप्त कर अथवा शिरोभूषण रूप हाथियों के मस्तकों पर के गजभीवितकों के आभूषणों में प्रतिबिम्बित होकर सच्चे सिंह की लीला को अर्थात् हाथी के गण्डस्थल पर सवार होकर उसी को पहिले विदारण करने की शोभा का प्राप्त हुआ ।

कथमपि विनिपत्य सञ्चरन्तः क्षतजतरङ्गवतीषु चिन्हमत्स्याः ।

सुरयुवतिविलोचनानि संख्ये विदधुरकुत्रिममत्स्यशङ्कितानि ॥७२॥

अन्ययः

संख्ये क्षतजतरङ्गवतीषु कथम् अपि विनिपत्य सञ्चरन्तः चिन्हमत्स्याः सुरयुवतिविलोचनानि अकुत्रिममत्स्यशङ्कितानि विदधुः ।

व्याख्या

संख्ये समरे 'मृधमात्कन्दन संख्यं समीकं साप्परायिकम् । अस्त्रिणां समरानी-
करणाः कलहविप्रह्वी' इत्यमरः । क्षतजस्य रुधिरस्य तरङ्गवतीषु नदीषु रुधिर-
नदीषु कथमपि केनापि प्रकारेण विनिपत्य पतित्वा सञ्चरन्तः परिभ्रमन्तो
बहन्त इत्यर्थः । चिन्हमत्स्याः यताकासलम्बचिन्हभूतमीनाः, सुराणां देवानां
युवतयो नामस्ताता विलोचनानि नयनाभ्यकुत्रिममत्स्यैवैवायमीनेः शङ्कितानि
तदभिप्रायेण सम्भावितानि विदधुश्चक्षुः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध में खून की नदियों में किसी प्रकार गिर कर बहने वाली पताका में
की चिन्ह भूत मछलियों ने (युद्ध में वीरों को ले जाने के लिये आई हुई) देवों
की नाटियों के नेत्रों की सज्जी मछलियों के होने की शङ्का उत्पन्न कराई ।

रुधिरपटलकर्ममेन दूरं रशश्च विदुर्गमतामुपागतायाम् ।

गमनमनिमिषाप्रयाजनस्य प्रियमकरोदवलम्बनानपेक्षम् ॥७३॥

अन्वयः

(सः) रुधिरपटलकूर्दमेन रणभुवि दूरं दुर्गमताम् उपागतायाम्
(सत्याम्) अनिमिषप्रियाजनस्य अवलम्बनानपेक्षं गमनं प्रियम् अकरोत् ।

व्याख्या

(स विक्रमाङ्कदेव.) रुधिरस्य शोणितस्य पटलं समूहस्तस्य कूर्दमः पङ्क्त्येन
रणभुवि युद्धभूमौ वृरमत्यन्तं दुर्गमता दुःखेन गन्तुं शक्यतामुपागताया प्राप्ताया
सत्या न निमिषन्तीत्यनिमिषा देवास्तेषा प्रियाजनस्याऽङ्गनाजनस्य नास्त्यपेक्षा
मास्मिस्तदनपेक्षमवलम्बनस्याऽऽवश्यकपसाहाय्यस्य पुथिष्यादेरित्यर्थः । अनपेक्ष-
मित्यवलम्बनानपेक्षं गमनं निराश्रया गमनगतिः प्रियमभीष्टमकरोत् कृतवान् ।
रणस्य दुर्गमत्वाद्देवाङ्गनानां निराश्रया गमनगतिः समरायल्लोकने तासामिष्टसा-
धिकाऽभूदिति भावः ।

भाषा

लून के आधिक्य से कीचड़ होजाने से युद्ध भूमि के दुर्गम होजाने पर,
देवाङ्गनाओं की आश्रयरहित आकाशगति को उसने उनके लिये अभीष्ट-
साधक बना दिया । अर्थात् उनको युद्ध देमने में कोई रुकावट न पड़ी ।

प्रहतिनिवहमूर्छितोऽधिरोहः स्वकरटिकर्णपुटानिलैः प्रबुध्य ।
अपरसुभटपातिते प्रहर्तर्यनुशयमापदलब्धवैरशुद्धिः ॥७४॥

अन्वयः

प्रहतिनिवहमूर्छितः अधिरोहः स्वकरटिकर्णपुटानिलैः प्रबुध्य प्रहर्तरि
अपरसुभटपातिते (सति) अलब्धवैरशुद्धिः (सन्) अनुशयम् आपत् ।

व्याख्या

प्रहतीनां प्रहरणानां निवहस्तमूहस्तेन मूर्छितो विगतचेतनोऽधिरोहो गजारोही
योद्धा स्वस्याऽत्मनो करटो यन्त्रस्तथ कर्णपुटौ श्रोत्रपुटौ तयोरनिला वायवस्तः
प्रबुध्य सज्ञा प्राप्य प्रहर्तरि स्वस्योपत्तिप्रहारकर्तारि भट्टेऽपरोऽन्य सुभटो योद्धा
तेन पातिते प्रहारेण भूमौ निपातिते सति हते सतीत्यर्थः । अलब्ध्याऽप्राप्ता
वैरस्य शत्रुभावस्य नृद्धिनिष्क्रमो येन सः स्वप्रहर्तारि स्वयमेव यत्र भूमावपात-
यदिति हेतोर्नुशय पदवात्तापभाष्यप्राप्तः । मयैव करणोपमन्येन कृतमिति
सन्तप्तमना अभूदिति भावः ।

। माया

शस्त्रों की मार से बेहोश हाथी सवार, अपने हाथी के कानों की हवा से होश में आकर अपने को मारने वाले को दूसरे ने मारकर गिराया हुआ देख कर बदला न ले सकने के कारण पश्चात्ताप करने लगा ।

नयनगतमरातिवीरचूडा-मण्डिलनप्रभवं परागमेकः ।

करिदशनविदारितात्मवक्षःस्थलरुधिराञ्जलिभिर्निराचकार ॥७५॥

अन्वयः

एकः नयनगतम् अरातिवीरचूडामण्डिलनप्रभवं परागं करिदशन-
विदारितात्मवक्षःस्थलरुधिराञ्जलिभिः निराचकार ।

व्याख्या

एक कश्चिच्छूटी नयनवीर्णयोगत प्राप्तमरातय शत्रवो वीराश्चूरा इत्यरा-
तिवीरास्तेषा चूडामणयोऽलङ्कारभूता शिरोमणयस्तेषां वलन घूर्णनमेव प्रभव
चरत्तिरयान यस्य स त पराग धूलि करिणा हस्तिना दशनैर्दन्तैर्विदारित भिन्न-
मात्मनस्त्वस्य वक्षस्थल तस्य रुधिरस्य शोणितस्याऽञ्जलमस्तं निराचकार
झूरीकृतवान् । येन वीरेण कस्यचिच्छूटस्य चूडामणि शण्डितस्तरय केनाऽपि
करिणा वक्ष स्थल विदारितमिति तुमुल मुष्ट समजनीति भाव । अतिश-
योऽस्थलङ्कारः ।

. माया

किसी पीढ़ा न अपने आँख में पड़ी, विपक्षी वीरा के शिरोमणियों को
चूर २ कर देने से उत्पन्न धूलि की हाथी के दाँतों से चोरी हुई अपनी छाती
से निकलने वाले खूनो की अञ्जलियों ॥ धो डाला । अर्थात् आँख में पड़ी धूल
को पानी न होने से खून से ही धोकर सफा कर दिया तात्पर्य यह कि घोर
संश्राम होने लगा ।

महति समरसङ्कटे भटोऽन्यः प्रतिभटनिर्दलनात्समाप्तशस्त्रः ।

अगणितमरणः प्रविश्य वेगादरिकरतः करवालमाचर्क्य ॥७६॥

अन्वयः

महति समरसङ्कटे प्रतिभटनिर्दलनात् समाप्तशस्त्रः अन्यः भटः
अगणितमरणः (सन्) वेगात् प्रविश्य अरिकरतः करवालम् आचर्क्य ।

व्याख्या

महति विनाले समरसङ्घटे तुमुले रणे प्रवृत्ते सति युद्धसम्याधेन प्रतिभटानां विपक्षयोद्धृणां निर्दलनाग्निशोषेण क्षण्डनात् नाशोदित्यर्थः । समाप्तं निरन्तर-मुद्धकरणाग्रष्टं अष्टञ्च शास्त्रमायुधं यस्य स अन्यः कश्चिद्भूतस्तुपोद्वाग्नि-समकिञ्चित्करत्वेनाऽवबुद्ध मरण-प्राणनाशो येन स एवम्भूतः सन् बेगाज्जवा-त्प्रविश्य शत्रुसंग्यसमूहं प्रसभं समाक्रम्याऽरिकरतो वीरिणो हस्तात्करवालं खड्गमाचफर्षाऽऽकृष्टवान् ।

भाषा

घोर सग्राम होने पर विपक्षी शत्रुओं का दलन करने के कारण जिसके शस्त्र समाप्त हो चुके हैं ऐसा एक वीर, मरने की कुछ भी परवाह न कर वेग से शत्रुओं के बीच में घुस कर उनके हाथ से तलवार छीनने लगा ।

असुभिरपि यियासुभिः प्रविश्य प्रतिभटमूर्धनि कोऽपि दत्तपादः ।
फलममनुत जन्मनोऽपि लब्धं यशांस रतिर्महतां न देहपिण्डे ॥७७॥

अन्वयः

कः अपि असुभिः यियासुभिः अपि (सद्भिः) प्रविश्य प्रतिभटमूर्धनि दत्तपादः (सम्) जन्मनः फलम् अपि लब्धम् अमनुत । महतां रतिः यशांसि (भवति) न देहपिण्डे ।

व्याख्या

कोऽप्यन्यः कश्चित्भूतोऽसुभिः प्राणैः 'पुंसि भूम्यस्य प्राणाः' इत्यमरः । यियासुभिरपि गन्तुमिच्छुभिरपि सद्भिरासन्नभरणोऽपीत्यर्थः । प्रविश्य मध्येरण हठात्प्रवेश लब्ध्वा प्रतिभटस्य विपक्षवीरस्य मूर्धनि शिरसि दत्तस्स्यापितः पादश्चरणेन येन सः सन् जन्मनः स्वजनुषः 'जन्जनेनजन्मानि जनिहन्तिरुद्धवः' इत्यमरः । फलमपि प्रयोजनमपि लब्धं प्राप्तममनुत कृतवान् मनुते स्म । वीराणां निहतशत्रो पादाघातो महान्पुरुषार्थ इति भावः । महतां महामहिम-शालिना रतिः प्रीतिर्यशांसि कीर्तिं भवति न तु देहपिण्डे शरीरे । अत्रार्यान्तर-न्यासालङ्कारः ।

भाषा

किसी वीर ने मरणासन्न अवस्था में भी युद्ध में मुस्तकर विपक्षी वीर के मस्तक पर हात देकर अपने जीवन का फल भी प्राप्त भया समझा । बड़े लोगो का प्रेम यदा में होता है शरीर में नहीं ।

विघटितकवचश्चचारकश्चित् प्रतिभटमुग्मिककट्टं विलोक्य ।
बिमलविजयलालसाः खलानामवसरमल्पमपि प्रतिक्षिपन्ति ॥७८॥

अन्वयः

कश्चित् उग्मिककट्टं प्रतिभटं विलोक्य विघटितकवचः सन् चचार ।
बिमलविजयलालसाः खलानाम् अल्पम् अपि अवसरं प्रतिक्षिपन्ति ।

उदाहरण

कश्चित्तुभट उज्जितः परित्यक्तः कट्टः कवचो 'उरच्छदः कट्टको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । येन स त प्रतिभटं विपक्षवीरं विलोक्य वृद्ध्वा, मल्लयुद्धाय तान्महं त्यक्तकवचं प्रतिभटं विलोक्येत्यर्थः । विघटितः स्वशरीरात्पृथक् कृतः कवचो येन स, प्रतिभटेन साकं मल्लयुद्धाय कवचं देहात्पृथक्कृत्य एणेऽवतीर्णस्तस्मिन्त्यर्थः । चचार बभ्राय । बिमला शुद्धा विजयस्य लालसाऽतिप्रीतिर्येषां ते वीराः खलानां नीचानां निन्दकानामित्यर्थः । अल्पमपि क्षुद्रमल्पवसरं समयं प्रतिक्षिपन्ति दूरीकुर्वन्ति । बिमलविजयलालसास्तमा अभ्यवहरन्ति यथा खलाः स्वल्पमपि निन्दावसरं न प्राप्नुवन्तीति भावः ।

भाषा

कवच को उतार कर एस देने वाले वीर मल्लयुद्ध को तयार विपक्षी योद्धा को देखकर कोई वीर अपना कवच उतार कर मल्लयुद्ध के लिये तयार होकर दहलने लगा । विशुद्ध विजय से प्रभ रक्षने वाले वीर खला को निन्दा करने का थोड़ा भी अवसर नहीं देत ।

रुधिरभृतकपालपङ्क्तिमध्ये मदकरदो विनिपत्य कर्षतालैः ।
शिशिरमिव चक्रपानपात्र-प्रख्ययनमासवमागतस्य मृत्योः ॥७९॥

अन्वयः

मदकरटी रुधिरभृतकपालपङ्क्तिमध्ये विनिपत्य आगतस्य मृत्योः
पानपात्रप्रणयिनम् आसवं कर्णतालैः शिशिरम् इय चकार ।

व्याख्या

मदकरटी मदान्धगञ्जो रुधरेण शोणितेन भूतानि परिपूरितानि कपालानि
शिरोऽस्थीनि तेषां पङ्क्तिः। अर्णो तस्या मध्ये विनिपत्य शस्त्रप्रहारेण भग्नस्तद्वधः
पतितयाऽऽगतस्य गजायै समुपवातस्य मृत्योर्यमस्य पानपात्रे चयके प्रणयिनं स्थित-
मासव मद्य कर्णतालैः श्रोत्ररूपतालवृन्तस्तज्जनितपवनैरित्यर्थः । शिशिरमिव
शीतलमिव चकार कृतवान् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

कोई मदान्धहाथी लून से भरी गण्डस्थल की हड्डियों की नतार के बीच
में, चोट खा जाने से गिरकर, उसको लेने को आए हुए यमराज के कटोरी
में के मद्य को मानो अपने कानरूपी ताड़ के पत्तों से हुवा कर ठण्डा कर
रहा था ।

उपरि निपतितः कपालशुक्तेः श्रवणपुटः करिणः कृपाणलूनः ।
समरभुवि कृतान्तपानलीलाचयकपिधानविलासमाससाद ॥८०॥

अन्वयः

समरभुवि कपालशुक्तेः उपरि निपतितः कृपाणलूनः करिणः श्रवणपुटः
कृतान्तपानलीलाचयकपिधानविलासम् आससाद ।

व्याख्या

समरभुवि युद्धभूमौ कपालशुक्तेः शिरोऽस्त्विच्छुरणशुक्तेरुपरि निपतितः संप्राप्तः
कृपाणेन खड्गेन लूनश्छिद्य करिणो कस्यचिद्गजस्य श्रवणपुटः कर्णपुटः
कृतान्तस्य यमस्य 'कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यम्' इत्यमरः । पानस्य
मद्यपानस्य लीलाचयक प्रियपात्र तस्य पिधानमाच्छादनं तस्य विलासं शोभा-
माससाद प्राप । निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

समराङ्गण में गण्डस्थल की हड्डी रूपी सीपपर, तलवार से बटकर गिरा

उच्चलत्पताकेऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुः सोमदेवस्य संग्ये बले क्षणमुदचलत् । स
विक्रमाङ्गदेवो यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् स्थाने रणभुवि युद्धभूमौ चत्वार जगाम
तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिंस्थानेऽरातीना शत्रूणा यद्वांसि कीर्तोन्यपिबत्पपी । यत्र
सप्रामे स गतस्तत्रैव शत्रून् पराजितवानित्यर्थः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्गदेव शण्डे को फहराने वाले चोल देश के राजा राजिग की
सेना में और अपने बड़े भाई सोमदेव की सेना में थोड़ा २ देर के लिये गया ।
जहाँ २ युद्धभूमि में वह गया वहाँ २ उसने शत्रुओं के यज्ञ को पी लिया अर्थात्
उनको हराकर निस्तेज कर दिया ।

पददलितबृहत्कपालजाले करटिनि तस्य दुरापभाजनानाम् ।
सुभटरुधिरसीधुपानकेलिव्यघटत तत्र पिशाचसुन्दरीणाम् ॥८३॥

अन्वयः

तत्र तस्य करटिनि पददलितबृहत्कपालजाले (सवि) दुरापभाजनानां
पिशाचसुन्दरीणां सुभटरुधिरसीधुपानकेलिः व्यघटत ।

व्याख्या

तत्र युद्धे तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य करटिनि गजे पदैश्चरणैर्दलितानि खण्डितानि
बृहन्ति विशालानि बहूनीत्यर्थः । कपालानां कर्षराणां जालानि समूहा येन स
तस्मिन्नेवं भूते सति दुरापानि दुर्लभानि भाजनानि खेवकापरपर्यायमद्यपात्राणि
यासां तास्तासां पिशाचानां सुन्दर्यस्तासां पिशाचिनीनां सुभटानां सुयोधानां
रुधिरस्य शोणितस्य शोणितरूपस्येत्यर्थः । सीधोर्मंतस्य पानकेलिः पानक्रीडा
व्यघटत भङ्गनाप खण्डिता बभूवेत्यर्थः । हस्तिना कपालेषु भूजितेषु पात्राभावात्
पिशाचिनीनां रुधिररूपमद्यपानक्रीडा समाप्तेति भावः ।

भाषा

युद्ध में विक्रमाङ्गदेव के हाथों के पाव तले बहुत सी खोपड़ियों के चूर २
हो जाने पर, पानपात्रों को न प्राप्त करने वाली पिशाचिनियों की, थोड़ाओं के
रुधिर रूपी शराब को पीने की ग्रीडा बन्द हो गई ।

ध्रुवमरिषु पटं व्यधत्त लक्ष्मीः सुरभिकुशेशग्रकोशकेलिमक्ता ।

नृपसुतरुवाललेखया यन्मधुरमालिकयेव चुम्ब्यते स्म ॥८४॥

अन्वयः

सुरभिकुशेशयकोशकेलिसक्ता लक्ष्मीः ध्रुवम् अरिषु पदं व्यधत्त ।
यत् मधुकरमालिकया इव नृपसुतकरचाललेखया चुम्ब्यते स्म ।

व्याख्या

सुरभिः सुगन्धिः 'सुरभिघ्राणतर्पणः' इत्यमरः । यः कुशेशयस्य कमलस्य
'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । कोशः कुड्मलं 'कोशोऽस्त्री'
कुड्मले खड्गपिधानेऽप्योद्यदिव्ययोः' इत्यमरः । तस्मिन्मा केलिः क्रीडा तत्र
सक्ता संलग्ना लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः, कमलं लक्ष्म्या निवासस्थानमिति हेतोस्तत्र
सक्तेत्यर्थः । ध्रुव निश्चयेनारिषु शत्रुषु शत्रुशिरःस्वित्पथैः । पदं स्थानं
चरणं वा व्यधत्त कृतवती । यद्यस्मात्कारणाग्नधुकराणां भ्रमराणां मालिका
समूहस्तथा भ्रमरश्रेण्येव नृपसुतो विक्रमाङ्कदेवस्तस्य करचाललेखा कृष्णवर्णा
खड्गरेखा तथा चुम्ब्यते स्म श्रेण्या परिचुम्बिता बभूव । यतो मधुकरमालिकेव
कृष्णवर्णा खड्गरेखा शत्रुशिरःसु पतति तस्मात् कुशेशयसक्ता लक्ष्मीरवश्यमेव
शत्रुशिरसु पदं व्यधत्त । कण्ठाभावे मधुकरमालागमनासम्भवादिति भावः ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

सुगन्धयुक्त कमल की कड़ी में क्रीडा करने में आसक्त लक्ष्मी अवश्यमेव
शत्रुओं के मस्तकों पर जा देती थी । क्योंकि भ्रमर श्रेणी के समान काले
रंग की विक्रमाङ्कदेव के तलवार की धार शत्रुओं के शिरों में चिद्यमान लक्ष्मी
वा चुम्बन करती थी । अर्थात् शत्रुओं की गर्दन काटती थी ।

अनुकृतसमवर्तिपानलोलाचपककरालकपालशुक्तिमध्ये ।

करिदशनपरम्परा निपत्य श्रियमतनोदुपदंशमूलरानाम् ॥८५॥

अन्वयः

करिदशनपरम्परा अनुकृतसमवर्तिपानलोलाचपककरालकपालशुक्ति-
मध्ये निपत्य 'उपदंशमूलरानां श्रियम् अतनात् ।

१ यथा वेणोसहारनाटके तृतीयाङ्के—“दधिर प्रिय ! गृहार्णवत् हस्तिशिरः
कपालसन्निभमग्रमासोपदश पिन नवशोणितासवम् ।”

व्याख्या

करोणां गजानां दशनानि दन्तास्तेषां परम्परा श्रेणिरनुकृतोऽनुद्धतः समवर्तिनो यमस्य 'यमराज-पितृपतिः समवर्ती परेतराद्' इत्यमरः । पानलीलाचपको सुरापानपात्रं 'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । यैस्तानि करालानि भयङ्कुराणि कपालानि शिरोऽस्थीनि 'स्यात्कर्पटः कपालोऽस्त्री' इत्यमरः । ताण्येव शुषतपरतासां मध्यं तस्मिंश्चिपत्य पतनं विधापोपदंशमूलकानां मद्यपा-
नान्तराले चर्ध्यमणमूलकानां ('मूली' इति भाषायां प्रतिद्वः ।) श्रियं शोभाम-
तनोद्विस्तारयामास । मूलकधीसमधीविस्ताररूपार्यस्य प्रतीत्या पदार्थनिदर्शना लङ्कारः ।

भाषा

हाथियो के दातो की कतार, यमराज के शराब पीने के प्याले का अनुकरण करने वाली, भयङ्कुर माथे की हड्डियाँ रूपी सीपों में गिर कर शराब पीते समय बीच २ में चवाई जाने वाली मूलियों की शोभा दे रही थी ।

वशमवनिपतिद्वयं नयन्ती चटुलपृषत्ककटाक्षमालिकाभिः ।
क्षितिपतितनयेन वीरलक्ष्मीः सुचिरमनस्येत सङ्गराग्ररङ्गे ॥८६॥

अन्वयः

सङ्गराग्ररङ्गे क्षितिपतितनयेन चटुलपृषत्ककटाक्षमालिकाभिः अवनि-
पतिद्वयं वशं नयन्ती वीरलक्ष्मीः सुचिरम् अनस्येत ।

व्याख्या

सङ्गरस्य संपादस्य 'प्रतिज्ञानि सविदापस्तु सङ्गरः' इत्यमरः । अग्रमेव रङ्गो नाट्यशाला रङ्गमञ्च इत्यर्थः । तस्मिन् क्षितिपतेराहवमल्लदेवस्य तनयेन पुत्रेण विक्रमाङ्गदेवेन चटुलाञ्चञ्चलाः पृषत्का बाणा 'पृषत्कबाणविशिष्टा भोजहागलगाशुगाः' इत्यमरः । एव कटाक्षा नेत्रप्रान्तदर्शनानि 'अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने' इत्यमरः । तेषां मालिका. पटवस्तयस्ताभिरवने पृथिव्याः पतिः स्वामीत्यवनीपतिः तयोर्द्वयं धुगलं राज्ञिणं सोमदेवञ्च वशं स्वाधीन-
तायां नयन्ती प्रापयन्ती वीरलक्ष्मीर्युद्धवीराणां राजलक्ष्मीः सुचिरं बहुकालमनस्येत नतं नाय प्रवर्तिता । रङ्गमञ्चाधिकारिणा रङ्गमञ्चे सचञ्चलकटाक्षा नतं वीर-
विक्रमाङ्गदेवेन समराङ्गणे सचञ्चलबाणयथं वीरलक्ष्मीरनस्येति भावः ।

भाषा

युद्ध के अग्रभाग लुपी रङ्गमञ्च पर राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव ने चञ्चल बाण रूपी कटाक्षों की पद्धतियों से दोनों राजाओं को अर्थात् राजिग तथा सोमदेव को दश में लाने वाली वीर्यवी को चिरकाल तक नचाया । अर्थात् दोनों राजाओं को बाण मार कर अपनी वीरता से अपने काबू में लाते हुए चिरकाल तक घोर सप्राम किया ।

कुलिशनिशितकङ्कपत्रभिन्ना-स्त्रिभुवनभीमभुजस्य राजसूनोः ।

प्रतिभटकरटिस्थिताः प्रवीराः प्रणतिपरा इव सम्मुखा निपेतुः ॥८७॥

अन्वयः

त्रिभुवनभीमभुजस्य राजसूनोः कुलिशनिशितकङ्कपत्रभिन्नाः प्रतिभट-
करटिस्थिताः प्रवीराः प्रणतिपराः इव सम्मुखाः निपेतुः ।

। व्याख्या

अप्राणा भुवनानां समाहारस्त्रिभुवन लोकत्रयं तस्मिन् भीमो भयङ्करो
'भयङ्कुर प्रतिभय घोर भीम भयानकम्' इत्यमरः । भुजो बाहुयस्य स तस्य
राजसूनो राजपुत्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य, कुलिशवद्वयवभिन्निता तीक्ष्ण कङ्कपत्रं
बाणविशेषस्तेन भिन्ना विदारिता, प्रतिभटानां शत्रुपक्षीपयोधानां करटिनो
गजास्तेषु स्थिताः समारूढाः प्रवीराः प्रकृष्टवीराः प्रणतिपरा इव प्रणामप्रवणा
इव प्रणमन्त इवेत्यर्थः । सम्मुखा अभिमुक्ताः पुरतो निपेतुर्भूमौ निपतितवन्तः ।
गजौपरिस्थिताः प्रवीरा अस्य बाणैः क्षतास्तस्य पुरतो निपेतुरिति भावः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोको में भयङ्कुर भुजावाले अर्थात् भुजशक्ति वाले उस राजकुमार
विक्रमाङ्कदेव के वज्र के समान तीक्ष्ण २ वस्तुपत्रों से घायल शत्रुपक्षीय योधाओं
के हाथियों पर बैठे हुए प्रधान वीरगण मातों विक्रमाङ्कदेव को प्रणाम करते
हुए उसके सामने (हाथियों पर से) गिरने लगे ।

द्विरदपतिरमुष्य शत्रुसेना-भटमुखपञ्चमिर्मर्देकैलिकालः ।

कटिति रणसरश्चकार लक्ष्मी-करवृत्तविभ्रमपुण्डरीकशोषम् ॥८८॥

अन्वयः

अमुष्य शत्रुसेनामटमुखपद्मविमर्दकेलिकालः द्विरदपतिः रणसरः
कटिति लक्ष्मीकरधृतविभ्रमपुण्डरीकशेषं चकार ।

व्याख्या

अमुष्याऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य शत्रूणामरीणां सेना चमूस्तस्या ये भटा योधा-
स्तेषां मुखान्यानताग्रेष्वेव पद्मानि कमलानि तेषां विमर्दचूर्णनमेव केलिं क्रीडां
सदर्थं कालो यमो विनाशकारित्वात् । 'कालो दण्डधरः व्याद्वेषो वैवस्वतोऽन्तकः'
इत्यमरः । द्विरदपतिर्गजनाथो रण एव सग्राम एव सरस्तडागस्तत् रणसरो
युद्धतडागो कटितिं क्षीघ्रं लक्ष्म्या भ्रियं करेण हस्तेन धूसं धारितं विभ्रमपुण्डरीकं
विलाससितान्भोज 'पुण्डरीकं सितान्भोजम्' इत्यमरः । एवं शेषोऽवशिष्टाशो
यस्य तच्चकार निष्पादितवान् । तत्कालङ्कारः ।

मापा

शत्रु सेना के योद्धाओं के मुख कमलों को घूर २ कर देने की क्रीडा में
यमस्वरूप, विक्रमाङ्कदेव के श्रेष्ठ हाथी ने रणरूपी तालाब को जल्दी से
महालक्ष्मी के हाथ में विद्यमान विलास का श्वेतकमल मात्र ही शेष रह गया
है, ऐसा कर दिया । अर्थात् लक्ष्मी के हाथ के कमल को छोड़ कर शत्रु के
मुख रूपी सब कमलों को रणरूपी सरोवर में नष्ट कर दिया ।

धृतसुभटकरङ्कमङ्कवर्ति-द्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालम् ।

रणमनणु कृतान्तधृक्कशेष-प्रणयि बभूव शिवासहस्रभोग्यम् ॥८६॥

अन्वयः

धृतसुभटकरङ्कम् अङ्कवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालं कृतान्तधृक्क-
शेषप्रणयि शिवासहस्रभोग्यम् अनणु रणं बभूव ।

व्याख्या

धृता गृहीता. सुभटानां सुपोयानां करङ्का अस्त्रिपञ्जरं येन तत् । अङ्के
कोडे वर्तमानि गतानि द्विरदानां गजानां विकटानि अयङ्कुराण्यस्थिचक्रवाला-
न्यस्थिसमूहा यस्य तत्, कृतान्तस्य यमस्य भुक्त भोजनं तस्य शेषस्तस्य प्रणयि
स्यान् शेषयुक्तमित्यर्थः । तद्यमराजभक्षितमातशिशिष्टयुक्तमिति भावः । शिवानां
शृगालीनां सहस्रं तेन योग्य भोगयोग्यं रणं युद्धमनणु बहुलं बभूव जातम् ।

भाषा

बड़े बड़े मोढ़ाजो के बरिषपञ्जरो को धारण करने वाला, (गोद में)
 रास ही में हाथियों के समूह की भयङ्कर हड्डियों के ढेर को रखने वाला,
 यमराज के खाने से घबे हुए मांस वाला और हजारों शृगालियों के उपभोग
 के योग्य, एक बहुत बड़ा युद्ध हुआ ।

किमपरमुपरि प्रतापभाजां विहितपदः स बभञ्ज राजयुग्मम् ।
 द्रविडपतिरगात्स्वचित्पलाय्य न्यविशत बन्धनधाम्नि सोमदेवः ॥६०॥

अन्वयः

किम् अपरम् । प्रतापभाजाम् उपरि विहितपदः सः राजयुग्मं बभञ्ज ।
 द्रविडपतिः पलाय्य क्वचित् गतः । सोमदेवः बन्धनधाम्नि न्यविशत ।

व्याख्या

किमपरमर्थिकं वक्तव्यम् । प्रताप प्रभाव अजान्ति सेवन्ते ते प्रतापमाज-
 स्तोषा प्रभावशालिनामुपरि मस्तके विहित स्थापित पद चरण येन स स्थापित
 चरण, स विक्रमाङ्गदेवो राजोर्द्रविडपतिराजिगसोमदेवयोर्वुग्म युगल बभञ्ज
 सम्मर्शितवान् । द्रविडपती राजिग पलाय्य द्रुतगत्या क्वचिदन्तस्तथान पतो
 जगाम । सोमदेवो बन्धनस्य धाम स्थान तस्मिन् कारागारे न्यविशत निविष्टवान् ।

॥६०॥

अब और दूसरा क्या कहना है ? प्रतापियों के मस्तक पर चरण रखने
 वाले विक्रमाङ्गदेव न राजिग और सोमदेव, इन दोनों राजाजो को कुचल
 माला । द्रविड देश का राजा राजिग भागकर कहीं अज्ञात स्थान में चला गया ।
 सोमदेव कैद खाने में बन्द हो गया ।

उभयनरपतिप्रतापलक्ष्म्यौ विलुलुठतुश्चरणद्वये तदीये ।
 त्रिसुवनमहनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतो किमस्त्यसाध्यम् ॥६१॥

अन्वयः

उभयनरपतिप्रतापलक्ष्म्यौ तदीये चरणद्वये विलुलुठतुः । त्रिसुवन-
 महनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतां किम् असाध्यम् (अस्ति) ।

अन्वयः

अमुष्य शत्रुसेनाभटमुखपद्मविमर्दकेलिकालः द्विरदपतिः रणसरः
भटिति लक्ष्मीरुधृतविभ्रमपुण्डरीकशेषं चकार ।

व्याख्या

अमुष्याऽस्य विक्रमाङ्कुदेवस्य शत्रूणामरीणां सेना चमूस्तस्या ये भटा योधा-
स्तेषां मुखान्यामनान्येव पद्मानि कमलानि तेषां विमर्दचूर्णनमेव केलि क्रीडा
तदर्थं कालो यमो विनाशकारित्वात् । 'कालो दण्डधरः आङ्कुदेवो वंदस्वतोऽन्तकः'
इत्यमर । द्विरदपतिर्गजनाथो रण एव सग्राम एव सरस्तडागस्तत् रणसरो
पुण्ड्रतडागो लटिति शोध्र लक्ष्म्या श्रिय करेण हस्तेन धृत धारित विभ्रमपुण्डरीक
विलाससिताम्भोज 'पुण्डरीक सिताम्भोजम्' इत्यमर । एव शेषोऽवशिष्टाशो
यस्य सचचकार निष्पादितवान् । रूपकालङ्कारः ।

भाषा

शत्रु सेना के योद्धाओं के मुख कमलों को धूर २ कर देने की क्रीडा में
यमस्वरूप, विक्रमाङ्कुदेव के अष्ट हाथी ने रणरूपी तालाव को जल्दी से
महालक्ष्मी के हाथ में विद्यमान विलास का श्वेतकमल मात्र ही शेष रह गया
हो, ऐसा कर दिया । अर्थात् लक्ष्मी के हाथ के कमल को छोड़ कर शत्रु के
मुख रूपा सब कमलों को रणरूपी सरोवर में नष्ट कर दिया ।

धृतसुभटकरङ्कमङ्कुवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालम् ।

रणमनणु कृतान्तमुक्तशेष-प्रणयि बभूव शिवासहस्रभोग्यम् ॥८६॥

अन्वयः

धृतसुभटकरङ्कम् अङ्कुवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालं कृतान्तमुक्त-
शेषप्रणयि शिवासहस्रभोग्यम् अनणु रण बभूव ।

व्याख्या

धृता गृहीता सुभटानां सुषोवानां करङ्का अस्थिपञ्जरा येन तत् । अङ्कु
कोडे वर्तमानि गतानि द्विरवानां गजानां विकटानि अयङ्कुराण्यस्थिचक्रवाला-
न्यस्थिसमूहा यस्य तत्, कृतान्तस्य यमस्य भुक्त भोजन तस्य शेषस्तस्य प्रणयि
स्थानं शेषयुक्तमित्यर्थः । तद्यमराजभक्षितमास्तशिष्टयुक्तमिति भावः । शिवानां
शृगालीनां सहस्र तेन भोग्य भोगयोग्य रणं युद्धमनष्टं बहुलं बभूव जातम् ।

पर, और आकाश के वायुओं द्वारा लाए हुए जल कणों के मिय से मानो आवाशगङ्गा के जल को छिड़कते रहने पर (विश्वमादुदेव का राग्याभिप्रेक हुआ ।)

अतिविशदतया दिशां मुखेषु स्मितमिव केतकमित्रमुद्वहत्सु ।

निखिलभुवनमानसेषु हर्षप्रसरयशेन नितान्तमुत्सुकेषु ॥६६॥

अन्वयः

दिशां मुखेषु अतिविशदतया केतकमित्रं स्मितम् उद्वहत्सु (सत्सु) इष निखिलभुवनमानसेषु हर्षप्रसरयशेन नितान्तम् उत्सुकेषु (सत्सु) (विक्रमादित्यदेवोऽभिप्रेकमलभतेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

दिशां ककुभां 'दिशस्सु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । मुखेष्वाननेष्वप्रभागेषु वाऽतिविशदतयाऽतिनिर्मलयेन केतकयाः पुष्पं केतकं तस्य मित्रं शुक्लपारकेतकीपुष्पसदृशं स्मितमीपद्वारस्यमुद्वहत्सु धारयत्सु सखिबन्ध, दिक्षु निर्मलस्य प्राप्ताखित्यर्थः । निखिलभुवनानां सकललोकस्थितजनानां मानसानि मनसि तेषु सकललोकगतजनमनःसु हर्षस्याऽऽनन्दस्य प्रसरो विस्तारस्तस्य यशेन कारणेन नितान्तमापन्नमत्सुकेषु समुत्कण्ठितेषु सत्सु (विश्वमादित्य-देवोऽभिप्रेकमलभतेति ।)

भाषा

दिशाओं के अत्यन्त निर्मल होने से मानो इवेन बेबड़े के फूलों के समान उनके मुख-राति रहने पर और समस्त लोको के मनुष्यों के मनों में आनन्द का संचार होने के कारण उनके उत्कण्ठित हो उठने पर (विश्वमादुदेव का राग्याभिप्रेक हुआ ।)

वरकरिषु गभीरदुन्दुभीनां ध्वनिमिव संजनयत्सु गजितेन ।

दिशि दिशि तुरगेषु सान्द्रशङ्ख-स्वनकमनीयसहर्षहेषितेषु ॥६७॥

अन्वयः

वरकरिषु गजितेन गभीरदुन्दुभीनां ध्वनिं संजनयत्सु (सत्सु) इष,

दिशि दिशि तुरगेषु सान्द्रशङ्खस्वनकमनीयसहर्षहेपितेषु (सत्सु) (विक्र-
मादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

घरकरिषु श्रेष्ठगजेषु गर्जितेन बृंहितेन गम्भीरदुन्दुभीनां गम्भीरभेरीणां 'भेरी
स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । ध्वनिं शब्दं संजनयत्सु सत्स्विव, दिशि दिशि
प्रतिदिशं तुरगेषु घोटकेषु सान्द्रा घना गम्भीरा वा शङ्खाना कम्बूना स्वनाः
शब्दा इव कमनीयानि मनोज्ञानि सहर्षाणि प्रमोदसहितानानि हेपितानि तुरग-
रवाः येषां ते तेषु गम्भीरकम्बुशब्दमनोज्ञप्रमोदहेपितेषु सत्सु (विक्रमादित्य-
देवोऽभिषेकमलभतेति ।

भाषा

श्रेष्ठ हाथियों की गर्जना से मानो उनके भेरीनाद करते रहने पर और
चारों ओर घोड़ों के, गम्भीर शङ्खों की ध्वनि के समान कर्णप्रिय सहर्ष हिन-
हिनाते रहने पर (विक्रमाङ्कदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

अथ सुरपथवल्गादिव्यभेरीनिनादं

प्रशमितपरितापं भर्तृलामात्पृथिव्याः ।

अलभत विरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मी-

क्लममुपमभिषेकं विक्रमादित्यदेवः ॥६८॥

अन्वयः

अथ विक्रमादित्यदेवः पृथिव्याः भर्तृलामात् प्रशमितपरितापं सुरपथ-
वल्गादिव्यभेरीनिनादं विरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मीक्लममुपमम् अभिषेकम्
अलभत ।

व्याख्या

अथ समरविजयानन्तरं विक्रमाङ्कदेवो राजकुमारः पृथिव्याः
दनाया भर्तृलामात् सुस्वामिप्राप्त्या प्रशमितः शान्तिं प्राप्तिं परित्यापस्तन्तापो
कुलं वा घेन स तं दूरीकृतबुद्धः, सुरपथे गतने यत्नान् तामृत्कर्षं प्राप्नुवन्दिध्यायाः
स्वर्गायाया भेषा निनादः शब्दो यस्मिन् स तं गगनप्रसरत्स्वर्गायभेरीनिस्वनं,
चिरान्चिरकालादारभ्य चिराय वा व्याप्ता चिन्ता स्वरधामिपराजयजन्मशोको-

अथवा मुत्सुमिप्राप्त्यर्थं चिन्ता तथाऽऽचान्ता परिपूर्णा चालुक्यलक्ष्मीचालुक्य-
राजवंशश्रीस्तस्या क्लमं क्लानि मुत्सुमतीति विरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मीचलममुद्-
तमभिपेकं राज्याभिपेकमलमत प्राप्तयान् ।

भाषा

युद्ध में विजय प्राप्त होने के अनन्तर राजकुमार विक्रमादित्यदेव ने, पृथिवी
को अच्छा स्वामी मिल जाने से, अपने स्वामियों के पराजय के सम्पूर्ण दुःखों
को दूर कर देने वाले, आवासा में गुंजने वाले स्वर्गीय भेरी की ध्वनि से
युक्त, और निरवाल तक अच्छे स्वामी (राजा) को प्राप्त करने की चिन्ता में
हुँवी हुई चालुक्य वंशीय राजाओं की राज्यलक्ष्मी के मनोमालिन्य को दूर कर
देनेवाले, राज्याभिपेक को प्राप्त किया ।

इति पञ्चभिः श्लोकैः कुलकम् ।

श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुजं तत्रैव पुण्ये दिने

कारुण्यातिशयादसूत्रयदसौ पात्रं महत्याः श्रियः ।

दासी यद्भवनेषु विक्रमधनक्रीता ननु धीरियं

तेषामाश्रितपोषणाय गहनं किं नाम पृथ्वीभुजाम् ॥६६॥

अन्ययः

असौ श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुः तत्र पुण्ये दिने एव कारुण्यातिशयात्
अनुजं महत्याः श्रियः पात्रम् असूत्रयत् । यद्भवनेषु विक्रमधनक्रीता इयं
धौः दासी ननु, तेषां पृथ्वीभुजाम् आश्रितपोषणाय किं नाम गहनम्
(अस्ति) ।

व्याख्या

असौ धिया विराजितस्य चामुण्डनरेन्द्रसाम्राट्त्वमल्लदेवस्य सुनुः पुत्रो
विक्रमादित्यदेवस्तत्र तस्मिन् पुण्ये पापने सुन्दरे वा 'पुण्यं तु चार्थवि' इत्यमरः ।
दिने राज्याभिषेकदिनत एव कारुण्यस्य दयाया अजिज्ञाय आधिपत्यं तामाश्रयपितृ-
व्याप्तुस्वाहनुजं स्वचनिष्ठधनतरं निहरेष्य महत्या विद्यालयाः धियो महत्याः
पात्रं भाजनमसूत्रयन् कृतवान् । तस्मै जनवातिमण्डलापीडनं चकारेति भावः ।
येषां राजा भवनेषु सवनेषु विक्रमधनेन पराक्रमरूपरम्येन क्रीता, मूढ्येन व्यापली-

कृतेय श्री राज्यलक्ष्मीर्वासी सेविका ननु निश्चयेन, तेषां पृथ्वीभुजा भूमजामा-
धितानामवलम्बितानामाश्रय विधाय वसता सिंहदेव-महाकविप्रभृतीनां पोषणाय
भरणाय किं नाम गहनं कठिनम् । तेषां भरणपोषणेष्वेतादृशानां महाप्रतापिनां
राज्ञा किमपि काठिन्यं नास्त्येति भावः ।

भाषा

इस श्रीमान् आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने उसी शोभन दिन ही
अत्यन्त दयालुता के कारण अपने छोटे भाई सिंहदेव को विशाल सम्पत्ति का
भाजन बनाया । अर्थात् उसे वनवासिमण्डल का राजा बना दिया । जिन
राजाओं के घरों में पराक्रम रूप धन से खरीदी हुई यह लक्ष्मी निश्चय पूर्वक
दासी बन कर रहती है उन राजाओं को अपने आश्रितों का (सामदेव तथा
अन्य महाकवि गुणी आदि का) पालन पोषण करना क्या कठिन है ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति-वाल्मीकिरामभट्ट महाकवि विहङ्गविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये षष्ठ सर्गः ।

नेत्राब्जाश्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।
यमे रामकुबेर—परिणतवरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक—
ष्टीकायुग्ममिदं रमाकरुणया सर्गेऽत्र पष्ठे त्वम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री विल्हण-विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

सप्तमः सर्गः ।

स सर्वमावर्ज्य रिपुप्रमार्थी मनोरथानामथ पूरणेन ।
परिभ्रमन् युद्धकुतूहलेन दिग्दन्तिशेषाः ककुभश्चकार ॥१॥

अन्यथा

अथ रिपुप्रमार्थी सः मनोरथानां पूरणेन सर्वम् आवर्ज्य युद्धकुतूहलेन
परिभ्रमन् (सन्) ककुभः दिग्दन्तिशेषाः चकार ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवस्य राज्याभिषेकान्तर रिपूणां शत्रूणां प्रमापी मर्दय स
विक्रमाङ्कदेवो मनोरथानामभिलाषाणां पूरणेन सक्तीकरणेन सर्वं जनसमूहमावर्ज्य
वशीकृत्य मुदस्य समरस्य कुतूहलमुत्पृष्टा तेन परिभ्रमन् परितो विचरन् ककुभो
दिता 'दिशस्तु ककुभ वाप्या आशाश्च हस्तिश्च ता' । दिता वृत्तिनो दिग्द-
न्तिनो दिग्गजा एव शेषा अवशिष्टा यानु साश्चकार सम्पादितवान् । सक्त्-
गमाहरणादिगजा एवावशिष्टा आतप्रति भाव । सर्वैस्मिन्निद्रव्याच्छब्द
'स्यादिद्रव्या यदितो जगौष' इति सप्तमात् ।

गते समाप्तिं नरनाथचक्रे निचोलकारासितचापदण्डः ।

निर्वाप्य चोलस्य पुनः प्रतापं क्रमेण कल्याणमसौ विवेश ॥२॥

अन्वयः

असौ चोलस्य प्रतापं निर्वाप्य नरनाथचक्रे क्रमेण समाप्तिं गते (सति) निचोलकारासितचापदण्डः (सन्) पुनः कल्याणं विवेश ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेवो चोलस्य चोलदेशाधिपस्य प्रतापं प्रभावं निर्वाप्य शान्तिं नीत्वा नराणां मनुष्याणां नायाः स्वामिनस्तेषां चर्कं समूहस्तस्मिन् राजसमूहे क्रमेण शान्तिः समाप्तिं गते पराजयं प्राप्ते सति निचोल भावरकम् ('छोल' इति भाषायां प्रतिष्ठः ।) एव कारा गुप्तिगृहं 'कारास्याङ्गन्यालये' इत्यमरः । तस्या-
मासितो निवेशितश्चापदण्डो धनुर्दण्डो येन सः । एवम्भूतस्सन् पुनर्मुहुः कल्याणं कल्याणकटकपुरं विवेश प्रविष्टवान् समाजगामेत्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने, चोल देश के राजा के प्रताप को ठहा कर अर्थात् उसे हराकर, सम्पूर्ण राजाजो को कम से पराजित कर देने पर, अपने धनुष्य को खोल में रखकर फिर से कल्याण कटक पुर में प्रवेश किया ।

अत्रान्तरे मन्मथबालमित्रं लतावधूविभ्रमसूत्रधारः ।

स्थानोपदेशी पिकपञ्चमस्य शृङ्गारबन्धुर्मधुराधिरासीत् ॥३॥

अन्वयः

अत्रान्तरे मन्मथबालमित्रं लतावधूविभ्रमसूत्रधारः पिकपञ्चमस्य स्थानोपदेशी शृङ्गारबन्धुः मधुः आधिरासीत् ।

व्याख्या

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवकाशे मन्मथस्य कामदेवस्य 'मदनो मन्वधो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इत्यमरः । बालमित्रं बालसखा, लता एव यच्चः कान्तास्तासां विभ्रमस्य विलासोपदेशस्य सूत्रधारो नाट्याचार्यः, पिकानां कोकिलानां 'वनप्रियः परभूतः कोकिलः विक्र इत्यपि' इत्यमरः । पञ्चमः पञ्चमस्वरस्तस्य 'पिकाः

गायन्तिपञ्चमम्' इति । स्थानस्य शुद्धोच्चारणोपयुक्त-मुक्तस्थित-कण्ठ तात्वाद्य-
भिधातस्थानस्योपदेश्युपदेशकः सङ्गीताचार्यः, शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य मधु-
हरीपको मधुवंसस्त आबिरासीत् समाजगमः । मालारूपकमलशूराः ।

भाषा

इसी बीच में कामदेव वा लंगोटिया साथी, लता ह्वी स्त्रियों को विभिन्न
विलासों का उपदेश देने वाला, नाट्याचार्य; कोयल के पञ्चम स्वर के शुद्ध
उच्चारण के लिये कण्ठ तात् आदि स्थानों की शिक्षा देने वाला सङ्गीताचार्य;
शृङ्गार रस को उद्घोष करने वाला; वसन्त ऋतु आ गया ।

शीतर्तुभीत्या विविशुः समस्ताः किं कन्दरासीमनि चन्दनाद्रेः ।
यन्निःसरन्ति स्म हिमव्यपाये दिवा च रात्रौ च ततः समीराः ॥४॥

अन्वयः

समस्ताः समीराः किं चन्दनाद्रेः कन्दरासीमनि शीतर्तुभीत्या विविशुः
यत् हिमव्यपाये (ते) दिवा च रात्रौ च ततः निःसरन्ति स्म ।

व्याख्या

समस्तास्तकलास्तमीरा यामयः किं चन्दनाद्रेर्मलपर्वतस्य कन्दरासीमनि
बरीमय्ये 'हरी तु कन्दरी याप्रशी' इत्यमरः । शीतर्तुभीत्या शिशिरर्तुभवेन
विविशु प्रविष्टाः । यद्यस्मात्कारणात् हिमस्य शिशिरस्रोत्र्यपाये समाप्ती ते
पवना दिवा दिने च रात्रौ च निशायाञ्च 'निशा निशीधिनौ रात्रिस्त्रिषामा
क्षणदा सप्ता' इत्यमरः । ततश्चन्दनाद्रेनि.सरन्ति स्म निर्गच्छन्ति स्म । कन्दरागु
प्रवेशे शीतर्तुभीतेर्हेतुत्वेनोत्प्रेषणादुत्प्रेषा ।

भाषा

सम्पूर्ण वायु क्या चित्तिर ऋतु के (घण्टे के) मय से मलयानल की
कन्दराओं में छिप कर बैठे थे ? क्योंकि चित्तिर ऋतु के (जाड़े के) बीनते
ही वे बानु रात दिन मलयानल से निकलते ही पते आ रहे थे ।

कृतप्रकोपाः पवनाराणानां निवासदानादिव पञ्चगानाम् ।
विनिर्न्ययुश्चन्दनशैलकुञ्जादाशामुदोर्ची प्रति गन्धराहाः ॥५॥

अन्वयः

गन्धवाहाः पवनाशनानां पन्नगानां निवासदानात् कृतप्रकोपाः इव
(सन्तः) चन्दनशैलकुञ्जात् उदीचीम् आशां प्रति विनिर्ययुः ।

व्याख्या

गन्धवाहा अर्थात् 'गन्धवाहानिलाशुगा' इत्यमरः । पवनो वायुरशनं भोजनं
येषां ते तेषां वायुभक्षकाणां पन्नगानामुरगाणां 'उरग' पन्नगो भोगी जिहासं
पवनाशन' इत्यमरः । निवासस्य स्थितेर्दानं तस्मात् कृतं प्रदर्शितं प्रकोप-
क्रोधो यैस्तेऽमर्षयुक्तास्सन्त इवाऽऽत्म-द्रुक्षका एवाऽत्र निवसन्ति ततोऽप्राऽऽत्मनिवासी
न युक्त इति हेतोः कुपिता सन्त इवेत्यर्थः । चन्दनशैलस्य मलयाचलस्य
कुञ्जाभिकुञ्जात् 'निकुञ्जकुञ्जी वा वलीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः ।
उदीचीमुत्तरामाशां दिशं प्रति विनिर्ययुर्निर्गम्य । मर्षो दक्षिणानिलो बहुतीति-
प्रसिद्धिः । पवने स्वभक्षकसपनिधासहेतुककोपकर्तृत्वस्य मलयाचलपरित्यागे
हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

वायुगण, वायुभक्षक सर्पों का, मलयाचल द्वारा आश्रय दिये जान से मानी
फुट्ट होकर मलय पर्वत के कुञ्ज से उत्तर दिशा की ओर भाग चले । अर्थात्
दक्षिणानिल उत्तर दिशा की ओर बहने लगा ।

रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव बाह्नानाम् ।
उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥६॥

अन्वयः

रविः रथस्थितानां पुरातनानां बाह्नानां परिवर्तनाय इव तुरगोत्तमानाम्
उत्पत्तिभूमौ उत्तरस्यां दिशि प्रतस्थे ।

व्याख्या

रविस्सूर्यो रथस्थितानां रथे विनियोजितानां पुरातनानां वृद्धानां बाह्नानां-
मशयानां परिवर्तनायेव तेषां स्थानेऽयनवीनाश्चग्रहणार्थमिव तुरगोत्तमानामश्व-
श्रेष्ठानामुत्पत्तिभूमौ जन्मभूमौ काबूलप्रदेश इत्यर्थः । काबूलप्रवेशो भारत

स्योत्तरदिशि विद्यमानोऽस्ति । 'उत्तरस्यां दिग्बुद्ध्याभावात्' 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः' इत्यमरः । प्रतस्ये वन्तुमारेभे । रविस्तस्यणोऽभूदिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षातद्भारः ।

भाषा

सूर्य अपने रश्मि के बूढ़े घोड़ों को बदल देने के लिये मार्गों श्रेष्ठ घोड़ों के उत्तरास्ति स्थान उत्तरदिशा में अर्थात् काकुल में (बाबुली घोड़े प्रसिद्ध हैं) प्रस्थित हुआ । अर्थात् सूर्य उत्तरायण होने लगे ।

अहो तु चैत्रं प्रति कापि भक्तिरकृत्रिमा केरलमारुतस्य ।
द्राघिष्ठमध्वानमसौ विलङ्घ्य सर्वत्र तस्यानुचरो यदासीत् ॥७॥

अन्वयः

अहो तु केरलमारुतस्य चैत्रं प्रति अकृत्रिमा का अपि भक्तिः यत् असौ द्राघिष्ठम् अध्वानं विलङ्घ्य सर्वत्र तस्य अनुचरः आसीत् ।

व्याख्या

'अहो' इत्यादिषु 'नु' इति वितर्कः । केरलमारुतस्य दक्षिणतश्चेरलदेश-
वाहिनः पवनस्य दक्षिणानिलस्योपमः । चैत्रं चैत्रमासं प्रति वसन्तकालं प्रतीत्यर्थः ।
अकृत्रिमा स्वाभाविकी वाप्यनिर्वृत्तनीयाऽपूर्वैत्यर्थः । भक्तिरनुरागः । यत्-
स्मारकारणादसौ दक्षिणानिलो द्राघिष्ठमतिवीर्यपश्वानं मार्गं 'अपनं' यमं
भार्गाभ्यपन्यातः पदवी मुक्तिः' इत्यमरः । विलङ्घ्य समस्तस्य सर्वत्र सर्वस्थाने
तस्य चैत्रमासस्य वसन्तस्य वायुचरोऽनुगाम्यासीत् जातः । वसन्ते दक्षिणानिलः
सर्वत्रैव गच्छतीति भावः । अत्र केरलमाहते सेवकस्य कृत्वा रात्रौ वात् तामातो-
लितरुतद्भारः ।

भाष्य

मारुतयं की पाल है कि केरल के वायु का अर्थात् दक्षिणानिल का चैत्र मास
के प्रति अर्थात् वसन्त ऋतु के प्रति एवं वितर्कण स्वाभाविक अनुराग है ।
क्योंकि वह दक्षिण का वायु एवं भारी रात्रि तैय कर सर्वत्र चैत्र का अर्थात्
गच्छन्त ऋतु का साथ देता था । अर्थात् वसन्त ऋतु में सर्वत्र दक्षिणानिल
गच्छा ही है ।

चाहिये कि वायु के वाहन मृग को मार कर वायु का इस तरफ़ आना रोक दे । अर्थात् दक्षिणानिलके न आने से विरहजनित पीड़ा न हो सकेगी ।

यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैरं मरुता किराताः ।
केलिप्रसङ्गे शबरान्नानां स हि स्मरग्लानिमपाकरोति ॥११॥

अन्वयः

यत् वा एतत् दैन्यं मृषा तिष्ठतु । किराताः मरुता वैरं न इच्छन्ति ।
हि सः शबरान्नानां केलिप्रसङ्गे स्मरग्लानिम् अपाकरोति ।

व्याख्या

यदेति पक्षान्तरे एतद्दैन्यं मलयानिलस्य प्रियविप्रलम्भव्ययोद्वलकत्वात्तस्मा-
द्भूयेन मृगमारणप्रार्थनं भूषा मिच्छा निरर्थकमेवेत्यर्थः । तिष्ठत्वाऽऽस्ताम् ।
किराताः शबर मरुता मलयवायुना सह वैरं शत्रुतां नेच्छन्ति नाऽऽकाङ्क्षन्ति । हि
यस्मात् कारणात् 'हि हेतानुपारणे' इत्यमरः । स दक्षिणानिलः शबराणां वने-
शबराणां 'भेदाः किरातशबरपुलिङ्गभेदेऽन्तयः' इत्यमरः । भङ्गना ललना-
स्तासां केलिप्रसङ्गे पुरतःपीडाकाले स्मरग्लानिं कामोद्वेगमन्यपीडोत्पन्नशारीरिक-
अमपाकरोति दुरीकरोति । अपाकयनेनोपकारिवादर्पं दक्षिणानिलो शत्रुभावं
न जनयतीति तस्य मृगविनाशाभ्यर्थना कुर्येवेति भावः ।

भाषा

अथवा किरातराज से वायु के वाहन रूप मृग को मारने की अभ्यर्थना
व्यर्थ है । किरात लोग दक्षिणानिल से वैर करना नहीं चाहते । क्योंकि वह
दक्षिणानिल किरातिनियों की सुरत क्रीडा में सुरत जनित थम का अपहरण
करता रहता है । अर्थात् दक्षिणानिल उपकारी होने से उस से किरातराज
का शत्रुभाव हो ही नहीं सकता ।

दुराग्रहश्चन्दनमारुतस्य सदा यदन्यर्तुपराङ्मुखोऽयम् ।

अनेन चैत्रः सुतरामसह्यन्द्रोदयेनेव शस्त्रप्रदोषः ॥१२॥

अन्वयः

चन्दनमारुतस्य दुराग्रहः यत् अयं सदा अन्यर्तुपराङ्मुखः । अनेन
चैत्रः चन्द्रोदयेन शस्त्रप्रदोषः इव सुतराम् असह्यः ।

व्याख्या

चन्दनमारुतस्य चन्दनसम्पर्केण समाम्यतस्य दक्षिणानिलस्य दूराग्रहो दुष्टाभि-
निवेशः कुप्रवृत्तिरित्यर्थः । यदर्थं मारुतोऽप्येषु वसन्तातिरिक्तेषु ऋतुषु पराद्भूमौ
न प्रवहति । अनेन मलयानिलेन हेतुना चैत्रो वसन्तमासश्चन्द्रोदयेनेन्दुप्रकाशेन
शरत्प्रदोषः शरत्कालिकरजनीमुखमिव 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः । सुतरा-
मत्यन्तमसह्यः सोढुमशक्यः । विरहिणीनां दक्षिणानिलवच्छीतलः शरत्कालिक-
श्चन्द्रोदयोऽपि नितरां सन्तापजनको भवतीति भावः ।

भाषा

यह तो दक्षिणानिल का दूराग्रह ही है कि वह वसन्त ऋतु को छोड़ कर
अन्य ऋतुओं में बहता ही नहीं । इसके कारण से वसन्तमास चैत्र, चन्द्रमा
का उदय होने के कारण से शरत् ऋतु की छांव के समान ही असह्य हो जाता
है । अर्थात् विरहिणियों को वसन्त ऋतु तथा शरत् काल का चन्द्र दोनों ही
सन्ताप जनक होते हैं ।

वियोगिनीनां किमु पापमेतन्मेधाथवा दक्षिणमारुतस्य ।

कदापि दिङ्मोहवशाद्यदेव न चन्दनाद्रेः परतः प्रयाति ॥१३॥

अन्वयः

एतन् वियोगिनीनां पापं किमु, अथवा दक्षिणमारुतस्य मेधा यत् एषः
दिङ्मोहवशात् कदापि चन्दनाद्रेः परतः न प्रयाति ।

व्याख्या

एतत्प्रत्यक्षदृश्यमानोपद्रवः वियोगिनीनां विरहिणीनां पापं दुष्कृतपरिणामः
किमु किमथवा यदा दक्षिणमारुतस्य दक्षिणानिलस्य मेधा धारणावती भृष्टिः
'धीर्परिणवती मेधा' इत्यमरः । यद्यस्मात्कारणादेव मलयवायुर्दिङ्मोहवशा-
दिभ्रमकारणेन कदापि कस्मिन्नपि काले चन्द्रनाद्रेर्भ्रमपर्यन्तात्परतोऽप्यस्मा-
त्प्रवेशात् प्रयाति न शक्नोति ।

भाषा

यह जो विरहिणियों का प्रत्यक्ष कष्ट है वह वियोगिणियों के पापों का
परिणाम है या दक्षिणानिल की मेधा का फल है ? क्योंकि मलयवायु दिग्भ्रम
होने से कभी भी मलयपर्वत को छोड़ कर अन्य स्थानों से नहीं बहता है ।

अथ दक्षिणानिलस्य कामोद्दीपकत्वाद्विरहिणीनां दयनीयां दशां वर्णयति कविः—

देया शिलापट्टकपाटमुद्रा श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु ।
वियोगिनीकण्टक एष वायुः कारागृहस्यास्तु चिरादभिज्ञः ॥६॥

अन्वयः

श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु शिलापट्टकपाटमुद्रा देया । (येन)
वियोगिनीकण्टकः एषः वायुः कारागृहस्य चिरात् अभिज्ञः अस्तु ।

व्याख्या

श्रीखण्डशैलस्य चन्दनाग्रेर्मलयाचलस्य दरीगृहेषु कन्दरागृहेषु 'दरी तु कन्दरो यास्त्री' इत्यमरः । शिलापट्टाः प्रस्तरखण्डपट्टा एव कपाटानि तेषां मुद्रा प्रावरणं देया तिदेश्या येन कारणेन शिलामूत्रणरूपेण वियोगिनीकण्टको विरहिणीनां हृदि कण्टकवच्छल्यवद्वधयाजनक एष प्रसिद्धो वायुर्दक्षिणानिलः कारागृहस्य बन्धनालयस्य 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्धा कारास्याद्वन्धनालये' इत्यमरः । चिरान्चिराय बहुकालपर्यन्तमित्यर्थः । अभिज्ञस्तन्निवासजन्मदुःखानुभविताऽस्तु जायताम् । परपीडकः कारागृहनिवासयोग्य इति भावः ।

भाषा

मलयाचल के कन्दरा रूपी घरो की पत्थरो की चट्टान रूपी किवाड़ों से बन्द कर देना चाहिये । जिससे (उन कन्दराओं में रहने वाला) विरहिणियों के हृदय में काँटे गड़ाने के समान पीडा देने वाला यह दक्षिणानिल चिरकाल तक कैदखाने में रहने के दुःख का अनुभव करे । क्योंकि जो दूसरो को व्यर्थ दुःख देता है वह कैदखाने में जाने योग्य है ।

विरुक्षणीयः सखि दाक्षिणात्यस्त्वया न वायुः परुषैर्वचोभिः ।
यत्कोपनिःश्वासपरम्पराभिः पीनत्वमायात्ययमुष्णताञ्च ॥६॥

अन्वयः

हे सखि ! त्वया परुषैः वचोभिः दाक्षिणात्यो वायुः न विरुक्षणीयः ।
यत् अयं कोपनिःश्वासपरम्पराभिः पीनत्वम् उष्णतां च आयाति ।

व्याख्या

हे सखि ! हे वयस्ये ! त्वया पृथ्वीं कूरं क्रोधोत्पादकैरित्यर्थः । वचीभिर्वचनैर्दक्षिणस्या भवो दक्षिणात्यो मलयाचलसम्बन्धी वायुः पवनो न विरूक्षणीयो न कोपनीयः । यद्यस्मात्कारणादयं वायुः कोपस्य त्वत्पश्यवचनजन्यक्रोधस्य निश्वासपरम्परा पश्यवाक्यजातक्रोधोत्पन्नमनसोभजनिश्वासपरम्परास्ताभिपोनत्वस्थूलत्वमुष्णता तापकत्वञ्चाऽऽप्याति प्राप्नोति । मलयानिल शीतलोऽपि विरहिणीनामुष्णतामेव वेगेन धर्मयतीति भावः ।

भाषा

हे सखि ! तुम कटुए वचनो से दक्षिणानिलको कुपित न करो । क्योंकि यह वायु क्रुद्ध होकर लम्ब २ उच्छ्वास लेने से मोटा अर्थात् वायु में उच्छ्वास के वायु मिलने से अधिक, और गरम हो जाता है । विरहिणियों की दक्षिणानिल ठंडा होने पर भी गरम ही मालूम होता है ।

बाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यतां दक्षिणमारुतस्य ।

इत्यर्थनीयः शबराधिराजः श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः ॥१०॥

अन्वयः

श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः शबराधिराजः बाणेन मृगं हत्वा अस्य दक्षिणमारुतस्य यात्रा निवार्यताम् इति अर्थनीयः ।

व्याख्या

श्रीखण्डपृथ्वीधरो मलयाचलस्तस्य कन्दरो दरी 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । तस्मिन् तिष्ठतीति श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः शबराणां घनेचराणां मधिराजः स्वामी बाणेन शरेण मृगं वायुवाहनरूपं मृगं हत्वा मारयित्वाऽस्य दक्षिणमारुतस्य दक्षिणानिलस्य यात्रां प्रवह इति आगमनमित्यर्थः । निवार्यतां प्रतिषेधनीयेत्यर्थनीयः प्रार्थनीयः । बायोर्बाहनं मृगं अत एव स पुषदश्च इति कथ्यते । 'पुषदश्चो गन्धर्वहो गन्धर्वाहानिलाशुगा' इत्यमरः । याहनाभावे वायोर्वाऽऽगमनमसम्भवमिति भावः ।

भाषा

मलयाचल की कन्दरा में रहने वाले शबरराज से यह प्रार्थना करनी

इति अमत्सौरभमांसलेन निमीलितानां मलयानिलेन ।
अभूचिरं भूमिगृहस्थितानां प्रलापमाला प्रियकाङ्क्षिणीनाम् ॥१४॥

अन्वयः

अमत्सौरभमांसलेन मलयानिलेन निमीलितानां भूमिगृहस्थितानां प्रियकाङ्क्षिणीनाम् इति प्रलापमाला चिरम् अभूत् ।

व्याख्या

अमत्सितस्ततः प्रसरन् यस्तौरभसुगन्धस्तेन मांसलो बहुलस्तेन प्रतरत्सुगन्ध-
बहुलेन मलयानिलेन दक्षिणपयनेन निमीलितानां व्यथितानां भूमौ पृथिव्यामप-
स्तात् गृहाणि सञ्चरन्ति, प्रीष्मातपनिवारणाय भूभ्यभ्यन्तरे निर्मितानि शीतभष-
नानि तेषु स्थिता विद्यमानास्तासां प्रियाणां प्रेमास्पदजननानां पत्नीनामित्यर्थः ।
काङ्क्षिण्योऽभिलाषिण्यस्तासां ललनानां विद्योगिनीनामित्यर्थः । इति पूर्वोक्त-
प्रकाराः प्रलापमाला निरर्थकवाक्यकदम्बः 'विप्रलापो विरुद्धोक्तिः प्रलापोऽनर्थक-
वचः' इत्यमरः । चिरं बहुकालपर्यन्तमभूज्जाता ।

भाषा

घाटो ओर फूलने वाली सुगन्ध से भरे दक्षिण वायु से पीड़ित, तल घर में
(तहलाने में) रहने वाली, अपने प्रिय की अभिलाषा रखने वाली विद्योगिनी
स्त्रियो के पूर्वोक्त प्रकार के निरर्थक वाक्यसमूह पिरकाल तक चलते रहे ।

इति पदसंश्लोकात्मकं कुल्लकम् ।

कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः प्रासादमाला रसपार्थिवस्य ।
चैत्रस्य सर्वर्तुविशेषचिन्हं दोलालिसासः सुदृशां रराज ॥१५॥

अन्वयः

कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः, रसपार्थिवस्य प्रासादमाला चैत्रस्य सर्वर्तु-
विशेषचिन्हं सुदृशां दोलाविलासः, रराज ।

व्याख्या

कन्दर्पदेवस्य कामदेवस्य 'कन्दर्पो हर्षकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः'
इत्यमरः । विमानसृष्टिर्व्योमयानरचना, 'व्योमयानं विमानोऽश्वी' इत्यमरः ।

रस शृङ्गाररस एव पाथिवो राजा तस्य प्रासादना हर्म्याणा माला पङ्क्ति ।
अत्युच्चत्वेन निरतिशयरमणीयत्वेन च दोलाविलासे कामसम्बन्धिभिमानसृष्टे
रसनूपसम्बन्धिप्रासादमालापाशचाऽऽरोप । चैत्रस्य चैत्रमासस्य सर्वं सकलमृतु-
विशेषस्य वसन्तस्य चिह्नं लक्षणं यद्वा चैत्रस्य वसन्तस्य सर्वतुभ्यो विशेष विशिष्ट
चिह्नं लक्षणं 'कलङ्काङ्गुली लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । यतो
वसन्त एव दोलारोहणक्रीडा विशेषतो भवतीति भावः । सुष्ठु वृशो नयने पाता
सात्तासा सुन्दरनयनाङ्गनाना दोलासु प्रेङ्खानु विलासतः क्रीडा रराज शृङ्गुभे ।
विशेषयिनोरकारित्वेन चैत्रमासभवास्य वसन्ततुसकलचिह्नस्याऽभेशरोपो बोला-
विलासेऽतोऽत्र मालारूपकम् ।

भाषा

कामदेव की विमान रचना, शृङ्गार रस रूपी राजा के महलों की कतार,
चैत्र मास का सब ऋतुओं में श्रेष्ठ वसन्तऋतु का चिह्न अथवा वसन्त का अन्य
सब ऋतुओं से विशिष्ट चिह्न, गुनयनी रियों की झूला झूलने की क्रीडा शोभित
होने लगी । अर्थात् चैत्र मास या वसन्त ऋतु के आत ही सुन्दर नेत्रवाली
कामिनियों में झूला झूलन का उमङ्ग, कामदेव की प्रेरणा से काम सम्बन्धि
दूर २ की उनकी मानसिक उड़ानें तथा शृङ्गार रस का साम्राज्य चारोंतरफ
छा गया ।

दोलाधिरूढस्य घघूजनस्य नितम्बभारेण गतागतेषु ।

श्रुतिर्यदालम्बगुणेषु नाभूत् सा माग्यशक्तिः कुसुमायुधस्य ॥१६॥

अन्वयः

यत् दोलाधिरूढस्य घघूजनस्य नितम्बभारेण गतागतेषु आलम्बगुणेषु
श्रुतिः न अभूत् सा कुसुमायुधस्य माग्यशक्तिः ।

व्याख्या

यदित्यनेन सावधारणपरामश । दोला प्रेङ्खा 'दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम्'
इत्यमरः । 'हिदोला' इति भाषायाम् । अधिरूढस्वमासीनस्तस्य प्रेङ्खास्थितस्य
घघूजनस्य कामिनीजनस्य नितम्ब भोगिस्तस्य भारो युक्त्येन गतमागत-
मितस्ततः सवलनं येषां ते तेष्वालम्बगुणेषु दोलावलम्बनरङ्गेषु श्रुतिर्भङ्गो
नाऽभून्न जात सा कुसुमायुधस्य कामस्य माग्यशक्तिरबुद्धमहस्यम् । सतनानि-

तन्वानामत्यन्तगुरुत्वाद्दोलावलम्बनरञ्जनां भङ्गस्तु निश्चितप्राय एवाऽऽसीत् । परन्तु ॥ न जात इत्यत्र कामस्याऽदृष्टमहत्वमेव कारणमिति भावः । काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

चूँकि हिंडोले पर झूलने वाली कामिनियो के नितम्बों के बोझ से जोको में इपर उधर जाने वाली झूले की रस्सियाँ न टूँटी इसमें कामदेव की भाग्य सम्पत्ति ही कारण है । अर्थात् उन स्त्रियो के नितम्ब बहुत भारी थे और कामदेव की पूर्ण कृपापात्र थी । अर्थात् पूर्णतया कामासक्त थी ।

जनेषु दोलातरलाः पुरन्ध्रीः संभूय भूयःसु विलोकयत्सु ।
लक्ष्यस्य विस्तीर्णतया मनोभूरवन्ध्यपातैरिषुभिर्यवर्ष ॥१७॥

अन्यथः

दोलातरलाः पुरन्ध्रीः भूयःसु जनेषु संभूय विलोकयत्सु (सत्सु) मनोभूः
लक्ष्यस्य विस्तीर्णतया अवन्ध्यपातैः इषुभिः यवर्ष ।

व्याख्या

दोलासु प्रेङ्गसासु तरलाश्चञ्चलाः पुरन्ध्रीललनाः (कर्म) 'पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । भूयःसु बहुलेषु जनेषु कामिजनेषु सभूय-
कत्रीभूय विलोकयत्सु पश्यत्सु सत्सु मनसि भवतीति मनोभूः कामो लक्ष्यस्य
शरपातविषयस्य विस्तीर्णतया विशालदेशाध्यापित्वेनऽवन्ध्योऽनिष्फल पातो लक्ष्ये
वेधो येषां ते तैरिषुभिः स्वपुष्पवार्णवर्षं धृष्टवान् । तत्रैकत्रीभूताः कामिजनास्ता
दोलास्थिताः कामिनीर्वीक्ष्य कामार्ता जाता इति भावः ।

भाषा

हिंडोले पर झूलने वाली कामिनियो को कामी लोगो के इफट्टा होकर देखते रहने पर कामदेव ने निदाने के स्थूल अर्थात् बड़े होने के कारण अपने अमोघ बाणो की वर्षा की । अर्थात् उन झूला झूलने वाली स्त्रियो को देखने के लिये इफट्टा भए हुए सभी कामी जन कामासक्त हो गए ।

दोलाविनोदेन विलासवत्यः सुदूरमारुह्य निवर्तमानाः ।
अथ नमःप्राङ्मणसङ्गिनीनां विलासमाप्नुहिदशाङ्गनानाम् ॥१८॥

अन्वयः

विलासवत्यः दोलाविनोदेन सुदूरम् आरुह्य निवर्तमानाः (सत्यः) नभःप्राङ्गणसङ्घिनीनां त्रिदशाङ्गनानाम् अर्धं विलासम् आपुः ।

व्याख्या

विलासवत्योऽङ्गना दोलाया प्रेङ्गया विनोदेन श्रीढ्या सुदूरमत्पुष्पवेशमारुह्य गत्वा निवर्तमाना पुनरपोदेश प्रति निवृत्ता सत्यो नभ एवाऽऽकाशमेव प्राङ्गण विस्तृतस्थान तस्मिन्सङ्घिन्य प्राप्तास्तासां त्रिदशाङ्गनाना देवाङ्गनानामाकाशे सचरणशीलानामप्सरसां वाऽर्धं विलास विभ्रम सारूप्यमित्यर्थः । आपु प्राप्तवत्यः । अङ्गनानां रूपलावण्यातिशयाद्देवाङ्गनासावुच्यम् । दोलाया आकाशे चाऽल्पकाल-धृतिवादपमेवाऽप्सरसां विलास शोभा वा प्राप्पुरित्यर्थः । अत्र निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

अङ्गनाओं के हिंडोले की खेड़ा में बहुत ऊँचे जावर फिर नीचे लौट आन से, वे, आकाशरूपी आगन में विहार करने वाली अप्सराओं के आधे सारूप्य को प्राप्त हुईं । अर्थात् कामिनीयां झूला झूलते हुए आधे समय तक खूब ऊँचे और आध समय तक नीचे रहने से ऊँचे रहने के आधे समय के लिये साक्षात् आकाश में विहार करने वाली अप्सराओं की शोभा प्राप्त करती थी ।

विलासदोलाफलके नितम्ब—विस्ताररुद्धे परितस्तरुण्याः ।
लब्धः परं कुञ्चितकामुकेण तत्रावकाशः कुसुमायुधेन ॥१६॥

अन्वयः

विलासदोलाफलके परितः तरुण्याः नितम्बविस्ताररुद्धे (सति) तत्र पर कुञ्चितकामुकेण कुसुमायुधेन अवकाशः लब्धः ।

व्याख्या

विलासस्य श्रीढया दोलाफलकं शरुमयान्दोलनफलकं 'तस्ता' इति भाषायाम् । तस्मिन् परितः सर्वतस्तारुण्या युवतीजनस्य नितम्बरय कटिपदचा-ङ्गास्य 'पदचान्नितम्ब स्त्रीकटया इत्यमरः' । विस्तारेण विशालरूपेण रुद्धे समाच्छादिते सति तत्र दोलाफलके पर केवल कुञ्चितं सकोचमाप्त कामुक धनुर्यस्य स तेन कुसुमायुधेन कामेनाऽवकाश स्थान लब्ध प्राप्तः । दोलावि-

लासो प्यतीनामतीव कामोद्दीपक इति भावः । यथा स्वल्पावकाशेऽपि संकुचित-
स्थाने विदग्धजनः स्वशरीरं तत्र प्रविश्य सुखानुभूतिं करोतीत्यप्रकृतव्यवहारस्य
कुसुमायुधव्यवहारे सभारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः ।

माया

क्रीडा के झूठे का तल्ला युवतियों के नितम्बों से चारों तरफ से छेक लिया
जाने पर अर्थात् वहाँ बिलकुल जमीन न रहने पर भी, वहाँ केवल अपने धनुष
को सिकोड़ कैने वाले कामदेव ने ही स्थान प्राप्त किया । अर्थात् झूला झूलने
से युवतिमां कामासक्त हो गई ।

सौन्दर्यमिन्दीवरलोचनानां दोलासु लोलासु यदुल्लास ।

यदि 'प्रसादाल्लभते कवित्वं जानाति तद्वर्णयितुं मनोभूः ॥२०॥

अन्वयः

लोलासु दोलासु इन्दीवरलोचनानां यत् सौन्दर्यम् उल्लासः, यदि
मनोभूः प्रसादात् कवित्वं लभते (वर्हि सः) तत् वर्णयितुं जानाति ।

व्याख्या

लोलासु चञ्चलासु दोलासु प्रेङ्गलास्विन्दीवराणीव नीलकमलानीव
लोचनानि नैत्राणि यासां तास्तासामङ्गनानां यत् सौन्दर्यं रामणीयकमुल्लास
प्राप्तुर्बभूव, यदि मनोभूः कामः प्रसादात्सरस्वत्यनुग्रहात् कवित्वं काव्योत्पादन-
प्राप्तये लभते प्राप्नोति तर्हि स कामस्तरसौन्दर्यं वर्णयितुं विस्तारेण कथयितुं
जानाति पटुस्स्यादित्यर्थः^१ । समर्थः कविरेव स्वकृतेर्गुणतरुत्वं ज्ञातुं समुद्घाट-
यितुञ्च क्षमो न त्वन्यः । अतः कामविलासरुत्वं कामस्य कवित्वे एव व्याख्यातं
वर्णितं स्यादन्वयस्येति भावः ।

^१ 'प्रसादात्' इति पाठस्तु लेखनानवधानतया । चरितचन्द्रिका टिप्पणी-
कारस्य 'प्रसादादनवधानता परित्यज्येति भावः ।" इत्यपि चिन्त्यम् ।

^२ त्रिपुरारहस्यमाहात्म्ये-लक्ष्म्यास्त्रिपुराप्रसादेन कामस्य पुत्रत्वेन प्राप्तिः ।
स कविरासीदिति तस्य "त्रिपुरानवकम्" रचनया सिद्धम् । तत्रवचानुष्ठानेन
पण्डिताः कवित्वं प्राप्नुवन्तीति प्रसिद्धिः ।

भाषा

चञ्चल शूलो पर नीलवभलनयनी ललनाओ का जो सौन्दर्य उमड़ पड़ा उसका यथार्थ वर्णन, यदि कामदेव ही सरस्वती के प्रसाद से कविता रचना की शक्ति प्राप्त करें तो ही हो सनता है। अर्थात् कामदेव ही यदि कवि हो तो वे इस काम सम्बन्धित ललनाओ के सौन्दर्य का सफलता से वर्णन कर सकते हैं।

दोलासु यदोलनमङ्गनानां यन्(या)मल्लिका यच्(श्च) लवङ्गवायुः ।
सा विश्वसंमोहनदीक्षितस्य मुख्याङ्गसम्पत्कुसुमायुधस्य ॥२१॥

अन्वयः

अङ्गनानां दोलासु यत् दोलनं, यत् लवङ्गवायुः यत् च मल्लिका, सा विश्वसंमोहनदीक्षितस्य कुसुमायुधस्य मुख्याङ्गसम्पत् (अस्ति)।

व्याख्या

अङ्गनानां सुन्दरीणां दोलासु मेढलासु यदोलनमपस्तानुपरि धकमन मञ्चाय यदिति क्रियाविशेषण यथेत्यर्थं । लवङ्गवायुर्देवकुसुमसम्पर्कजम्-
मुगन्धवाही एवम् 'लवङ्ग देवकुसुमम्' इत्यमरः । यदवापि पूर्ववत् । मल्लिका पुष्पविशेष 'क्षेला' इति भाष्यायाम् । सा विश्वस्य सम्पूर्णससारप्राणिनां संमोहन कार्मणकर्म वशीकरणमित्यर्थः । तस्मिन् दीक्षितस्य ललितस्य कुसुमा-
युधस्य कामस्य मुख्याङ्गानां प्रधानताधनानां सम्पत्सम्पत्तिरस्ति । आंदोलन-
मल्लिकापुष्पलवङ्गवायव एव कामस्याल्लिललोकवशीकरणे प्रधानताधना-
नीत्यर्थः ।

भाषा

ललनाओ का हिडोलो पर झूलना, बेलों के फूल और देवपुष्प, ये सब विदक का वशीकरण करने में तत्पर कामदेव की प्रधानताधन सम्पत्ति हैं ।

प्रसार्य पादौ विहितस्थितौनां दोलासु लोलांशुकपल्लवानाम् ।
मनोरथानामपि यत्र गम्यं तद्द्रष्टुमायुः सुदृशां युवानः ॥२२॥

१ अथ यत् यत् इत्यस्य स्थान पर मल्लिका, यच्च लवङ्गवायुः, इत्येव पाठ समीचीन प्रतिपाति, परं पाठान्तराप्रलभातर्पणं भूदापितमिति विचिन्तनीयम् ।

अन्वयः

युवानः दोलासु पादौ प्रसार्य विहितस्थितीना लोलांशुकपट्टवाना सुदृशा
यत् मनोरथानाम् अपि न गम्यं तत् द्रष्टुम् आपुः ।

व्याख्या

युवानस्तरुणजना बोलासु प्रेङ्गलासु पादौ धरणी प्रसार्य विस्तार्य विहिता
कृता स्थिति समुपवेशन यानिस्तास्तामासीनाना लोलादचञ्चला स्वनियत-
स्थानात्परिच्युता अशुका पल्लवा इवेत्यशुकपल्लवा मसृणाम्बराणि याता
तास्तासा सुदृशा सुनयनानामङ्गनाना यत् गुह्य स्थान गोपनीयाङ्ग जघनादि
मनोरथानामपि कल्पनानामपि न गम्य न प्राप्य तद्द्रष्टुमवलोकयितुमापु
प्राप्तवन्त । बोलनजनितवायुवेगेन तासा मसृणाम्बरेषु स्थानभ्रष्टेषु सत्सु
युवानस्तासा कल्पनायामप्यप्राप्य जघनादिगोपनीयाङ्ग दृशुरिति भाव ।

भाषा

युवक लोगो न, पाव लम्बा कर झूलो पर बैठी हुई, हवा के झोके से
स्थानच्युत मुलायम साडी वाली सुनयनी अङ्गनाओं के, कल्पना में भी न आने
वाले जघनादि गोपनीय अङ्गों को देखा ।

उन्नम्य दूरं मुहुरानमन्त्यः कान्ताः श्लथीभूतनितम्बजाड्याः ।
दोलाविलासेन जितश्रमत्वात् प्रकर्षमापुः पुरुषार्थितेषु ॥२३॥

अन्वयः

दूरम् उन्नम्य मुहुः आनमन्त्यः श्लथीभूतनितम्बजाड्याः कान्ताः दोला-
विलासेन जितश्रमत्वात् पुरुषार्थितेषु प्रकर्षम् आपुः ।

व्याख्या

दूरं विप्रकृष्टदेशमुन्नम्योर्ध्वं समुत्थाय मुहूर्वारम्बारमानमन्त्योऽधोदेशं प्राप्नु-
वन्त्य उत्थाय पुनरुपविशन्त्य श्लथीभूत शिथिलीभूत निरस्तमित्पथं । नितम्बस्य
कटिपदवाङ्मागस्य जाड्य क्रियाशीलत्वशून्यत्व याता ॥ कान्ता अङ्गना दोलाया
प्रेङ्गलाया विलासेन सचालनक्रीडया जितोपशोकेतु अथ कार्यकरणक्षमत्व
याभिस्तास्तासा भावो जितश्रमत्व तस्मात् समुपाजितकठिनकायसम्पादन-
शक्तित्वात् पुरुषार्थितेषु पुरुषकर्तृकव्यापारेषु विपरीतसुरतेषु प्रकर्षमत्कृष्टत्वमापु
प्राप्तवन्त्य ।

भाषा

दूर तक ऊपर जाकर फिर नीचे आने वाली अर्थात् झूला झुलाने में उठकर बैठने वाली, अपने नितम्बों के झंझित्य को त्याग कर ऊपर काम लेने वाली चलनाएँ हिंडोलो के चलाने में जरा भी थकावट का अनुभव न करने से पुरुषों के द्वारा किये जाने वाले काम में अर्थात् विपरीत रति में उत्कृष्टता को प्राप्त हुई । अर्थात् बिना थकावट झूला चलाने में अपनी कमर को आगे पीछे करने वाली चलनाओं ने विपरीतरति में अपनी समर्थता का परिचय दिया ।

कुचस्थलैर्निर्दलितो वधूनां संजीवितः श्वाससमीरणेन ।
ह्रेशातिरेकान्मलयानिलोऽभूद् भृत्येषु मान्यः कुसुमायुधस्य ॥२४॥

अन्वयः

वधूनां कुचस्थलैः निर्दलितः मलयानिलः श्वाससमीरणेन संजीवितः
(सन्) ह्रेशातिरेकात् कुसुमायुधस्य भृत्येषु मान्यः अभूत् ।

व्याख्या

वधूनां स्त्रीणां कुचस्थलैः कठिनस्तनमण्डलैर्विवलितः आघातात्संजीवितो मलयानिलो वक्षिणसमीरणो वधूनामेव श्वाससमीरणेन विमोगजन्यदीर्घश्वास-
वायुना संजीवितस्तन् समासादितप्राणः सन् प्रयुजस्तस्मिन् । वलेशस्य
कण्ठस्याऽतिरेको बाहुल्यं तस्मात् कण्ठप्राचुर्यात् कुसुमायुधस्य कामस्य भृत्येषु
कर्मकरेषु सहायकेष्वित्यर्थः । मान्यः प्रतिष्ठितोऽभूज्जातः । कामस्य वक्षिणा-
निलोऽतीव प्रियः सहायकत्वादिति भावः । अत्र समीरणे सेवकयुत्तान्तसमा-
शोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

स्त्रियों के कठिन कुचस्थलों से टकराकर गत प्राण होते हुए और स्त्रियों के ही विमोगजन्य उच्छ्वासों से पुनः जीवित मलयानिल, अधिक कण्ठ भोगने के कारण कामदेव के भृत्यो या सहायकों में मान्य हो गया । अर्थात् मलयानिल कामदेव का प्रधान सहायक है ।

यत्पूरयामास विलासदोलाः पुरन्ध्रभिः सिञ्चितनूपुराभिः ।
तेनोदसां मन्मथराजधानीं मन्ये वसन्तोमकरोदसन्तः ॥२५॥

अन्वयः

वसन्तः सिञ्चितनूपुराभिः पुरन्ध्रभिः विलासदोलाः यत् पूरयामास तेन उद्वसां मन्मथराजधानीं वसन्तीम् अकरोत् । (इत्यहं) मन्ये ।

व्याख्या

वसन्तोवसन्तर्तुः, सिञ्चितानि शब्दापमानानि नूपुराणि मञ्जीराणि 'मञ्जीरो नूपुरो स्त्रियाम्' इत्यमरः । यासां तास्ताभिः पुरन्ध्रभिः स्त्रीभिर्विलासदोलाः क्रीडाप्रेक्षा यत् पूरयामास परिपूरितवान्, तेन कारणेन उद्वसां उद्वगता वसन्तो यस्याः सा उद्वसा ता जनशून्यामित्यर्थः । मन्मथस्य कामस्य राजधानी प्रधान-नगरी ता वसन्ती जनबहुलामकरोत् कृतवान् । वसन्ते कामिनीकर्तृकविलास-दोलाकर्मकाक्रमणेन कामराजधानीरूपविलासदोलायां कामिनीजनाभ्युपितत्वं सूचितम् । इत्यहं मन्ये तर्कयामि । उरप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चूँकि वसन्त ऋतु ने दण्ड करने वाले पैजेव पहने हुई अङ्गनामो से, आनन्द देने वाले हिंडोलो को भर दिया । इससे मैं समझता हूँ कि वसन्त ऋतु ने कामदेव की उजड़ी राजधानी को वसा दिया ।

चुचुम्ब वक्त्राणि चकर्प वल्लं चिरं विशश्राम नितम्बबिम्बे ।

दोलाविलासे गुरुङ्गनानामनङ्कुशः केरलमारुतोऽभूत् ॥२६॥

अन्वयः

केरलमारुतः अङ्गनानां वक्त्राणि चुचुम्ब, वल्लं चकर्प, नितम्बबिम्बे चिरं विशश्राम । (अतः) दोलाविलासे (अङ्गनानाम्) अनङ्कुशः गुरुः अभूत् ।

व्याख्या

केरलमारुतो दक्षिणदिगत्केरलदेशपवनो दक्षिणानिल इत्यर्थः । अङ्गनानां स्त्रीणां वक्त्राणि मुखानि चुचुम्ब पस्पर्श । वस्त्रमम्बरं चकर्प हटाजग्राह । नितम्बबिम्बे पश्चात्कटिभागे चिरं बहुकालं विशश्राम विधायन्ति स्नेहे । अतोऽङ्ग-नानां दोलाविलासे प्रेक्षाक्रीडायामनङ्कुशः स्वच्छन्दो गुरुरूपदेष्टा आचार्य इत्यर्थः । अभूत् संजातः । गुरुष्वेवा स्वशिष्येभ्यः शिक्षां वदति तथैव दक्षिणपवनोऽङ्गनाभ्यो मुखवस्त्रनादिकार्यंसाहाय्येन दोलाविलाससम्बन्धिनां शिक्षां वददिति भावः ।

भाषा

दक्षिण दिशा के केरल देश के वायु ने अर्थात् दक्षिणानिल ने कामिनिर्मों के मुसो को चूसा, साढ़ी को खींचा, कटि परचाव भाग में चिर काल तक पियान्ति ली । इसलिये बङ्गनाथो का हिटोले की श्रीछा का वह आचार्य हो गया । अर्थात् हिटोले की श्रीछा में नया २ किया जाता है (धुम्बन करना, बपड़ा हटाना और निस्तम्बो पर हाथ फेरना) इसका उपदेश दिया ।

गीतेषु याताः किमु शिष्यभावं वामभ्रुवां विभ्रमदोलिनीनाम् ।
पुंस्कोकिलाः काननचारिणो यद्यस्तुर्यमापुः कलपञ्चमस्य ॥२७॥

अन्वयः

काननचारिणः पुंस्कोकिलाः गीतेषु विभ्रमदोलिनीनां वामभ्रुवां शिष्यत्वं याताः किमु, यत् (ते) कलपञ्चमस्य चातुर्यम् आपुः ।

व्याख्या

कानने बने 'अटब्बरण्यं बिपिने गहनं शान्तं मतम्' इत्यमरः । धरन्ति विहरन्तीति ते जनगताः पुंस्कोकिलाः पिकाः 'वामप्रियः परभूतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । गीतेषु गानकलासु विभ्रमेण विलासेन शोभायन्ते दोलासु विहरन्तीति विभ्रमदोलिनीत्यस्तासां विलासदोलासु विहरन्तीनां वामभ्रुवा वञ्चम-भ्रुकुटीनां कान्तानां शिष्यत्वं छात्रभावं याताः प्राप्ताः किमु । यद्यस्मात्कारणात्ते पिकाः कालो मधुरः पञ्चमः पञ्चमस्वर इति तस्य मधुरपञ्चमस्वरस्य चातुर्यं नपुंस्यमापुः प्राप्ताः । वामभ्रुवां शिष्यभावं विना पुंस्कोकिलानां पञ्चमस्वरस्य-तावज्ञं नपुंस्यं सर्ववैद्यासंमथीति भावः । जाम्बेलालङ्कारः ।

भाषा

जगलो में विहार करने वाले पिक, क्या वान कला में विलास पूर्वक झूला झूलने वाली व टेंडी श्रीको वाली ललनाओ के शिष्य तो नहीं हो गए, क्यों कि उन्होंने मधुर पञ्चम स्वर में बोलने की चतुरता प्राप्त करली थी । अर्थात् पिता गुरु के बिना नहीं ? इससे उन झूला झूलने वाली नारियों से कोकिलो ने पञ्चमस्वर में बोलना सीखा होगा ।

सङ्गादजस्रं वनदेवतानां लीलावनान्तस्थितयः शकुन्ताः ।
आरुह्य दोलासु विलासिनीनां तामिः सह भ्रेमुरसंभ्रमेण ॥२८॥

अन्वयः

लीलावनान्तस्थितयः शकुन्ताः वनदेवतानाम् अजस्रं सङ्गात् विला-
सिनीनां दोलासु आरुह्य तामिः सह असंभ्रमेण भ्रेमुः ।

व्याख्या

लीलावनस्य क्रीडोद्यानस्याऽन्ते मध्ये स्थितिर्निवासो येषां ते क्रीडोद्यानमध्य-
वातिनः शकुन्ताः पक्षिणः 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा.' इत्यमरः ।
वनदेवतानामरण्यापिष्ठात् देवतानामजस्रं निरन्तरं 'नित्यानवरताजस्रमप्यपाति-
शायो नरः' इत्यमरः । सङ्गात् सहयासाद्विलासिनीनां वामिनीनां दोलासु प्रेक्षा-
स्वारुह्य स्थित्वा तामिर्दोलिनीभिस्तदाऽसंभ्रमेणाऽप्याकुलं यथास्यात्तथा भ्रेमुर्ग-
तागत चक्रुः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

क्रीडोद्यान में रहने वाले पक्षी, वनदेवताओं के निरन्तर साथ रहने से
झूला झूलने वाली रूपवती स्त्रियों के झूलो पर बैठ कर उनके साथ निडर
होकर झूला झूलते थे । अर्थात् वे स्त्रियां वनदेवताओं के ऐसी रूपवती थीं ।

हस्तद्वयीगाढगृहीतलोल—दोलागुणानां जघने बधूनाम् ।
'असंवृते सस्तदुकूलबन्धे किमप्यभूदुच्छ्वसितो मनोभूः ॥२९॥

अन्वयः

हस्तद्वयीगाढगृहीतलोलदोलागुणानां बधूनां सस्तदुकूलबन्धे जघने
असंवृते (सति) मनोभूः किमपि उच्छ्वसितः अभूत् ।

व्याख्या

हस्तयोः करयोर्द्वयीति हस्तद्वयो तथा गाढं दृढं गृहीता धृता लोलादयश्चला
दोलागुणा दोलारज्जवो यामिस्तास्तासां बधूनां नारीणां सस्तः स्थानाच्च्यु-

तो हकूलबन्धो नीविबन्धो यस्मात्ततस्मिन् जघने कटिपुरोभागेऽसवृनेऽना-
च्छादिते प्रकटोभूते सति मनोभू काम किमप्यनिर्वचनीय यथाश्वातपोवृक्षसिन्धु
उल्लासमुवन सानन्द इत्यर्थः । अमूर्जितः । नारीणां मुह्यद्गदसंवेन पूनाम-
निर्वचनीयाऽनन्दप्राप्तिरमूदिति भावः ।

माया

मूला मूलने समय दोनों हाथों से दृढ़नापूर्वक हिंडोके की चञ्चल रस्तिनी
को पकड़ रखने वाली अङ्गनाओं के, नौवों की गाँठ खुल जाने से, और धीमी
सरक पड़ने से जघनस्थल के दिखाई पड़ने पर कामदेव अनिर्वचनीय उल्लास को
प्राप्त हुआ । अर्थात् स्त्रियों के गोरनीय अङ्गों को देखने से युवकों की एक
विशिष्ट आनन्द मिलता है ।

स्वरोपयातप्रियबाहुपाश-रुद्धेषु कण्ठेषु वियोगिनीनाम् ।
वृथासमाहृतकृतान्तपाशः स्मितं लतानां मधुराततान ॥३०॥

अन्वयः

वियोगिनीना कण्ठेषु स्वरोपयातप्रियबाहुपाशरुद्धेषु (सस्तु) वृथास-
माहृतकृतान्तपाशः मधुः लताना स्मितम् आततान ।

व्याख्या

वियोगिनीना विरहिणीना कण्ठेषु श्रीशानु स्वरया शीघ्ररयोपयातास्सप्राप्ता
प्रिया कागतास्तेषा बाहुवी भुजा एव पाशा रज्जवस्ते रुद्धेषु सस्तु पूर्वव मुक्तेव
समाहृतस्सप्रापित कृतान्तस्य यमस्य पाशो येन स मधुवंतगतो चैत्रमासो वा
लताना बीरधी स्मितमीपट्टास्य विकासमित्यर्थः । आततान विस्तारयामास ।
यस्यगतमनेनोद्दीप्तिमयवनानां विरहिणीना कामिनीना श्रुतिप्रियालिङ्गन-
प्राप्त्या वसन्तजन्यमम्यसत्तापे सत्यपि प्रागश्रियो गो न जात इति दृष्ट्वा स्त्रीत्व-
साजात्यात् कृता यस्यन्तमुपहसन्तीति भावः ।

माया

वियोगिनी स्त्रियों के गलों के, शीघ्रता पूर्वक बाए हुए उनके पतिपों के बाहु
पाश से उपरुद्ध हो जाने पर, यमराज के पाश की (उनके गलों में बाध कर
उनका प्रागान्त करने के लिये) व्यव ही बुझने वाले वसन्त ने लताप्रा को
विकसित किया । अर्थात् वसन्तजनितसन्ताप से यमराजस्य स्त्रियों की,

उनके पतिओ द्वारा जल्दी मे आकर आलिङ्गन विये जाने के कारण, वियोग से उनकी मृत्यु न हो सकने से, उताएँ बरान्त को हँसने लगी अर्थात् विकसित हो गई ।

निवारणं पल्लवबीजनानां स्थितिर्निवातेषु गृहोदरेषु ।
मूर्च्छाप्रबन्धेषु वियोगिनीनामासीदपूर्वः परिहारमार्गः ॥३१॥

अन्वयः

वियोगिनीनां मूर्च्छाप्रबन्धेषु पल्लवबीजनानां निवारणं निवातेषु गृहोदरेषु स्थितिः (इति) अपूर्वः परिहारमार्गः आसीत् ।

व्याख्या

वियोगिनीनां पतिविरहितानां कामिनीनां मूर्च्छाप्रबन्धेषु पतिविरहजन्य-दुःखातिशयात्संज्ञाशून्यवशायां पल्लवः क्लृप्तलव्यबीजनानि वायुसञ्चालनानि तेषां शीतत्वात्क्लृप्तत्वेन वायुसञ्चालनानां निवारणं निषेधः । नास्ति वातो वायुर्मेघे ते निवातास्तेषु वायुरहितेषु गृहाणामुदराणि मध्यानि तेषु गृहमध्यस्थानेषु स्थिति-निवास इत्यपूर्वो विधिप्रः परिहारमार्गो मूर्च्छानिवारणस्वोपचारविधिरासीत् । विरहावस्थायां शीतोपचारो अपि विशिष्टसंज्ञापकरा भवन्तीति भावः ।

भाषा

पतिविरहजन्य अधिक दुःख से मूर्छित, विरहिणियों की मूर्छावस्था में कोमल-पत्तों से ठण्डी हवा झलने का निषेध और वायुरहित गृहमध्य में निवास इत्यादि मूर्च्छानिवारण के लिये अभूतपूर्व उपचार होते थे । अर्थात् विरहिणियों को विरहावस्था में शीतोपचार अधिक सतापकारक होते हैं । इसीलिये मूर्छा निवृत्ति के लिये शीतोपचार का निषेध रिया जाता था ।

लीलाशुकाः कोकिलकूजितानामतिप्रहर्षाद्बिहितानुकाराः ।
गृहादध्याव्यन्त^१ वियोगिनीभिर्गुणो हि काले गुणिनां गुणाय ॥३२॥

अन्वयः

अतिप्रहर्षात् कोकिलकूजितानां बिहितानुकाराः लीलाशुकाः वियोगि-नीभिः गृहात् अध्याव्यन्त, हि गुणिनां गुणः काले गुणाय (भवति) ।

^१ 'अवाह्यन्त' इति पाठः साधुतरः ।

व्याख्या

अतिप्रहर्षावानन्दाविशयात् कोकिलानां पिक्तानां कृजितानि ध्वनयस्तेषां विहितं कृतोऽनुकारोऽनुकरणं येन ते लीलाश्रुता कोडाश्रुता 'कीरश्रुतां समौ' इत्यमरः । विद्योगिनीभिर्विरहिणीभिर्गुहात्स्वसदनादपाभ्यन्तं बहिर्निष्कास्यन्ते स्म । कोकिलकृजितस्य विरहे दुःखप्रदायित्वेनाऽऽह्लात्वात्सदनुकारिणा लीलाश्रुतानां गुहादपसारणं ताभिः कृतमिति भावः । हि यत् गुणिनां गुणवता गुणस्वरमाधुर्यादिरूपं काले समुचितं सम्य एव गुणाय प्रहर्षाय भवति नस्वगम्येति शेषः । कीराणां कोकिलशब्दानुकरणं गुणं परञ्च विरहावस्थायां स बोध एव जात इति भावः । अथाऽर्पणान्तरन्यासात्तद्भारः ।

माया

अत्यन्तं हर्षं से कोयल के शब्दों का अनुकरण करने वाले पालतू मुंगे, विद्योगिनियो द्वारा दोड़ा कर बाहर कर दिये गए । क्योंकि गुणियो का गुण अवसर पर ही गुणाघायक होता है । अर्थात् मुंगों का, कोयल की बोली बोलना यह एव गुण है किन्तु पतिविरहजन्य दुःख की अवस्था में वह गुण अवगुण सा हो जाता है ।

श्रुतेषु घृतायसरं तुषारं बहिःस्थितानामलिनां निनादैः ।

द्विर्पकन्यामुखकोमलामं पद्मोदरात्पद्मजमाविरासीत् ॥३३॥

अन्वयः

द्विर्पकन्यामुखकोमलामं पद्मजं, बहिःस्थितानाम् अलिनां निनादैः तुषारं घृतायसरं भुत्वा इव पद्मोदरात् आविरासीत् ।

व्याख्या

दो बर्षों पर्याय सा द्विर्परी, द्विर्परी चाऽसौ कन्या च द्विर्पकन्या तस्या मुखस्येव कोमला मुकुमाराऽऽभा कांतियस्य तत् 'स्यु प्रभा कपुविस्त्वदभाऽऽभाऽऽलविदुतिवोन्त' इत्यमरः । पद्मजं कमलं बहिःस्थितानां बाह्यस्थान-वर्तिनामलीनां भ्रमराणां निनावंशद्वारंस्तुषारं हि बहिः 'तुषारस्तुहिं हिमम्' इत्यमरः । वृत्तो निर्गतोऽवसरं कालो हेमन्तऽगिरतुं यस्य स तं धृत्वेवाऽऽकर्ण्येव पद्मोदरात्सरसं पद्ममुदरे यस्येति विग्रहात्, पद्मस्य कर्दमस्योदरं मध्यं तस्माद्वा कर्दमान्तरादाविरासीत्प्रकटीयम् । हिमसमये पद्मजानि न समुत्पद्यन्ते भ्रमराश्च न मुञ्जन्ति तस्माद्भ्रमराश्च भवणाद्विषममनमनुमाय वसन्तागमनात्कोमलं कमलं प्रादुर्बभूवेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षात्तद्भारः ।

भाषा

दो वर्ष की कन्या के मुख के समान कोमल कान्ति वाला, कमल, बाहर रहने वाले भ्रमरो की गुञ्जार से भगानो हेमन्त और शिशिर ऋतुओं के बीत जाने की सूचना पाकर तालाब से प्रकट हुआ । अर्थात् हेमन्त और शिशिर ऋतुओं में कमल नहीं उत्पन्न होते और भ्रमर भी गुञ्जार नहीं करते ।

नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण वासन्तिकाकुड्मलनिर्गमेन ।

उत्सङ्गसङ्गी विपिनस्थलीनां बालो वसन्तः किमपि व्यराजत् ॥३४॥

अन्वयः

विपिनस्थलीनाम् उत्सङ्गसङ्गी वसन्तः बालः नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण वासन्तिकाकुड्मलनिर्गमेन किमपि व्यराजत् ।

व्याख्या

विपिनस्थलीनामरण्यभूमीनां 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । विपिनस्थल्याः स्त्रीत्वेन जननीत्वं व्यङ्ग्यम् । उत्सङ्गेऽङ्गे मध्ये वा सङ्गत इत्युत्सङ्गसङ्गी 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः' इत्यमरः । अङ्गवर्ती वसन्तो बालः कुमारो नवीनः प्रत्यप्रो दन्तोद्गमो दशनोत्पत्तिस्तद्वत्सुन्दरो मनोहरस्तेन वासन्तिका माधवीलता 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः । तस्याः कुड्मलानि कलिकास्तासां निर्गम उत्पत्तिस्तेन किमप्यनिर्द्वन्द्वनीयं यथा स्यात्तथा व्यराजत् शुशुभे । वसन्ते बालत्वारोपादासन्तीकलिकासु दशनत्वारोपात्, विपिनस्थलीनां प्राग्गीत्यारोपस्य व्यङ्ग्यत्वाच्च एवदेशविपर्ययरूपकम् ।

भाषा

जंगल की भूमियों की गोद में रहने वाला वसन्त रूपी बालक, नये दात निकलने के समान सुन्दर माधवीलता की कलियों के निकलने से एक अवर्णनीय शोभा की प्राप्ति हुआ ।

सुगन्धिनिःश्वासमिवानुवेल-मृद्वेल्लता दक्षिणमास्तेन ।

मुखं प्रसूनस्मितदन्तुरं तच्चुचुम्ब मृग्धस्य मधोवेनश्रीः ॥३५॥

अन्वयः

वनश्रीः अनुवेलं सुगन्धिनिश्वासम् इव उद्वेलता दक्षिणभारते
सुगन्धस्य मधोः तत् प्रसूनस्मितदन्तुरं मुखं चुचुम्ब ।

व्याख्या

वनश्रीर्वनलक्ष्मीर्वनशोभेत्यर्थः । अनुवेलं प्रतिक्षणं सुगन्धिनिश्वासमिव
सुन्दरगन्धयुक्तमुखनिश्वासमिवोद्वेलता विस्तारयता दक्षिणभारतेन मलय
निलेन सुगन्धस्य बालस्य मधोर्वसन्तस्य तदनिर्वचनीयं प्रसूनगन्धेयं पुष्पाण्येव दृष्ट-
व्येन स्मितलक्ष्मीपद्मास्यानि सर्वदन्तुरं दन्तुरितं मनोहरमिति भावः । मुखमाननमपि
भाग्यं च चुचुम्ब परिचुम्बितवती । वसन्तर्तौ पुष्पोद्गमेन वनशोभाऽऽधिरासीदिति
भावः । समाप्तोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

वनकी शोभा ने सुगन्धित सास के समान सुगन्धयुक्त दक्षिणानिल के
बहते रहने से बालरूप वसन्त ऋतु के, उस अवर्णनीय द्रवत फूल रूपी मुख-राहट
से मुक्त मनोहर मुख को या अग्रभाग की चूमा । अर्थात् वसन्तऋतु में फूलों
से वन की शोभा प्रकट होती थी ।

संक्रान्तभृङ्गीपदपङ्क्तिमुद्रं, पौष्पं रजः क्रमाफलके रराज ।

क्रमान्वलिपिज्ञानकृतचरणस्य क्षुण्णं मधोरवरमालयेन ॥३६॥

अन्वयः

क्रमाफलके संक्रान्तभृङ्गीपदपङ्क्तिमुद्रं पौष्पं रजः क्रमात् क्षिपिज्ञान-
कृतचरणस्य मधोः अक्षरमालया इव क्षुण्णं रराज ।

व्याख्या

क्रमाफलके पृथ्वीतलपरद्विवायां संक्रान्ता संक्रान्तभृङ्गीणां भ्रमरीणां पदानि
चरणस्तेषां पदचरणयः श्रेणयस्तासां मृगादिचङ्गाणि, यस्मिन्तत् पुष्पाद्येवं पौष्पं
द्रुमसाम्बन्धी 'तस्येदमित्यण्' । रजो धूलि क्रमात् क्रमतो क्षिपिज्ञानेऽक्षर-
शतान्भ्यासे कृतो विहितः क्षण जस्यो येन स तस्य 'निर्ध्यापारक्षितो बाल-
विशेषोऽस्यो' क्षणः इत्यमरः । मधोर्वसन्तर्तौ पुष्पोद्गमेन वनशोभाऽऽधिरासीदिति
भावः । समाप्तोक्तिरलङ्कारः ।

तिर्यंगादिरेखाबाहुत्यमेव रचयन्ति तथैव क्षमाफलके वसन्तागमनात्पुष्पधूलि-
बाहुत्यात्तत्र भृङ्गीणा भ्रमणेन तत्पादजनितरेखाकन्दम्बक कविः बालस्य वसन्त-
स्याऽक्षरज्ञानाभ्यासे क्षमापट्टिकायां तिर्यग्रेखादिकमित्युत्प्रेक्षते ।

भाषा

पृथ्वी रूपी पटिया पर भ्रमरियो के पावो की पकितयो से अङ्कित कुसुम-
रज, धीरे २ वर्णमाला सीखने का उत्सव मनाने वाले वसतःशु की अक्षर-
माला से मानो अवित हो, ऐसी घोषित होती थी । अर्थात् वसतःशु में
पृथ्वीपर बहुत पुष्परज गिरने से और उनपर भ्रमरियो के चलने से बनी लकीरों
से कवि उत्प्रेक्षा करता है कि बालक वसन्त ने मानो अक्षर सीखते समय पृथ्वी
रूपी पटिया पर टेढ़ी मेढ़ी लकीरें खींची हो ।

समारोहोपरि पादपानां लुलोठ पुष्पोत्कररेणुपुञ्जे ।
लताप्रसूनांशुकमाचकर्ष क्रीडन्वनैः किं न चकार चैत्रः ॥३७॥

अन्वयः

चैत्रः पादपानाम् उपरि समारोह, पुष्पोत्कररेणुपुञ्जे लुलोठ, लता-
प्रसूनांशुकम् आचकर्ष, वनैः क्रीडन् किं न चकार ।

व्याख्या

चैत्रो वसन्तमासः पादमूलं पिबन्तीति पादपास्तेषां पादपानां वृक्षाणामुपर्युर्ध्वं
समारोहं वृक्षान्तमाच्छादितवानित्यर्थः । पुष्पाणां कुसुमानामुत्कारास्तन्मूलास्तेषां
रेणवो धूलयः 'रेणुर्ध्रुवो, स्थिरया वृत्ति पातुर्वा न द्वयो रजः' इत्यमरः । तेषां
पुञ्जे समूहे लुलोठं पयात । लताणां वीरध्या प्रसूनान्त्येषां पुष्पाण्येवाऽशुकं दलक्ष-
नान्मृदुस्वाच्चाभ्यरमाचकर्ष बलाद्गृहीतवान् । इत्थं वर्णयन्त्येवंस्तुभिः क्रीडन्
विहरन् किं न चकार किं न कृतवान् । कर्तव्याकर्तव्यविशेष परिहाय बालवत्
पपेच्छ सर्वमेव चैत्रेणाऽनुष्ठितमिति भावः । यथा कश्चित् बालको वृक्षारोहण
धूलिविलुण्ठन, अशुकाकर्षणञ्च करोति तथा बालो मधु, घृतवानिति भावः ।
अत्र समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

(बालक) चैत्र अर्थात् वसन्त वृक्षों पर चढ़ गया । पुष्पों के समूह के
पराग में अर्थात् मिट्टी में लोट पोटा की, लता के पुष्प रूपी मधु को खींच लिया ।

इस प्रकार बालक वसन्त ने वन में की सभी वस्तुओं से श्रद्धा करते हुए क्या नहीं किया। अर्थात् बालक वसन्त ने कर्तव्याकर्तव्य का विचार छोड़कर अपनी इच्छा के अनुसार सब कुछ खेल किया। जैसे कोई बालक वृक्षारोहण, धूर में लोटना और मा के या अन्य स्त्रियों की सादी सीचना आदि चेष्टाएँ करता है वैसेही चैत्र ने किया। भाव यह है कि वसन्त ऋतु के आने से वृक्षों पर वासन्तिक शोभा छा गई, पुष्पों के समूह से खूब मकरन्द घूमे लगा और लताओं में से फूल टूट २ कर गिरने लगे।

दक्षः प्रवालौष्ठसमर्पणाय लतावधूनां मुकुलस्तनीनाम् ।
मत्तालिवैतालिकगीतकीर्तिर्भ्रमन्मधुर्यौवनमारुरोह ॥३८॥

अन्वयः

मुकुलस्तनीनां लतावधूनां प्रवालौष्ठसमर्पणाय दक्षः मत्तालिवैतालिक-
गीतकीर्तिः भ्रमन् मधुः यौवनम् आरुरोह ।

व्याख्या

मुकुलानि कुङ्कुममन्त्रेण स्तनाः कुचा यास्तां तास्तां लतावधूनां वीररूपनारीणां प्रवाला. रक्तसिलसा एबीष्ठा अपरोष्ठास्तेषां समर्पणाय वितरणाय दशदधतुरः प्रगल्भ इत्यर्थः । मत्ता मदाम्बा अतयो भ्रमरा एव वंतालिकाः स्तुतिगायका-
स्तंगीता गानेन वर्णिता कीर्तिप्रसू स भ्रमरितस्ततो गतागतं कुर्वन् मधुर्यौवन्तो यौवनं तारण्यमारुरोह संप्राप्तवान् । प्रत्यप्रकुचभूयितानां विजोरीणाम-
परोष्ठप्रदाने सुम्बनदाने कुशलो वंतालिकगीतकीर्तिस्तच्चरन् मनुष्य इव मुकुलि-
सानां लतानां किसलयप्रदाने कुशलो मत्तालिकगीतकीर्तिर्भ्रमन् वसन्तो यौवनं प्रापेति भावः ।

भाषा

बली लयी स्तनी वाली, लता रूपी स्त्रियों को विसलव (नये साल पत्ते) रूपी ओठों को (गुप्त करने में) देने में कुशल मदोन्मत्त भ्रमर रूपी स्तुतिगायकों से गाई गई कीर्तिवाला, चारों ओर विहरण करने वाला वसन्तऋतु गुणावरण को प्राप्त हुआ । अर्थात् छोटे-२ नये बड़े स्नान वाली विजोरीयों के साल ओठों को घूम लेने में कुशल स्तुतिपाठकों द्वारा कीर्तिगान किए जाने वाले नवपुत्र के

समान कलियो से युक्त लताओं को नये लाल पत्ते प्रदान करने में कुशल, भौरों की गुजाहट से कीर्तिगान किया जाने वाला वसन्त युवावस्था को प्राप्त हुआ ।

सलीलमङ्गीकृतपञ्चबाण-साम्राज्यभारस्य मधोरभङ्गः ।

एको भुजस्तस्य लवङ्गवायु-रन्यः पिकलीकलपञ्चमोऽभूत् ॥३६॥

अन्वयः

सलीलम् अङ्गीकृतसाम्राज्यभारस्य तस्य मधोः अभङ्गः एकः भुजः लवङ्गवायुः अन्यः पिकलीकलपञ्चमः अभूत् ।

व्याख्या

सलीलया विलासेन सहितं सलीलमङ्गीकृतः स्वीकृतः पञ्चबाणस्य कामस्य साम्राज्यभारोऽखिलराज्यशासनभारो येन स तस्य स्वीकृतकामसाम्राज्यभारस्य तस्य प्रतिद्वस्य मधोर्बसन्तस्याऽभङ्गोऽविकलो बलिष्ठ इत्यर्थः । एको भुजो बाहुर्लवङ्गवायुर्दक्षिणानिलोऽन्य इतरो बाहु पिकलीकलीकलानां त्रयः कौकिलास्तासां कलः सुन्दरः पञ्चमः पञ्चमस्वरोऽभूत् । एतेन वसन्तस्य कामसाम्राज्ये भग्निराव प्रतीयते ।

भाषा

खेलवाड से ही कामदेव के साम्राज्य के समग्र कार्यों को करने का स्वीकार करने वाले उस वसन्त ऋतु का एक बलवान् हाथ दक्षिणानिल या और दूसरा हाथ कोयल का सुन्दर पञ्चम स्वर था । अर्थात् काम के राज्य में वसन्त ही प्रधान मंत्री था जो दक्षिणानिल तथा कौकिला के पञ्चम स्वर का प्रयोग कर उसका साम्राज्य चलाता था ।

राशीकृताः पुष्पपरागपुञ्जाः पदे पदे दक्षिणमारुतेन ।

मत्तस्य चैत्रद्विरदस्य कर्तु-मक्ष्णहेतो-रिव पांसुतल्पान् ॥४०॥

अन्वयः

दक्षिणमारुतेन पदे पदे मत्तस्य चैत्रद्विरदस्य अक्ष्णहेतोः पांसुतल्पान् कर्तुम् इव पुष्पपरागपुञ्जाः राशीकृताः ।

व्याख्या

दक्षिणभाक्तेन मलयानिलेन पदे पदे स्थाने स्थाने मत्तस्य मदात्पत्तय चैत्र
एव द्विरदो गजः 'दन्ती दन्तावलो हृती द्विरबोऽनेकपो गजः' इत्यमरः । तस्याऽ-
क्षूणहेतोरक्षूण^१ विधायः सततपरिधमेण समागतक्लान्तिस्मन्यूनताया हरीपरणार्थं
विधातुमिच्छत्यर्थः । न एव हेतुः कारण तस्मात् शस्त्रो धूल्य एव तत्पानि शय्याः
'तस्य शय्यादृवारेषु स्तम्भेष्वपि विटषोऽस्त्रिपाय' इत्यमरः । तानि कर्तुमिव
विधातुमिव पुष्पाणां कुसुमानां परागस्य रजस पुञ्जात्समूहा राशीकृता एकत्री-
कृता । अतस्ते परागस्याऽऽधिक्यं भवति न च मलयमास्तवेपेनैकप्रीनयति धन-
निवारणार्थं मत्तचैत्रगजस्य तत्पताञ्च प्राप्नोतीति भावः ।

साध्या

दक्षिणानिलने स्थान स्थान पर मढोन्मत्त चैत्र रूपी हाथी के विधाय के
निमित्त धूलि की मोमल शय्या बनाने के लिये मानो पुष्प की धूलि को
एकत्र किया ।

लम्प्रद्विरेफध्यनिपूर्यमाणं वासन्तिकायाः कुसुमं नवीनम् ।
आसादयामास वसन्तमास-जन्मोत्सवे मङ्गलशङ्खलीलाम् ॥४१॥

अन्वयः

वसन्तमासजन्मोत्सवे लम्प्रद्विरेफध्यनिपूर्यमाणं वासन्तिकायाः नवीनं
कुसुमं मङ्गलशङ्खलीलाम् आसादयामास ।

व्याख्या

वसन्तमासस्य मधुमासस्य जन्मन ज्ञातव्यमस्ति, तस्याः तद्विषया द्विरेफा

^१ सङ्गामु धातुभ्यानि प्रत्ययादय तत परे ।

वाप्राद्विजादनुबन्धमेतन्मत्तस्वमुणादिषु ॥

'दृष्टु' गतो—आदादिकधातोर्भवि नञ् प्रत्यये बाहुलवादीर्षे नञ्समाने
'अधूण' शब्दो निष्पन्न । न क्षूणमधूण गत्यबरोधो विधाय इत्यर्थः ।

* उक्त साहित्यदर्पणे—

मल्लिकामुहुरे पण्डि । याति गुञ्जन्मपुत्रन ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य दहृमापूरयन्निव ॥

भ्रमरास्तेषां ध्वनिभिर्द्वारैः पूर्वमाणं परिपूरितं वासन्तिकाया माधवीलताया नवीनं प्रत्यग्रं कुसुमं पुष्पं मङ्गलशङ्खस्य माङ्गलिककार्यचिन्हभूतशङ्खस्य लीलां विलासमासादयामास संप्राप । कथमन्यस्य लोलामन्यः कर्तुमर्हतीति लीलासदृशीं लोलामिति पर्यवसितेऽर्थे सति पदार्थनिदर्शनालङ्कारः । 'अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः' इति लक्षणात् ।

भाषा

वसन्त मास के जन्मोत्सव के अवसर पर छाए हुए भीरों की गुञ्जार से भरा जाने वाला (बजाया जाने वाला) माधवीलता का पुष्प, माङ्गलिक अवसरो पर बजाए जाने वाले शङ्ख की शोभा को प्राप्त हुआ ।

गते हिमर्तौ ध्रुवमुष्णस्त्रिभुजः शीतोपचारं मलयः सिपेवे ।
यदाजगाम व्यजनोपमानां समीरयश्चन्दनपल्लवानाम् ॥४२॥

अन्वयः

हिमर्तौ गते उष्णस्त्रिभुजः मलयः ध्रुवं शीतोपचारं सिपेवे । यत् व्यजनोपमानां चन्दनपल्लवानां समीरणः आजगाम ।

व्याख्या

हिमः शीत ऋतुरिति हिमर्तुस्तस्मिन् गते व्यतीते सति, उष्णेनोष्मणा त्रिभुजः सतप्तो मलयो मलयगिरिः ध्रुवं मिदृशयेन शीतोपचारं शीतनिवारकं शीतोपादकं साधनं सिपेवे सेवितवान् । यद्यस्मात्कारणाद्व्यजनमेवोपमानं येषां ते व्यजनो-मास्तेषां तालवन्तसमानानां चन्दनपल्लवानां भीषणवृक्षसमूहानां समीरणो वायु-राजगाम संघचाल । चन्दनपल्लवस्य शीत्यासत्सम्पर्काद्व्याप्योरपि शीत्यजनकत्व-मिति भावः ।

भाषा

हेमन्त व शिशिर ऋतुओं के बीत जाने पर गरमी से त्रिभुज मलयपर्वत, निश्चय ही शीतोपचार का सेवन करने लगा । क्योंकि पत्तों के समान चन्दनवृक्ष के कोमल पत्तों का वायु कहने लगा । अर्थात् गर्मी से पीड़ित होकर जन साधारण पखा चला कर अपनी गर्मी दूर करते हैं । मलय पर्वत ने चन्दन के पत्तों से हवा लेकर अपनी गर्मी खान्त की ।

मनस्विनीनां मनसोऽवतीर्य मानस्य वेगेन पलायितस्य ।
जीवग्रहायेव वसन्तमित्रं बभ्राम वायुः ककुभां मुखानि ॥४३॥

अन्वयः

वसन्तमित्रं वायुः मनस्विनीनां मनसः अवतीर्य वेगेन पलायितस्य
मानस्य जीवग्रहायैव ककुभां मुखानि बभ्राम ।

व्याख्या

वसन्तस्य वसन्तर्तौमित्रं सुहृदप्युद्वेक्षणानिलः प्रशस्तं मनो यासां ता मनस्वि-
न्यस्तासां मनस्विनीनां मानिनीनां मनसो हृदयादवतीर्य निष्क्रम्य वेगेन जवेन
पलायितस्य प्रधावतो गच्छत इत्यर्थः । मानस्याऽहङ्कारस्य जीवस्य प्राणानां
ग्रहाय ग्रहणाय इव प्राणवधायमिवेत्यर्थः । ककुभां दिशां 'दिशस्तु ककुभः
बाष्ठा आशाश्च हरितश्चता.' इत्यमरः । मुखानि मण्डलानि बभ्राम वचाराव्येष्टुं
गतवानित्यर्थः । दक्षिणानिलेन मानवतीनां मानो दूरीभवतीति भावः ।
उप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

वसन्तः वायुः मित्र दक्षिणानिल, मानवती स्थिति के मन में से निबल
पर वेग से भाग चलने वाले मान का प्राणान्त करने के लिये मानो उसकी ओर
में सब दिशाओं में घूमने (बहने) लगा । अर्थात् दक्षिणानिल के लगते ही
मानवती का मान एव दम दूर हो जाता है ।

वियोगिनीनामवशान्मुल्लोठ कण्ठेषु लीलाकलपञ्चमो यः ।
तेनैव चक्रे मदनस्य कार्यं पुण्यैर्यशोऽभूत्पिकपञ्चमस्य ॥४४॥

अन्वयः

अवशात् वियोगिनीनां कण्ठेषु यः लीलाकलपञ्चमः मुल्लोठ तेन एव
मदनस्य कार्यं चक्रे । पुण्यैः पिकपञ्चमस्य यशः अभूत् ।

व्याख्या

अवशात्प्रियविरहवेदनया मनसोऽप्राप्तमप्यात् स्वशरीरवेष्टायाः पारतन्त्र्या-
दियोगिनीनां विरहिणीनां कण्ठेषु गतेषु यो लीलायां वितातेन वलः मधुरः पञ्चमः

पञ्चमस्वरो लीलाकलपञ्चमो लुलोठ समुच्चारितस्तेनैव तासां कण्ठस्थित-
पञ्चमस्वरेणैव मदनस्य कामस्य कार्यं सर्वलोकविजयात्मकं चक्रे अकारि ।
पुण्येऽस्तुकृतैरेव पिकपञ्चमस्य कोकिलपञ्चमस्वरस्य यशः कीर्तिरभूत् बभूव ।
कोकिलपञ्चमस्वरस्य यत्कामोद्दीपनात्मक कार्यं तद्वियोगिनीकण्ठगतपञ्चमस्वर-
निनादेनैव सम्पादितम् । परन्तु प्रसिद्धिवशात् पुराकृतपुण्यः कोकिलपञ्चमस्व-
रस्यैव तद्विषये यशो जातम् ।

भाषा

विरहजन्य पीडा जनित असामर्थ्य से विरहिणियों के गलों में से जो विलास
से भरा सुन्दर पञ्चम स्वर निकलता है वही कामदेव के सब कामोद्दीपक
कार्यों को करता है । किन्तु प्रसिद्धि के कारण उसका यश, पुरातन सुदृढ़ता से,
कोयल के पञ्चम स्वर को प्राप्त हुआ है ।

पदातिसंवर्गणकारणेन पदे पदे चम्पकराशिभङ्गथा ।
वसन्तसामन्तविकीर्यमाणं हेमेव रेजे स्मरपार्थिवस्य ॥४५॥

अन्वयः

पदे पदे चम्पकराशिभङ्गथा स्मरपार्थिवस्य पदातिसंवर्गणकारणेन
वसन्तसामन्तविकीर्यमाणं हेम इव रेजे ।

व्याख्या

पदे पदे स्थाने स्थाने 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्भ्रिवस्तुयु' इत्यमरः ।
चम्पकराशिभङ्गथा चम्पकपुष्पसमूहध्याजेन स्मरः काम एव पार्थिवस्तस्य कामनृपतेः
पदातीनां कामसैनिकानां संवर्गणभावर्जनमाकर्षणमित्यर्थः । तस्य कारणेन
वसन्त एव सामन्तस्सहायकनृपस्तेन मन्त्रिणेत्यर्थः । विकीर्यमाणं पुरस्काररूपेण
दीपमानं हेमेव सुवर्णमिव रेजे शृणुमे । सापह्नवोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

स्थान स्थान पर, कामदेव की पैदल सेना के लिये, चम्पे के फूलों के ढेर के
मिथ से, मानो वसन्त रूपी सामन्त राजा अर्थात् गन्त्री के द्वारा पुरस्कार के रूप
में दिया जाने वाला सोना ही घोभित हो रहा था ।

व्याख्या

त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोको त्रिभुवनं तस्यां विलासिन्यश्च विलासिनश्चेति विलासिनस्तेषां विलासिनां 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । कामविलासयुक्तानामन्योन्यस्य परस्परस्य लीलायां कामक्रीडायां भुजबन्धनानि बाहुबन्धनानि तेषु कामक्रीडाबाहुबन्धनविशयेष्वविबुधः प्रथमाचार्यो हठात्प्रयतं कृतं, नितरां कामोद्दीपकत्वात् । उत्तम्भितो युद्धाह्वानायोत्थापितो, अशोकश्च पलाशाश्चाशोकपलाशावेव पाणी येन सः चैव एव मल्लो धीरश्चैत्रमल्लः प्रतिमल्लं प्रतिपक्षधीरं न आप युद्धार्थं न प्राप । चैत्रमासः सर्वोत्कृष्टत्वेन कामिनामुद्दीपकः । तेन तुल्यः कोऽपि नेत्यर्थः ।

भाषा

तीनों भुवनो में काम विलास से युक्त प्राणियों को परस्पर कामक्रीडा में भुजबन्ध की शिक्षा देने वाला, आदि गुरु, और अशोक और पलास रूपी दोनों हाथी को उठाकर युद्ध के लिये ललकारने वाले चैत्र मास रूपी योद्धा को लड़ने के लिये कोई विपक्षी योद्धा न मिल सका । अर्थात् चैत्र मास में कामोद्दीपक अशोक और पलास के युक्तो को देख कर सभी प्राणी कामासक्त हो जाते हैं और चैत्र के प्रभाव से कोई भी बञ्चित नहीं रह सकता ।

पुरन्ध्रिगण्डूपसुराभिलापं पश्यन्नशोको बकुलद्रुमस्य ।

प्रियप्रियापादतलप्रहार-मात्मानमन्यव्यसनं विवेद ॥४८॥

अन्वयः

बकुलद्रुमस्य पुरन्ध्रिगण्डूपसुराभिलापं पश्यन् अशोकः प्रियप्रियापाद-
तलप्रहारम् आत्मानम् अन्यव्यसनं विवेद ।

व्याख्या

बकुलद्रुमस्य केसरवृक्षस्य 'अथ केसरे । बकुलो वञ्जुलोऽशोके' इत्यमरः । 'मोलसरी' इति भाषायाम् । पुरन्ध्रीणां कामिनीनां गण्डूपस्य वा सुरा मुखवति मयं तस्याभिलाषमिच्छां पश्यन्निरीक्षमाणोऽशोकः अशोकद्रुमः प्रियोऽभीष्टः प्रियायाः कान्तायाः पादतलस्य चरणतलस्य प्रहारस्ताडनं यस्य स तमात्मानं स्वमत्पं लुप्तं न्यूनं वा व्यसनं प्रकृत्या प्रियवस्तु यस्य स तमन्यव्यसनं विवेद ज्ञातवान् । कान्तामुज्ज्वलिष्यमानाभिलाषस्य निन्दितस्वात्तदपेक्षया कान्तापादतलप्रहारस्याश्लेष-

व्यसनत्वं, तत्र कामिनीस्पर्शजनितमुत्थानुभवश्चेति भावः । 'पादाघातादशोकं विकसति चकुलं योयितामास्यमर्धः' इति कविसमयः ।

भाषा

मोलसरी के वृक्ष की, (फूलने के लिये) कामिनी के शराव के मुल्ले की अभिलाषा को जानने वाला अशोक वृक्ष, (अपने फूलने के लिये) कामिनी के पाव प्रहार की अभिलाषा रखने वाले अपने को अपेक्षाकृत कम व्यसनी समझने लगा । अर्थात् अपने ऊपर झूठी शराव के धूके जाने से कामिनी की लात खा लेना अच्छा है ऐसा समझने लगा । क्योंकि उसमें कामिनीस्पर्शजनित-मुत्थानुभूति होती है ।

चूतद्रुमालीभुजपञ्जरेण रणद्विरेफावलिकङ्कणेन ।

मित्रं मधुः कोकिलमञ्जुनाद-पूर्वाभिभाषी स्मरमालिलिङ्ग ॥४६॥

अन्वयः

मित्रं कोकिलमञ्जुनादपूर्वाभिभाषी मधुः रणद्विरेफावलिकङ्कणेन चूतद्रुमालीभुजपञ्जरेण स्मरम् आलिलिङ्ग ।

व्याख्या

मित्रं मुहुत् 'अथ मित्रं सखा मुहुत्' इत्यमरः । कोकिलानां विकानां मञ्जुनादः प्रियध्वनिः पूर्वो यस्मिन्कर्मणि तत् कोकिलमञ्जुनादपूर्वं यथास्यात्तपाऽभिभाषते स्वागतं वदतीति अथवा कोकिलनादेन पूर्वाभिभाषी प्रथमस्यागतवर्ता मधुर्वन्तस्तौ रणग्तौ सङ्गारसम्बन्धं कुर्वन्तौ द्विरेफाः भ्रमरास्तेषामावलिः पद्मवितः 'वीष्वातिरावलिः पक्तिः श्रेष्ठी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः । एष कङ्कणं यस्य स तेन भ्रमरपद्मवितरूपकङ्कणयुक्तेन चूतद्रुमाणां सहकारवृक्षाणामावलिः पंक्तिरेव भुजपञ्जरं घातुपिञ्जरं घातुपात्र इत्यर्थः । तेन सहकारवृक्षावलिरेवघातुपात्रेण स्मरं काममालिलिङ्गं परिरक्षयान् । यद्यपि मित्रत्वाद्योपचूतद्रुमास्यां भुजपञ्जरत्वारोपो रणद्विरेफावत्यां कङ्कणत्वारोपस्य स्मरवर्गकालिङ्गने हेतुरिति स्पष्टम् ।

भाषा

मित्र तथा कोकिल की कोमल बूँदों से प्रथम स्वागत करने वाले यमन शत्रु में गुजार करने वाले मोरी की बनार स्त्री बगल वाले आम के पेड़ों की बनार स्त्री बाहुपात्र से कामदेव का आलिलिङ्गन दिया ।

उन्निद्रपङ्क्तिस्थितचम्पकानि चकाशिरे कैलिवनान्तराणि ।
वियोगिनीनां कवलीकृतानां सुवर्णकाञ्चीभिरिवाञ्चितानि ॥५०॥

अन्वयः

उन्निद्रपङ्क्तिस्थितचम्पकानि कैलिवनान्तराणि कवलीकृतानां वियोगिनीनां सुवर्णकाञ्चीभिः अञ्चितानि इव चकाशिरे ।

व्याख्या

उद्गता बूरीभूता निद्रा संकोचो येषां तान्युन्निद्राणि विकसितानि पंक्तीषु श्रेणीषु स्थितानि विद्यमानानि चम्पकानि चम्पककुसुमानि येषु तानि कैलिवनानां फीडोद्यानानामन्तराणि मध्यभागाः कवलीकृतानां चम्पकादिपुष्पसमृद्धिमता वसन्तेन भक्षितानां हृतानामित्यर्थः । वियोगिनीनां विरहिणीनां सुवर्णकाञ्चीभिः काञ्चनरशनाभिरञ्चितानि तत्समानपीतवर्णत्वात्समन्वितानीव चकाशिरे विदिद्युतिरे । वसन्ते पतिविरहाद्दमविरहावस्थां प्राप्तायां मृतानामित्यर्थः । वियोगिनीनां पीतवर्णत्वात्काञ्चनकाञ्चीरूपाणीव चम्पकपुष्पाणि शुशुभिर इति भावः । उपप्रेषालंकारः ।

भाषा

फूले हुए और कतार में लगे पीले चम्पे के फूलों से युक्त ठोडा कानन के मध्यस्थल, वसन्त ऋतु के कारण पति वियोग से दम विरहावस्था को प्राप्त अर्थात् मृत वियोगिनियों की मानो सोने की पीली करचनियों के रूप से शोभित हो रहे थे ।

मर्मव्यथाविस्मयधूर्णमान-मूर्धोच्छलत्कुण्डलविभ्रमेश ।
शब्दानुसारेण वियोगिनीभिः क्षिप्ताः पिकानामिव कण्ठपाशाः ॥५१॥

अन्वयः

वियोगिनीभिः मर्मव्यथाविस्मयधूर्णमानमूर्धोच्छलत्कुण्डलविभ्रमेश पिकानां शब्दानुसारेण कण्ठपाशाः क्षिप्ताः ।

व्याख्या

वियोगिनीभिर्विरहिणीभिर्मर्मव्यथायाः कोकिलकूजितध्वजजनितमामिकवेदनाया विस्मयेनाऽऽधिक्येनाऽथवा विस्मयो लोकसीमातिवर्तित्वं तेन विधिषे

पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृत' इति साहित्यदर्पणे । घूर्णमानेभ्यो भ्रमझुषो मूर्धभ्यो मस्तवेभ्य उच्छलतामूर्ध्वं गच्छतः कुण्डसानो कर्णभूषणानां विश्रमेण व्याजेन पिकानां कोकिलानां शम्भस्य रवस्याऽनुसारोऽनुसरणं तेनाऽमुकस्थानत शब्द समायातीत्यनुमानेन तेषां बन्धनाय कण्ठावाशा कण्ठरञ्जव इव क्षिप्ता युवता । पिकस्वराणां चोडावाम-
कत्वेन पिकानां बन्धनार्थं निरहिणोमि कर्णभूषणवक्त्रकमण्ड्याजात्याशा क्षिप्ता इयेति भावः । अत्रापन्हुतिरलङ्कारः ।

भाषा

वियोगिनिभो मे रोचिल वे' दृष्टो वो मुन नर मामिव वेदना वे आधिरस्य से मस्तवो वो सतत हिलाने से ऊपर गोलानार रूप में हिरने याते वर्णभूषणो वे मिय स मानो बोयल वे शब्दो वा अनुसरण कर उनके गलो वो वाय कर उनका प्राणान्त करने याते पाशा वो छोडा ।

उदञ्चयन्किशुरुपुष्पसूचीः सलीलमाधूतलताकशाम्रः ।

वियोगिनां निग्रहणाय सज्जः कामाक्ष्या दक्षिणमारुतोऽभूत् ॥५२॥

अन्वयः

किशुरुपुष्पसूचीः उदञ्चयन् सलीलम् आधूतलताकशाम्रः दक्षिण-
मारुतः कामाक्ष्या वियोगिना निग्रहणाय सज्जः अभूत् ।

व्याख्या

किशुरुपुष्पाणि पलाशकुसुमायेव सूक्ष्म स्तः (कर्म) किशुरुपुष्पसूची उदञ्चयन्मुपयन् सलीलया विलासेन सहितं सलीलं यथास्यात्तया आपूर्तं कम्पितं कर्तव्यं कदा तस्या अथ येन स दक्षिणमारुतो मलयपवन कामस्य महरम्भजस्या-
ऽऽयापाऽनुशासनेन वियोगिगम्यश्च वियोगिनश्चेति वियोगिनस्तेषां वियोगिनां 'पुमान्स्त्रियोरपेक्षयोः' । निग्रहणाय दासनाय सज्ज उच्यते सप्तद्व्योऽभूत् । यथा शरटस्थबलीयदभ्रेणाय सुबीजशयो प्रयोगं कियते तथैव कामाक्ष्या कामिजन-
पीडनाय यस्मिन्नेन किशुरुपुष्पसूक्तयो प्रयोग इत इति भावः । अत्र हयवा-
सङ्कारः ।

भाषा

पलाश के फूल स्त्री काटे को लिए हुए विलास से मजा स्त्री को

या चाबुक के अग्रभाग को हिलाने वाला दक्षिण वायु, कामदेव की आज्ञा से, वियोगी और वियोगिनीओ पर शासन करने के लिए तयार हो गया । गाड़ी के बेल को हँकने के लिये चाबुक और चाबुक के दण्डे में एक काँटा भी लगा रहता है जिससे गाड़ीवान बेलों को ठीक चलाता है । उसी प्रकार वियोगी और वियोगिनीओ पर अपना शासन चलाने के लिए काम की आज्ञा से वसन्तऋतु पलाश का फूल रूपी काँटा और लता रूपी चाबुक लेकर, तयार हो गया ।

प्रसूननाराचपरम्पराभिर्वर्षत्सु योधेष्विव पादपेषु ।

वसन्तमत्तद्विरदाधिरूढः प्रौढत्वमाप स्मरभूमिपालः ॥५३॥

अन्वयः

योधेषु इव पादपेषु प्रसूननाराचपरम्पराभिः वर्षत्सु (सत्सु) वसन्त-
मत्तद्विरदाधिरूढः स्मरभूमिपालः प्रौढत्वम् आप ।

व्याख्या

योधेषु भद्रेष्विव 'भटा योधाश्च योद्धारः' इत्यमरः । पादपेषु वृक्षेषु प्रसूनानि पुष्पाण्येव नाराचाः प्रक्षेडना लोहनिमित्तशरास्तेषां परम्परास्ताभिः प्रसूननाराच परम्पराभिर्वर्षत्सु पुष्पवाणधाराः पातयत्सु सत्सु, पादपेष्वः पुष्पेषु पतस्त्विति-
भावः । वसन्त एव मत्तो मदान्वो द्विरदो गजस्तमधिरूढोऽधिष्ठितः स्मरः काम एव भूमिपालो राजा प्रौढत्वं प्रकर्वन्मीश्रत्यमित्यर्थः । आप प्राप । पुष्पोद्गमेन वसन्ते कामस्य प्रभावः प्रसृत इति भावः ।

भाषा

योधाओ के समान वृक्षों के पुष्परूपी लोहे के बाणों की घुट्टि करते रहने पर अर्थात् अत्यधिक फूलों के उत्पन्न होकर नीचे गिरते रहने पर वसन्त रूपी मदोन्मत्त हाथी पर सवार कामरूपी राजा उन्नत अवस्था को प्राप्त हुआ अर्थात् काम का साम्राज्य चारों ओर फैल गया ।

समर्प्यमायान्द्रुतकौसुमास्त्रश्रेत्रेण चित्रीकृतकाननेन ।

अधिज्यधन्वापि पराधुखोऽभून्नपङ्गमारे भगवाननङ्गः ॥५४॥

अन्वयः

चित्रकृतमस्तककृतं चित्रेण समर्प्यमाणानुवृत्तकौसुमाक्षः अधिन्यधन्वा
अपि भगवान् अनङ्गः निपङ्गुभारे पराङ्मुखः अभूत् ।

व्याख्या

चित्रकृतमस्तककृतं विभिन्नवर्णनवीनपुष्पादिनेति भावः । काननं वनं 'भट-
वरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । येन स तेन चित्रेण यस्तस्मात्से-
नेत्यर्थः । समर्प्यमाणं दीपमानमङ्गुलं विचित्रं कौसुमं पौष्पमस्त्रं वाणो यस्मै
स ज्या मौर्वीमधिगतमपिज्यं घनुर्यस्य सः समारोपितचापोऽपि भगवान् पूष्योऽनङ्गः
कामो निपङ्गुभारे तूष्णीरभारग्रहणे पराङ्मुखो निरभिलाषोऽभूत् । चित्रेण
कानने महानुष्पकृष्णवाणराशिरेकत्रीकृतो वस्तश्च कामाय येन वाणसरक्षणाय
तूष्णीरधारणस्याऽऽवश्यकत्वेन न जातेति भावः ।

भाषा

जगलो को रगविरगी फूलो से सुशोभित करने वाले चित्र से, आश्चर्यजनक
फूलो के वाणो को पाकर, घनुष चढ़ाकर रखने वाले भी भगवान् कामदेव, तरकस
धारण करने में विमुख रहे । अर्थात् सर्वे चित्र द्वारा पुष्पवाण दिये जाने के
कारण घनुष चढ़ाए रहने पर भी तरकस में बाण रखकर उसे पीठ पर लटका
रखने की आवश्यकता भगवान् कामदेव को न पड़ी ।

शृङ्गारिणीमार्जितदन्तपङ्क्ति-कान्त्येव निर्यन्त्रणमुच्छलन्त्या ।

प्रक्षाल्यमानस्य शनैरवापु-रनिन्द्यमिन्दोः किरणाः प्रसादम् ॥५५॥

अन्वयः

निर्यन्त्रणम् उच्छलन्त्या शृङ्गारिणीमार्जितदन्तकान्त्या प्रक्षाल्यमानस्य
इव इन्दोः किरणाः शनैः अनिन्द्यं प्रसादम् अवापुः ।

व्याख्या

निर्यन्त्रणं निर्गलमुच्छलन्त्योर्ध्वं प्रसरन्त्या शृङ्गारिणीभिरङ्गनाभिर्मार्जिता-
स्त्वच्छोकृता घवलीकृता इत्यर्थः । दन्ता दशनान्तेषां कान्तिस्तया प्रक्षाल्यमानस्य
संमार्जितस्येव घवलीकृतस्येत्यर्थः । इन्दोश्चन्द्रस्य किरणाः कटाः दानैः, वनमो-
दिन्यं निर्मलं प्रसादं पावत्यमवापुः प्रापुः । उत्प्रेक्षाश्रुतः ।

भाषा

बिना रोक टोक ऊपर की ओर फूलनेवाली, अङ्गनाओं द्वारा साफ किए हुए दाँतों की कान्ति से मानो धोए हुए अर्थात् साफ किए हुए चन्द्रमा के किरण, धीरे धीरे अपूर्व स्वच्छता अर्थात् धवलता को प्राप्त हुए ।

अथ विरहिणोचिलापं वर्णयति कवि :—

त्वं चैत्र मित्रं यदि मन्मथस्य तस्मिन्नङ्गे कथमवताङ्गः ।

ज्ञातं तवान्तर्गतमागतोऽसि मिषेण नाशाय वियोगिनीनाम् ॥५६॥

अन्वयः

हे चैत्र यदि त्वं मन्मथस्य मित्रं (तर्हि) तस्मिन् अङ्गे (सति) त्वं कथम् अवताङ्गः । तव अन्तर्गतं (मया) ज्ञातम् । त्वं मिषेण वियोगिनीनां नाशाय आगतः असि ।

व्याख्या

हे चैत्र ! हे अतन्त ! यदि त्व मन्मथस्य कामस्य मित्रं सुहृत्ताहि तस्मिन्का-
मेऽङ्गेऽङ्गहीने सति त्व कथमवताङ्गताङ्गानि यस्य स अभानावयवोऽविकलश-
रीर असीत्यर्थः । तव वसन्तस्याऽन्तर्गतं अन्तर्गतो भावो मया विरहिण्या ज्ञात
बुद्धम् । [मिषेण व्याजेन वियोगिनीनां विरहिणीनां नाशाय विष्वक्पानायाऽ-
न्तर्गतमागतोऽसि । कामस्याऽङ्गत्वे जातेऽपि स्वमधुना पुष्परसिकासादिव्याजेन
तदीयं वियोगिनीनां नाशाय कार्यं सम्पादयसीति भावः ।

भाषा

हे वसन्त ! यदि तुम कामदेव के मित्र हो तो कामदेव के शरीर रहित होने पर तुम कैसे अविकल शरीर वाले हो अर्थात् तुम कैसे बिना आपात रह गये । तुम्हारे हार्दिक भाव को मैंने समझ लिया । तुम बहाने से वियोगिनिज का नाश कर डालने में लिये आए हो । अर्थात् कामदेव के काम में तुम, फूल को पैदा कर बहाने से सहायता कर ही रहे हो ।

नूनं महापातकिनं वितर्क्य वियोगिवर्गघ्नयदीक्षितं त्वाम् ।

पस्पर्श न त्र्यम्बक्तेव्रवद्विः पापैरखण्डैः प्रियखण्डितानाम् ॥५७॥

अन्वयः

उयम्बकनेत्रवह्निः प्रियखण्डितानाम् अखरुडैः पापैः त्वां वियोगिवर्ग-
क्षयदीक्षितं नूनं महापातकिनं वितर्क्य न पस्पर्श ।

व्याख्या

श्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य स उयम्बकः शिवस्तस्य नेत्रवह्निर्नयनाग्निः
शिवनेत्रवह्निः प्रियेण कान्तेन खण्डिता विरहितास्तासां विरहिणीनामथवा प्रियाः
खण्डिता मुञ्चुरं गता यासो तासो वियोगिनीसम्बन्धितामित्यर्थः । अखरुडैरतिमहद्भिः
पापैर्बुद्धैः प्राणापहरणरूपैरित्यर्थः । त्वां वसन्तं वियोगिनां विरहिणां वर्गस्य
समूहस्य क्षये नाशकार्यं दीक्षितं समाप्तदीप्तं सप्तद्वयगत एव नूनं निश्चयेन महापा-
तकिनं महापापिनं वितर्क्य विचार्य न पस्पर्श न स्पृष्टवान् न शृण्वानित्यर्थः ।

भाषा

शकर की आस की आगने, वियोगिनिओ के सम्बन्ध में किये हुए बड़े २
पापो से, तुम को विरही लोगो के समूह को नाश करने में लगे हुए भत एव
निश्चय पूर्वक महापातकी समझ कर, नहीं सूँवा अर्थात् नहीं जलाया ।

हराहवे पञ्चशरं विमुच्य पलायितः क्षत्रपराङ्मुखस्त्वम् ।

अस्य क्षताङ्गस्य पुरोऽधुनात्र हा चैत्रचाण्डाल कथं स्थितोऽसि ॥५८॥

अन्वयः

क्षत्रपराङ्मुखः त्वं हराहवे पञ्चशरं विमुच्य पलायितः । हे चैत्र-
चाण्डाल ! अधुना अत्र क्षताङ्गस्य अस्य पुरः हा ! कथं स्थितः असि ।

व्याख्या

क्षत्रिपकुलवाचकस्य क्षत्रशायस्याऽत्र लक्षणया क्षत्रियधर्मोऽर्थः । क्षत्रात्-
क्षत्रियधर्मात्पराङ्मुखो निरपेक्षस्त्यक्तक्षत्रियधर्मत्वं हरस्य शकरस्याऽहवो युद्धं
तस्मिन्, शङ्करेण सह संजाते युद्धे पञ्चशरं कामं 'कामः पञ्चशरः स्मरः'
इत्यमरः । विमुच्य परित्यज्य पलायितोऽयमुक्तः । प्राणभयात्तमेकाकिनं परित्यज्य
पलाय्य दूरं गत इत्यर्थः । चेन्न एव चाण्डालस्तत्सम्बोधने हे चैत्रचाण्डाल !
हे चैत्राधम ! अधुनेवानीमत्रास्मिन्प्रदेशे कतं भग्नं शरीरं गात्रं यस्य स तस्य
भग्नपात्रस्याऽस्य कामस्य पुरोऽपि हा क्षैरयुजकमप्ययम् । कथं केन प्रकारेण

स्थितोऽस्ति विद्यमानोऽस्ति । घोरसङ्कुटे त्यक्ततङ्गस्य कामस्य पुनः सम्मुखे समागमस्ते निर्लज्जत्वमेव द्योतयतीति भावः ।

भाषा

क्षत्रियधर्म से विमुख तुम, शिव के साथ भये हुए युद्ध में कामदेव को छोड़कर भाग गये थे । हे नीच चंचल ! इस समय, इस स्थान पर भग्न शरीर कामदेव के सम्मुख हाथ । कैसे उपस्थित हो सके हो । अर्थात् घोर सकट में कामदेव का साथ छोड़कर भाग जाने वाले तुम, इस समय यहाँ कामदेव के सम्मुख कैसे उपस्थित होकर निर्लज्जता प्रकट कर रहे हो ।

इहैव सङ्गः फलवान्बभूव त्वया महापातकिना पिकानाम् ।
यदर्धदग्धोऽमुककर्मलेन देहेन लोकस्य बहिश्चरन्ति ॥५६॥

अन्वयः

महापातकिना त्वया पिकाना सङ्गः इह एव फलवान् बभूव । यत् (ते) अर्धदग्धोऽमुककर्मलेन देहेन लोकस्य बहिः चरन्ति ।

व्याख्या

महापातकिनाऽप्युग्रपापिना त्वया वसन्तेन पिकाना कोकिलाना सङ्गस्तद्वशात् इहैवाऽस्मिन्नेव जन्मनि फलवान् फलसम्पुक्तो बभूव जातः । 'अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुते' इति वचनात् । यद्यस्मात्कारणात् ते पिका अर्धं दग्धं ज्वलितमुल्लुक्कमलातम् 'अङ्गारोऽप्लातमुल्लुक्कम्' इत्यमरः । तद्वत्कर्मलेन कृष्णवर्णेन देहेन शरीरेण लोकस्य जनस्थानस्य जनसमुदायस्य वा बहिर्बाल्यदेशे घने इत्यर्थः । चरन्ति भ्रमन्ति । महापातकिना वसन्तेन सह पिकाना ससर्गात् तेषामपि पापसम्बन्धात् कृष्णवर्णत्वं लोकाद्बहिर्निष्कासनञ्च जातमिति भावः ।

भाषा

महापापी तुम्हारे साथ कोयलो वा साँस होने से कोयलो को उतवा फल इसी जन्म में मिल गया । क्योंकि कोयल अथजली मसाल के समान वाले रंग के शरीर से जन समूह के बाहर जगहों में भटकने लगी । अर्थात् पापी के ससर्ग के पाप में वाली पट कर नगर से दूर जगहों में रहने लगी ।

त्वं दृष्टदोषोऽपि पुनः स्मरेण यत्संगृहीतः शृणु तत्र हेतुम् ।
अङ्गीकृतस्त्रीवधपातकेन केनापि न स्वीकृत एव भारः ॥६०॥

अन्वयः

यत् दृष्टदोषः अपि त्वं स्मरेण पुनः संगृहीतः तत्र हेतुं शृणु । अङ्गी-
कृतस्त्रीवधपातकेन केन अपि एव भारः न स्वीकृतः ।

व्याख्या

यत् यतो वृष्ट परितातो बौद्धो मित्रसाहाय्यकारित्वाभावरूपो दुर्गुणो यस्य स
विज्ञातदुर्गुणोऽपि त्वं वसन्तः, स्मरेण कायेन पुनर्मत्तं संगृहीतोऽङ्गीकृतस्तत्र
तस्मिन्निवर्तये हेतु कारण शृणु समाकर्ण्य । अङ्गीकृतनुररीकृत स्त्रीणां नारीणां
वधरूप पातकं पाप येन स तेन स्वीकृतनारीहनरूपपापेन केनाऽपि केनाऽपि
व्यक्तिविशेषेण एव स्त्रीवधरूपो भार कार्य न स्वीकृतो नोररीकृतः ।

भाषा

कामदेव ने, मित्र की सहायता न करने के दोष से युक्त भी तुमको फिर से
क्यों अपने साथ रख लिया, इसका कारण सुनो । स्त्रीवध का पाप स्वीकार
करने वाले, तुम्हारे सिवाय किसी ने भी इस बोझ को उठाना अर्थात् इस कार्य
को करना स्वीकार नहीं किया । अर्थात् स्त्रीवध का पाप किसी के स्वीकार
न करने से, तुम जैसे दोषी को भी उसने अपना लिया ।

इत्थं वियोगज्वरजर्जराणां-मुद्वेजितानां मधुमासलक्ष्म्या ।
आसन्मुहुः पद्मललोचनानां चैत्रे विचित्रोक्तिविचेष्टितानि ॥६१॥

अन्वयः

चैत्रे मधुमासलक्ष्म्या मुद्वेजितानां वियोगज्वरजर्जराणां पद्मललोचना-
नाम् इत्थं विचित्रोक्तिविचेष्टितानि मुहुः आसन् ।

व्याख्या

चैत्रे वसन्ते मधुमासलक्ष्म्या वसन्तशोभयोद्वेजितानां पीडितानां वियोगज्वरेण
पतिधिरह्ररूपज्वरेण जर्जराणां क्षिपितीभूतानां पद्मसर्पानि घनपद्मयुक्ता
‘पद्माक्षिलोन्नि किञ्चत्के तत्वाद्यंशोऽप्यणोयति’ इत्यमरः । लोचनानि नयनानि

यासां तास्तासां पद्मललोचनानामङ्गनानामित्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेण विचित्रा आश्चर्योत्पादिका उक्तयो भाषितानि 'व्याहार उक्तिलंपितं भाषितं ध्वनं ध्वजः' इत्यमरः । तासां विचेष्टितानि विलसितानि मुहुर्गारम्यारमासन् बभूवुः ।

भाषा

वसन्त ऋतु में वसन्त की शोभा से पीड़ित, और पति विरह से जर्जरित, सुन्दर गङ्गीन पखोनियो वाली नारियो के इस प्रकार के आश्चर्य कारक उक्तियो के विलास वार २ होते थे । अर्थात् विरह के कारण पीड़ित हो, स्त्रियाँ इस प्रकार के अनेक विचित्र उद्गार वार २ निकालती थी ।

गम्भीरता चादुपराङ्मुखत्वं सौभाग्यमन्यप्रमदारदाङ्कः ।
दोषोऽपि यूनां गुण एव मेने पुरन्ध्रभिर्मानपराङ्मुखीभिः ॥६२॥

अन्वयः

मानपराङ्मुखीभिः पुरन्ध्रभिः यूनां गम्भीरता चादुपराङ्मुखत्वं सौभाग्यं अन्यप्रमदारदाङ्कः दोषः अपि गुणः एव मेने ।

व्याख्या

माने धर्म पराङ्मुख्यो यस्तन्तर्त्कारणेनौत्सुक्यादुदासीनास्ताभिर्मानरहिताभिः पुरन्ध्रभिरङ्गनाभिर्यूनां युवजनानां गम्भीरता धर्म चाञ्चल्यभावा इत्यर्थः । चादुपराङ्मुखत्वमनुत्पन्नानुत्प्रेमवार्ताप्रचाररहितत्वं 'अस्त्री चादुचदुदलाया प्रेम्णा मिथ्या विकल्पनम्' इत्यमरः । सौभाग्यं सुन्दरभाग्यशालित्वं स्त्रीसमागमाप्तीच्छायां वलेशरहित्यमित्यर्थः । अन्यासां प्रमदाना स्त्रीणां रसानां दक्षानामङ्कुचिचर्ह 'कलङ्काङ्कू लाञ्छनञ्च चिर्ह लक्ष्म व लक्षणम्' इत्यमरः । इति दोषोऽपि गुण एव मेने तत्र दोषत्वबुद्धिरेव न जातेतिभावः । वसन्तर्त्कृतात्पुष्पकामवेदनया यूनां सकलदोषान् विस्मृत्य ताः कामपरवञ्जा जाता इत्यर्थः । यूनां दोषा अपि तासां कृते तस्मिन्काले कामोद्दीपका जाता इति भावः ।

भाषा

स्त्री के सामने विद्यमान रहने पर भी युवको का धीरता से बिना किसी प्रकार की चञ्चलता दिखाते हुए बैठे रहना, भीठी २ रख मरी प्रेम की बातें न करना, स्त्री समागम की इच्छा रहते हुए भी किसी प्रकार के वलेश से पीड़ित न होकर, अपनी ही ऐंठ में रहना, और उनके शरीर पर के अन्य स्त्री के या

सौत के दात से काटने के चिन्ह—इन दोषो को भी, मान रहित स्त्रियो ने गुण ही समझा । युवा कामियो में, इन दोषो को देख कर पत्नियां क्रुद्ध हो जाती हैं । परन्तु वसन्त-ऋतु के प्रभाव से जिनका मान ही दूर हो गया है अतएव कामासक्त भई हुई स्त्रियो ने इन दोषो को भी गुण ही समझा ।

मन्दिरुतं वसन्तचर्णनमारमते कचिः—

मानग्रन्थिकदर्शनाय कथिताः सर्वत्र पुंस्कोकिलाः

कैलीकर्मणि दाक्षिणात्यमरुतामध्यक्षभावोऽर्पितः ।

पुष्पाक्षस्य जगत्त्रयेऽपि विरहप्रत्यूहहेवाकिनः

संनद्धोऽयमसाध्यसाधनविधौ साम्राज्यमन्त्री मधुः ॥६३॥

अन्वयः

सर्वत्र मानग्रन्थिकदर्शनाय पुंस्कोकिलाः कथिताः । कैलीकर्मणि दाक्षिणात्यमरुताम् अध्यक्षभावः अर्पितः । जगत्त्रये अपि विरहप्रत्यूह-हेवाकिनः पुष्पाक्षस्य साम्राज्यमन्त्री अयं मधुः असाध्यसाधनविधौ संनद्धः । (अस्ति) ।

व्याख्या

(वसन्तेन) सर्वत्र सर्वस्थानेषु मानः कोप एव प्रविस्तृतस्य कदर्शनाय भञ्जनाय बिनाशायेत्यर्थः । पुंस्कोकिलाः पिकाः कथिता जातप्ताः । कैलीकर्मणि काम-फीडादिलासे रक्षादिध्वित्यर्थः । दाक्षिणात्यमरुतां मलयपयनानामध्यक्षभाव आधिपत्यमर्पितो दत्तः । जगतां भूवनानां 'विष्टयं भुवनं जगत्' इत्यमरः । अयं तस्मिन् त्रिलोक्यामपि विरहे विधोगतमये प्रत्यूहा विरहः 'विष्णोर्जतरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । बलेभ्योत्पादका उपद्रवा इत्यर्थः । तेषां हेवाकः 'उत्पटेच्छा-स्त्यस्येति तस्य प्रियविरहसमये पीडोत्पादनकामस्य पुष्पाक्षस्य कामस्य साध्यायस्य सार्वभौमराजस्य मन्त्री धीशक्तिः 'मन्त्री धीशक्तिवोभारतः इत्यमरः । अयं प्रतिद्वो मधुर्वसन्तोऽप्राध्यानामात्मभवानां विरहिदुस्तानां साधनमुत्पादने तस्य

१ हेवाकशब्दः कदपीरक्षविनि बल्लभविन्द्यादिभिरेव प्रायः प्रयुक्तः ।

'जायन्ते महतामहो निरुपमप्रस्थानहेवाविनां

नि सामान्यमहद्वययोगिनुना वातां विरतावनि' इति बन्धनः ।

विधिः प्रक्रिया तस्मिन्संग्रहः सुसज्जोऽस्ति । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । "सूर्याश्व-
मंसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् । रूपकालङ्कारः ।

भाषा

वसन्त ने सब स्थानों में प्रेमकोप रूपी गाठ को खोल डालने के लिये कोयलो को आज्ञा दे दी । रत्नादि कामक्रीडाओं में मलयानिल को मुख्य स्थान दे दिया । तीनों लोकों में वियोगजनित कष्ट देने की उत्कट इच्छा रखने वाले कामदेव के साम्राज्य का मन्त्री, यह वसन्त, विरही जनो में, असम्भव दुःखों को उत्पन्न करने के काम में कटिबद्ध है । अर्थात् कोयल व मलयानिल की सहायता से वसन्त शत्रु, वियोगियों को अत्यधिक कष्ट पहुँचाने की कामदेव की उत्कट इच्छा को पूर्ण करने में सहायता करता है ।

लीलास्नानविधिक्षमं मधुलिहां पुष्पेषु जातं मधु

स्थायित्वं कलकण्ठकण्ठकुहरेष्वासेवते पञ्चमः ।

एकच्छत्रजगज्जयार्जनरुचेर्देवस्य शृङ्गारिण-

त्रैत्रश्चित्रमकाण्ड एव समभूत्रैलोक्यजैत्रो भटः ॥६४॥

अन्वयः

मधुलिहां पुष्पेषु लीलास्नानविधिक्षमं मधु जातम् । पञ्चमः कलकण्ठ-
कण्ठकुहरेषु स्थायित्वम् आसेवते । एकच्छत्रजगज्जयार्जनरुचेः शृङ्गारि-
णिः देवस्य अकाण्डे एव चैत्रः त्रैलोक्यजैत्रः भटः समभूत् (इति)
चित्रम् ।

व्याख्या

मधुलिहा भ्रमराणां (कृते) पुष्पेषु कुसुमेषु लीलया क्रीडया स्नानं तस्य
विधिविधानं तस्य क्षमं शोभासत्त्वानिकुमित्तरथः । मधु पुष्परासो जातं समुत्पन्नम् ।
पञ्चमः पञ्चमस्वरः कलो मधुरः कण्ठो येषां ते कलकण्ठाः कोकिलास्तेषां कण्ठा
एव कुहराणि गुहास्तेषु स्थायित्वं स्थिरतामासेवते जुषते । 'पिको वदति
पञ्चमम्' इत्युक्तेः । एकं छत्रं यस्य स एकच्छत्रो यो जगतो भुवनस्य 'विष्टपं
भुवनं जगत्' इत्यमरः । जयो विजयस्तस्याऽर्जने प्राप्ती रुचिः प्रीतिर्यस्य स तस्य
शृङ्गारिणो देवस्य कामस्य भगवतोऽकाण्डेऽकस्मादेव चैत्रो वसन्तमासस्त्रैलोक्यस्य
त्रिभुवनस्य जैत्रो जयनशीलो भटो योद्धा समभूत् संप्राप्त इति चित्रमाश्रयंकरम् ।

भाषा

भीरो के लिये, फूलों में क्रीड़ापूर्वक स्नान करने योग्य अर्थात् अत्यधिक पुष्प-
रस (मकरन्द) उत्पन्न हो गया । पञ्चम स्वर, कोविलों के बण्डुहरो में
स्थिर हो गया । अगत् वा एक छत्र विजय प्राप्त करने की अभिलाषा रखने
वाले कामदेव का थोड़ा चैत्र, अचानक ही, तीनों भुवनों को जीतने वाला हो
गया—यह एक आश्चर्य की बात है ।

भृङ्गैर्विश्वयिगोमिवर्गदलनोत्तालस्य वैतालिकैः

प्रारब्धा विरुदावलीव पठितुं शृङ्गारवन्द्योर्मघोः ।

नादः कोकिलयोषितां प्रमुषितत्रैलोक्यमानग्रहः

कामः सम्प्रति कौतुकाद्यदि परं पौष्पं धुनीते धनुः ॥६५॥

अन्यथः

वैतालिकैः भृङ्गैः विश्वयिगोमिवर्गदलनोत्तालस्य शृङ्गारवन्द्योः मघोः
विरुदावली पठितुं प्रारब्धा इव । प्रमुषितत्रैलोक्यमानग्रहः कोकिलयोषितां
नादः (प्रारब्धः) । यदि परं सम्प्रति कामः कौतुकात् पौष्पं धनुः धुनीते
(लई धुनोतु नाम) ।

व्याख्या

वैतालिकं रासां प्रातःकाले निशाग्रबोधजनकस्तुतिवारकः 'वैतालिका बोध-
काशवाकिका वाष्टिकार्थवाः । स्मृर्मापयस्तु मगधा बभिनः स्तुतिपाठवाः'
इत्यमरः । भृङ्गैर्मरविश्वेयां तर्षेयां वियोगिनां वियोगित्रीपुण्याणां (पुता-
नित्यमेति-एकशेषः) वर्गं समूहस्तस्य दलनं संहारस्तस्मिन्नुत्ताल उत्पटस्तस्य सङ्कल-
नवियोगिसमूहसंहारोत्पटस्य शृङ्गारस्य स्त्रीपुतोः परस्परं सम्भोगस्फुराया बन्धुमित्रं
सहायक इत्यर्थः । तस्य, उक्तञ्च—“पुंस स्त्रियश्च स्त्रियः पुंसि सम्भोगं प्रति या
स्पृहा । ॥ शृङ्गार इति श्वातः कीदृशस्यादिवारकः” ॥ यद्वा शृङ्गारस्य
कालस्य वन्द्योमित्रस्य मधोर्बसन्तस्य विद्वानो यद्वा प्रगल्भोनामावली पठितुं वि-
रुदावली 'वैश्यातिरारकति' पठितुः श्रेणी सेलास्तु वाच्यः' इत्यमरः । पठितु-
मुच्चारयितुं प्रारब्धा इव । प्रमुषितो बलाद्विनाशितत्रैलोक्यस्य मानग्रहः कोपग्रहं
येन स कोकिलयोषितां पिबोती नादः सम्भोगेति प्रारब्ध इति भावः । यदि परं
यदि केवलं सम्प्रत्यक्षना कामो मनोज्ञः कौतुकाद्यनुत्तालीप्यं पुष्पमयं धनुः

शरासन धुनीते सञ्चालयति तर्हि धुनीतु नाम सञ्चालयतु, तदीयं कार्यं भृङ्गमघकोकिलं सम्पादितमेवेति भावः ।

भाषा

स्तुतिपाठ कर जगाने वाते वैतालिक रूपी भीरो ने, सब विरहिजनों के समूहों का सहार करने में प्रबल और स्त्री पुरुषों की परस्पर समीग की अभिलाषा के सहायक, वसन्तऋतु की, अथवा वामदेव के मित्र वसन्त ऋतु की, मानो यश प्रशस्ति का पाठ करना प्रारम्भ कर दिया है । अर्थात् वसन्त ऋतु के आने से भीरो की गुजार चारों ओर होने लगी है जो कामोत्पादक है । तीना लौकों की मनिनिबा के कोप को हठात् दूर कर देने वाली कोकिलाओं की कूक भी प्रारम्भ हो गयी है । अगर इसके ऊपर भी वामदेव, खेलवाड में अपने फूँगे के धनुष्य को चलान लगे तो भटे ही चलावें, उनका कार्य तो भृङ्ग आदि सेवकों ने कर ही दिया है ।

कूजत्कोकिलकोपिता गुलिधनुःशिखां समासेवते

खिन्ना चन्दनमारुतेन मलये दागामिमाकाङ्क्षति ।

किञ्चान्विष्यति दुर्मना दलयितुं कामेन मैत्रीं मघोः

कर्तुं धावति दुर्लभे त्वयि सखी कां कां न वातूलताम् ॥६६॥

अन्वयः

त्वयि दुर्लभे (सति), सखी कूजत्कोकिलकोपिता (सती) गुलिधनुःशिक्षा समासेवते । चन्दनमारुतेन खिन्ना (सती) मलये दागामिम् आकाङ्क्षति । किञ्च दुर्मनाः (सती) कामेन मघोः मैत्रीं दलयितुम् अन्विष्यति । का का धातूलता कर्तुं न धावति ।

व्याख्या

त्वयि विश्रमाङ्कदेवे दुर्लभे दुष्प्राप्ये सति त्वद्विषयोवावस्थापामित्यर्थः । सखी कामिनी कूजङ्ग शब्द कुर्वाणं कोकिलं पिक् कोपिता रोष प्रापिता सती गुलिधनुषो मृदगुलिकां निधाय येन यन्त्रेण धानरेषु पक्षिषु च गुलिकाप्रहारं क्रियते तद्यत्र तस्य 'धनुही' 'गुलेला' इति भाषायां प्रसिद्धस्य, शिक्षामभ्यासं समासेवते करोति । कोकिलशब्देन स्वद्विषयोवावस्थाया पीडा न भवेदिति कोकिल-दूरीकरणार्थं गुलिधनुषोऽभ्यासं प्रारम्भत इति भावः । चन्दनघायुना चन्दनगन्ध-

मुक्तवायुना वसिष्ठानिलेन विभ्रा दुःखिता सती मलये भल्यपवति दाघानि
 पनदाहकाग्निं दावानलमित्यर्थः । आकादसति वाञ्छति । येन दाघानलेन
 मलयजध्वननवृक्षेषु वन्येषु चन्दनदाघोरभावः स्यादिति भावः । किञ्चाऽन्यच्च
 दुर्मना दुःखितहृदया सती कामेन मन्मथेन मधोर्वसन्तस्य मैत्रीं सह्यं दलयितुं
 विनाशयितुमन्विष्यति प्रेच्छति उपायं मृगयतीति भावः । कां कां वातूलता-
 मृगमत्ततां 'वातूलः पुंसि घाल्यायामपि घातसहे त्रिपु' इत्यमरः । कर्तुं सम्पादयितुं
 न पावति न वेधेन प्रयतते ।

भाषा

तुम्हारे न मिलने पर अर्थात् तुम्हारी विरहावस्था में, कामिनी, कूबने
 वाली कोयलो से क्रुद्ध होकर गुलेला चलाने का अभ्यास प्रारम्भ करती है जिससे
 गोली से कोयलो को भार कर उड़ादे जिसमें उनके शब्दों से विरहावस्था में
 कष्ट न हो । चन्दन की सुगन्ध युक्त वायु से अर्थात् मलयानिल से विभ्रा
 होकर मलयाचल में दावानल लगने की अभिलाषा करती है । जिसमें सब
 चन्दन के वृक्ष जल कर भस्म हो जाएँ और विरहावस्था में चन्दन वायुओं से
 कष्ट न हो, और दुःखित होकर, कामदेव और वसन्त की मित्रता का नारा
 करने के उपायों को खोजती है । कौन २ रा पापसपन का नाश करने में वह
 क्षीयता से नहीं प्रवृत्त होती है ।

सन्नद्धं माघवीनां मधु मधुपवधूकेलिगण्डूपयोग्यं

विश्राम्यन्ति श्रमेण क्वचिदपि मरुतो न दणं दाक्षिणात्याः ।

क्रीडाशैलीभवन्ति प्रतिकलमलिनां कौसुमाः पांसुकूटा—

क्षेत्रे पुष्पास्त्रमित्रे तदिह विरहिणां कीदृशी जीविताशा ॥६७॥

अन्ययः

माघवीनां मधु मधुपवधूकेलिगण्डूपयोग्यं सन्नद्धम् । दाक्षिणात्याः
 मरुतः श्रमेण क्वचिदपि क्षणं न दद्याम्यन्ति । अलिनां कौसुमाः
 पांसुकूटाः प्रतिकलं क्रीडाशैलीभवन्ति । तत् पुष्पास्त्रमित्रे क्षेत्रे (सति)
 इह विरहिणां जीविताशा कीदृशी ।

व्याख्या

माघवीनां वासन्तीकृतानां 'वासन्ती माघवीलता' इत्यमरः । मधु पुष्परसो

मधुपानां भ्रमराणां वध्वः कान्तास्तासां केलयः क्रीडास्तासु गण्डूपा मुखपूतयः
 'गण्डूपो मुखपूतो' स्यात्' इति हंमः । तेषां योष्यं तदयं पर्याप्तं संप्रदं प्रगुणीभूतं
 समागतम् । भाष्यबोलतासु मकरन्दाधिक्यं जातमिति भावः । दक्षिणात्प्या
 दक्षिणदिशात् आगता मरुतो मलयानिलाः धमेण दूरदेशागमनपरिधमेण क्वचिदपि
 कुत्रापि क्षणमोपत्कालपर्यन्तमपि न विश्राम्यन्ति विश्रान्तिं न काद्वसन्ति । अलिनां
 भ्रमराणां कृते कोसुमा. पोष्पाः पातुकूटा धूलिसमूहाः प्रतिकलं प्रतिक्षणं क्रीडा-
 शैलीभवन्ति लीलापर्वतीभवन्ति लीलापर्वत इवाऽऽचरन्तीति भावः । अभूततदभावे
 श्वः । तत्तस्मात् कारणात् पुष्पाण्येव कुसुमान्येवाऽस्त्राणि शरा यस्य स पुष्पबाणः
 कामस्तस्य मित्रं सखा तस्मिन् चित्रे वसन्ते विद्यमाने सतीहाऽस्मिन् जगति विरहिणां
 वियोगावस्थापद्मानां स्त्रीपुंसां जीवितस्य जीवनस्याऽऽशा कीदृशी किमिति । न
 जीवनाशेति भावः । अर्थापत्तिरलङ्कारः । लघ्वरावृत्तम् । "अर्न्ध्यानां प्रयेण
 त्रिमुनियतियुता लघ्वरा कीर्तितेयम्" इति लक्षणात् ।

भाषा

वासन्ती लताओं में मकरन्द, भीरियों के लीलागत कुल्ला करने के योष्य
 तयार हो गया है । दक्षिण दिशा से बहने वाले मलयानिल, थकावट से कहीं
 भी विश्राम नहीं लेते हैं अर्थात् लगातार बहते ही रहते हैं । भीरो के लिये
 पुष्पधूलि के ढेर प्रतिक्षण क्रीडापर्वत का काम करते हैं । इसलिये कामदेव के
 मित्र वसन्त के आने पर वियोगियों के जीते रहने की आशा कैसी ? अर्थात्
 ऐसे समय में वियोगियों का जीते रहना सम्भव नहीं है ।

पुष्पैर्भ्राजिष्णुभस्त्राकरणिमगणितैः शाखिनः के न याता-
 क्षश्चनिस्त्रिंशलेखामयमिव भुवनं भृङ्गमालाभिरास्ते ।

त्रैलोक्याकाण्डचण्डप्रहरणनिबिडोत्साहकण्डूलदोष्णः

पुष्पेशोर्जैत्रशस्त्रव्यतिकरविधये साधु सज्जो वसन्तः ॥६८॥

अन्वयः

के शाखिनः अगणितैः पुष्पैः भ्राजिष्णुभस्त्राकरणि न याताः । भृङ्ग-
 मालाभिः भुवनं चक्षुर्निस्त्रिंशलेखामयम् इव आस्ते । त्रैलोक्याकाण्डचण्ड-
 प्रहरणनिबिडोत्साहकण्डूलदोष्णः पुष्पेशोः जैत्रशस्त्रव्यतिकरविधये वसन्तः
 साधु सज्जः ।

भरितसुराभाण्डभाङ्कारचण्डाः उन्मीलनीलमोचापरिचयशिशिराः द्राविडीनां
कर्पूरापाण्डुगण्डस्थललुठितरयाः अमी दाक्षिणात्याः वायवः वान्ति ।

व्याख्या

नालिकेरीफलानां नारिकेलफलानां कुहरेषु मध्यस्यगह्वरेषु कुहृत्कारि कुहृदिति
शब्दकर्तृशब्दायमानमित्यर्थः । पानीयं जलं कल्लोलयन्तस्तरङ्गयन्तः कावेरी-
नद्यास्तोरे तदे तालद्रुमास्तालवृक्षास्तंभरितानि तालनिस्सृतजलेन 'ताडी' इति
प्रसिद्धेन परिपूरितानि सुराभाण्डानि मद्यपात्राणि तेषां भाङ्गारेण स्ताङ्गारेण
शब्देनेत्यर्थः । चण्डाः प्रचण्डाः सुराया भावकत्वावुप्रस्वरा इत्यर्थः । उन्मीलयन्त्यो
भिक्षसन्त्यो नीला नीलवर्णा मोचाः शास्मलिबुक्षाः कदत्यो वा 'पिच्छिला पूरणी
मोचा स्थिराम्' शास्मलिर्द्वयोः' इत्यमरः । 'शब्दली वारणमुता रंभा मोचांशुमत्कला'
इत्यमरः । तासां परिचयेन सम्पर्केण शिशिराः शीता द्राविडीनां चोलदेशाङ्गनानां
कर्पूरवदापाण्डूनि घनसारवच्छुभ्राणि 'अय कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः
सिताश्रो हिमवातुका' इत्यमरः । शब्दस्थलानि कपोलस्थलानि तैर्लुठितः संभगः
रयो वेगो येषां ते अमी स्पर्शगम्या वक्षिणे भवा दाक्षिणात्या वायवो मलयानिला
वाग्नि चलन्ति । अत्र दाक्षिणात्यवामुषु भावत्पुरुषव्यवहारप्रतीत्या समासोक्ति-
रलङ्कारः । अम्बराच्छन्दः ।

भाषा

नारियली के बीच के कुहृत् ऐसा शब्द करने वाले जल को तरङ्गित करने
वाले, कावेरी नदी के किनारे के ताड़ के वृक्षों से चूने वाली ताडी से परिपूर्ण
(ताडी रखने के) वर्तनों के शब्दों से उग्ररूप धारण करने वाले, फूलने वाली
नीले (हरे) रंग के सेमर के या केली के सम्पर्क से ठण्डे, चोलदेश की नारियो
के कपूर के ऐसे श्वेत गालों से टकराने से मन्द वेग, ये मलयानिल बह रहे हैं ।

भृङ्गालीभिरधिज्यमन्मथधनुर्लीलां लभन्ते लताः

किं पुष्पं न विमर्ति पुष्पधनुषस्रैलोक्यजैत्रास्त्रताम् ।

दोलान्दोलनकेलिलोलवनितासंचारितास्त्रोऽधुना

पञ्चेधुश्चललक्ष्मेदविधिना गर्व समारोहति ॥७२॥

अन्वयः

लताः भृङ्गालीभिः अधिज्यमन्मथधनुर्लीलां लभन्ते । किं पुष्पं पुष्प-

धनुषः त्रैलोक्य-चैत्रास्रतां न विभर्ति । दोलान्दोलनकेलिलोलवनितासं-
चारितास्रः पञ्चेषु अधुना चललक्ष्मभेदविधिना गर्वं समारोहति ।

व्याख्या

लता वीरध 'लता प्रतानिनी वीरध' इत्यमर । भृङ्गालीभिर्भ्रमरपतित-
भिर्ज्यां मीर्वीमधिगत अधिज्य सज्ज सन्मथस्य कामस्य धनुश्चापस्तस्य लीला शोभा
लभते प्राप्नुवन्ति । किं पुष्प कुसुम पुष्पधनुषः कामस्य त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य
जगत् जगन्शीलमस्त्र तस्य भावस्त्रैलोक्यजंत्रास्त्रता ता न विभर्ति न धारयत्यपि
तु सर्वाणि पुष्पाणि त्रैलोक्यजंत्रास्त्रता धारयन्त्येव । दोलासु प्रेङ्गास्वान्दोलन-
केलय दोलावेगेनोपर्यधोमनक्रीडास्ताभिर्लोलोच्चला वनितास्तासु सञ्चारितानि
सम्प्रापिताम्यस्त्राणि येन स अथवा वनिता एवाङ्गना एव सञ्चारितानि प्रयुक्ता-
न्यस्त्राणि येन स पञ्च इषयो याणा यस्य स कामोऽधुनेवानी वसन्तसमये
चलान्यस्त्रिणाणि लक्ष्माणि क्षरव्याणि 'लक्ष लक्ष्य क्षरव्य च' इत्यमर । अङ्गना-
रूपाणि कामरूपाणि वा तेषा भेदो विदारण तस्य विधि करण तेन गर्वं दर्प
समारोहति प्राप्नोति । स्थिरलक्ष्यभेदावस्थिरलक्षभेदेन कठिनमिति वर्पहेतु ।
काम्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

लताएँ, भीरो की कतारो से युक्त होने से कामदेव के मीर्वी से युक्त अर्थात्
सज्ज धनुष की शोभा को प्राप्त कर रही है । तीन फूल, कामदेव के, तीनो
लोको को जीतने योग्य अस्त्रत्व को नहीं धारण करते हैं अर्थात् सभी फूल तीनो
लोको को जीतने वाले अस्त्र का काम करते हैं । हिंडोले के, ऊपर नीचे होने की
क्रीडा से चंचल कामिनी और कामिनीओ पर अस्त्र का प्रयोग करने वाला
कामदेव इस वसन्त ऋतु में अस्थिर निशाने का भेदन करने के कार्य से, या
चंचल कामिनी रूषी अस्त्र का प्रयोग करने वाला कामदेव इस वसन्तऋतु में
कामुक रूपी अस्थिर निशाने का भेदन करने के प्रावीण्य से, घमण्ड कर रहा है ।

उन्माद्यन्मधुपेन पुष्पमधुना केलीश्रवः पङ्क्तिः

सर्वे भङ्गमयं दिशन्ति कुसुमप्राग्मारुतः पादपाः ।

चैत्रेणाक्षपरम्पराव्ययविधौ दैन्यं परित्याजितः

कामः सम्प्रति बाणमोक्षरसिको लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च ॥७३॥

क्रीडावनालीनिखिलपरिमलाचान्तये चञ्चरीकान् स्तौति । कम्र इव जीव-
रक्षाभ्युपायं न भजते ।

व्याख्या

चारु भ्रुवो यस्याः सा सुभ्रुस्तव विक्रमाङ्गदेवस्य धियोगे विरहे चन्दनाद्रेमं-
लयपर्वतस्य परस्तादनन्तरं भुवः पृथ्वी शीतलशब्दानां चन्दनानां वाता वायवस्तैः
शून्या रहिता अभिलपति वाञ्छति । चन्दनवायोविरहसन्तापोदोषकत्वाज्जनस्थाने
तवागमनं कष्टप्रदमिति तस्य स्थितिर्मलयपर्वत एव भवत्वित्यभिलपतीति भावः ।
लीलायाः क्रीडाया उद्यानमुपवनं तस्मिन् क्रीडावाटिकायां कोकिलानां पिकाना-
मुत्तारणाय दूरीकरणाय सखीनां स्वसखीनां कलकलं श्रव्यप्राचुर्यं सृजत्युत्पादयति ।
कोकिलशब्दस्य विरहपीडाकारकत्वात् सखीकलकलेन कोकिलान् दूरीकरोतीति
भावः । क्रीडापणानां क्रीडोद्यानानामालोपु पङ्क्तिषु यो निखिलस्तकलः परि-
मलसुगन्धस्तस्याऽऽचान्तिः धानं तस्यै चञ्चरीकान् भ्रमरान् स्तौति प्रार्थयति ।
यदि भ्रमरैः सकलसुगन्धः पीतः स्यात्तर्हि सुगन्धाभावाद्विरहोद्दीपनं न स्यादिति
भावः । कम्रिव कीवृक्षं जीवरक्षायाः प्राणरक्षाया अभ्युपायं साधनं न भजते न
सेवते । सकलमेव प्राणरक्षोपायं सम्पादयतीति भावः ।

भाषा

सुन्दर भौवो वाली कामिनी, तुम्हारे वियोग में, मलयाचल के बाहर की पृथ्वी
को चन्दनवायुओं से रहित होना चाहती है अर्थात् चन्दन वायु मलयाचल को
छोड़कर अन्यत्र पृथ्वी पर कहीं न बहें, ऐसा चाहती है । क्योंकि विरहावस्था में
यह चन्दनवायु बहुत दुःख प्रद होता है । संतार करने के भाग में कोयलो को उठा
देने के लिए अपनी सखियों से शोर मचाती है जिसमें कोयलें भाग जाँय और
उनकी कूक सुनकर विरहावस्था में कष्ट न हो । बगीचों की पतार में के सब
सुगन्ध को पी जाने के लिए भीरो से बिनती करती है जिसमें विरहावस्था में
सुगन्ध से विरहज्वाला अधिक न भभक पड़े । कौन सा ऐसा उपाय है जिसे
प्राण बचाने के लिए वह नहीं करती है ।

मलयगिरिसमीराः सिंहलद्वीपकान्ता-

मुखपरिचयलब्धस्फारकर्पूरवासाः ।

द्रविडयुवतिदोलाकेलिलोलनितम्ब-

स्थलशिथिलितवेगाः सेव्यतामाप्नुवन्ति ॥७०॥

अन्वयः -

मलयगिरिसमीराः सिंहलद्वीपकान्तामुखपरिचयलब्धस्फारकपूर्वासाः
द्रविडयुवतिदोलाकेलिलोलन्नितम्बस्थलशिथिलितवेगाः (सन्तः) सेव्यताम्
आप्नुयन्ति ।

उद्याख्या

मलयगिरिनामोरा मलयपञ्चलानिलाः सिंहलद्वीपस्य 'सीलोन' इति एवातस्य कान्ताः स्त्रियस्तासां मूल्यान्यानानि तेषां परिचयः सम्पत्तस्मात्प्रसिद्धः प्राप्तः स्फारो बहुलः कर्पूरस्य वासः सुगन्धो यैस्ते, इषिष्ठपुष्पानां, चोलदेशाङ्गनानां बोलाकैलयः प्रेङ्गाकोडास्तासु लोलस्तम्बलम्बो नितम्बा एव स्थलानि तैस्तस्मिन् नैरित्यर्थः । शिथिलितः शिथिलीकृतो वेगो जवो 'वेगः प्रवाहमवयोरपि' इत्यमरः । येषां ते तथा सन्तः सेव्यतां प्राप्तातामानुवन्ति लभन्ते । मलयपञ्चलानिलाः सिंहलद्वीपनारीमुखसम्पर्कात् कर्पूरगन्धयुक्ताश्चोलदेशाङ्गनानां बोलाकोडासु लोलनितम्बसघट्टनात् शिथिलीकृतवेगास्तन्तरेवन्दनजन्यं शैत्यं कर्पूरजन्यं सुगन्धं नितम्बसघट्टनजन्यं मन्दरवज्रं चापूनां शीतसमन्दसुगन्धेति गुणत्रयं धारयन्तः सेव्या भवन्तीति भावः । मालिनीच्छन्दः । उदात्तालङ्कारः ।

माया

मलयाचल के पवन, सीलोन की अङ्गानाओं के मुखों के सम्पर्क से कर्पूर की सुगन्ध को धारण कर और बोलदेश की कामिनियों के रसयुक्त मूला मूलने में चञ्चल नितम्बस्थलों से टकरा कर मन्दगति होने से सेवनीय हो गये थे । अर्थात् दक्षिणामिल, चन्दन का शैत्य, कर्पूर का सुगन्ध और नितम्बों की टक्कर से मन्द गति, एव शीतल, मन्द व सुगन्ध इन तीनों वायुओं के पुणों से युक्त होने से सेवनीय हो गये थे ।

पानीयं नालिकेरीफलकुहरकुह्लकारि कन्नोलयन्तः

कावेरीतीरतालदुमभरित्तमुराभाएडमाङ्कारचण्डाः ॥

उन्मीलनोलमोचापरिचयशिशिरा वान्त्यमी द्राविडीनां

कर्पूरापाण्डुगण्डस्यललुठिरया वायवो दाक्षिणात्याः ॥७१॥

अन्यथः

नालिकेरीफलकुहपुष्पाकारि पानीयं कडोलयन्तः, कावेरीतीरतालहम-

अन्वयः

उन्माद्यन्मधुपेन पुष्पमधुना केलीभुवः पङ्क्तिः (जाताः) सर्वे पादपाः कुसुमप्राग्भारतः भङ्गभयं दिशन्ति । संप्रति चैत्रेण लक्ष्येषु अलक्ष्येषु च बाणमोक्षरसिकः कामः अरूपपरम्पराव्ययविधौ दैन्यं परित्याजितः ।

व्याख्या

उन्माद्यन्तो मयं प्रापिता मधुपा भ्रमरा येन स तेन पुष्पाणां कुसुमानां मधु रसस्तेन मकरन्देन केलीभुवः क्रीडास्थानानि पङ्क्तिः कदमसंपुशता जाताः । सर्वे पादपा वृक्षाः कुसुमानां पुष्पाणां प्राग्भारतो बाहुल्यात्तद्भारात् भङ्गस्य पतनस्य घटनस्येत्यर्थः । भयं भौति दिशन्ति प्रकटयन्ति । सम्प्रत्यधुना चैत्रेण वसन्तेन लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च निर्विचारमित्यर्थः । बाणमोक्षे शरसन्धाने रसिकः समासक्तः कामोऽस्त्राणां शस्त्राणां परम्परा समूहस्तस्या व्ययविधौ समुत्सर्जनेऽविचार्यं प्रयोगकरणे इत्यर्थः । दैन्यं वीनतां निरुत्साहमिति-भावः । परित्याजितः परिहासितः । अयणितपुष्पास्त्राणां समर्पणावस्त्रविषयकं कामस्य दैन्यं दूरीकृतमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

भौरो को मधोन्मत्त करने वाले मकरन्द से क्रीडास्थलो में कीचड़ हो गया है । अर्थात् क्रीडास्थलो में अत्यधिक मकरन्द पूजा है । सभी वृक्ष अत्यधिक फूलों के बोझ से टूट जाने का भय सूचित करते हैं । इस समय निशाने का विचार न कर कवेच्छ बाण छोड़ने में आसक्त कामदेव की बाणों के अधिक खर्च अर्थात् समाप्त हो जाने की दीनता को वसन्त ने दूर कर दिया है । अर्थात् वसन्त ने अत्यधिक फूलों के होने से, पुष्पसायक कामदेव को, बिना विचारे पुष्पबाणों का प्रयोग करने की कोई कमी नहीं है ।

नीता नूतनयौवनप्रणयिना चैत्रेण चित्रां लिपिं

हर्षाद्वर्षति का न काननमही पुष्पैः कटाचैरिव ।

दोलारूढपुरन्धिपीनजघनप्राग्भारमाधुन्वतः

किं मानदुममञ्जनाय गहनं लङ्घानिलस्याधुना ॥७४॥

अन्वयः

नूतनयौवनप्रणयिना चैत्रेण चित्रां लिपिं नीता का काननमही कटाक्षैः

इव पुष्पैः हर्षात् न वर्पति । अधुना दोलारूढपुरन्ध्रिपीनजघनप्राग्भारम्
आधुन्वतः लङ्कानिलस्य मानद्रुमभञ्जनाय किं गहनम् ।

व्याख्या

मृतने नवीने यौवने युवावस्थायां प्रणयः स्नेहो यस्य स तेन चंद्रेण वसन्तेन
चित्रां विचित्रां विविधवर्णयुक्तां लिपिमक्षरविन्यासं शोभामित्यर्थः । नीता
प्रापिता का काननमही का क्रीडोद्यानभूमिः शुबलस्थरक्तत्वनीलत्वात् कटाक्षंरिवाऽ-
पाङ्गदशनैरिव 'कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने' इत्यमरः । पुष्पैः कुसुमैर्हर्षादानन्वातिरेकाग्र
वर्पति वृष्टिं न करोति । उद्यानभूमिः पुष्पैराच्छादितेति भावः । अधुनाऽ-
स्मिन्समये दोलामु प्रेङ्खामु आरूढा उपविष्टाः पुरन्ध्रयो युवतवस्तासां पीनं स्पूलं
जघनं स्त्रीकटपाः पुरोभागः 'पश्चाद्विस्तम्बः स्त्रीकटपाः क्लीये तु जघनं पुरः'
इत्यमरः । तस्य प्राग्भारो विस्तारस्तमाधुन्वतः कम्पयतो लङ्कानिलस्य वक्षिण-
पवनस्य मानिनीनां मानरूपस्य द्रुमस्य वृक्षस्य भञ्जनाय पातनाय विनाशायै-
त्यर्थः । किं गहनं किं कठिनं, न दुष्करमित्यर्थः । सम्प्रत्यनायासेनैव मानिनीनां
मानभङ्गो भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

नई जवानी में प्रेम रखने वाले वसन्त के कारण, रंग बिरंगी विचित्र शोभा
को प्राप्त, कौन सी उद्यान की भूमि हर्षपूर्वक, कटाक्ष के समान फूलों की वृष्टि
नहीं करती है अर्थात् सर्वत्र पुष्पवृष्टि हो रही है । ऐसे समय में हिंडोलों पर
झूलती हुई कामिनीओं के तने हुए विस्तृत जघनस्थल को कपाने वाले दक्षिण
पवन के लिये मान रूपी वृक्ष को तोड़ कर गिरा देना अर्थात् नष्ट कर देना
क्या मुश्किल है ? अर्थात् वसन्त ऋतु में रंग बिरंगी फूलों को देखने से, झूला
झूलने से जघनस्थल में कँप कँपी पैदा होने से और दक्षिणानिल के स्पर्श से,
मानिनियों का मान अनायास ही छूट जाता है ।

पौलस्त्योद्यानलीलाविटपितलमिलन्मैथिलीपादमुद्राः

कर्पूरद्वोपवेलाचलविपिनतटीपांसुकेलीरसज्ञाः ।

क्रीडाताम्बूलचूर्णग्लपितमुखहृतप्रान्तयः केरलीना-

मामोदन्ते समीराः स्मरसुमटजयाकाङ्क्षिणोदाचिणात्याः ॥७५॥

अन्वयः

पौलस्त्योद्यानलीलाविटपितलमिलमैथिलीपादमुद्राः कर्पूरद्वीपवेला-
चलविपिनतटीपांसुकेलीरसद्याः केरलीनां क्रीडाताम्बूलचूर्णग्लपितमुखहृत-
छान्तयः स्मरसुभटजयाकाङ्क्षिणः दाक्षिणात्याः समीराः आमोदन्ते ।

व्याख्या

पौलस्त्यस्य रावणस्योद्यानमुपवनमशोकवाटिका तस्य लीलाविटपी क्रीडावृक्षो-
ऽशोकतद्वस्तस्य तलेऽग्रे मीलनयो विचटन्त्यो चिरकालादस्पष्टीकृता इत्यर्थः ।
मैथिल्या सीताया पादमुद्राश्चरणचिह्नानि यैस्ते, कर्पूरद्वीपस्याऽन्तरीपविशेषस्य
वेलाचल समुद्रतटस्यपर्वतस्तस्य विपिनतटी वनतटी तस्याः पातवो धूलयस्तासु
केली क्रीडा तस्या रसता रसिका, केरलीनां केरलदेशजकामिनीनां क्रीडाभी
रत्यादिक्रीडाभिस्ताम्बूलेन चूर्णेन कर्पूरेण च ग्लपितानि स्निग्धानि आन्तानीत्यर्थः ।
मुखान्याननानि तेषां हृता दूरीकृता क्लान्तिर्ग्लानता यैस्ते, स्मर एव काम एव
सुभटो सुषोढा राजा तस्य जयस्य विजयस्याऽऽकाङ्क्षिण इच्छुका दक्षिणे भवा
दाक्षिणात्या समीरा वायव्ये दक्षिणानिला इत्ययः । आमोदन्ते आमोद सुगन्ध हर्ष
या 'आमोद सोऽतिनिहारी' इत्यमरः । परितो विस्तारयन्ति । अगधराच्छन्दः ।

भाषा

रावण की बाग में विद्यमान, लीलावृक्ष अशोक के नीचे श्री सीता जी के
चरणचिह्नों को भगिटा करन वाले, कर्पूर द्वीप में समुद्र तट के पर्वत के
प्रान्तभाग में विद्यमान जगल की धूल में खेलवाड करने के रसिक, केरलदेश की
अङ्गनाओं के रत्यादिक्रीडाओं में पात और कपूर के खाने से थान्त अत एव
स्निग्ध मुखों की ग्लानि को दूर करने वाले और वीर राजा कामदेव का विजय
प्राप्त होने की अभिलाषा रखने वाले दक्षिणानिल, चारों ओर सुगन्ध या हर्ष
फैला रहे हैं ।

यश्चूताङ्कुरकन्दलीकवलनात्कर्णामृतग्रामणी-

श्रद्धायामात्रपरिग्रहेऽपि जगृहे पञ्चपुजैत्रेपुताम् ।

ताम्यत्तालुविटङ्कमंकटतटीमञ्जारतः पञ्चमः

सोऽयं कोकिलकामिनीगलविलादामूलमुन्मूलति ॥७६॥

विरहविधुरकामिनीसहस्रप्रहितमनोमयलेखसूक्तिमिश्रैः ।

सुरभिसमयवर्णनैरकुर्वन्निति नृपतेरथ चन्दनः प्रमोदम् ॥७७॥

अन्वयः

अथ चन्दनः इति विरहविधुरकामिनीसहस्रप्रहितमनोमयलेखसूक्ति-
मिश्रैः सुरभिसमयवर्णनैः नृपतेः प्रमोदम् अकुर्वन् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं चन्दनं स्तुतिपाठका इति पूर्वोक्तप्रकारेण विरहेण कान्तविमी-
षेण तज्जगितवलेषेनेत्यर्थः । विधुरा विह्वला कामिग्यस्तासां सहस्रं तेन प्रहिता,
प्रेयिता मनोमयलेखा कामसम्बन्धिलिखितपत्राणि तेषु सूक्तयस्त्वुभाषितानि
ताभिर्मिश्राणि मिलितानि तं सुरभिसमयस्य वसन्तर्तो 'वसन्ते पुष्पसमयस्सुरभि'
इत्यमरः । वर्णनानि तैर्नृपते राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य प्रमोदमानन्द मनोविनोदमि-
त्यर्थः । अकुर्वन् चक्र । पुष्पिताभावत्तम् ।

भाषा

इस प्रकार स्तुतिपाठक लोगो ने, विरह से व्याकुल भई हुई हजारों कामिनिमी
के द्वारा भेजे जाने वाले प्रपत्रों की सूक्तियों से मिश्रित, वसन्त ऋतु के
वर्णनों से, राजा विक्रमाङ्कदेव को आनन्दित किया ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति-नाइमीरकभट्ट श्री बिल्हण विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महानाट्ये सप्तमः सर्गः ।

नेत्राञ्जाश्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात्
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेरपण्डितवरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक—
छीकायुग्ममिदं रमाकरुण्यया सर्वे नवे सस्मरे ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्रीसङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

—॥ हरि ॐ ॥—

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री सच्चिदानन्दाय नमः ॥

परिशिष्टम्

क.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य सप्तसर्गान्तर्गताः
सूक्तयः ।

प्रथमसर्गे—

श्लोकाः

अनभ्रष्टः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतः कृतिनाम्नदेति सौभाग्यलामप्राप्तभूः पदानाम् ॥ ६ ॥
साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।
यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुलोभवन्ति ॥ ११ ॥
गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यद्येष्टं नास्ति धृतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ १२ ॥
कुपठत्यमाप्तिगुणः कवीनां साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु ।
कुर्पादनार्द्रेषु किमङ्गनानां केशेषु कृष्यागरुधूपवासः ॥ १४ ॥
व्युत्पत्तिरावजितकोविदाऽपि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।
न मौक्तिकान्द्रकरी शलाका प्रगन्मते कर्मणि टङ्किकायाः ॥ १६ ॥
कथासु ये लब्धरसाः कवीनां ते नानुरज्यन्ति कयान्तरेषु ।
न ग्रन्थिपर्षप्रणयाश्वरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्त्वेषु ॥ १७ ॥

लङ्कापतेः सङ्कुचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवाऽऽदिक्रयेः प्रमात्रो न कोपनीयाः कवयः क्षितोन्द्रैः ॥२७॥

द्वितीयसर्गे—

फलं हि पात्रप्रतिपादनं थियः ॥ ॥२६॥

प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा तथा न भूषाविभवेन मेहिनी ।
सुतेन निर्व्याजमलीकहासिना यथाङ्कपर्यङ्कगतेन शोभते ॥३२॥
किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकबान्धवः ।
ऋणं पितृयामपनेतुमचमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥३४॥

तृतीयसर्गे—

परां प्रतिष्ठां लिपिषु क्रमेण जगाम सर्वास्तु नरेन्द्रधनुः ।
पुण्यात्मनामत्र तथाविधानां निमित्तमात्रं गुरवो भवन्ति ॥१७॥
इयं हि लक्ष्मीर्धुरि पांसुलानां केषां न चेतः कलुषीकरोति ॥४२॥

चतुर्थसर्गे—

शुभाशुभानि वस्तूनि सम्मुखानि शरीरिणाम् ।
प्रतिबिम्बमिवापान्ति पूर्वमेवान्तरात्मनि ॥३४॥
न कैश्चिदपि लभ्यन्ते निष्कम्पाः सुखसम्पदः ॥४६॥
उचिताचरणे केषां नोत्साहचतुरं मनः ॥६१॥
न कृच्छ्रेऽपि महामागास्त्यागव्रतपराङ्मुखाः ॥६७॥

महात्मनाममार्गेण न भवन्ति प्रवृत्तयः ॥६५॥
 एषा भगवती केन भज्यते भवितव्यता ॥६७॥
 त्यागो हि नाम भूपानां विश्वसंवन्नौषधम् ॥११०॥
 किं लक्ष्मीसुखमुग्धानामसम्भाव्यं दुरात्मनाम् ॥१११॥
 राज्यग्रहगृहीतानां को मन्त्रः किं च मेपजम् ॥११५॥

पञ्चमसर्ग—

किं न सम्भवति चर्मचक्षुषां कर्म लुब्धमनसाममात्मिकम् ॥५॥
 अप्रतर्क्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कटेप्यगहनास्तयाविधाः ॥६॥
 वारणः प्रतिगजं विलोरुयंस्तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः ।
 आददे न विशदं नदीजलं शीलमीदृशममर्षशालिनाम् ॥१२॥
 दूषणं हि मृगरत्वमर्थिनाम् ॥१३॥
 यत्र तत्र भुजदण्डचण्डिमा चित्रमप्रतिहतो मनोमृगः ॥१४॥
 आलुपेन्द्रमण्डातमिक्तमस्त्यक्तचापलमसावर्धयन् ।
 दीपयत्यग्नियाग्रदूतिका कोपमप्रणतिरेव तादृशाम् ॥१६॥
 प्लाननाप जगतः प्रगल्भते नो युगान्तसमयं विनाम्बुधिः ॥१६॥
 केसरी वसति यत्र भूधरे तत्र याति मृगराजतामसौ ॥१८॥
 तेन तस्य वचनेन चारुणा प्राप कुन्तलपतिः प्रसन्नताम् ।
 तीव्रोपविषवेगशान्तये मेपजं विनय एव तादृशाम् ॥१७॥

काष्ठकेषु मिषमात्रमीक्षते नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः ॥४८॥

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

क्षारभावमपनीय गृह्यते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥५१॥

वेत्ति कथारितमुबतात्मनाम् ॥५२॥

कार्यजातमसमाप्य धीमतां निद्रया परिचयोऽपि कीदृशः ॥७३॥

अधजातमपि मूढिन् धार्यते किं न रत्नममलं वयोधिकैः ॥८३॥

षष्ठसर्गे—

यशसि रसिकतामुपागतानां तृणगणना गुह्यरागिण्यां धनेषु ॥२॥

कुसुममृदूनि मनांसि निर्मलानाम् ॥३॥

प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः प्रसरति सन्ततिमप्यनुग्रहीतुम् ॥६॥

मरणमपि तृणं समर्थयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः ॥१३॥

अवतरति मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुरुपायदर्शनेषु ॥१४॥

अपि नयनिपुणेषु नो अरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिषु श्रीः ॥२८॥

अवतरति मतिः कुपाधिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतोऽपि तादृक् ।

स्फटति विघटते यया नृपश्रीस्तटगिरिसंघटितेव नौः पयोध्रे ॥२९॥

व्रतमिदमिह शस्त्रदेवतानां दृढमधुनापि क्लौ निरङ्कुशोऽपि ।

अचिनयपथवतिनं यदेताः प्रचलमपि प्रघनेषु वञ्चयन्ति ॥३०॥

सकलमपि विदन्ति हन्त शून्यं क्षितियंतयः प्रतिहारवारणामिः ।

क्षयमपि परलोकाचिन्तनाय प्रकृतिजडा यदमी न संरमन्ते ॥३२॥

गुणिनमगुणिनं वितर्कयन्ती स्वजनमभिप्रमनामगमवर्गम् ।

वितरति मतिविप्लवं नृपाश्यामियमुपसर्पणमात्रकेण लक्ष्मोः ॥३६॥

मलिनघियां घिगनार्जवं चरित्रम् ॥६१॥

इह हि निहितभूरिदुष्कृतानां विमलतिपुण्यचयः पुरातनोऽपि ॥६४॥

यशसि रतिर्महतां न देहपिण्डे ॥७७॥

विमलविजयलालसाः खलानामवसरमन्यमपि प्रतीक्षयन्ति ॥७८॥

त्रिभुवनमहनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतां किमस्त्यसाध्यम् ॥८१॥

दासी यद्भवनेषु विक्रमघनक्रीता ननु श्रीरियम्

तेषामार्थतपोपणाय गहनं किं नाम पृथ्वोभुजाम् ॥८६॥

सप्तमसर्गे—

गुणो हि काले गुणिनां गुणाय ॥३२॥

—धीरस्तु—

परिशिष्टम्

ख.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य सप्तसर्गान्तर्गतानां श्लोकानां
अकारादिवर्णानुक्रमेणाऽनुक्रमणिका ।

“अ”	पृष्ठ	अथ सुरपथवत्गादिव्य	पृष्ठ
अकपयद्वनीन्दो	१४८	अदत्त चापरिच्छिन्न	२४६
अकाण्डे विधिचाण्डाल	२३४	अदरिद्रीकृता भूमि	२३७
अकार्येऽपि कुमारस्य	२७३	अदर्शयत्कामपि	१९४
अल्लवंगर्वस्मितदन्तुरेण	३९	अदृश्यं वैशिष्ट्याद्यत्	२२६
अगणितसुगिभि	३७०	अधरहसितकिशुका	३५०
अगाधपानीयनिमग्न	६९	अधीतवेदोऽस्मि कृत	११५
अग्रजे दृग्जवर्धित	३०६	अध्युवासदनवासमण्डल	२९६
अग्रे तन्मागतेनाऽथ	२६१	अनन्यसामान्यगुणरव	१८
अङ्कुर्वतिनमस्तङ्कुमा	२८२	अनन्यसामान्यतनूज	१२८
अङ्गानि चन्वनरसादपि	३३९	अनभ्रवृष्टिं थवणामृतस्य	८
अचिन्तयन्च किं धार्यं	२७६	अनर्थवातपिहृन्	२३१
अतिद्वन्द्वं समुत्प्लुत्य	२४५	अनियतविजयश्रियि	३९७
अतिविशदतया दिशा	४०७	अनुवृत्तसमवर्तिपान	३९९
असि शिशिरतया मरुत्सु	४०६	अनुचितममुना	३६८
अत्यजत्प्रतिगज	२९०	अनुसरदसितातपत्र	३७०
अत्र द्वाविटभूमि	२०४	अन्तकं प्रतिमटक्षमा	२८५
अत्रान्तरेभूज्जयसिंह	१६८	अन्तर्दाहमिवालोच्य	२३६
अत्रान्तरे मन्मथबाल	४१२	अन्वापौरुषगुणे	३११
अयं कतिपु चिदेव	३६०	अन्यायमेक वृत्तवान्	७६
अथ बालबला	२४९	अन्योन्यकण्ठादलेपेण	२६२
अथ नृपतनये वृत्तप्रयाणे	३६९	अन्विष्यन्मरणोपाय	२१५
अथ समुचिते कर्मण्या	१४९	अपरिग्रान्तसताप	२३४

	पृष्ठ		पृष्ठ
अरसरूपमितं परांमि	३८७	अशेषविघ्नप्रति	७
अगारवीरघन पारणम्य	६६	अमिनविलगिनेन	३७७
अपास्तानुन्तलो	२६६	अमुभिरपि पियामुनि	३९४
अपि स्वयं गच्छन्	४७	अस्मरद्विरददा	२९१
अपूतं कोपि दुर्मपा	२५५	अहमहमिवया	३८९
अप्रमाणरहितै	३३०	अहह महदनर्घ	३८०
अप्रियावेदने जिरहा	२२९	अहो नु चैत्र प्रति	४१५
अप्रवीक्ष्य भास	३१४	अहो गीर्षमहो धैर्य	२५५
अभजन मणिगुण्डल	३५४		
अभज्यन्ता गजैरास्य	२०७	“आ”	
अभितारणारा	३६६	आनन्दं वर्णाटपते	१७३
अभ्यागतेनो क्षिपन्	१६३	आनान्तरिपुत्रप्रेण	२२५
अमुष्य लोभप्रितया	१०६	आग्यायिबासीम्नि क्यादुमुतेपु	६६
अम्भोधि श्रीभुजङ्गस्य	२१२	आत्मानमुन्मदद्वा स्थ	२४०
अर्धामग्नप्रणयपूर्णं	३३८	आपाण्डुपाण्डपमालोल	२३३
अल बुद्धयक्षिति	१२२	आरक्नमर्प्यारिणतस्वराणा	२७
अल विपादेन	११४	आयेंन गीतुमार्येव	२५८
अलक्षण बालमुगाति	१०९	आलम्ब्य हार करपल्लवेन	१५२
अलङ्करो यदनुत	१६९	आलुपेन्द्रमबदातवित्रम	२९८
अलङ्कृता दुष्प्रसहेन	१३६	आसन्नरत्नगुहभित्तिपु	१४७
अलम्ब्यत प्राक्पन्न	१४५	आसीतस्य समुत्सुव	२०२
अलीखिकोल्लेख	१९	आस्ते यदैरावणवारणस्य	३१
अवगाहितनि शेष	२२७	आज्ञापयामास च	१९१
अवनरति मति	३६२	आज्ञा शिरदधुम्बति	१७१
अवन्ध्यपातानि	५८		
अपागुर नेत्र	१०५	“इ”	
अविरततरुणीसहस्र	३६६	इति क्षितीन्द्रविचरविन्दु	१२१
अविस्मृतश्रमम्बव	१०२	इति गिरमभिधाय निष्कलङ्का	३८३
अवीक्षमाणा सदृश	११०	इति भ्रमत्वीरभमासलेन	४२०
अनाक्तिरस्यास्ति	१८७	इति मुपितधिय	३६३

	पृष्ठ		पृष्ठ
इति मे कृतकृत्यस्य	२३९	उन्नम्य दूर मुहु	४२६
इति स मनसा	२७८	उग्निरपंक्तिस्थित	४४६
इति स्फुरच्चारु	१४०	उन्माद्यन्मधुपेन	४६५
इत्थं वियोगज्वर	४५३	उपरि निपतितः	३९६
इत्यादिभिदिचघतैर्वचोभि	१८८	उपरि प्रतिबन्धेन	२७१
इत्युक्त्वा विरते	२४७	उपविश्य क्षनैः	२३२
इत्युदीरितवता	३३७	उभयनरपतिप्रताप	४०३
इयं त्वदीया दयिता	१२२	उरसि मनसिजा	३५३
इह निहतनय.	३८१	उल्लेखलीला घटना	१५
इहैव सङ्ग. फलवान्	४५२	उवाच कष्ठागत	१०८
		उवाह भीता क्षिति	१३०

“ई”

ईवृक्षी मुजस्तामजानता ... ३१५

“ए”

“उ”

		एकस्तनस्तुङ्गतरः	४
उच्चचाल पुरतः	२९७	एकनपासादवसानभाज.	७९
उच्चैः स्थित तस्य	१६७	एकस्य सेवातिशयेन	२५
उत्तान्धरानेव रणाङ्गणेपु	१९७	एवातपन्नोजितराज्य	२००
उत्खातविश्वोत्कट	४७	एतद्दुःखानभिज्ञेभ्यो	२४९
उत्तम्भयामास पथो	८३	एतानि निर्पान्ति वचासि	१८१
उत्तर्जनीकेन मुहु	३८	एनमेत्य जयकेशिपानिव.	२९७
उत्प्रतापदहन	३०९	एवविधदुराचार	२४८
उत्सङ्गमावह्य	१५७	एव विनिश्चित्य कृत	१७१
उत्सङ्गे पुङ्गभद्राया	२४२	एवमादिभिर्ननेन	३२१
उदञ्चदानन्द जल	१२५	एष स प्रियतमः श्रिय.	३३५
उदञ्चयन्विशुन	४४७	एपास्तु चालुक्य	२४
उदञ्चितभ्रमृक्षराणि	१३९		
उदरालोडनोद्भ्रान्त	२१७		
उदृष्टा तेन डिण्डीर	२४४		
उद्धूतचामरोद्दाम	२७०		

“औ”

और्वाङ्गितपापायोधो ... २०९

“ख”

खङ्गवारि भवत विमुच्यते

पृष्ठ

३०३

चालुक्यरामे हरिवाहिनीभि

पृष्ठ

१९२

चालुक्य वशामल मौक्त्तिव ...

५६

चालुक्यवशोऽपि यदि ...

१७५

चिन्ताया दुर्वल देह ...

२२२

चिन्तामणियंस्य पुरो वराक

७३

गगनमुपगतेन शोभते ...

३५८

गजौन्मूलितनिक्षिप्त ...

२११

चुचुम्ब वक्त्राणि चकर्प ...

४२८

गम्भीरता चाटुपरा ...

४५४

चूतद्रुमाली भुजपञ्जरेण ...

४४५

गते सम्राप्ति नरनायचक्रे ...

४१२

चेतसोऽपि दधतीरल ...

३२८

गते हिमती ध्रुवमुष्णलिप्त

४४०

चोलकेलिसलिलावगाहन ...

३३३

गतोऽपि यन प्रतिविम्ब ...

९२

चोलभूमिपतिरप्यनन्तर ...

३२२

गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वात् ...

२२०

चोलभूमिपतिरुज्ज्वलर्मुणं ...

३११

गायन्ति स्म गृहीतगौड ...

२०१

चोलस्य यद्वीतिपलायितस्य

८६

गाहतेऽन धृतकार्मुके ...

३२०

चोलान्त पुरगहप ...

२२१

गिर निपीय धृति ...

१२४

गिरमिति स निशम्य ...

३८७

“ज”

गिरा प्रवृत्तिर्भम मोरसाऽपि

२२

जगत्त्रयीकर्मणकर्मणि ...

९८

गीतेषु याता किमु ...

४२९

जगत्यनघेषु समस्तवस्तुषु ...

१०७

गुणिनमगुणिन धितकंयन्ती

३६७

जगाद देवोऽथ मदीप्सितस्य ...

१७२

गुप्तभूपणरवेव सर्वत ...

२८२

जगाम याज्ञेषु रयाङ्गनाना ...

३०

गृहक्षिप्ररमगन्धमध्यरो

३५१

जडेपु जातप्रतिभाभिमाना ...

१४

गृहोदरस्थे जरतीपरिग्रहे ...

१४४

जनेषु दोलातरला ...

४२२

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा

१०

जयन्ति ते पञ्चमनादमित्र ...

८

ग्रहकलितमिवाप्रज ...

३८०

जयंकरागी विजयोद्यमेपु ...

८४

जलाशया यत्र हसन्ति ...

९३

जवसमुचितधावनानुरुपा ...

३७६

जात पापस्त कैश्चित् ...

२६४

जानामि वरिवर्णान्ति ...

२४१

जानामि मार्गं भक्तो ...

१८३

जिगीषव केऽपि विजित्य ...

४९

जेत्रवाजिपुतना ...

३२८

“ञ”

चकार कल्याणमिति ...

८९

चक्रु स्तम्भेरमा पृष्ठे ...

२६७

चचार चूतद्रुमपञ्जरीषु ...

४४३

चञ्चच्चारणदीयमान ...

१४९

चन्दनस्यन्दि छिण्डीर ...

२०८

	पृष्ठ		पृष्ठ
ज्येष्ठं गुणैर्गिरिष्ठोऽपि	... २६३	तस्मिन्निरुद्धे गिरि	... १९५
ज्येष्ठं परिस्फुरन्मुखा	... १७६	तस्मिन्समाकर्षति	... १९५
ज्येष्ठे कृतेऽपि प्रतिपत्ति	... १८९	तस्य भूरिपुणरत्न	... ३१७
		तस्य मन्मथयनी	... २८३
"त"		तस्य बाह्यमेकैकं	... २१४
त बालचन्द्रपरि	... १६४	तस्य सज्जवनुप	... ३००
तं विभाव्य रभसा	... २९९	तस्यारिलक्ष्मी	... २००
तच्चमूरजसि दूरमुदगते	... ३२५	तां विपाप वृत्तिनिहिता	... २९३
तद्वदुभाणां प्रति	... ९५	तातश्चिर राज्यमलङ्क	... १७७
तत कतिपयैरेव	... २४३	तुङ्गभद्रा नरेन्द्रेण	... २४४
तत प्रदीपेष्वपि	... १४३	तेजस्यिनामप्रति	... १६७
तत्त रीन्द्रनिवहा	... २८८	तेजोमिथीनां रत्नानां	... २७०
तत्पुष्पिकुम्भस्थल	... १९२	तेन केरलभूपाल	... २१६
तत्प्रतापमबोधन्त	... २२०	तेन तस्य वचनेन	... ३१३
तन् वक्षिणतटे कृत	... ३३३	तेन सैन्यधनूपां	... १२९
तन्नाथतीर्थ धीरेषो	... २४६	तेनानास्यदमात्मीय	... २२४
तपाविधायाम् तदुक्तं	... १२१	तेनैव युवराजत्व	... २१९
तथेति देव्या कृत	... ११८	त्यक्त्योपविष्टान्वदती	... १५४
तथेति वचन राज	... २४३	त्यजन्ति हंसा सरसी	... १०४
तदुद्भूतैर्भूपतिभि	... ५०	त्यागमेव प्रवर्तन्ती	... २७७
तदेव तावत्तपो	... ११६	त्वं चैत्रमित्रं यदि	... ४५०
तदेव विश्राम्यतु	... १७८	त्वं दृष्टदोषोऽपि पुनः	... ४५३
तद्विनापदसपट्ट	... २१४	त्वग्निग्रा गिरिपुत्राश्च	... ३०८
तद्वाहुवण्डविरहेषे	... २५३	त्वद्युजप्रणविचार	... ३०४
तद्भूमास्तिहलदीप	... २१८	त्वंगित महति यस्त	... १८५
तन्ने प्रमाणीकु	... १८५	त्वरोपवातप्रिय	... ४३१
तन् स्वहस्तादृत	... ११८	त्वादुसेन विजिगीषुणा	... ३०५
तवादिबूर्म मर्षाणि	... २५०		
तस्मादभूदाह्वयमल्ल	... ६५	"द"	
तस्मिन्प्रविष्टे मलया	... १९३	दक्षप्रवालीष्टतमयेणाव	... ४३७

	पृष्ठ		पृष्ठ
दक्षिणाशंखतटाकुपागतं	३३१	“घ”	
दधिरे तद्गजा पाद	२१३	घत्से जगद्रक्षणयामिवत्त्व	१७२
दर्शयन्तममृतद्रवो	३१७	घर्मद्रुहामन निवारणाय	३५
दहस्यसोप प्रतिभोगि	८७	घात्रेधिकिया स्मित	१५५
दिग्गजश्चवणमङ्ग	३३३	धुनानेन धनुश्चित्र	२१८
दिग्गजास्थजतस्वैर	२५१	घृतसुभटकरङ्कमङ्कवति	४०२
दिग्गजग्रव्यसनिना पुन	३१६	धैर्येण तस्मिन्नवधीर्य	१६५
दिग्भिन्नय क्षरश्रेणि	२३७	धैर्यस्य घाम विधि	३४०
दीपप्रतापानलसन्निधानात्	६८	ध्रुव रणे यस्य	७२
दुरापहृदचन्दनमास्तस्य	४१८	ध्रुवमरिपु पद व्यधत्त	३९८
दृष्टारिदैहो समरोपमदं	५९		
दृश्यन्तेऽद्यापि सङ्गीति	२२२	“ङ”	
देया शिलापट्टकपादमुद्रा	४१६	न दुर्जन्तानामिह	१६
देवस्य क्षालुक्यविभू	१५२	नन्दनद्रुमनिकुञ्ज	३२६
देवोपदेशाद्गुण	१९०	न भोजराज कविरञ्जनाय	१९९
दोर्दण्डदपादिविड	८४	नयनगतिमरातिवीरनूडा	३९३
दोलापिस्तस्य बभू	४२१	नरपतितनय कयापि	३५५
दोलाविनोदेन विलास	४२२	नरेन्द्रकास्ता कुचहेम	१३१
दोलासु यद्दोलननङ्गनाना	४२५	नरेन्द्रपुत्रस्य कृते	१३२
दोषजातमवधीर्म	३१६	नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया	१४६
द्रविडनरपतिप्रताप	३५७	नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण	४३४
द्रविडनरपतेरवत्त	३४४	न क्षशाक निराकर्तुं	२७५
द्रविडपुत्रपतिपुत्रिका	३४६	नाद्यथावदवलोकिता	३२१
द्रविडपतिकयाद्भुत	३४५	नारिकेलफलसङ्घ	२९५
द्रविडवलमरे क्रमा	३७९	नि शेषनिर्वासितराज	७०
द्रविडविगमराज्य	३४८	निष्ठातरसोपधिगेह	१४४
द्राविडोऽपि नृपति	३३४	निजतनुभरगोवाद्	३७२
द्विरदपतिरमुष्य	४०१	निजदशनयुगेवबद्धवारा	३७१
द्वीपक्षमापाल	५१	निजासु राजधानीपु	२५२
द्वीपेषु कर्पूरपरागपाण्डुपु	५१	निधि प्रतापस्य पद	१२३

	पृष्ठ		पृष्ठ
निपीडयच्चन्द्र पयसे	१९०	पुरनिघ्नगण्डूयसुरा	४४४
निरन्तरायाससमर्थमर्थिता	१९३	पुराङ्गनायकसहस्र	९४
निराकृते यत्र रूपा	१००	पुण्यैर्भ्राजिष्णुमस्त्राकरणि	४६०
निरादरश्चन्द्रशिक्षा	४८	पृथ्वीपते सन्ति न यस्य	२१
निर्मलत्वमुपयान्ति हन्त	३०५	पृथ्वीभुनङ्ग परिवर्म्मिता	८५
निर्पेन्द्रिरतिमात्रोष्णै	२३०	पौलस्त्योद्यानलीला	४६७
निर्वर्तितादधन्वनलेप	९०	प्रकटितपटुमौक्त्रिवावतस	३९०
निवारण पल्लवशीज	४३२	प्रकपंवत्या नपिशीर्षं	९३
निवेदितश्चारजनेन	३५	प्रवोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनील	३७
निशम्य देवस्य	११३	प्रणयप्रवर्णवासीत्	२७४
निवासु यमोक्तसौध	१०४	प्रतापमानो भजति	६२
नीता नूतनमीवनप्रणयिना	४६६	प्रतापशीर्षादिगुणं	११२
नून महापातकिन	४५०	प्रतिक्षण कुन्तलपाथिवस्य	१५९
नृपं कठोरव्रतचर्यया	११९	प्रतिक्षण क्षालितमन्मृता	९६
नृपप्रिया स्थापयितु	१३८	प्रतिदिशमधिरोहिताश्व	३७७
नैप दुर्मतिरिम सहिष्यते	२८१	प्रतिफलननिभात्	३७५

“पु”

पददलितयुहत्वपाल	३९८	प्रविश्य कण्ठवन्नेऽथ	२४७
पदातिसवर्गजवारणेन	४४२	प्रविश्य यद्वेदममु	१००
पद्मे पद्मावरानेव	२५३	प्रसरदुग्धयतं प्रहार	३८८
परा प्रतिष्ठा लिपिपु	१६२	प्रसाध्य तं रावणमप्यु	४९
परिकलितचलुस्थ	३५४	प्रसायं पादो विहित	४२५
पादयो प्रणतये	३३६	प्रगूननाराचपर	४४८
पानीय नातिवेरी	४६३	प्रस्थाप्य तस्मै धुनिमानु	४४
पाश्वर्यस्यपृथ्वीधरराज	५	प्रहृतिनिबहूर्मूर्च्छितो	३९२
पितुरपि परिपन्थिनी	३८२	प्राण बोधेण्प्राणिद्वय	२३८
पिताव इव सर्वेषां	२७२	प्राणमप्यनपङ्क	२८४
पुत्राद्दूध श्रोत्रपवित्र	१७९	प्राणस्तन शीघ्रपतिह	६०
पुरन्दरेण प्रतिपाद्य	३६	प्राप्तोऽयं वादनायैव	१६१

	पृष्ठ		पृष्ठ
प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा...	११०	भोगाय वैपुल्यविशेष	३८
प्रेषितैरथ तयो परस्पर ...	३३५	भोजनमापालविमुक्त	७१
प्रौढिप्रकर्षेणपुराणरीति ...	१२	अमयजद्वन्द्वं वपात्	२७४

“फ”

“म”

फलेन दूय्य सुतरा ...	१०८	मदकरटिनमुत्पटप्रताप	३८८
फालेदिव्यमिवागृह्णन् ...	२६८	मदस्तम्बेरमस्तस्य	२०७

“व”

वले समुल्लासमपाचकार ...	१३४	मदरेव नरेन्द्रधी	२६४
वहना किं प्रलापेन ...	२७५	मनस्विनीना मनसो	४४१
वहुभिरभिहिते किमद्भूते ...	३७९	मन्युपङ्ककलुप समु	२८७
वागेन हत्वा मृगमस्य ...	४१७	मम शुद्धे बुले जन्म	२४०
वाधिर्यमिव मङ्गल्य ...	२६५	मया निपीड्यमानास्ते	२७७
वाहुराह्वमल्लस्य ...	२५१	मलयगिरिसमीरा	४६२
वह्नापिभिर्ब्रह्ममयी ...	२६	मलयेन तदीयस्त्री	२१०
वृमस्तस्यकिमस्त्रकीशत ...	८७	मर्मव्यथाविस्मय	४४६

“मृ”

मयभुवनमहोत्सवे ...	३८६	महति समरसङ्कटे	३९३
माम्यभूमिमपि भारतादिषु ...	३०९	यातुस्तनोत्सङ्गविलास	१५३
मार्ग्यं प्रमूर्तभंगवान् ...	१८०	मानप्रस्थिकदधनंय	४५५
मिषगिरिपरापादितसर्व ...	१४२	मीलद्विलासालक्यल्लबा	४६
मृजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी ...	१	मुक्षपरिचितराजहस	४०५
भूपेषु कूपेध्ववरिक्त ...	६७	मुखमसितपताकया	३८९
भूभृत्सहस्रापितदेहरन्ध्री ...	५८	मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलाप	१५९
भूङ्गालीभिरधिज्यमन्मथ ...	४६४	मुदितमनसि जातमानसिद्धौ...	३४४
भूङ्गैर्विश्वविमोगिवर्ग ...	४५७	मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीप	१५४

	पृष्ठ		पृष्ठ
“य”		“र”	
य वारिधि. प्रज्वलदस्त्र ...	८०	रञ्जित परिजनोऽस्य ...	३३१
य वीक्ष्य पायोधिरधिज्य ...	८१	रणजलधिविलोढन ...	३७३
य. कोटिहोमानलधूमजालै ...	७१	रण रभसविलास ...	३४७
यत्प्राधिदं शत्रुकठोरवण्ठ ...	४७	रत्नोत्तरवाहिपु ...	८१
यत्पूरयामास विलासदोला ...	४२७	रथस्थिताना परिवर्त ...	४१४
यत्र तिष्ठति विरोध ...	२९४	रसध्वनेरध्वनि ये ...	१७
यत्र मास्तविभूत ...	२९५	राजहसमिव बाहु ...	२८६
यथाविधि विधायाथ ...	२५९	राज्ञा प्रणामाञ्जलि ...	१५८
यदातपत्र मम नेत्र ...	३२	रामस्य पित्रा भरतो ...	१७८
यदि प्रहास्तस्य न राज्य ...	१८६	रासीकृत विश्वमिवावलोक्य ...	८२
यदीयलीलास्फटिक ...	९५	रासीकृता पुणपरामपुञ्जा ...	४३८
यदीयसीपध्वजपट्ट ...	१०१	रुद्रवर्मसु गजेपु वाजिन. ...	२९०
यदुत्थित सोऽङ्गुलिसम्रहेण ...	१५६	रधिरपटल कर्दमेन दूर ...	३९१
यद्वा मृषा तिष्ठतु रैन्य ...	४१८	रधिरभूतकपालपस्ति ...	३९५
यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीना ...	७९		
यतन्दने कल्पमही ...	३३	“ल”	
यदा कूचिकया चित्र ...	२१९	लक्ष्मीरिवप्रदानेन ...	२६१
यद्योत्रतस नगर ...	६५	लक्ष्म्या कर ग्राहयितु ...	१७६
यश्चूतारुतुर वन्दली ...	४६८	लग्नद्विरेफध्वनिपूर्वमाण ...	४१९
यस्य प्रतापेन वदध्यं ...	६१	लङ्कापते सङ्कुचित ...	२२
यस्या वृत्ते भूमिभूता ...	१८१	लङ्कासमीपाङ्गुपिनिर्गतेय ...	१८२
यस्माञ्जनश्यामल ...	५४	लब्ध्वा यदन्त पुरमुन्दरी ...	८३
यस्यासिरत्मुच्छलता ...	७८	लावण्यलक्ष्मीतुलधाम्नि ...	१६६
यस्येव सयुग ...	५७	लावण्यलुब्ध्यामिरलब्ध ...	१६४
याति पुण्यफलपान ...	३०७	लीलामुवा कोटिरुद्रजिताना ...	४३२
यातोयमुषवाराय ...	२४२	सीलास्तानविधिश्चम ...	४५५
यात्रानु दिक्पालपुरी ...	६३	लोनेपु सप्तस्वपि विद्युतो ...	२४
यात्रानु यस्य ध्वजिनी ...	६२		

“व”	पृष्ठ	विलासिनामादिगुरु	...	पृष्ठ
वक्ष रथलो रक्षतु सा	३	विवेक्ष सुभूरथ	...	१४२
वचासि वाचस्पति	६	विश्वम्भराकष्टकराष्ट्र	...	५३
वरकरिषु गभीरदुन्दुभीना	४०७	विक्षीर्णकर्णा कलहेन यस्य	...	७६
वर्णयामि विमलत्वमम्भस	३०२	विहितसमरदेवता	...	४०४
वशमवनिपतिद्वय	४००	वीक्ष्य पुण्यमधु पाशु	...	३२७
वहन्ति हिंसा पशय	१११	वेत्सि मे पतिमवञ्चक	...	३१९
वाचालतैपा पुरत	१७४	व्यजनचटुलवालधि	...	३७४
वारण प्रतिगज	२८८	व्यरज्यत समस्तोर्जि	...	२७२
विघटनमटवीधनुर्धराणा	३५९	व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन	...	१९८
विघटितकवच	३९५	व्यागूर्तरविरत शिलीमुखं	...	२९९
विघटितपरिपन्थि	३५८	व्युत्पत्तिरावजितकोविदा	...	१३
विचारचानुर्ममषा	१७४	व्रतमिदमिह शस्त्रदेवतामा	...	३६३
विजित्य सर्वा, ककुभ	१०६	“शु”		
वितर्क्षितुमिवमग्नस्य	४०५			
विदधति कुथियोऽन	३६५	सतक्रतोर्मध्यमचक्रवर्ती	...	७३
विद्वमेषु समुद्रस्य	२१६	शनैर्विधाय व्रतपारणा	...	१२६
विपाय रूप मशक	७४	शिलाभि करटिक्षुण्ण	...	२१२
विपाय शान्त्यै कलुष	११७	शीतर्तुभीत्या विविशु	...	४१३
विधाय सैन्य युधि	५६	शुभाशुभानि वस्तूनि	...	२२७
विधास्यति कथ	२५७	सून्या श्रीखण्डवाते	...	४६१
विधिलिखितमिद	३६८	शृङ्गारिणीमाजितदन्ता	...	४४९
विधेहि दृढमात्मान	२३२	शोयोप्येष्णा स्विघ्नकरस्य	...	५३
विपक्षवीराद्भुतकीर्ति	४५	श्रवणमधुरविस्फुरद्ध्वनीना	...	३७२
विपोगिनीना विगु	४१९	श्रीचालुक्यनरेन्द्रसूनुर्नुज	...	४०९
विपोगिनीनामयशाल्लु	४४१	श्रीतैलोपो नाम नृप	...	५२
विरहविधुरकामिनी	४७०	श्रीधाम्नि दुग्धोदधि	...	२
विरूक्षणीय सखि दासि	४१६	श्रुत्वेति वाक्य पितुरादरेण	...	१८६
विलासदोलाफलने	४२३	श्रुत्वेव वृत्तावसर तुषार	...	४३३
विलासदोलापिठदन्ता	९१	इलाध्य शेषषणाचक्र	...	२५४

	पृष्ठ		पृष्ठ
"य"		स विक्रमेणाद्भुत	... १५१
यदपदध्वनिभिराकुलीकृत ...	२८९	स व्यसर्जयदय	... २८४
		स साङ्कतकृमासाद्य	... २२६
"स"		सशब्दवाञ्छीमणि	... १३५
सत्रान्तभृङ्गोपदपङ्क्ति	... ४३५	स सर्वमावर्ज्यं रिपुप्रमाथी	... ४११
सत्रद्वय माधवीना मधु	... ४५९	स सोमवप्रेत्रचकोर	... १२७
सवलमपि विदन्ति हन्त	... ३६४	स सीकुमार्यैवधनो	... ११९
सलीव निखिलैस्तस्य	... २१०	सस्नेहमङ्गे विनिवेश	... १७९
सङ्कादजल वनदेवताना	... ४३०	सह पित्रवन्तरेण तत्र	... ३४३
स जातु जातुपी मेने	... २६९	सहस्रसं सन्तु विशारदाना	... ११
स तत्क्षणात्परिग्लान	... २२९	स हेमवृष्टि महती	... १२९
स तु क्षपयशतै प्रपद्य सर्व	... ३८४	सहोदरा कुकुमकेसराणा	... १७
स दिग्बलममालोडय	... २६३	सान्द्रमिति चान्यच्च	... २५९
स धीरमुर्वीन्दुरधीरलोचना	... ११४	सान्द्रचन्दननिस्पन्द	... २०९
सन्निबन्धमवलोक्य	... ३२२	सान्द्रा मुद यच्छतु	... ५
सन्ध्यासमाधौ भगवात्प्रितो	... ३१	साम्राज्यलक्ष्मीदयित	... १८४
सपदि न क्षुभमस्ति	... ३८६	साहित्यपाषोनिधि	... ९
सपीडयन्नायसपञ्जर	... १६१	सिन्धुतोरनिलया	... ३३२
समजनि बलमेशला	... ३५०	सुगन्धिनि ववाय	... ४३४
समर्थ्यमाणाद्भुतकौसुमा	... ४४८	सुतद्वय ते निज	... १२४
समावरोहोपरि पादपाना	... ४३६	सुषाकर वार्धकत	... २८
स मालवेन्दु शरण	... १९६	सुभटशतनिशात	... ३६१
समुच्छलन्मोक्तिक	... ९७	सुरप्रसूनान्यपतन्	... १४६
समुद्रवेला रतिरत्न	... १०३	सुवर्गनिर्माणमभेद्य	... ४०
स यौवराज्यश्रियमाश्रितस्य	... १९०	सौन्दर्यमिन्दीवर	... ४२४
सरोजिनीव हसन	... २६०	स्थितस्य गर्भे प्रभयेव	... १२८
सर्वत श्रवणमैरव	... ३२४	स्नानसक्तपरिवार	... २९२
सर्वस्वदानमालोच्य	... २२८	स्फूर्जद्यशोहसविलास	... ५५
सर्वासु विद्यासु किमप्य	... १६९	स्मत्प्रसस्तिप्रति	... ९९
सलीलमङ्गीकृत	... ४३८	स्मरस्य यनाद्भुत	... १०२

	पृष्ठ		पृष्ठ
स्व सुन्दरीबन्दि	... ४१	क्षपाकर कातररविम	... ९०
स्वभावादाद्रैभावेन	... २४७	क्षपामुखेषु प्रतिविम्बित	... १३७
स्वय समाधास्यति	... १८८	क्षिप्ता मुकुटमणिक्व	... २३६
स्वाभाविकादुष्ण	... ७५	क्षुण्णास्तत्करिभिस्तोय	... २१३
		क्षोणिरेणुमिपत	... ३२६
“हृ”		क्षमाभृत्कुलानामुपरि	... ४४
हराहवे पञ्चशर विमुच्य	... ४५१		
हस्तद्वयीमाकृद्हीत	... ४३०	“ज”	
हृदि विहितपदेन क्षुद्र	... ३५२	त्रिलोकलक्ष्म्येव सलील	... १४१
हेमाचलस्येव कृत	... ४३	त्रिलोकवीर कियतो विजिग्ये	१९७
“क्ष”		“क्ष”	
क्षणमुदचलदुञ्चलत्	... ३९७	क्षातास्वाव स्वय लक्ष्म्या	... २६९
क्षणाद्विगलितानर्घ्यं	... २२३	क्षात्वा विधातुश्चक्षुकात्प्रसूति	२९

परिशिष्टम्

ग.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्ये सप्तसर्गान्तर्गतानां प्रधाननाम्नां सूची ।

(अत्र प्रथमसख्या सर्गसूचिका द्वितीया श्लोकानाम्)

अयोध्या	१/६३	धारा	१/९१ ९४
आलुपेन्द्र	५/२६	पाण्ड्य	४/४५
आहवमल्लदेव	१/८७, १-१८	मलय	४/२-३०
अर्पूरद्वीप	७/७५	मलयगिरि	३/६३, ७/७०
बल्याणपुरम्	२/१-२५	मानव्य	१/५८
बाञ्ची	४/२८, ६/१०	राजिष	६/२६
वामरूपदेश	३/७४	वनवासमण्डलम्	५/२३
धुन्तलेन्द्र	३/४१	विक्रमाङ्कदेव	६/२५, ५/२६ ४/६९
कृष्णक्षेत्रि-क्षेत्री	४/३६	८७ ७/१५	४/११९ ३/७६
वेरलदेश	४/१८, ५/७	४/२८ ३/७४ ४/१८	५/२७
बोक्कणदेश	५/२५, ७/७	४/२१ ३/७४ ४/३०	५/१८.
गाङ्गकुण्डम्	४/२१, ६/२१	६/१ ३/६६ ६/२४	३/६१
गोडदेश	३/७४	४/२५ ७/२ ५/३१-४६	४/२७
चन्नदौट	४/३०	२/८५ ५/२५ ५/१०	४/१ ३०
आलुमयवश	१/५७-६७	५/२९ ४/२६ ३/६५	४/२२
घोल	४/२५, ५/६१	५/२४ ३/६३ ४/२ १०	३/६७
घोलराजिष	६/३८	६/३९-९० ६/९४ ९८.	५/२३
जयसिंह	३/२५	४/२९ ६/९९ ४/२०	५/७-८
जयसिंहदेव	१/७९ ८६	वेङ्गिदेश	४/२९
हाहलदेय	१/१०२ १०३	वेङ्गिनाथ	६/२६
गुङ्गमद्रा	४/५९ ६३	सत्याश्रय	१/७४-७८
सैलप	१/६८ ७३	सिंहदेव	५/१
दक्षिणापयजाह्वि	४/६२	सिंहलद्वीप	४/२० ४५ ७/७०
दक्षिणाम्बुधि	४/११७	सोमदेव (सोमेश्वर)	२/५७ ५८,
द्रविड	१/११४	६/२७ ४/९७ ११४	३/५५

हारीत

१/५८

परिशिष्टम्

घ.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य विक्रमादित्यस्य च वर्णनात्मका
लेखा ग्रन्थाश्च ।

- १ इतिहास प्रवेश—श्री जयचन्द्र विद्यालङ्कार पृ० २५६
- २ राजतरङ्गिणी—श्री महाकवि कल्हण
- ३ सोलकियो का प्राचीन इतिहास—म० म० प० श्री गौरीशंकर ओपा
- ४ विक्रमाङ्कदेव चरित चर्चा—श्रीमान प० महावीर प्रसाद द्विवेदी
- ५ चालुक्य षष्ठ विक्रमादित्य का जीवन व समय—श्री रामनाथ दीक्षित,
साहित्य शिरोमणि साधोलाल रिसर्च स्कालर बनारस—श्री ए० ए०
वेङ्कटरमण द्वारा तेलिग भाषा में लिखित The Life and Times
of Chalukya Vikramaditya VI का अनुवाद ।
- 6 Kalhana's Chronology of Kashmir by *Stein*
- 7 Indian Antiquary Page 325
- 8 Indian Historical quarterly, Calcutta
- 9 Kadamb Kula by *J M Moraes, Bombay*
- 10 Journal of the Royal Asiatic Society, Bombay
- 11 Journal of the Bombay Branch of Royal Asiatic
Society
- 12 Journal of the Royal Asiatic Society, London
- 13 History of Sanskrit Literature by *A B Keith*
- 14 History of classical Sanskrit Literature by *M
Krishnamachariar*
- 15 History of Paramar Dynesty by *D C Ganguly*

16. Historical Inscriptions of Southern India. by *Senell and Aiyangar*.
  17. Early History of Deccan. by *R. G. Bhandarkar*.
  18. Ancient India. (and South Indian History & culture) Chola Impire of India-pages 622-636. by *K. Krishnaswami Aiyangar, Madras*. Page 142
  19. Dynesties of the Kanarese District. by *J. F. Fleet*.
  20. Bombay Gazetteer.
  21. Dynastic History of Northern India. by *H. C. Roy, Calcutta*.
  22. विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by *Dr. George Buhler*, with an elaborate Introduction.
  २३. विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by पं० रामवतार शर्मा, and printed in the ज्ञानमण्डल प्रेस, बनारस ।
  २४. विक्रमाङ्कदेवचरितम्—(१-२ सर्ग), चौखम्बा संस्कृत सोरीज ।
-

